

Інститут історії України НАН України
Український інститут національної пам'яті
Посольство України в Республіці Австрія
Міжнародний комітет колишніх в'язнів концтабору
Маутгаузен
Українська організація борців антифашистського опору
Національний меморіальний комплекс
«Висота маршала І.С. Конєва»

В'ЯЗНІ З УКРАЇНИ В КОНЦТАБОРІ МАУТГАУЗЕН: історія та пам'ять

Київ
Видавництво «Фенікс»
2019

УДК 94(=161.2):343.819.5-058.64](436-21Маутгаузен)”1938/1945”
В99

Дослідження здійснене за фінансової підтримки Австрійського
фонду Майбутнього

Gefördert aus Mitteln des Zukunftsfonds der Republik Österreich

Рецензентки:

д-р. іст. наук Тамара Бронська

д-р. іст. наук Олена Стяжкіна

Упорядники: Руслана Берндл, Маттіас Кальтенбруннер,
Тетяна Пастушенко

В99 В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та
пам'ять / Київ : Фенікс, 2019. – 376 с. : іл.
ISBN 978-966-136-712-7

Головна мета написання цієї книги – спробувати дати відповідь на питання: хто такі в'язні з України й скільки їх було? Як вони згадують і що розповідають про виживання в концтаборі Маутгаузен? Основний зміст складають інтерв'ю з колишніми в'язнями, записані спеціально для цього видання, а також під час різних дослідницьких проектів, зокрема з архіву Меморіального музею концтабору Маутгаузен, Архіву усної історії «Та сторона» Міжнародного товариства «Меморіал» (Москва). Публікуються також біографії радянських військовополонених, які реконструювали їх рідні.

У вступній статті представлені попередні результати дослідження архівних матеріалів, обґрунтовуються дані про перебування в цьому концтаборі понад 20 тисяч чоловіків та жінок з України. Дослідження Маттіаса Кальтенбруннера присвячене унікальному випадку – повстанню радянських офіцерів у 20-му блоці Маутгаузена, їх втечі та повоєнній історії формування оповіді про ці події тими, хто вижив. У книзі використані фотографії з Федерального архіву в Берліні.

Книга розрахована на широке коло читачів.

УДК 94(=161.2):343.819.5-058.64](436-21Маутгаузен)”1938/1945”

ISBN 978-966-136-712-7

© Український інститут національної пам'яті
© Руслана Берндл, Маттіас Кальтенбруннер,
Тетяна Пастушенко
© Видавництво «Фенікс», 2019

Institut für die Geschichte der Ukraine (Nationale Akademie der
Wissenschaft der Ukraine)
Ukrainisches Institut des Nationalen Gedenkens
Botschaft der Ukraine in der Republik Österreich
Comité International de Mauthausen
Ukrainische Organisation der Kämpfer des antifaschistischen
Widerstandes
Nationalmuseum Marschall Konjew-Höhen (Kharkiv)

Die Häftlinge aus der Ukraine im Konzentrationslager Mauthausen: Geschichte und Erinnerung

Kyiv
2019

Зміст

В'язні концтабору Маутгаузен: повернення на меморіальну мапу України	7
Die Häftlinge des Konzentrationslagers Mauthausen: Rückkehr auf die Gedenkkarte der Ukraine.....	9
Вітальне слово від Посла України в Республіці Австрія	11
Grüßwort des Botschafter der Ukraine in der Republik Österreich	13
Пам'ятаємо всіх і кожного	15
Wir gedenken jedes Einzelnen	16
Чому з'явилася ця книжка?	17
Wozu dieses Buch?	21
В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія	25
В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: скільки їх було та що ми про них знаємо?	27
Утеча з «блоку смерті». Повстання радянських офіцерів у концтаборі Маутгаузен і «Мюльфіртельське полювання на зайців». Передісторії, наслідки, аналіз	70
В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: спогади тих, хто вижив	101
Життя до війни	103
Війна	110
Військовий полон	122
На роботу до Німеччини	131

Ув'язнення.....	136
Аушвіц.....	154
Прибуття до концтабору Маутгаузен	160
Робота	170
Голод	176
Терор.....	180
Соціальна структура в таборі	191
Українська ідентичність	198
Жінки	201
Повсякденне життя в таборі: гігієна, дозвілля	204
Інші табори: Гүзен, Лінц, Мельк, Сан-Валентін.....	216
Ебензее.....	227
Солідарність, дружба, кохання.....	230
20-й блок.....	237
Втечі.....	245
Визволення	249
Життя після війни	271
В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: пошуки пам'яті	293
Спогади про Івана Резніка	295
Спогади про Павла Ковелу	301
Спогади про Олексія Шаповалова	313
Біографічний довідник	320
Словник термінів	339
Іменний покажчик	343
Географічний покажчик	346
Інформація про упорядників	352
Ілюстрації	I–XXIII

В'язні концтабору Маутгаузен: повернення на меморіальну мапу України

Одним із головних напрямів діяльності Українського інституту національної пам'яті є вшанування пам'яті про жертв війни і політичних репресій. Інститут активно підтримує проекти, пов'язані з маловідомими подіями Другої світової війни, дослідження та популяризацію історії жертв нацизму. Безпосередньо долі в'язнів концтаборів присвячена серія вуличних тематичних виставок «Тріумф людини» (2018, 2019), які представляють історії жителів України різних національностей, різного віку й статі, які були військовополоненими, примусовими робітниками, в'язнями нацистських, радянських концтаборів, а часто таборів обох тоталітарних режимів. Нині матеріали, створені під час цих проектів, розміщені на офіційному вебсайті Українського інституту національної пам'яті й доступні для всіх охочих.

Серед пріоритетних проектів Інституту можемо відзначити розробку комплексної державної політики щодо меморіалізації Бабиного Яру, створення сайтів з освітніми та джерельними матеріалами про історію цього місця пам'яті світового значення.

Книга про в'язнів з України в концтаборі Маутгаузен – один із виявів роботи Інституту. «В'язні з України у концтаборі Маутгаузен: історія і пам'ять» – це вже друга книга про нацистський концтабір в Австрії, видання якої підтримує наша установа. У 2009 році у спільному проекті з Інститутом історії України НАН України та Національним музеєм історії України у Другій світовій війні були вперше опубліковані інтерв'ю з очевидцями та унікальні спогади 1960-х років з музейних фондів. На той час авторський колектив фактично зміг висвітлити лише окремі постаті та події з історії табору.

Нещодавні відкриття онлайн доступу до персональних карток колишніх в'язнів нацистських таборів, дослідження, проведені

авторами книги безпосередньо в архіві Меморіалу концтабору Маутгаузен, дали можливість ідентифікувати та виділити в'язнів з території України серед інших бранців з Радянського Союзу. Це майже 20 тисяч прізвищ наших співвітчизників. Нові інтерв'ю зі свідками, опубліковані в цьому виданні, надають слово маловідомим групам в'язнів – радянським військовополоненим та жінкам, відтворюють детальну картину їх боротьби і страждань.

Історія концтабору – це не лише долі в'язнів, це трагедія їх батьків, дружин, чоловіків, дітей. У родинях вирросло вже четверте покоління, яке нічого не знає про своїх найближчих родичів, де вони загинули, що з ними сталося. Важко знайти якийсь населений пункт, де хтось із мешканців не потрапив у полон чи на примусову працю. Тільки з Києва в концтаборі Маутгаузен було зареєстровано 381 в'язень, з Харкова – 330, зі Львова – 296, з Одеси – 151, з Донецька – 98, з Полтави – 150. Однак ми не знайдемо жодного меморіального знаку чи символу в Україні, де б про них згадувалося. Упорядники цієї книги повертають нам їхні імена на нашу карту пам'яті.

Український інститут національної пам'яті

Die Häftlinge des Konzentrationslagers Mauthausen: Rückkehr auf die Gedenkkarte der Ukraine

Eine der Hauptaktivitäten des Ukrainischen Ukrainisches Institut des Nationalen Gedenkens ist es, die Erinnerung an die Opfer des Zweiten Weltkriegs und der stalinistischen Repressionen zu bewahren. Seit seiner Gründung hat das Institut Projekte zur weniger bekannten Aspekten des Zweiten Weltkriegs unterstützt und die Geschichte der Opfer des Nationalsozialismus erforscht und einer breiten Öffentlichkeit präsentiert. Dazu gehören viele Veranstaltungen, die Veröffentlichung von Artikeln und Büchern, Dokumentationen, Kurzvideos etc. Dem Schicksal der KZ-Häftlinge widmet sich eine Reihe von thematischen Straßenausstellungen «Der Triumph des Menschen» in den Jahren 2018 und 2019, welche die Biografien von Menschen aus der Ukraine unterschiedlicher Nationalität, unterschiedlichen Alters und Geschlechts vorstellen, die Kriegsgefangene, Zwangsarbeiter, Häftlinge nationalsozialistischer Konzentrationslager oder des sowjetischen Gulags (und bisweilen sogar Häftlinge der Lager beider totalitärer Regime) waren. Die Ergebnisse dieser Projekte sind auf der Internetsite «Der Ukrainische Zweite Weltkrieg» zugänglich.

Zu den vorrangigen Projekten des Instituts zählt die historische Aufarbeitung der nationalsozialistischen Erschießungsstätte Babyn Jar am Stadtrand von Kyiv und die Schaffung von Webseiten mit Quellen- und Bildungsmaterialien zur Geschichte dieses Ortes.

Das Buch «Die Häftlinge aus der Ukraine im Konzentrationslager Mauthausen: Geschichte und Erinnerung» stellt beispielgebend für die Arbeit des Instituts. Es ist das zweite Buch über das nationalsozialistische Konzentrationslager Mauthausen, dessen Publikation unsere Institution unterstützt. Im Jahr 2009 veröffentlichte das Institut als gemeinsames Projekt mit dem Institut für Geschichte der Ukraine der

Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine und dem Nationalen Museum für Geschichte der Ukraine im Zweiten Weltkrieg erstmals Interviews mit Überlebenden und einzigartige Erinnerungsberichte ehemaliger Häftlinge aus den die 1960er Jahre. Hintergrundinformationen zur Geschichte dieses Lagers und insbesondere zu Häftlingen aus der Ukraine waren dem Autorenteam damals nicht zugänglich.

Der Online-Zugriff auf die Personalakten ehemaliger Häftlinge nationalsozialistischer Konzentrationslager und Recherchen der HerausgeberInnen in der KZ-Gedenkstätte Mauthausen machten es möglich, beinahe 20.000 Häftlinge aus der Ukraine unter anderen Häftlingen aus der Sowjetunion zu identifizieren. Neue Interviews mit Zeitzeuginnen und Zeitzeugen, die in dieser Ausgabe veröffentlicht wurden, geben weniger bekannten Häftlingsgruppen - den sowjetischen Kriegsgefangenen und Frauen – eine Stimme und zeichnen ein detailliertes Bild ihres Überlebenskampfes und ihres Leidens.

Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen betraf nicht nur die Häftlinge selbst, sondern auch deren Eltern, Ehepartner und Kinder. Heute sind euch häufig die Urenkelinnen und Urenkel der Häftlinge, die noch immer nicht wissen, wo ihre Vorfahren gestorben sind. Es gibt in der gesamten Ukraine wohl keinen Ort, in dem nicht eine Bewohnerin oder ein Bewohner Opfer der nationalsozialistischen Vernichtungspolitik geworden ist. So wurden allein 381 Häftlinge aus Kyiv im Konzentrationslager Mauthausen registriert, 330 aus Charkiv, 296 aus Lviv (Lemberg), 151 aus Odessa, 98 aus Donezk und 150 aus Poltawa, aber es gilt nirgendwo in der Ukraine ein Denkmal oder Symbol zum Gedenken dieser Opfer. Die HerausgeberInnen dieses Buches diesen Häftlingen nun ihr Namen auf der ukrainischen Landkarte des Gedenkens zurück.

Ukrainisches Institut des Nationalen Gedenkens

Вітальне слово посла України в Республіці Австрія

Думка про необхідність ґрунтовних досліджень історії українських в'язнів в концтаборі Маутгаузен запала мені в душу відколи я вперше взяв участь в меморіальних заходах на честь визволення цього нацистського табору. Це був холодний ранок на початку травня 2015 року. Колишній концтабір здавався мені найхолоднішим, найбільш вітряним, дощовим і непривітним місцем у світі. Я був тепло вдягнений і добре поснідав. І все ж тремтів - частково від холоду, а частково від побаченого там. Поруч зі мною стояв Ігор Маліцький, тоді ще 90-річний український в'язень, який вижив. Коли його депортували до концтабору Маутгаузен, йому не було навіть 18 років. Він розповів мені свою історію виживання.

У Маутгаузені була каменоломня, де нацисти досягали відразу двох цілей – добували граніт і знищували людей через працю. З 1938 до 1945 року голодні, виснажені в'язні в нестерпний холод і літню спеку переносили вгору сходами важкі брили, кожна з яких важила щонайменше 30 кілограмів. Туди і назад. Вгору і вниз. Тих, хто вже не міг працювати, розстрілювали, вішали, вбивали... Це була досконала, добре організована машина смерті, де багатьох людей з України позбавили життя.

Одного разу, коли мені вдалося виділити кілька годин, щоб попрацювати в архіві меморіалу Маутгаузен, я зрозумів, наскільки ретельно було задокументоване це вбивство. Океан людських страждань, нечувана жорстокість тепер зберігаються в сотнях канцелярських папок. Багато держав вже ретельно вивчили ці документи. Тепер я як Посол, мусив потурбуватися, щоб надійшла черга й до України розпочати подібне дослідження.

Одне прізвище в книзі реєстрації про смерть радянських військовополонених впало мені в око: «Олександр Артем'єв, Київ, 1923 р.н., професія – акробат». Навряд чи можна уявити більшу

невідповідність між цією професією і місцем загибелі. Яка історія, яка доля може стояти за цим коротким записом! І за тисячами інших записів. Всі імена були зафіксовані в тих бюрократичних документах. Переважно це були люди з цивільними професіями: робітники, фермери, вчені, пекарі, кравці і... так, навіть акробати. Багато в'язнів лише на кілька років старші за мого сина. Це був той момент, коли стало очевидно: потрібно щось зробити для дослідження історії в'язнів з України.

І нарешті сталося! Я неймовірно вдячний Австрійському фонду Майбутнього, зокрема Курту Шольцу, який підтримав цю ідею від самого початку. Я дякую упорядникам – Руслані Берндл, Маттіасу Кальтенбруннеру та Тетяні Пастушенко, які вклали частинку своєї душі в цю книгу. Також дякую Ігорю Маліцькому – українцю, який вижив у Маутгаузені і завжди так охоче й пристрасно оживляє «суху» статистику історіями з особистого життя та оптимізмом.

Перетворення статистичних даних в історії звичайних людей – саме таку мету поставили собі автори цієї книги та моя країна. А історії людей – це попередження катастрофи, яка може статися, якщо відмовитись від гуманізму. Я сподіваюся, що пропонованій книзі вдасться впоратися з таким завданням.

*Надзвичайний і повноважний посол України
в Республіці Австрія Олександр ЩЕРБА*

Grüßwort des Botschafter der Ukraine in der Republik Österreich

Eine grundlegende Studie zu den ukrainischen Häftlingen des Konzentrationslagers Mauthausen lag mir am Herzen seit dem Tag, als ich zum ersten Mal an der Gedenkfeier in Mauthausen teilnahm. Es war ein kalter Morgen Anfang Mai 2015. Das ehemalige Konzentrationslager Mauthausen schien mir der kälteste, windigste, feuchteste, unheimlichste Ort der Welt zu sein. Ich war warm angezogen und hatte ein gutes Frühstück hinter mir. Und dennoch zitterte ich – teilweise vor Kälte und teilweise aufgrund dessen, was ich dort sah. Neben mir stand Ihor Malickiyi, ein damals 90-jähriger Überlebender aus der Ukraine. Als er ins KZ Mauthausen deportiert worden war, war er nicht einmal 19 Jahre alt gewesen. Er erzählte mir seine Überlebensgeschichte.

Mauthausen war ein Steinbruch. Und zugleich ein Mechanismus des Tötens durch Arbeit. Von 1938 bis 1945 trugen die unterernährten, erschöpften Menschen in unerträglicher Kälte und in sommerlicher Hitze schwere Steine, mindestens 30 Kilogramm schwer, die vielen Stufen nach oben. Hin und zurück. Hinauf und hinunter. Diejenigen, die nicht mehr konnten, wurden getötet: erschossen, erhängt, zu Tode gestürzt... Es war eine ausgeklügelte, gut organisierte Todesmaschine, wo viele, sehr viele Menschen aus der Ukraine ihr Leben lassen mussten.

Als ich mir eines Tages einige Stunden nahm, um im Mauthausen-Archiv die Aufzeichnungen durchzublättern, fiel mir auf, wie penibel dieses Töten dokumentiert worden war. Dieser Ozean des menschlichen Leidens, diese beispiellose Grausamkeit wurde in hunderten bürokratischen Ordnern festgehalten. Viele Nationen haben diese Ordner grundlegend studiert. Jetzt musste ich als Botschafter dafür Sorge tragen, dass die Ukraine an der Reihe war.

Ein Name fiel mir in diesen endlosen Totenbüchern mit so vielen sowjetischen Kriegsgefangenen besonders auf: «Aleksandr Artemjew, Kiew, geb. 1923, Akrobat». Man kann sich kaum eine größere Diskrepanz

zwischen einem Beruf und einem Ort vorstellen. Was für eine Geschichte, was für ein Schicksal musste hinter diesem Eintrag stehen! Und hinter tausenden anderen Einträgen. Sie alle waren dort, in diesen Ordnern. Meistens waren es Menschen mit friedlichen Berufen: Arbeiter, Bauern, Wissenschaftler, Bäcker, Schneider und ja, sogar Akrobaten. Sehr viele waren nur ein paar Jahre älter als mein Sohn jetzt. Dies war der Moment, als mir klar wurde: Es musste etwas unternommen werden, um die sowjetischen Häftlinge aus der Ukraine zu erforschen.

Nun ist es endlich so weit. Ich bin dem Österreichischen Zukunftsfonds und insbesondere Dr. Kurt Scholz unglaublich dankbar dafür, dass er diese Idee von Anfang an unterstützte. Ich danke den HerausgeberInnen Ruslana Berndl, Tetiana Pastushenko und Matthias Kaltenbrunner, die in dieses Buch ein Stück ihrer Seele gesteckt haben. Ich danke auch Ihor Malycky, dem ukrainischen Mauthausen-Überlebenden, der immer so bereitwillig und so leidenschaftlich die trockene Statistik mit seiner Lebensgeschichte und seinem Herzblut bereichert.

Darum ging es den Autoren dieses Buches und meinem Land – die Statistik in Geschichten einzelner Menschen umzuwandeln. Und die Geschichten einzelner Menschen sind eine Warnung davor, was geschehen kann, wenn man den Humanismus aufgibt. Ich hoffe, dass dies dem Buch gelingen wird.

*Außerordentlichen und Bevollmächtigten Botschafter der Ukraine
in der Republik Österreich
Dr. Olexander Scherba*

Пам'ятаємо всіх і кожного

Невблаганний час все більше віддаляє нас від найжахливішого випробування, яке пройшло людство у ХХ сторіччі – Другої світової війни.

Все менше поряд з нами тих, хто на власній долі відчув і на своїх плечах виніс увесь тягар і згубні наслідки націонал-соціалістичного терору.

Але, пам'ять про них жива, як невмирущим залишається заповіт тих, хто переніс неволю у концтаборах, безвинно загинув, або вистояв і переміг у протистоянні нелюдській філософії фашизму та нацизму: «Ніколи знову»!

Сьогодні ми вклоняємось світлій пам'яті поколінь українців, що були принесені в жертву диктаторським режимам Європи ХХ сторіччя. Ми згадуємо усіх і кожного українця та українку, чиє життя обірвала війна.

І задля того, аби їх нащадки мирно жили на своїй землі, аби ми і наші діти ніколи не побачили чорного кольору неволі, ми повинні зберегти у свідомості нових поколінь пам'ять про всіх жертв війни.

Документальні свідчення, спогади очевидців, думки і почуття колишніх в'язнів таборів смерті, таких як Маутгаузен, є безцінним скарбом національної пам'яті незалежної Української держави та всього цивілізованого світу.

Книга «В'язні з України в концтаборі Маутгаузен» покликана зберегти і донести до кожного небайдужого сьогодні біль, відчай, надію і віру жертв концентраційного табору Маутгаузен та його чисельних філій у Гузені, Мельку, Лінці, Ебензее. Важливо, щоб нинішні покоління про це не забули. Сподіваємося, що кожен, хто відкриє цю книгу, зрозуміє, якою ціною жителі України платили за свободу.

*Аташе з питань оборони при Посольстві України
в Республіці Австрія
полковник Андрій ТКАЧУК*

Wir gedenken jedes Einzelnen

Immer mehr Zeit trennt uns von der schrecklichsten Erfahrung der Menschheit im 20. Jahrhundert - vom Zweiten Weltkrieg.

Immer weniger Menschen, welche die zerstörerischen Folgen des nationalsozialistischen Terrors selbst erlebt haben, sind unter uns.

Aber die Erinnerung an sie ist lebendig, und lebendig ist auch das Vermächtnis derer, die in den Konzentrationslagern zu Tode gebracht wurden oder im Widerstand gegen die unmenschliche Ideologie des Faschismus und Nationalsozialismus aktiv waren: «Nie wieder!»

Heute verneigen wir uns vor Generationen von Ukrainern, die den diktatorischen Regimen Europas im 20. Jahrhundert zum Opfer gefallen sind. Wir gedenken jedes einzelnen Ukrainers und jeder einzelnen Ukrainerin, die im Krieg ihr Leben verloren.

Und damit ihre Nachfahren friedlich in ihrem Land leben können, damit unsere Kinder nie wieder Unfreiheit erleben, müssen wir das Gedächtnis der Opfer des Zweiten Weltkriegs im Bewusstsein der jungen Generationen bewahren.

Dokumentarische Zeugnisse, Erinnerungen von Augenzeugen, die Gedanken und Gefühle von Überlebenden der Konzentrationslager wie Mauthausen sind ein unschätzbare Schatz des nationalen Gedächtnisses der unabhängigen Ukraine und der gesamten zivilisierten Welt.

Das Buch «Häftlinge aus der Ukraine im Konzentrationslager Mauthausen» beschreibt den Schmerz, die Verzweiflung, die Hoffnung und den Glauben der Opfer des Konzentrationslagers Mauthausen und seiner zahlreichen Nebenlager wie Gusen, Melk, Linz oder Ebensee.

Es ist wichtig, dass die heutigen Generationen dies nicht vergessen. Wir sind zuversichtlich, dass jeder, der dieses Buch aufschlägt, verstehen wird, welchen Preis die Menschen in der Ukraine für die Freiheit bezahlt haben.

*Verteidigungsattaché bei der Botschaft der Ukraine
in der Republik Österreich
Oberst i.G., Dr. Andriy TKACHUK*

Чому з'явилася ця книга?

Щороку на початку травня в Австрії проходять урочистості з нагоди визволення нацистського концтабору Маутгаузен. Тисячі людей приходять на мітинг, щоб вшанувати пам'ять жертв націонал-соціалістичного терору, підтримати боротьбу проти всілякої нетерпимості й диктатури, ксенофобії та антисемітизму. Від 1946 року колишні в'язні та їх громадські організації почали відзначати визволення концтабору в Маутгаузені та інших містах і селах Австрії, де розташовувалися його філіали. Нині – це подія державного значення, у якій беруть участь перші посадові особи Австрії – федеральний президент і федеральний канцлер. Оскільки понад 90 відсотків в'язнів концтабору Маутгаузен не були ні німцями, ні австрійцями, вшанування пам'яті його жертв має міжнародне значення. У символічному мітингу солідарності беруть участь офіційні делегації з понад 40 країн світу.

Від 1992 року на цих урочистостях майорить жовто-блакитний прапор, вперше, через пів століття, вцілілі в'язні з України нарешті отримали можливість без перешкод відвідувати меморіал, вшановувати пам'ять своїх загиблих товаришів. У 2002 році тут відкрився пам'ятник українським бранцям. Але попри очевидну чисельність українських свідків, які вижили в цьому концтаборі, ні в нацистських документах, ані в експозиції музею, ні в науковій літературі ви не зустрінете згадки про таку категорію в'язнів, як «українці». Не доводиться говорити і про статистичні узагальнення. Відсутність держави України на мапі Європи напередодні Другої світової війни була причиною, що в складній системі обліку та категорій в'язнів концтаборів полонені української національності не виділялися. Як влучно написав Михайло Марунчак, голова Світової ліги українських політичних в'язнів: *«Український великан був захований за чужі національні літери. Українцям, як на глум давали позначки окупанських режимів України».*

Головна мета написання цієї книги – дати відповідь на питання: хто такі в'язні з України й скільки їх було? Як вони згадують і що розповідають про виживання в концтаборі Маутгаузен?

Основний зміст складають інтерв'ю з колишніми бранцями, записані в період від 2002 до 2019 років. У вступній статті представлені попередні результати дослідження архівних матеріалів, обґрунтовуються дані про перебування в концтаборів Маутгаузен понад 20 тисяч чоловіків та жінок з України.

Ініціатива підготовки цього видання належить надзвичайному і повноважному послу України в Республіці Австрія Олександру Щербі та аташе з питань оборони Андрію Ткачуку, які багато енергії й часу докладають для вшанування пам'яті українців, полеглих в Австрії, популяризації української історії та культури, відстоювання національних інтересів. Посольство України в Республіці Австрія надавало активну підтримку цьому проекту на всіх етапах його реалізації.

Це не перше українське видання про концтабір. У 2009 році вже виходила книга «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив», над підготовкою якої працював Інститут історії України НАН України, Український інститут національної пам'яті та Національний музей історії України у Другій світовій війні. У ній вперше опублікували листи, рукописи, інтерв'ю в'язнів з України (1950–2005 рр.), представили унікальний досвід перебування українських в'язнів в одному з найжорстокіших нацистських концтаборів, їх становища у повоєнному радянському суспільстві та соціальної реабілітації у часи незалежної України. Але на цей час книга 2009 року вже стала бібліографічною рідкістю. Український інститут національної пам'яті активно приєднався до нового пошукового та видавничого проекту про українських в'язнів концтабору Маутгаузен, фінансово підтримав видання цієї книги.

Однією з проблем українських досліджень про нацистські концтабори були ті обставини, що вітчизняні дослідники не мали можливості працювати з матеріалами австрійських, німецьких архівів, персональними документами бранців концтабору, тож багато питань залишилося без відповідей. Завдяки фінансовій підтримці Фонду майбутнього Республіки Австрія (Zukunftsfonds der Republik Österreich), стало можливим провести пошук у архіві Меморіалу колишнього концтабору Маутгаузен. Хотілося персонально подякувати Курту Шольц – колишньому голові опікунської ради на волонтерських засадах Фонду майбутнього Австрійської Республіки, голові Міжнародного форуму Маутгаузен. Завдяки допомозі співробітників Меморіалу Маутгаузен Штефана Матюс, Доріс Варліч, Петера Еггера вдалося знайти відповіді на складні питання в архіві меморіалу, ознайомитися з колекцією інтерв'ю зі свідками, фотодокументами.

Неоціненну допомогу в підготовці цього видання надали члени Міжнародного комітету Маутгаузен, особливо Наталія Строк, його секретар Андреас Баумгарнер, які поділилися власними публікаціями, результатами досліджень, документами.

Пошук та обчислення в'язнів з України серед бранців концтабору Маутгаузен був би неможливий без двох масштабних Інтернет-ресурсів документів часів Другої світової війни: Міжнародного архіву жертв нацистського переслідування в Бад Арользені (International Archive of Nazi Persecution) та Узагальненої бази даних «Меморіал» (Обобщенный банк данных – ОБД – «Мемориал», Російська Федерація). Перший розпочав роботу влітку 2019 року, тут вже доступно понад 17 млн документів про місця ув'язнення, ді-пі табори, жертв нацизму та переміщених осіб. Російський сайт працює з 2007 року, тут представлено понад 20 млн документів на загиблих, померлих та тих, хто пропав безвісти, військовослужбовців Червоної армії. Саме завдяки цим потужним базам даних вдалося дізнатися більше інформації, уточнити, дослідити біографію колишніх в'язнів з України в концтаборі Маутгаузен.

До роботи над книгою долучилися діти й онуки колишніх в'язнів концтабору Маутгаузен. Ванда Цуркан у 2017 році перевидала книгу свого батька, одесита, військового льотчика і в'язня концтаборів Штуттоф та Маутгаузен, Юрія Цуркана «Последний круг ада» (1967 р.), доповнила її невідомими архівними документами й фотографіями. Багато цінної інформації вона надала під час підготовки цього збірника. Євген Шаповалов поділився спогадами про свого батька, військового лікаря Олексія Федоровича, побратима Юрія Цуркана по штрафній роті. Марат Бураковський багато років розшукували інформацію про діда своєї дружини військовополоненого Павла Ковелу. Ірина Лебеденко понад 10 років намагалася з'ясувати місце поховання свого діда Івана Резніка. Результати цієї роботи представлені в нашому збірнику.

Частина інтерв'ю, опублікованих у цій книзі, автори записали у попередніх проектах, також взяли з архіву Меморіального музею концтабору Маутгаузен, Архіву усної історії «Та сторона» Міжнародного історико-просвітницького благодійного і правозахисного товариства Меморіал (Москва), Навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди». Декілька інтерв'ю було записано в 2018–2019 рр. спеціально для цього видання за сприяння Української спілки борців антифашистського спротиву. Унікальні щоденникові записи та інші матеріали надав для публікації Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва»

Інтерв'ю зі свідками подано в книзі у вигляді тексту – транскрипту розмови – дослівної передачі всіх висловлювань, зі збереженням особливостей усної мови інформанта, залишенням недомовлених слів і фраз у первісному вигляді. Але для публікації ми обрали науково-популярний підхід, тому подаємо не повністю розмову, а найбільш яскраві уривки, підібрані за окремими темами. Структурно, ці теми розкривають хронологію біографії оповідачів: «життя до війни», «початок війни», «після війни»; обставини їх ув'язнення: «військовий полон», «примусова праця», «арешт»; перебування у концтаборі: «прибуття до концтабору», «робота», «голод», «терор», «повсякденне життя», соціальну структуру в таборі, а також проблему національної ідентичності, взаємодопомоги і солідарності. Такий підхід дає можливість не «переобтяжувати» читача додатковою інформацією, яка неодмінно виникає під час розмови, одночасно звернути увагу на найбільш цікаві та інформативні фрагменти оповіді.

Усна оповідь у багатьох моментах не відповідає писемній традиції і коли вона передається в письмовій, а не усній формі, то здається якоюсь спотвореною. Тому були здійснені мінімальні редакторські правки, щоб наблизити розповідь до загальноприйнятих писемних стандартів. При цьому, ми не втручалися в структуру фрази, не змінювали порядок слів у реченні, не намагалися переказати іншими словами заплутані моменти. Також в усних історіях зберегли максимально спрощену символіку передання немовної інформації: позначені паузи, комунікативні компоненти оповідачів (сміх, плач, обурення) та вилучення фрагментів розмови квадратними дужками [...].

Пропоновані читачеві усні історії наших співвітчизників реконструюють історію перебування у нацистському концентраційному таборі Маутгаузен українських в'язнів, допомагають їх трагічний індивідуальний досвід виживання в умовах, спрямованих на знищення людини, та драматичний і тривалий процес реабілітації й повернення до колективної пам'яті суспільства України про Другу світову війну. У цій роботі ми прагнули надати правомірності голосу так званої «маленької людини» та пріоритету особистого бачення учасника історії подій воєнного минулого.

Автори та упорядники збірника висловлюють глибоку вдячність всім, хто відгукнувся на ідею проекту й погодився розповісти свою історію. Вічна пам'ять всім загиблим у роки Другої світової війни.

Wozu dieses Buch?

Jedes Jahr Anfang Mai wird in Österreich der Jahrestag der Befreiung des Konzentrationslagers Mauthausen feierlich begangen. Tausende Menschen beteiligen sich daran, um der Opfer des nationalsozialistischen Terrors zu gedenken, den Kampf gegen jede Form von Intoleranz und Diktatur zu unterstützen und gegen Xenophobie und Antisemitismus aufzutreten. Seit 1946 versammeln sich Überlebende und deren Organisationen am Jahrestag der Befreiung in Mauthausen selbst und an vielen anderen Orten, wo sich Nebenlager befunden haben. Heute sind die Befreiungsfeiern fester Bestandteil der politischen Kultur, und viele staatliche Würdenträger, beginnend mit dem Bundespräsidenten und dem Bundeskanzler, nehmen daran teil. Da mehr als 90 Prozent der Häftlinge des KZ Mauthausen weder Österreicher noch Deutsche gewesen sind, hat das Gedenken an die Opfer stets internationalen Charakter. An der symbolischen Solidaritätskundgebung beteiligen sich offizielle Delegationen aus mehr als 40 Ländern.

Seit 1992 sieht man bei diesen Feierlichkeiten auch die gelb-blaue Fahne der Ukraine. Damals hatten die überlebenden Häftlinge zum ersten Mal seit beinahe einem halben Jahrhundert die Möglichkeit, ohne Beschränkungen das Andenken ihrer ermordeten Mithäftlinge zu ehren. Im Jahr 2002 wurde ein eigenes Denkmal für die ukrainischen Opfer enthüllt. Aber trotz der unübersehbaren Zahl an ukrainischen Augenzeugen, welche dieses Konzentrationslager überlebten, findet man weder in den nationalsozialistischen Dokumenten noch in der Ausstellung des Museums oder in der wissenschaftlichen Literatur die Kategorie der «ukrainischen» Häftlinge.

Daher ist es auch schwierig, zahlenmäßige Aussagen zu treffen. Das Fehlen eines ukrainischen Staates auf der Europakarte am Vorabend des Zweiten Weltkriegs war die Ursache, warum Häftlinge ukrainischer Nationalität innerhalb der komplizierten Bürokratie der Konzentrationslager nicht als solche aufschienen. Wie es Mychajlo Maruntschak, der Vorsitzende der Weltweiten Liga der ukrainischen politischen Häftlinge, treffend formulierte: «Der ukrainische Riese wurde von den Buchstaben

fremder Nationalitäten verdeckt. Wie zum Hohn gab man den Ukrainern die Erkennungszeichen der Okkupationsregime der Ukraine». Die ukrainischen Häftlinge, egal, ob sowjetische Kriegsgefangene oder Zwangsarbeiter, wurden in den meisten Fällen als «Russen» registriert, im Falle von Westukrainern bisweilen auch als «Polen».

Das Hauptziel dieses Buches ist es, eine Antwort auf die folgende Frage zu finden: Wer waren die Häftlinge aus der Ukraine, und wie viele waren es? Wie erinnerten sie sich an das Erlebte, und wie erzählen sie über ihr Überleben im Konzentrationslager Mauthausen? Einen zentralen Platz im Sammelband nehmen Interviews mit ehemaligen Häftlingen ein, die zwischen 2002 und 2019 aufgezeichnet wurden. Im Einleitungsartikel werden die Ergebnisse der Archivrecherchen vorgestellt, welche nahelegen, dass mehr als 20.000 Männer und Frauen aus dem Territorium der heutigen Ukraine im Konzentrationslager Mauthausen inhaftiert waren. Die Initiative für dieses Buch kam von Oleksandr Scherba, dem außerordentlichen und bevollmächtigten Botschafter der Ukraine in der Republik Österreich, und dem Verteidigungsattaché Andriy Tkachuk, die sehr viel ihrer Energie und Zeit investiert haben, um das Andenken an Ukrainer zu pflegen, die während der NS-Zeit auf österreichischem Territorium zu Tode gekommen sind. Die Botschaft der Ukraine in der Republik Österreich hat die Realisierung des Projekts in allen Etappen unterstützt.

Dies ist nicht die erste ukrainische Arbeit über das KZ Mauthausen. Im Jahr 2009 erschien der Sammelband «Die ukrainischen Häftlinge des Konzentrationslagers Mauthausen: Erinnerungen von Überlebenden», an dessen Entstehung das Institut für Geschichte der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine, das Ukrainische Institut des Nationalen Gedenkens sowie das Nationale Museum der Geschichte der Ukraine im Zweiten Weltkrieg beteiligt gewesen waren. Darin wurden erstmals Briefe, Erinnerungsberichte und Interviews von zahlreichen Häftlingen aus der Ukraine aus dem Zeitraum von 1950 bis 2005 publiziert. Sie erzählen vom Überlebenskampf in einem der grausamsten nationalsozialistischen Konzentrationslager ebenso wie von der Nachkriegserfahrung in der Sowjetunion, als Überlebende pauschal als «Vaterlandsverräter» gebrandmarkt wurden. Erst in der unabhängigen Ukraine wurden die Überlebenden auch gesellschaftlich vollständig rehabilitiert. Das Buch von 2009 ist mittlerweile längst vergriffen. Das Ukrainische Institut des Nationalen Gedenkens beteiligte sich an dem neuen Forschungsprojekt über ukrainische Häftlinge im Konzentrationslager Mauthausen und unterstützte die Herausgabe dieses Buches auch finanziell.

Ein großes Problem für ukrainische Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler, die sich mit der Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen beschäftigten, waren die fehlenden Möglichkeiten, Quellenbestände und persönliche Dokumente von Häftlingen in österreichischen und deutschen Archiven einzusehen. Daher blieben viele Fragen unbeantwortet. Dank der finanziellen Unterstützung des Zukunftsfonds der Republik Österreich konnten umfangreiche Recherchen im Archiv der Gedenkstätte Mauthausen in

Wien durchgeführt werden. In diesem Zusammenhang sei Dr. Kurt Scholz, dem ehemaligen ehrenamtlichen Vorsitzenden des Zukunftsfonds und Präsidenten des Internationalen Mauthausen-Forums, herzlich gedankt. Besonderer Dank gilt auch den Mitarbeiterinnen und Mitarbeitern des Archivs der Gedenkstätte Mauthausen, im Speziellen Mag. Stephan Matyus, Mag. Doris Warlitsch und Mag. Peter Egger, welche bei der Suche nach Interviews und Fotografien behilflich waren und viele schwierige Fragen zu beantworten halfen.

Auch dem Internationalen Mauthausen-Komitee sei für die unschätzbare Unterstützung bei der Herausgabe dieses Buches gedankt, Natasha Strok, dem Sekretär Mag. Andreas Baumgartner, der eigene Publikationen, Forschungsergebnisse und Dokumente zur Verfügung stellte.

Die Suche nach ukrainischen Häftlingen des Konzentrationslagers Mauthausen wäre ohne zwei Internet-Plattformen, die zahlreiche Dokumente zum Zweiten Weltkrieg online zugänglich machten, unmöglich gewesen: das «International Archive of Nazi Persecution» und die russische Datenbank «Memorial». Ersteres startete im Sommer 2019, und mittlerweile sind mehr als 17 Millionen Dokumente über Haftorte, DP-Lager und NS-Opfer zugänglich gemacht worden. Die russische Seite existiert bereits seit 2007 und enthält über 20 Millionen Dokumente über gefallene und vermisste Soldaten und Offiziere der Roten Armee. Vor allem dank dieser Ressourcen gelang es, mehr Informationen und biografische Daten über Menschen aus der Ukraine, die im KZ Mauthausen inhaftiert waren, zu sammeln und zu systematisieren.

An der Arbeit an diesem Buch beteiligten sich auch die Kinder und Enkel ehemaliger Häftlinge des KZ Mauthausen. Wanda Curkan besorgte eine Neuauflage der Erinnerungen ihres Vaters Jurij Curkan aus Odesa, eines Kampfpiloten und Überlebenden der Konzentrationslager Stutthof und Mauthausen, die bereits 1967 unter dem Titel «Der letzte Kreis der Hölle» erschienen waren. Sie ergänzte die Erinnerungen mit zahlreichen bisher unbekanntem Archivdokumenten und Fotografien. Marat Burakowskyi suchte über einen Zeitraum von fünf Jahren Informationen über den Großvater seiner Ehefrau, den Kriegsgefangenen und Mauthausen-Häftling Pavlo Kovela. Die Resultate seiner Recherchen finden sich ebenfalls in unserem Sammelband.

Einen Teil der Interviews, die in diesem Buch veröffentlicht werden, haben die Autoren im Rahmen früherer Projekte aufgezeichnet. Einige stammen auch aus dem Archiv der KZ-Gedenkstätte Mauthausen, aus dem Oral-History-Archiv «Diese Seite» der internationalen Menschenrechtsvereinigung «Memorial» in Moskau sowie aus dem Oral-History-Zentrum beim Pädagogischen Institut Perejaslaw.

Einige Interviews wurden in den Jahren 2018 bis 2019 speziell für dieses Buch unter Mithilfe der Ukrainischen Gesellschaft der Kämpfer des Antifaschistischen Widerstands aufgezeichnet. Einzigartige Tagebuchaufzeichnungen und andere Materialien machte das Museum «Marshall Konjew-Höhen» zugänglich.

Die Interviews mit den Zeitzeugen werden im Buch als Texte gedruckt – als Transkripte der Gespräche – und somit als wörtliche Wiedergabe aller Äußerungen, wobei die Besonderheiten der mündlichen Sprache der Interviewten bewahrt werden, etwa nicht zu Ende gesprochene Wörter oder Sätze. In diesem Sammelband werden besonders aussagekräftige Passagen der Interviews publiziert, die einzelnen Themen zugeordnet werden. Die thematische Struktur folgt dabei chronologisch der Biografie der Erzähler: «Leben vor dem Krieg», «Beginn des Krieges», «Nachkriegszeit». Außerdem kommen die Umstände der Inhaftierung zur Sprache: «Kriegsgefangenschaft», «Zwangsarbeit», «Verhaftung». Die Zeit im Konzentrationslager wird ähnlich aufbereitet: «Ankunft», «Arbeit», «Hunger», «Terror», «Alltag». Auch die Sozialstruktur im Lager und Probleme der nationalen Identität, gegenseitigen Hilfe oder Solidarität werden behandelt.

Dieser Ansatz zielt darauf ab, die Leserinnen und Leser nicht mit der Materialfülle zu überfordern, wie es bei einer vollständigen Wiedergabe der Interviews der Fall gewesen wäre, sondern den Fokus auf die interessantesten und informativsten Ausschnitte zu legen.

Die mündliche Rede entspricht in vielerlei Hinsicht nicht der schriftsprachlichen Tradition, und bei der Übertragung in einen Text wirken mündliche Aussagen bisweilen unecht. Aus diesem Grund wurden nur minimale redaktionelle Korrekturen vorgenommen, um die Erzählung an allgemeine schriftsprachliche Standards anzupassen. Dabei wurden die originale Satzstruktur und die Wortfolge beibehalten, und es wurde nicht versucht, Momente der Verwirrung mit anderen Worten wiederzugeben. Gleichzeitig wurden in den Oral-History-Interviews auch – so einfach wie möglich – nonverbale Informationen und kommunikative Elemente sichtbar gemacht: Pausen, Lachen, Weinen oder Empörung. Auslassungen wurden mit eckigen Klammern kenntlich gemacht.

Die Oral-History-Interviews rekonstruieren die Geschichte ukrainischer Häftlinge im nationalsozialistischen Konzentrationslager Mauthausen. Sie erlauben eine Analyse ihres individuellen Erlebens und Überlebens unter Lebensbedingungen, die es auf die physische Vernichtung der Häftlinge abgesehen hatten. Der dramatische und langwierige Prozess der rechtlichen und gesellschaftlichen Rehabilitierung der Überlebenden in der Sowjetzeit und die im Wandel begriffene Funktion des Zweiten Weltkriegs im kollektiven Gedächtnis der Ukraine nehmen ebenfalls einen wichtigen Platz im Buch ein.

In dieser Arbeit versuchen wir, den sogenannten «kleinen Menschen» eine Stimme zu geben, weshalb das persönliche Erleben eines Zeitzeugen in den Jahren des Zweiten Weltkriegs im Vordergrund steht.

Die Autorinnen und Autoren sowie die Herausgeberinnen und Herausgeber dieses Sammelbandes danken allen herzlich, welche sich mit der Idee des Projekts identifiziert und sich einverstanden erklärt haben, ihre Geschichte zu erzählen.

Dieses Buch ist dem Andenken aller Opfer in den Jahren des Zweiten Weltkriegs gewidmet.

**В'ЯЗНІ
З УКРАЇНИ
В КОНЦТАБОРІ
МАУТГАУЗЕН:**

ІСТОРІЯ

На фото: Табір Веклабрук / Ваграйн, філія концтабору Маутгаузен. Тут жили в'язні, які працювали на будівництві дороги у Веклабрюку. Вересень 1941 р. (Фото СС. Федеральний архів Берлін, Bild 192–256)

В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: скільки їх було та що ми про них знаємо?

11 листопада 1941 року в концтаборі Маутгаузен загинув 21-річний червоноармієць Василь Рогаченко. Це сталося всього за кілька тижнів після його прибуття зі шталагу в Нижній Саксонії. Його батьки в селі Кишинці на Київщині та молода дружина Марія ймовірно так ніколи й не дізналися, де загинув їх Василь. Що він 3 липня 1941 року потрапив під Мінськом у полон, а в листопаді помер від голоду та знущань у жахливому таборі на мальовничому березі Дунаю в Австрії¹. Це одна із тисяч таких самих доль чоловіків і жінок з України, які боролися, страждали й гинули під час війни за тисячі кілометрів від рідного дому. Реконструювати трагічні сторінки життя Василя Рогаченка, як і багатьох інших бранців, вдалося лише нещодавно, коли в мережі Інтернет почали викладатися бази даних на мільйони учасників і жертв тієї кривавої війни. Ці та інші обставини пояснюють, чому дослідження про в'язнів з України з'явилися лише тепер.

Історія нацистських концентраційних таборів – одна з найбільш вивчених сторінок Другої світової війни. Історія українців у нацистських концтаборах – питання нове й практично невідоме. Ми не знали ані загальної кількості, ані становища в'язнів з України. Така ситуація зумовлена дуже складними історичними обставинами, зокрема й геополітичним розташуванням українських земель до, під час та після Другої світової війни. З одного боку про «українців», як окрему категорію в'язнів, відсутня інформація в табірних документах. За логікою нацистів, української

1 Gedenkbuchs für die Toten des KZ Mauthausen und seiner Außenlager. Buch der Namen II, Wien, 2016, s.355; Обобщенный банк данных «Мемориал» далі: ОБД Мемориал [Інтернет-ресурс], - [режим доступу]: <https://obd-memorial.ru/html/imageLink?path=b6d0dd88-981b-4c76-bb88-4989b984b737>

Wasiy

Rogatschenko

1. Name: *Рогоженко* *ЗМ*
Фамилия *Рогаченко*

2. Vornamen: *Василь* *188*
Имя *Евгенович*

3. Geburtstag: *1.11.20*
День рождения

4. Geburtsort: *г. Кочубица*
Место рождения *г. Кочубица*

5. Lager: *Маутгаузен*
Лагерь *Майдансен*

Eingang *12.11.41* *22/10/41*

5a. Im Lager eingeliefert am: *22/10/41*
Доставлен в лагерь (число)

6. Dienstgrad: *Рядовий*
Чин *Солдат*

7. Truppenteil: *3020* *22/10/41*
Войсковая часть

8. Nr. der Erkennungsmarke des deutschen Lagers:
Номер военнопленного в германском лагере *Sozial 24253 24 844*

Картка реєстрації військовополоненого Василя Рогаченка в таборі Маутгаузен. Зазвичай картку заповнював сам в'язень (ОБД Меморіал)

держави на той час не існувало, відповідно такої категорій в'язнів – також. З іншого – більшість українських територій по війні опинилися в складі Радянського Союзу, де колишні концтабірники не могли відкрито згадувати про своє минуле, тим більше якщо ви окремлювали свою національну ідентичність. Адже сам факт того, що людина спромоглася вижити в полоні у ворога, викликало підозру в радянських спецслужбах. (Громадянам СРСР, які потрапили до виру війни, сталінський режим, як правило, давав право «померти героєм», а не уціліти...) Відповідно ця історія свідомо замовчувалася, не вивчалася й не документувалася, а питання про в'язнів з України взагалі не порушувалося.

Відновлення Української держави в 1991 році, демократизація суспільства, дослідження раніше табуованої історії поставило одночасно важливе питання самовизначення, зокрема пошуку української складової в інтерпретації подій Другої світової війни. З іншого боку – це спосіб самопрезентації держави, адже війна з нацизмом і зараз для багатьох країн у Європі, Америці та Азії продовжує залишатися однією з найважливіших і найдраматичніших сторінок їх історії, слугує своєрідним маркером іміджу держави на міжнародній арені.

Концтабір Маутгаузен: історія

Нацистські концентраційні табори були місцями ув'язнення для цивільних, військовополонених і одним з найжорстокіших інструментів терору гітлерівського режиму. Тут ізолювали спочатку його політичних опонентів, передусім комуністів, соціалістів, євреїв, священиків, ромів, а після 1939 р. ще й мільйони іноземних громадян. Приблизно до зими 1941–1942 рр. концентраційні табори слугували засобом підтримки гітлерівського терору, а також місцем рабської експлуатації людей. Наприкінці війни їх в'язні працювати ще й на виробництві озброєння для армії.

Нацисти організували концтабори з урахуванням перспективного плану забудови міст Третього райху, зазвичай поблизу гранітних чи мармурових кар'єрів або ж біля великих цегельних заводів. Тому практично відразу після окупації Австрії в березні 1938 р. високопосадовці СС і поліції (Гайнріх Гімmlер і Освальд Польш) прибули до Маутгаузена та Гузена, аби оглянути місцеві каменоломні та з'ясувати, чи підходять ці два населених пункти для спорудження концтаборів. Щоб підібрати для цього проекту економіко-юридичну форму, 29 квітня 1938 р. у Берліні була заснована фірма СС «Німецькі кар'єри та каменоломні ГмБХ», скорочено «DEST» (ДЕСТ)².

8 серпня 1938 року до каменоломні «Вінер Грабен» з концтабору Дахау доставили 300 в'язнів³. Розпочалося будівництво основного табору в Маутгаузені. Чотири гранітні кар'єри поблизу селищ Маутгаузен і Гузен обрали місцем організації концентраційного табору ще й тому, що нацисти планували зведення монументальних помпезних представницьких споруд у розташованому за 20 км місті Лінц – столиці федеральної землі Верхня Австрія, яке обрали для диктатора Адольфа Гітлера як «резиденцію на старість». У 1938 році міністр озброєнь та боеприпасів Альберт Шпеер і ДЕСТ уклали угоду про постачання будматеріалів упродовж десяти років. За час існування табору в'язні виготовили незліченну кількість бруківки, бордюрів та інших виробів, тільки в 1943 році оборот есесівської фірми становив 14 882 000 райхсмарок⁴.

У грудні 1939 року розпочалося будівництво філії Гузен, яка знаходилася на відстані приблизно 4,5 км на захід від Маутгаузена.

2 *Hanz Maršálek*. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s.14.

3 *Ebenda*. – S. 27.

4 *Ebenda*. – S. 18.

В'язні цього табору працювали в каменоломнях «Гузен», «Кастенгоф», «Пірбауер» та цегельні Лунгіц, а також у майстернях на території табору. У 1943 році воєнні заводи «Мессершмітд АГ» та «Штайрверке АГ» спорудили на території табору цехи, де в'язні виготовляли різноманітне озброєння для Вермахту: від рушниць, автоматів до літаків.

З осені 1943 року основна маса в'язнів концтабору Маутгаузен працювала в рабських умовах на виробництві озброєнь. Тисячі їх загинули на спорудженні підземних воєнних заводів та штолень. Під час прискороеного будівництва таборів та розвитку підземної воєнної промисловості в «Альпійських і дунайських райхсгау» (так тоді офіційно називали Австрію) було створено загалом 49 філій концтабору Маутгаузен, багато з них мали кодовані назви: «Кварц», «Солвей», «Цемент», «Вапно», «Гірський кришталь», «Мармур», «Юліус», «Санта», «Вапняковий кар'єр»⁵.

Кодову назву «Гірський кришталь» отримало військове виробництво філії Гузен II, яку нацисти організували 9 березня 1944 року в Санкт Георгені. Концтабірники прокладали в гірській породі багатокілометрові штольні для «Штайрверке АГ». У грудні 1944 року тут створили ще один табір Гузен III для 262 в'язнів.

8 листопада 1943 року розпочалося будівництво бараків поблизу селища Ебензее. Тут непосильною рабською працею в'язнів були створені підземні комплекси «Цемент», «Заводи по виробництву вапна» та «Солвей». У планах нацистів було спорудження пілотного ракетного заводу з випробувальним стендом, де б у випадку тривалої війни, мали розробити та побудувати міжконтинентальну ракету. Натомість, до кінця війни в ебензейських штольнях встигли розмістити нафтопереробний завод і цехи для випуску танкових та авіаційних двигунів. Станом на кінець квітня 1945 року в концтаборі Ебензее було зареєстровано 18437 в'язнів, з яких 8745 загинуло не дочекавшись визволення 5 травня 1945 року.

Філіал концтабору в місті Мельк отримав кодову назву «Кварц», оскільки його в'язні в суворих умовах прокладати просторі тунелі в пагорбах із кварцового піску поблизу селищ Роггендорф та Лосдорф. У шести тунелях розмістилися цехи «Штайрверке АГ», а взимку 1944–1945 рр. тут розпочалося вже виробництво підшипників. Найбільша кількість в'язнів у Мельку – 10352, була зафіксована 30 січня 1945 року. За рік існування в таборі загинуло 5000 невільників.

5 Про філії концтабору Маутгаузен див. *Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s. 71 – 80.*

На промислових підприємствах міста Лінц було створено три філії концтабору Маутгаузен. Найбільшим був табір Лінц III, в'язні якого працювали на військових заводах концерну Гемана Гьорінга. У травні 1945 року тут перебувало 5615 бранців.

Концтабір Маутгаузен в нацистській системі місць ув'язнення отримав найвищу за шкалою суворості режиму утримання категорію – третю. Першого січня 1941 року начальник поліції безпеки та СД (служби безпеки) Райгард Гайдріх видав наказ, згідно якого всі місця позбавленні волі в Райху мали поділитися на три групи: для в'язнів з незначними злочинами, здатних до виправлення; для в'язнів, які мають важку провину, але здані до виправлення і невинуватих в'язнів⁶. Він розпорядився, що до концтаборів Маутгаузен і Іузен слід направляти лише «злочинців, закоренілих арештантів з кримінальним минулим та асоціальні елементи, тобто практично невинуватих в'язнів»⁷. За замовченням це означало, що згадані категорії осіб, а також відправлених туди німецьких і австрійських політичних в'язнів, євреїв, представників інтелігенції з окупованих країн Східної Європи та інших опонентів гітлерівського режиму чекає фізичне знищення. Абсолютна більшість ув'язнених не була ані злочинцями, ані асоціальними особами. Серед в'язнів лише 7% (переважно німці та австрійці) становили ті, яких відправили у концтабір за вчинення кримінальних злочинів, 93% позбавили волі за їх расову, релігійну приналежність або через політичну діяльність. Загалом, починаючи з 8 серпня 1938 року по 3 травня 1945 року, до концтабору Маутгаузен було відправлено приблизно 195 000 чоловіків та понад 8 500 жінок майже зі всіх європейських країн. Найбільша кількість в'язнів була зафіксована в березні 1945 р. і становила 84 472 чоловіка та 2988 жінок⁸.

Головні завдання концтабору Маутгаузен склалися з двох позицій. По-перше, табір був офіційним місцем виконання вироків, місцем для вбивства в'язнів табору, або тих бранців, яких направляло до табору III категорії гестапо чи інші пенітенціарні установи. По-друге, табір у містечку Маутгаузен був центральною адміністративною установою для чисельних філій, які використовували в'язнів як робочу силу для військової промисловості, тобто були місцем «знищення через працю». Невільників використовували на важких роботах у каменоломні,

6 Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s.33.

7 Ebenda, s.34.

8 Ebenda, s. 138.

на військових підприємствах, їх продуктивність праці мала слугувати зростанню прибутків есесівських підприємств. При цьому свідомо планувалася масова смертність усіх без винятку груп в'язнів.

Функції управління, підтримання режиму та охорони концтабору покладалися на есесівці. Всі концентраційні табори та табори смерті підпорядковувалися Інспекції концтаборів Головного управління СС. «Охоронні загони» – так розшифровувалося скорочення СС (нім. SS від Schutzstaffeln) – це був самостійний парамілітарний підрозділ гітлерівської партії. Спочатку есесівців вербували для охорони нацистських функціонерів. Згодом СС підпорядкувала собі багато інших служб, зокрема охорону концтаборів, таємну державну поліцію, спеціалістів з масових вбивств у газових камерах, так звані «айнзацкоманди» (оперативні групи) для масових розстрілів, і, зрештою, стала самостійною військовою одиницею. Офіційно це означало, що СС «повинні боронити фюрера і забезпечувати внутрішню безпеку Райху»⁹. З 1941 року всі службовці СС належали до так званих військ СС (нім. Waffen-SS), тому багато філій концтабору Маутгаузен отримали офіційну назву «трудовий табір військ СС».

Управління табором завжди залишалося в руках підрозділу СС «Мертва голова». Структура управління складалася із комендатури та охорони. Комендантом табору був Франц Цірайс (Franz Zireis). До комендатури входили відділи: ад'ютантури (Adjutantura), начальника табору для в'язнів (Schutzhaftlager), працевикористання, управлінь для охорони та для в'язнів, санітарного відділу для охорони та для в'язнів, політичного відділу.

До 1943–1944 рр. особовий склад охоронців концтабору Маутгаузен (як і інших концтаборів) формувався із військово-службовців підрозділів СС «Мертва голова», який налічував в середньому до 3500 осіб. З кінця 1943 року до лав СС призвали фольксдойчів зі Словаччини, Румунії, Угорщини, Польщі та Югославії. Починаючи з 1944 р. до охорони стали додатково залучати солдатів військово-повітряних та сухопутних військ, пізніше – поліції, військово-морських сил, а з 1945 р. і солдатів похилого віку з Вермахту та пожежної охорони, які не належали до СС. Серед службовців охорони концтабору в останні місяці війни згадуються й «українські добровольці» (ukrainische Freiwillige), але поки що встановити, звідки були направлені до

9 Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s.182.

табору ці особи не вдалося¹⁰. Загалом, 28 квітня 1945 року охорона концтабору Маутгаузен становила 6378 чоловіків та ще 65 жінок¹¹. Охоронці СС не мали права заходити на територію, де перебували в'язні. Вони несли службу на сторожових вежах, охороняти в'язнів під час транспортування, праці за межами табору. Лише службовці комендатури могли перебувати на території табору.

Основні обов'язки підтримання порядку та покарання в таборі виконували самі в'язні. Частина з них залучалася табірною адміністрацією до так званого «самоуправління». На чолі складної соціальної структури такого «самоуправління» стояв перший табірний писар, потім старший по табору, головні капо¹² в каменоломні, в будівельній команді, господарчій команді, численні капо (наглядачі над в'язнями) на складах, кухні, в аптеці, майстернях, обслуговуючий персонал для офіцерів СС, далі йшов нижчий за рангом старший по бараку (блоку) та його персонал (блоковий писар, перукар, штубові (чергові/старости кімнат)¹³, а від 1943 року серед в'язнів набирали й персонал у лікарні. Проміненти, як ще в таборі називали привілейованих в'язнів, були переважно німці та австрійці, колишні кримінальні злочинці, від яких вимагали тероризувати та вбивати інших бранців, щоб «підтримувати порядок і дисципліну» в таборі. Наприкінці 1944 року всі ключові посади табірної обслуги займали «старі в'язні», які потрапили сюди в 1938–1941 рр. Есесівці пішли на такий «кадровий» крок свідомо, аби протидіяти солідарності ув'язнених різних національностей, протиставити «імперських німців» їх більш чисельним іноземним бранцям. Табірна обслуга мала за свою службу суттєві переваги: кращі умови проживання, харчування, одяг, гігієну, регулярне відвідування борделю, а також доступ до заборонених розваг – алкоголю, гри в карти. У 1943–1944 рр. проміненти навіть влаштовували у головному таборі спортивні змагання, музичні концерти. Звісно,

10 *Hanz Maršálek*. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s.183. Про земляків серед охоронців згадують у своїх спогадах оунівці, в'язні Ебензее, Михайло Марунчак та Петро Мірчук. Див. Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. – С.190 ; Мірчук П. У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941-1945. – Нью-Йорк, Лондон: Український союз політичних в'язнів. – 1957 – С. 185.

11 *Hanz Maršálek*. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s. 184

12 Капо – в'язень, якого використовували СС як наглядача над іншими в'язнями, відповідального за виконання різних завдань чи видів робіт. Назва походить з італійської, її використовували італійські дорожні робітники, котрі працювали у тридцятих роках у Баварії.

13 Див. словник термінів у цій книзі.

що не всі капо, писарі, старші по бараку були жорстокими людьми. Дехто намагався використати табірну систему, щоб допомогти своїм товаришам, «організувати» додаткову пайку хліба чи супу, медикаменти, легшу роботу, відпочинок у лазареті. Під кінець війни в «самоуправлінні» табору з'явилися в'язні зі Східної Європи, у деяких філіях навіть отримали вплив політичні бранці. У лютому 1945 року в головному таборі Маутгаузена серед табірної обслуги налічувалося 184 особи, з яких 114 були німцями – кримінальними злочинцями, 20 – німцями – політичними в'язнями, а також 19 чехів, 18 поляків, 8 іспанців та 5 вихідців з Югославії¹⁴. Але за висловом Ганса Маршалека, колишнього табірною писаря та після війни багаторічного директора Меморіалу концтабору Маутгаузен, вплив криміналітету на життя в'язнів припинився лише після визволення.

Концтабір Маутгаузен: методи вбивства

Як вже зазначалося, концтабір Маутгаузен був офіційним місцем виконання вироків для арештантів з різних таборів і тюрем Третього райху. Страти проводили через розстріл та повішання. Частина приречених в'язнів Маутгаузену та його філій вбивали також у газовій камері замку Гартгайм в Альковені (Верхня Австрія). До війни тут була лікувально-оздоровча установа для дітей з обмеженими можливостями, за якими доглядали сестри тамтешнього монастиря. У 1940 році монахинь звідти вигнали, а лікарню переобладнали в «евтаназійну установу», де вбили за допомогою отруйного газу понад 18 000 людей. Після початку Другої світової війни сюди почали привозити для страти політичних опонентів нацистського режиму. Загалом у газових камерах Гартгайму позбавили життя 5000 в'язнів Маутгаузена та близько 3200 з Дахау. Перший транспорт із 70 голландськими євреями вирушив з Маутгаузена в Гартгайм 11 серпня 1941 року. Останнє вбивство в цьому замку сталося, ймовірно, 10 грудня 1944 року. Після цього одна з маутгаузенських робочих команд знищила у Гартгаймі газові камери, дробарку для кісток, крематорій та інші «технічні споруди». Сюди знову привезли з Верхньої Австрії дітей з обмеженими можливостями разом із сестрами-монахинями і повернули замку «первісний вигляд».

5 травня 1942 р. почалася експлуатація газової камери в концтаборі Маутгаузен, яка в офіційних документах проходила як «дезінфекційна камера». У цей день першими жертвами стали

¹⁴ Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s. 55

208 радянських військовополонених¹⁵. Останнє отруєння газом відбулося 28 квітня 1945 р., коли було вбито 33 мешканця Верхньої Австрії. Загалом, у квітні 1945 р. у газовій камері Маутгаузена позбавили життя близько 1800 чоловіків і жінок, у тому числі багато австрійців¹⁶.

Фабрика смерті Маутгаузен застосувала для вбивства ще один «технічний» винахід – газваген – спеціально обладнану вантажівку, вихлопні гази якої були направлені в герметичний кузов. Така машина курсувала з осені 1941 р. між Іузеном і крематорієм у Маутгаузені. В'язні, переважно невиліковно хворі, виснажені, не здатні працювати, помирали у цій машині дорогою до головного табору. Першими жертвами і цього разу були радянські військовополонені.

Всього в газових камерах Маутгаузена, Гартгайма, Іузена та у «газвагені» було отруєно щонайменше 10200 в'язнів¹⁷.

Та більшість чоловіків і жінок у концтаборі Маутгаузен помирали «природною» смертю – через голод, інфекційні хвороби та виснажливу працю. Раціон харчування в таборі визначався розпорядженням Головного управління імперської безпеки (РСГА) й офіційно мав становити: вранці – пів літра чорної сурогатної кави без цукру; на обід – приблизно літр супу з брукви (бруква, трохи картоплі і, можливо, 25 г жиру та м'яса). На вечерю працездатний в'язень отримував 330 г хліба та 25 г ковбаси, часом замість ковбаси 25 г маргарину. Таким чином, калорійність щоденного раціону мала становити 1450 кілокалорій. З огляду на важку працю і довгий робочий день в'язню Маутгаузена на день потрібно було мінімум 4500 кілокалорій. Але на практиці в'язні не отримували й цих мізерних харчів, через що повсякденно потерпали від голоду, виснаження і хвороб. Середня тривалість їх життя в Маутгаузені до осені 1939 р. становила близько 15 місяців, на кінець літа 1943 р. – шість місяців, а пізніше, до травня 1945 р. – дев'ять місяців. В'язень, який отримував «хороше» харчування, важив 42–48 кілограм. Серед дорослих траплялися й чоловіки, жива вага яких була всього 28 кілограмів!

Починаючи з 1943 року основним засобом вбивства в концтаборі Маутгаузен стала виснажлива праця. Робочий день у каменоломнях, на воєнному виробництві, у штольнях тривав

15 Arolsen Archiv [Інтернет-ресурс]. Listen über Exekutionen und unnatürliche Todesfälle im KL Mauthausen, 18.08.1938 - 25.09.1944, Signatur 8118500, [режим доступу]: https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8118500?p=1&s=8118500&s_signature,title=asch

16 Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s.202 – 203.

17 Hans Mars'álek und Kurt Hacker (Hgb.) Das Konzentrationslager Mauthausen / Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen, Mauthausen Komitee Österreich. – Wien, 2003. – S. 19.

одинадцять годин (виняток встановили для учнів каменотесів – 9 годин на день). Побудка відбувалася влітку о 4:45 год., взимку о 5:15 год. А якщо хтось не міг працювати, його розстрілювали «за спробу втечі», вбивали в каменоломнях, топили або замордовували під холодним душем. Загалом за приблизними оцінками в концтаборі Маутгаузен та його філіях загинуло 68874 в'язня¹⁸. Приблизно 8058 в'язнів померли до 6 червня 1945 року після їх визволення¹⁹.

Концтабір Маутгаузен: в'язні

Кожна особа, зареєстрована в концтаборі, отримувала персональний номер. До 19 лютого 1942 року в Маутгаузені існувала практика передавати номер в'язня (якщо він помирав, його переводили в інший табір або відпускали на свободу) іншому новоприбулому. Часом один і той самий номер могли присвоювати до шести разів. Після лютого 1942 року табірний номер видавався лише один раз. Його писали на клаптику білої тканини чорним кольором і пришивали праворуч на в'язничний робочий одяг (на рівні серця) та штани. Також в'язневі видавали металеву пластинку з його номером, яку він мусив носити на шії або лівій руці. До в'язня в концтаборі не зверталися на ім'я, лише за номером. Бранець також мусив виголошувати свій номер німецькою мовою. Наприклад: «Російський політичний в'язень № 25253 просить дозволу звернутися».

За нацистською системою, в'язні концтаборів ділилися на певні категорії, які записували поряд з прізвищем в'язня в табірній документації, а на одязі позначалися ще спеціальними трикутниками «вінкелями». Певним категоріям відповідали певні кольори. Ці категорії присвоювали лише один раз і не змінювали упродовж ув'язнення.

18 Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s.144.

19 Ebenda, S.143

Новоприбулі до концтабору Маутгаузен в'язні (схожі на радянських військовополонених) переодягаються в табірну смугасту робу. Філія Гузен, 1941–1944 рр. (Фото СС. Федеральний архів Берлін, Bild 192-091)

Червоним трикутником маркувалися в'язні, арештовані за політичну діяльність. Вони називалися в документах СС як «Schutzhäftlinge, скор. Schutz», тобто арешт і ув'язнення яких вважались запобіжними засобами, або писалося просто «політичний». Таких в'язнів у концтаборі Маутгаузен була третина. Наприклад, 15 березня 1945 року із 84486 бранців головного табору та філій як політичний позначався 37251 в'язень. Це була багатонаціональна група: понад 19000 поляків, майже 5000 французів, 3500 полонених з Югославії, майже 4000 італійців. Громадяни Радянського Союзу іменувалися як «російські цивільні робітники» (Russischer Zivilarbeiter, скор. RZA), і таких в'язнів у березні 1945 року було 17232²⁰. Вони теж вважались політичними і носили червоний вінкель. Радянські військовополонені становили окрему категорію, у документах їх записували скорочено «SU-Kgf», вони продовжували носити свою військову форму, на якій були написані літери «SU» Sowjet-Union, або могли мати смугасту форму в'язня, червоний трикутник з літерами «SU». Полонених червоноармійців навесні 1945 року в Маутгаузені було понад 5000.

20 Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s.139

Блакитний вінкель означав «емігрант» і призначався для іспанців-республіканців. Таких полонених у Маутгаузені 15 береня 1945 року нараховувалося 2191.

Вінкелем зеленого кольору виокремили «професійних» злодіїв (Berufsverbrecher, BV), 15 березня 1945 року їх було 1502 особи.

Чорний трикутник носили так звані асоціальні в'язні (Asozialer Häftling, AZR), яких позбавили волі за різні порушення правопорядку (не кримінальні злочини), таких було зафіксовано у березні 1945 року 551 особа.

Окрему групу в'язнів у концтаборі становили свідки Єгови (Internationalen Vereinigung der Erusten Bibelforscher, IBV, Bibelforscher, Zeigen Ehovas). Ця категорія мала фіолетовий вінкель, і на 15 березня 1945 року їх вціліло 106 чоловіків.

Трикутник рожевого кольору призначався для гомосексуалів, наприкінці війни їх налічувалося 68 осіб, переважно німецької національності.

В'язні євреї повинні були під основним трикутником носити жовтий вінкель таким чином, щоб разом вони утворювали зірку Давида. Доля євреїв стала найжахливішою, а шанси вижити – мізерними, в порівнянні з будь-якими іншими в'язнями. 15 березня 1945 року в таборі Маутгаузен було 15118 євреїв з Угорщини та Польщі, яких напередодні привезли сюди для знищення.

У концентраційному таборі Маутгаузен утримувалися представники майже всіх європейських та інших націй: чехи, словаки, поляки, данці, норвежці, бельгійці, французи, голландці, англійці, люксембуржці, серби, греки, албанці, громадяни СРСР різних національностей; а також кубинці, китайці, араби, полонені зі Сполучених Штатів Америки. Також були окремі громадяни з країн союзників Німеччини: болгар, швейцарці, румуни, чисельні італійці, угорці, іспанці, переважно солдати республіканської армії, які в 1939 році емігрували до Франції. Залежно від національності в трикутнику знаходилась чорна друкована початкова буква: французи «F», югослави «J», поляки «P», чехи «T» (нім. Tschechoslowakei – Чехія), в'язнів з СРСР позначали як росіян «R».

Найбільша кількість в'язнів у концтаборі Маутгаузен була з території Польщі, включно з польськими євреями вона становила 44000 осіб. Друге місце посідала багатонаціональна група в'язнів з Радянського Союзу – загалом 38300 чоловіків (15500 військовополонених та 22800 цивільних). Багаточисельними були групи угорських євреїв (18000), французів (9200), італійців (8362), бранців з Югославії (8650) та Іспанії (7189)²¹.

21 Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995 – s.138 – 139.

Br

Geschäftszahl Y A 11 585/42

Amptgericht Mauthausen
Eingelangt: 15 DEZ 1942

Todfallsaufnahme,

errichtet am 27.11. 1942 in Mauthausen

1. Vor- und Zuname des (der) Verstorbenen (bei verheirateten Frauen auch Familienname): Wasil W o l k

2. Beschäftigung: Landerbeiter

3. Alter (Tag der Geburt): 17.11.1923 zu Dorf Lypowenki(Ukraine)

4. Religion: orth.

5. Familienstand (ob ledig, verheiratet, verwitwet, gerichtl. geschieden): ledig

6. Heimatszuständigkeit, Staatsangehörigkeit: UDSSR

7. Ordentlicher Wohnsitz, Wohnung:
(Wenn der Verstorbene unter Vormundschaft stand oder entmündigt war, ist das Pflugschaftsgericht anzugeben und das Dekret des Vormunds [Kurators, Beistandes] beizuschließen.)
Dorf Lypowenki(Ukraine), Obl. Nikolajewska

8. Sterbetag und Sterbeort: 26.11.1942 gegen 6.55 KL Mauthausen

*V.
M. Nikolajew!
M. 15.1.43
Nikolajew*

Акт про смерть в'язня концтабору Маутгаузен Василя Вовка 26.11.1942 р. Біля назви села Литовеньки (нині Кіровоградська обл.) писар в дужках написав, що це Україна. (Онлайн архів в Арользені, Індивідуальні документи в'язнів концтабору Маутгаузен, № 01012603oS, документ № 418692).

Концтабір Маутгаузен: в'язні з України

Як вже попередньо зазначалося, українці в нацистських концтаборах не мали права на свою національну ідентичність. Спогади очевидців та персональні документи в'язня дають можливість з'ясувати, до якої національної групи відносили в табірній канцелярії полонених з України. Для цього ми переглянули персональні картки ув'язнених (Häftlings-Personal-Karte) та «Акти про смерть» (Todfahlausname), оскільки в документах такого типу міститься найбільше інформації про особу: прізвище, ім'я, дата народження, місце народження (село, місто, район, обласний центр), національність, державна приналежність (нім. Staatsangehörigkeit). Також там вказувалося: знання мов, імена найближчих родичів та місце їх проживання; причина арешту, в яких таборах і тюрмах перебував в'язень до прибуття в Маутгаузен, в яких робочих командах працював; подається його словесний портрет. Звичайно, не всі ці пункти завжди були заповнені, але потенційно це джерело, де міститься найбільше інформації про особу невільника.

З персональними картками в'язнів Маутгаузена від червня 2019 року можна ознайомитися на сайті Архіву в Арользені (Німеччина), де доступні понад 13 млн документів колишніх жертв нацизму²². Цей міжнародний центр має найповніший у світі архів документів тих, хто зазнав переслідування в часи націонал-соціалізму. Колекція містить документи на 17,5 мільйонів персоналій і є об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Невелика збірка персональних актів про смерть в'язнів концтабору Маутгаузен знаходиться також у Федеральному архіві Німеччини в Берліні. Ці документи датовані жовтнем-груднем 1942 року і стосуються бранців різних національностей. Серед них є акти про смерть на 98 чоловіків, які були родом з територій сучасної України²³.

Персональні картки підбиралися за прізвищами колишніх в'язнів жінок і чоловіків, чий спогади були записані й опубліковані під час різноманітних проектів з історії концтабору Маутгаузен²⁴, а також оприлюднені в збірках, підготовлених членами Світової ліги українського союзу політичних в'язнів²⁵. Загалом було переглянуто 224 персональні картки та 98 записів про смерть.

22 Режим доступу: <https://arolsen-archives.org/suchen-erkunden/suche-online-archiv/>

23 Bundesarchiv, Berlin. NS4 Ma/ Vorl. 42, 45, 47, 48.

24 Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив. – Київ, 2009; Проект Міжнародного Меморіалу «Вжившиє в Маутгаузен». Та сторона [Електронний ресурс], [режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/#>

25 Данський О. Хочу жити! Образки з німецьких концентраційних таборів. – Мюнхен: Українська видавнича спілка. 1946. – 162 с.; Мірчук П. У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941-1945. – Нью-Йорк, Лондон: Український союз політичних в'язнів. – 1957 – 325 с.; Марунчак М.Г. Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. – Вінніпег – Канада, 1963. – 165 с.; Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. – 364 с.

Як приклад різноманітності варіантів категоризації українців у концтаборі Маутгаузен можна навести персональні картки в'язнів із прізвищем «Коваль». У базі даних Меморіалу Маутгаузен на прізвище Коваль (Kowal) є документи на 26 зареєстрованих в'язнів. З них – 25 народилися на території, яка входить до сучасної України. Шестеро чоловіків зареєстровані як «політичні поляки», 2 – «радянські військовополонені» та 17 – «цивільні росіяни». Впадає в око, що «поляками» записані двоє відомих діячів Організації українських націоналістів – це Михайло та Омелян Коваль²⁷. Але очевидно й інше, що людину з прізвищем «Коваль» не можна автоматично зарахувати до українців. Бо, наприклад, римо-католики Едмунд, Гжегож, а також Антоній Коваль із Косова не можуть бути українцями чи росіянами, вони за багатьма ознаками – етнічні поляки.

Окрім місця народження, прізвища та імені, важливим маркером приналежності до української громади було греко-католицьке віросповідання (передусім це стосується Польщі, оскільки в СРСР релігія була заборонена). На українську національність вказувало також знання української мови, що фіксувалося в окремому пункті картки в'язня, але його не завжди заповнювали.

Переглядаючи персональні документи концтабору Маутгаузен вдалося знайти поодинокі випадки, коли на картці було чітко записано про українське походження. Наприклад, писар дописував у дужках біля назви населеного пункту, що це Україна²⁸, або у графі «національна приналежність» – зазначено «українець»²⁹. Інколи вказувалася як причина арешту – проукраїнська політична діяльність. Наприклад, на картці Михайла Ковалю причиною арешту вказано «Schutz. ukr.», тобто «превентивне ув'язнення за проукраїнську діяльність». У книзі видачі номерів ув'язненим, серед ранніх записів за травень-липень 1942 року є 14 прізвищ із номерами від 9 до 11 тисяч, біля яких записана категорія «pol. ukr.», тобто «українець», «політичний українець»³⁰. Картки на деяких з цих чоловіків, які вдалося знайти на сайті Архіву в Арользені, дають можливість зробити деякі припущення щодо причин такого запису. Василь Свердлов з Умані, був арештований 13 березня 1942 року поліцією Мюнхена за втечу з місця роботи, «Arbeitsflucht» –

27 Омелян Коваль (1920–2019) [Режим доступу]: <http://www.istpravda.com.ua/short/5c431f3d4c26c/>

28 У записі про смерть Леоніда Чекуна в пункті про державну приналежність написано UdSSR/Ukraine (BA, Berlin, NS MA/47, s.70)

29 У записі про смерть Василя Грановського в пункті про державну приналежність написано «українець» (BA, Berlin, NS MA/47, S.13)

30 Nummernzugangsbuch der Häftlinge des KL Mauthausen (Nachkriegsaufstellung) 1 – 120 400, Signatur 8104899, Arolsen Archiv [Електронний ресурс], [режим доступу]: https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8104899/?p=4&s=Mauthausen&s_signature,title=asc

Amtsgericht Mauthausen
Eingelangt am 27 NOV 1942 Uhr...Min.
fach mit Beilagen
Halbschriften.

Geschäftszahl 4 K B 884/40

Todfallsaufnahme,

errichtet am 13.11.1942

in Mauthausen

1. Vor- und Zuname des (der) Verstorbenen (bei verheirateten Frauen auch Familienname): **Ch r a n o w s k i j, Wasil**
2. Beschäftigung: **Schneider**
3. Alter (Tag der Geburt): **4.4.1907 zu Wladimir-Wolynsk**
4. Religion: **kath. Griech.**
5. Familienstand (ob ledig, verheiratet, verwitwet, gerichtl. geschieden):
6. Heimatszuständigkeit, Staatsangehörigkeit: **Ukrainer**
7. Ordentlicher Wohnsitz, Wohnung:
(Wenn der Verstorbene unter Vormundschaft stand oder entmündigt war, ist das Pflegschaftsgericht anzugeben und das Dekret des Vormunds [Kurators, Beistandes] beizuschließen.)
Wladimir Wolynsk (Wolynien) Nr. 14
8. Sterbetag und Sterbeort: **12.11.1942 gegen 12.45 Uhr, KL-Mauthausen**

V.
H. H. Wolynsk!
15.11.42
H. H.

Акт про смерть в'язня концтабору Маутгаузен Василя Храновського 12.11.1942 р. У графі громадянсьва вказано «українець». (Онлайн архів в Арользені, Індивідуальні документи в'язнів концтабору Маутгаузен, № 01012603 оS, документ № 418692)

так сформульована в нього причина арешту³¹. У травні його доставили до концтабору Маутгаузен і за аналогією з «політичними» поляками чи французами або іспанцями, зареєстрували як «політичного українця». Очевидно надалі писарі отримали більш чіткі інструкції щодо ідентифікації в'язнів з радянських територій і вже стандартно записували всіх як «росіян».

Важливо також зауважити, що в концтаборі не завжди вигідно, а часом і небезпечно, було демонструвати українську ідентичність. Найкращим вважалося потрапити до національної групи, яка мала «своїх» людей серед табірної обслуги (наприклад, чехів, поляків) і не особливо наголошувати на своїй індивідуальності. Також польські й російські в'язні вороже ставилися до ідеї української держави, і до тих, хто таку ідею сповідував. Тож полонені з України мали вагомі причини приховувати своє українське походження, а для багатьох радянських в'язнів питання української ідентичності виглядало неактуальним на той час. Богдан Сідельник, колишній в'язень Маутгаузена, так говорив про це: «Багато галичан було замаскованих під буквою «Р». Говорили по-польськи і дістали букву «Р». А він то сам галичанин зі Стрия, з Івано-Франківська, але носить букву «Р» і не признається, що він українець, бо небезпечно. Якщо полякові скажеш, що ти українець, а носиш букву «Р», то вони тебе візьмуть і переіначуть, зробить з тебе росіянина, а росіянам найгірше велося. І тому багато українців як потрапили в табір під буквою «Р», так і вийшли з тою буквою «Р»³².

Повертаючись до питання, зазначеного в назві цього дослідження, скільки ж було в Маутгаузені українських в'язнів, важливо пояснити підходи до обчислення. Полонені з України перебували серед трьох найчисельніших груп в'язнів: радянських військовополонених, цивільних росіян і поляків. За основу обчислення ми брали місце народження в'язня – територія сучасної України. Тобто до «українських в'язнів» зараховували всіх чоловіків і жінок, які народилися в Україні, а в табірній канцелярії були позначені «цивільні росіяни», або «радянські військовополонені», не залежно від прізвища: українського, російського, білоруського чи польського. Якщо не можливо встановити до якої саме області чи району належав той чи інший населений пункт, який часто писали на слух, з помилками, (свої хиби вносила і латинська транслітерація), то орієнтувалися на українське прізвище або український варіант написання імені (Павло, Микола, Олесь, Ганна тощо). Для полонених,

31 Див персональні документи на Василя Свердлова. Arolsen Archiv [Електронний ресурс], [Режим доступу]: https://collections.arolsen-archives.org/search/people/1791438/?p=1&s=46559&s_lastName=asc

32 *International Slave – and Forced Labourer Documentatoin Project, Запис інтерв'ю 9, 15 квітня 2006 р., інтерв'юєр Тетяна Ланан.*

позначених як «поляки», територіальний принцип не зовсім підходить, оскільки в Польській державі зберігався чіткий поділ населення на національні групи за віросповіданням. У цьому випадку важливим маркером національної ідентичності є церковна приналежність, для українців – до греко-католицької або православної церкви.

Джерелом для обчислення стала база даних зареєстрованих в'язнів концтабору Маутгаузен, книги видачі номерів в'язнів концтабору та книги реєстрації смерті. На сьогоднішній момент опрацьовані матеріали на «радянських військовополонених» та «цивільних росіян». Вибірку українців серед в'язнів з Польщі довелося поки що відкласти, оскільки в кожному випадку необхідно дізнаватися про віросповідання в'язня з його персональної картки, а вони не всі збереглися. Така робота потребує більше часу, ніж ми мали для підготовки цього видання. У списках полонених та цивільних з СРСР вказане місце народження, у цьому випадку доводилося уточнювати інформацію по персональній картці, де знаходиться цей населений пункт. Таким чином ми встановили **приблизно понад 20200** в'язнів з України. Вживаємо визначення «приблизно», оскільки не всіх в'язнів нам вдалося ідентифікувати, по-друге, не всі існуючі списки були використані під час обчислення. Але отримане число відображає процентне співвідношення в'язнів з України серед учасників антинацистського спротиву та жертв нацизму.

Найбільш ранні записи реєстрації в'язнів з України в концтаборі Маутгаузен, які вдалося виявити на цей момент, датуються квітнем 1941 року. В обліковій картці по бараку в Іузені Івана Пастевничого зазначено, що він прибув до табору 21 квітня 1941 року, родом із села Ульгувек поблизу Рава-Руської, за віросповіданням греко-католик, помер 10 грудня цього ж року. У книзі реєстрації померлих за 1941 рік записано ще декілька прізвищ греко-католиків: Едуард Клепак із Хірова, Данило Седьмак, Антон Сухий³³. Більше інформації про цих чоловіків виявити не вдалося, але за прізвищем і віросповіданням можна зробити висновок, що це були українці. Серед останніх в'язнів, яких зареєстрували у концтаборі Маутгаузен, також були й полонені з України. У книзі реєстрації останній запис датований 25 квітня 1945 року. Номер «139155» присвоїли «російському цивільному робітникові» Григорію Уманцю, 1899 р. н. із села Стадниця Вінницької області³⁴.

33 Archiv Arolsen, [Електронний ресурс], архівний № 8116300, Namensverzeichnisse zum Sterbebuch des Standesamtes Mauthausen II - 1941, 1943 [Режим доступу]: https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8116300/?p=1&s=sterbebuch%20Mauthausen&signature,title=asc

34 Останній номер у книзі обліку концтабору Маутгаузен був «139157», біля якого зазначене прізвище італійського військовослужбовця Вермахту, якого арештували, очевидно, за порушення дисципліни чи дезертирство.

Щоб уявити масштаби нацистських репресій пропонуємо переглянути таблицю, де представлена кількість в'язнів по окремих населених пунктах. Ці відомості взяті з бази даних архіву Меморіалу концтабору Маутгаузен. Для наочності і порівняння ми взяли статистичні дані по великих столичних й обласних населених пунктах, районних центрах України а також Білорусі та Росії. Фактично в кожному українському місті чи селі була людина, яку ув'язнили в Маутгаузені. Масштаби нацистського переслідування не пропорційні довоєнній кількості мешканців, і в Україні значно більші, ніж на російських територіях, особливо тих, які не зазнали гітлерівської окупації. Не дивно, що основним принципом взаємодії в в'язнів у таборі був пошук земляків. Зважаючи на представлену статистику, тут з великою вірогідністю можна було зустріти в'язня із сусіднього села, свого міста чи району, а тим більше області. Наприклад, із села Тритузне Дніпропетровської області у Маутгаузені перебувало двоє чоловіків – Роман Булькач (1923 р. н., № 47531), чії спогади публікуються в цій книзі, Микола Булькач (1924 р. н., №56578)³⁵ та ще один їх однофамілець Микола Булькач (1923 р. н. № 107511) із самого міста Дніпропетровськ³⁶. Та якщо поглянути на кількість в'язнів з Варшави, а це 4626 осіб(!), то для поляків репресії через ув'язнення в концтаборі торкнулися мало не кожної родини. І тут можна зустріти найближчих родичів, однокласників, сусідів, колег по роботі. З усією очевидністю постає жахлива роль цього концтабору в загальній системі нацистського терору та насильства.

*Приклади кількості в'язнів в концтаборі Маутгаузен,
за їх місцем народження в Україні, Росії, Білорусі*

1.	Київ	381
2.	Харків	330
3.	Львів	296
4.	Москва	295
5.	Ленінград (Санкт-Петербург)	228
6.	Дніпропетровськ	215
7.	Ростов	213
8.	Дрогобич	184
9.	Одеса	151
10.	Полтава	150
11.	Мінськ	130

35 Arolsen Archiv [Електронний ресурс], [Режим доступу]: https://collections.arolsen-archives.org/search/people/1381531/?p=1&s=Bulkatsch&s_lastName=asc

36 Arolsen Archiv [Електронний ресурс], [Режим доступу]: https://collections.arolsen-archives.org/search/people/1381525/?p=1&s=Bulkatsch&s_lastName=asc

12.	Курськ	102
13.	Сталіно (Донецьк)	98
14.	Вітебськ	77
15.	Таганрог	72
16.	Краснодар	69
17.	Запоріжжя	68
18.	Могилів	67
19.	Севастополь	66
20.	Сталінград (Волгоград)	66
21.	Кам'янка	57
22.	Вінниця	52
23.	Кіровоград (Кропивницький)	48
24.	Житомир	45
25.	Маріуполь	42
26.	Суми	41
27.	Сімферополь	40
28.	Костянтинівка	38
29.	Броди	36
30.	Чернігів	35
31.	Кам'янець-Подільський	33
32.	Керч	31
33.	Кривий Ріг	31
34.	Лозоватка (в Україні багато населених пунктів з такою назвою)	31
35.	Херсон	31
36.	Чернівці	31
37.	Городище	30
38.	Кременчук	30
39.	Миколаїв	30
40.	Нікополь	25
41.	Мелітополь	21
42.	Рівне	20
43.	Умань	20

44.	Краматорськ	17
45.	Сокаль	11
46.	Черкаси	10
47.	Конотоп	9
48.	Артемівськ (Бахмут)	8
49.	Бориспіль (Київська обл.)	6
50.	Дубно	5
51.	Бердичів	4
52.	Бровари (Київська обл.)	4
53.	Алупка	2

Радянські військовополонені

Після нападу Німеччини на Радянський Союз у нацистських концтаборах з'явилися полонені червоноармійці, серед яких були й українці: чи то за національністю, чи за місцем народження. Восени 1941 року 26200 полонених за домовленістю між Вермахтом та СС направили в концтабори для будівництва «робочих таборів для військовополонених». Так до Маутгаузена 20 та 22 жовтня прибуло 3399 радянських солдатів, яких розташували філії Гузен³⁷. Згодом ідея керівництва СС щодо працевикористання військовополонених втратила актуальність, адже більшість із них не дожили до весни 1942 р. – померли від голоду, виснаження, жорстокого поводження. Так у Гузені на 31 грудня 1941 року померло 502 полонених червоноармійця. У 1942 р. прибуло ще 1340 червоноармійця, а до кінця 1942 р. в живих із першого та другого транспортів залишилося тільки 308 полонених³⁸. Напередодні відправки полонених у концтабори, 4 жовтня 1941 року відділ у справах військовополонених ОКВ видав директиви про «порядок переміщення 25000 радянських полонених для їх використання на роботах та підприємствах СС на території Райху»³⁹. Відповідно до цих директив, дозволялося передавати військовополонених, яких вже зареєстрували в картотеці стаціонарних таборів. Полонені,

37 Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, s.141.

38 Ebenda.

39 Штрайт К. «Они нам не товарищи...» Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. — М.: Русское историческое общество; Русская панорама, 2009. — С.233

Прибуття першого транспорту радянських військовополонених до концтабору Маутгаузен /філія Гузен, 20.10.1941 р. У смугастому пальто стоїть Капо, який пояснює порядки в таборі. Фото врятував від знищення іспанський в'язень Франческа Бокс, який працював у фотомайстерні табору. (Фото СС. Федеральний архів, Берлін, Bild 192-127)

хоча і підпорядковувалися СС «в усьому», але надалі продовжували залишатися «на обліку в картотеці» довідкового бюро Вермахту. СС були зобов'язані повідомляти в довідкове бюро про випадки смерті та інші зміни, пов'язані з використанням полонених. Надалі вийшло ще чимало приписів щодо використання військовополонених у концтаборах та регулювання формальностей між Вермахтом та СС. Християн Штрайт припускає, що зобов'язання інформувати є спробою начальника відділу в справах військовополонених ОКВ підполковника Браера домогтися від СС «нормального» ставлення до полонених. Це пояснює чимало обставин, пов'язаних із перебуванням радянських військовополонених у Маутгаузені. Полонений залишився у своєму військовому обмундируванні, під час реєстрації на нього не заводилася індивідуальна картка в'язня концтабору, зберігався номер, присвоєний у штазі, і звісно, комендатура «Трудового табору військовополонених

Маутгаузен-Гузен» педантично повідомляла до Інформаційного бюро Вермахту (Wehrmachtauskunftsstelle) про щоденну смерть десятків, а то й сотень ув'язнених червоноармійців⁴⁰.

Міжнародній правозахисній організації «Меморіал» у 2002 році вдалося записати унікальне інтерв'ю з одним із цих перших радянських військовополонених у Маутгаузені, який вижив. Дмитро Нікіпчук був родом із села Меджибіж Хмельницької області, 20 жовтня 1941 року його направили зі шталагу Мюльберг (Нижня Саксонія) до Маутгаузену, де він рік працював у каменоломнях Гузена, потім із командою в 159 полонених перевели до Угорщини будувати аеродром в місті Егер. Про своє перебування в концтаборі він розповів таке (цитуються дослівно):

«Самый трудный лагерь – это Маутхаузен. Потому что там строгость такая была, что ничего нельзя было: ни с кем ни заговорить, ничего нельзя... все время трудно очень было, там очень трудно. Избивали за что-нибудь там. Если не мог человек, значит, его почти до смерти добивали там, если он там не мог работать. Я старался, чтоб не попадаться... Ударил раз был немец меня, а что не мог там, встать»⁴¹.

Від 1942 р. радянські солдати та офіцери направляються до концтабору Маутгаузен також в індивідуальному порядку для покарання за «злочини»: переважно за втечі, непокору, участь у русі Опору або за підозрою в спротиві. У табірній документації вони вже зафіксовані як «цивільні росіяни». Також як «цивільні» ув'язнені військовополонені переводяться до Маутгаузену з інших концтаборів.

У 1943 році до концтабору направляють колишніх радянських військовополонених, які служили в різних допоміжних підрозділах Вермахту або німецькій поліції, так званих «гіві». У табірній документації їх позначають як «військовополонені державних об'єднань» (нім. Landeseigene Verbände, скор.: SU-Kgf., LeV). Від 7 жовтня до кінця 1943 року до Маутгаузену прибуло два транспорти з Каунаса (шталаг 336), та ще два – із Проскурова (шталаг 355) загальною чисельністю 690 осіб. Персональна документація на цих в'язнів у архіві Меморіалу Маутгаузен та архіві Арользен дуже скупа. Збереглися переважно картки обліку по бараку. А якщо на когось була заведена картка полоненого, то там також вказано мінімум інформації: прізвище, ім'я, рік

40 Див. Kriegsgefangenen-Arbeitslager Mauthausen-Gusen I//Archiv Arolsen – режим доступу: https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_1571000/?p=1&s=Sterbefallanzeigen%20&s_signature,title=asc

41 Міжнародний проект «Виживши в Маутгаузені». Запис інтерв'ю 29.08.2002, інтерв'юєр Ірина Островська. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/58f3c488eccc531b004952c0#>

- 663 -

KL.: _____

Häftl.-Nr. 38049
 Su-Kgf
 D. V.

Häftlings-Personal-Karte

Fam.-Name: <u>Bondarenko</u> Vorname: <u>Andrej</u> Geb. am: <u>10.10.11</u> in <u>Olchowatka</u> Stand: _____ Kinder: _____ Wohnort: _____ Strasse: _____ Religion: _____ Staatsang.: _____ Wohnort d. Angehörigen: _____ _____ _____ Eingewiesen am: <u>29. Okt. 1943</u> durch: <u>Stalag 336 Kaunas</u> in KL.: <u>Mauthausen</u> Grund: _____ Vorstrafen: _____	Überstellt am: _____ an KL. _____ am: _____ an KL. _____ am: _____ an KL. _____ am: _____ an KL. _____ am: _____ an KL. _____ am: _____ an KL. _____ am: _____ an KL. _____ Entlassung: am: _____ durch KL.: _____ mit Verfügung v.: _____	Personen-Beschreibung: Grösse: _____ cm Gestalt: _____ Gesicht: _____ Augen: _____ Nase: _____ Mund: _____ Ohren: _____ Zähne: _____ Haare: _____ Sprache: _____ Bes. Kennzeichen: _____ Charakt.-Eigenschaften: _____ _____ Sicherheit b. Einsatz: _____ _____ Körperliche Verfassung: _____ _____ _____
--	--	---

Strafen im Lager:

Grund:	Art:	Bemerkung:
<u>HOU</u>	<u>ESSEAS</u>	

KL/5/4.43 - 500000

Картка в'язня концтабору Маутгаузен Андрія Бондаренка з Вільхуватки (Полтавська обл.), який прибув із шталягу № 336 в Каунасі серед групи полонених так званих «гіві» (Онлайн архів в Арользені, Індивідуальні документи в'язнів концтабору Маутгаузен, № 01012603 оS, документ № 418692)

народження, місце народження, у випадку, коли це село, то не зрозуміло, де воно знаходилося, не вказані причини ув'язнення. На російському сайті узагальненої бази даних «Меморіал» також немає жодної інформації про цих військовослужбовців Червоної армії. Єдине, що вдалося встановити, це місце роботи бранців після їх прибуття до Маутгаузену: Гузен II (для прибулих з Каунаса) та Ебензее (для прибулих із Проскурова) – це фактично означало смертний вирок.

У 1944 році до Маутгаузена доставили загалом 4812 радянських військовополонених, у тому числі ще 307 в'язнів зі Шталягу 336 (Каунас). Показовою ілюстрацією жахливої долі червоноармійців у німецькому полоні став транспорт 14 липня 1944 року із лазарету для полонених-інвалідів Любліна (Su-Kgf-Lazarett Lublin). Звідси евакуювали 1256 чоловіків, з яких 733 були з серйозними пораненнями або ушкодженнями. У табірній документації відсутня інформація про те, що сталося з цими людьми далі.

І лише з окремих джерел по крупицях вдається реконструювати окремі долі. Так, Ірина Лебеденко багато років розшукувала документи про свого діда, Івана Резніка, який прибув до Маутгаузена із лазарету для військовополонених в Любліні⁴². Іван Дем'янович, колишній залізничник станції Білий Колодязь (Харківська обл.), старшина роти автоматників 2-ї ударної армії, потрапив у полон під М'ясним Бором у червні 1942 року. У картці військовополоненого записано, що він не мав правої ноги. З таким тяжким каліцтвом йому пощастило вижити в таборі в Холмі, в концтаборах Майданек та Маутгаузен. Помер вже після визволення 28 жовтня 1945 року в радянському евакогоспіталі, який розташовувався в замку міста Кітзеє на кордоні з Чехословаччиною.

KL.: -336-

Häftl.-Nr. 39687 Su Kgf

Häftlings-Personal-Karte

Fam.-Name: <u>Konowalenko</u>	Überstellt	Personen-Beschreibung:
Vorname: <u>Nikolaj</u>	am: an KL.	Grösse: cm
Geb. am: <u>14.8.19</u> in <u>Gorlowka</u>	am: an KL.	Gestalt:
Stand: Kinder:	am: an KL.	Gesicht:
Wohnort:	am: an KL.	Augen:
Strasse:	am: an KL.	Nase:
Religion: Staatsang.:	am: an KL.	Mund:
Wohnort d. Angehörigen:	am: an KL.	Ohren:
	am: an KL.	Zähne:
	am: an KL.	Haare:
Eingewiesen am: <u>17.11.43</u>		Sprache:
durch: <u>Stalag Proskurow</u>		Bes. Kennzeichen:
in KL.: <u>Mauthausen</u>		Charakt.-Eigenschaften:
Grund: <u>Kgf SU</u>	Entlassung:	
Vorstrafen:	am: durch KL.:	Sicherheit b. Einsatz:
	mit Verfügung v.:	Körperliche Verfassung:

Grund:	Strafen im Lager:	Bemerkung:	
	Art:		
.....
.....
.....

KL 5/4 43 - 500000

Картка в'язня концтабору Маутгаузен Миколи Коноваленка з Горловки, який прибув із шталягу № 355 в Проскуріві (суч. Хмельницький) серед групи полонених так званих «гі-ві» (Онлайн архів в Арользені, Індивідуальні документи в'язнів концтабору Маутгаузен, № 01012603 оS, документ № 418692)

Загалом у концтаборі Маутгаузен було зареєстровано 15500 радянських військовополонених. З них – 5392 направили сюди в 1941–1942 роках для «проведення екзекуції», 5104 – евакуювали зі

42 Див. матеріали про Івана Резніка у цій книзі.

шталагів як «гіві», службовців воєнізованих формувань Вермахту, 733 інваліди з лазарету в Любліні, 343 – відправили в інші табори. За весь час існування концтабору загинуло – 6357 полонених з Червоної армії⁴³.

Доречно наголосити, що частина полонених червоноармійців була зареєстрована як «російські цивільні робітники». Приміром, капітан Павло Ковела понад три роки перебував у полоні, пройшов табори в Кременчуку, Володимир-Волинському, Ченстохові, Гаммельсбурзі. У лазареті для полонених в Ебельсбасі на початку липня 1944 року його арештували і через тиждень поліція Нюрнберг-Фюрт відправила до Маутгаузена. У документах концтабору він значиться як «цивільний росіянин»⁴⁴.

Інший приклад, серед в'язнів-штрафників із концтабору Штутгоф, які прибули 6 червня 1944 року до Маутгаузену, було 18 радянських військовополонених, у тому числі військовий лікар 3-го рангу Олексій Шаповалов із Донецької області⁴⁵, льотчик Юрій Цуркан із Одеси⁴⁶. Проте офіційно вони мали статус «цивільних».

До статистики про загиблих військовополонених не увійшли дані про так званих «Кугель»-ув'язнених, яких у Маутгаузені не реєстрували. Більш детально про це йде мова у статті Маттіаса Кальтенбруннера, вміщеній у цій книзі. Але для створення повної картини становища радянських військовополонених у концтаборі маємо коротко пояснити, хто такі були ці «кугель» чи «К»-ув'язнені. У відповідь на масові втечі цивільних робітників (у 1943 р. було арештовано 260000 втікачів-робітників) Головне управління імперської безпеки (РСГА) наприкінці 1943 р. видає таємний наказ про початок «Операції Кугель» («Aktion K» або «Aktion Kugel»). Цією директивою встановлювалася смертна кара за «порушення трудового договору» для робітників із Генерал-губернаторства та СРСР. «Кугель»-ув'язнених направляли до концтабору Маутгаузен, де проводили страту. З березня 1944 року, акція спрямована проти цивільних робітників, поступово перетворилася на масові вбивства полонених командирів Червоної армії. Верховне головнокомандування Вермахту спільно з РСГА 2 березня 1944 р. видало таємний наказ про застосування «Операції Кугель» стосовно радянських військовополонених. Для його реалізації у концтаборі Маутгаузен у блоці № 20 організували т. зв. «блок смерті», де шляхом щоденних методичних екзекуцій, голоду та антисанітарних

43 Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, s.141.

44 Див. біографію Павла Ковели, підготовлену його рідними у цій книзі.

45 Див. біографію Олексія Шаповалова, підготовлену його рідними у цій книзі.

46 Див. Цуркан Ю. П. Последний круг ада. – Москва, 2017. – 352 с.

умов до лютого 1945 року позбавили життя 5060 в'язнів. У ніч з 2 на 3 лютого 1945 року 419 в'язнів «блоку смерті» здійснили відчайдушну втечу. Внаслідок облави, що тривала три тижні, переважну більшість утікачів знищили. Вижило лише вісім осіб, серед яких четверо були родом з України. Киянина Михайла Рибчинського та луганчанина Миколу Цемкало три місяці переховувала на даху свого будинку родина Лангталерів із Швертберга. Віктора Українцева з Новочеркаська Ростовської області та його товариша Івана Бітюкова з Попасної на Луганщині два тижні з ризиком для життя переховували українські та польські робітники у маєтку місцевого нацистського лідера. Врятувалися і дожили до хрущовської «відлиги», коли з'явилася можливість говорити про свій неймовірний вчинок, льотчик з Полтави Володимир Шепетя, Іван Бакланов з міста Шумиха Курганської області, Володимир Соседко з Калінінського району Краснодарського краю, Олександр Міхенков з Рославльського району Смоленської області. Те, що ці в'язні врятувалися було справжнім дивом. Адже частка втікачів з Майтгаузену, які вижили, набагато менша ніж, наприклад, під час повстання у Собіборі і Треблінці, де врятувалося 10% в'язнів. Майже 98% полонених із 20-го блоку впіймали та вбили, або вони загинули від голоду та виснаження.

Питання встановлення частки військовослужбовців з України серед радянських полонених у Маутгаузені належить до найбільш складних. Оскільки для аналізу та обчислення ми маємо переважно списки полонених, де є лише прізвища, рік та місце народження. До того ж через транслітерацію й помилки в назвах часто взагалі не можна ідентифікувати населений пункт. Перегляд списків полонених показує, що переважають російські прізвища, багато також імен і географічних назв із Середньої Азії, республік Кавказу та Закавказзя. Українських прізвищ приблизно третина. Для створення повноцінної бази даних на українських військовополонених у концтаборі Маутгаузен потрібно більше часу, ніж ми мали для підготовки цього видання.

Після війни саме колишні військовополонені одними з перших у Радянському Союзі почали писати спогади про перебування в концтаборі Маутгаузен. Оскільки у сталінські часи до них ставилися як до зрадників, які «добровільно здалися в полон ворогу», тому важливо було змінити таке уявлення і показати бранців нацистських таборів, в першу чергу, як «героїв» і «борців з фашизмом». У низці спогадів з'явилася історія про активну підпільну діяльність та збройне повстання в'язнів у концтаборі Маутгаузен 5 травня 1945 року напередодні приходу американських військ. Цю героїчну історію «самовизволення» на початку 1960-х років опублікували у

своїх книгах члени Радянського комітету ветеранів війни Андрій Пирогов, Валентин Сахаров, Юрій Пиляр, Олександр Іосилевич⁴⁷. Навіть Микита Хрущов під час свого офіційного візиту до меморіалу концтабору Маутгаузен у 1960 році говорив про збройний виступ радянських полонених⁴⁸.

На початку 1960-х років також з'явилися журналістські публікації та книги про реальне повстання та втечу з «блоку смерті» в концтаборі Маутгаузен, яке здійснили офіцери Червоної армії, ізольовані в цьому окремому бараці для повільного знищення⁴⁹. Восьмеро втікачів, яким пощастило врятуватися, представили свою унікальну долю та загибель побратимів як приклад героїчного спротиву радянських військовополонених у неволі⁵⁰.

У 1967 році вийшла книга колишнього льотчика з Одеси Юрія Цуркана «Останнє коло пекла». Він описав досвід ще однієї групи в'язнів Маутгаузена, так званої штрафної команди, які майже рік носили каміння з кар'єру Вінер Грабен «сходами смерті»⁵¹. Він показав, що виживання в'язнів завдяки їх згуртованості та взаємодопомозі, може бути справжнім і часто єдино можливим способом чинити спротив у концтаборі. Автор чесно написав про визволення концтабору американськими військовими. Очевидно, таке трактування подій не зовсім влаштувало діячів радянського ветеранського руху, тому ця книга не набула такого поширення й популярності, як книги Сахарова, Пиляра, надруковані багатотисячними накладками⁵².

Історію про «самовизволення» у різний спосіб намагалися спростувати інші в'язні концтабору Маутгаузен. Микола Паршин звернувся до керівництва Комітету ветеранів війни і ЦК КПРС, вимагаючи відновлення справедливості. Нещодавно в мережі Інтернет була опублікована довідка Комітету державної безпеки СРСР 1967 року з результатами «перевірки оприлюднених у пресі подій, пов'язаних з визволенням ув'язнених із

47 Сахаров В.И. В застенках Маутхаузена. Симферополь: Крымиздат, 1959 – 168 с.; Пирогов, А. И. Этого забыть нельзя: [Воспоминания бывшего военнопленного] / Лит. запись А. Ключника ; [Послел. ген.-майора А. Куварзина]. – 2-е изд., испр. и доп. – Одесса : Кн. изд-во, 1962. – 240 с.; Пиляр Юрий. Люди остаются людьми. – Москва: Молодая гвардия, 1963. – 336 с.; Иосилевич, А. Победили смерть. Записки бывшего узника гитлеровского концлагеря. – Харьков: Прапор, 1964 – 136с.

48 Див. про це детальніше у статті Маттіаса Кальтенбруннера у цьому збірнику, с. 70–100.

49 Смирнов С. С. Герои блока смерти. — М.: Госполитиздат, 1963. — 48 стр.

50 Див. детальніше у статті Маттіаса Кальтенбруннера у цьому збірнику, с. 70–100.

51 Цуркан, Юрий Павлович. Последний круг ада / [Лит. обработка М. Ставницера] ; [Предисл. Ю. Усыченко]. – Одесса : Маяк, 1967. – 306 с.

52 У 2017 році дочка Юрія Цуркана – Ванда, перевидала спогади батька власним коштом, доповнивши їх сучасними архівними матеріалами, які підтверджують наведені в книзі імена, факти і події. Цуркан Ю. П. Последний круг ада. – Москва, 2017. – 352 с.

фашистських концтаборів Бухенвальд, Маутгаузен і Захсенгаузен». У документі на основі свідчень очевидців, а також матеріалів фільтраційної перевірки авторів ідеї повстання доводилося, що насправді «ніякого збройного виступу в'язнів концтабору Маутгаузен 5 травня 1945 року не було»⁵³. Проте результати розслідування перебували під грифом «секретно». Керівництво Радянського комітету ветеранів дозволили лише ознайомитися зі змістом цього документа. Тож великого розголосу спростування «повстання» не отримало. Натомість з середини 1960-х років суспільний та політичний інтерес до історії виживання в нацистському полоні незабаром вичерпався і суперечки поступово вщухли. А коли з розпадом СРСР тема знову стала актуальною, то вже майже не залишилося живих учасників і свідків подій. Так ідея збройного повстання, організованого радянськими в'язнями в концтаборі Маутгаузен напередодні визволення, продовжує раз у раз виринати знову.

Ув'язнені жінки

Жіночий концентраційний табір у Маутгаузені (Frauenkonzentrationslager Mauthausen F-KLM) був створений 15 вересня 1944 року, коли сюди прибула перша жіноча робоча команда з концтабору Равенсбрюк. Але ще до цього сотні бранок гестапо привозили сюди для розстрілу чи вбивства в газовій камері. Більшість жінок утримувалися в окремих філіалах при військових підприємствах чи інших оборонних об'єктах. Загалом у Маутгаузені перебувало 8500 жінок, з яких лише 3077 офіційно зареєстрували. Серед останніх – 236 були з України⁵⁴. У порівнянні із 195000 чоловіками це незначна кількість, тому довгий час ця тема залишалася невивченою.

Першими в'язнями жіночої статі були чотири партизанки з Югославії, яких разом з 46 югославськими та чеськими в'язнями-чоловіками розстріляли 20 квітня 1942 р. з нагоди дня народження Гітлера.

З того часу до Маутгаузена періодично доставляли транспортом в'язнів-жінок для страти. 24 жовтня 1942 р., щоб помститися за замах на Гайдріха (27 травня 1942 р.), у газовій камері концтабору вбили 133 жінки з Чехії, ще двох із них (матір і дочку) розстріляли в

53 Обстановка в немецко-фашистских лагерях накануне их уничтожения [Електронний ресурс] – [режим доступу]: <http://www.world-war.ru/obstanovka-v-nemecko-fashistskix-lageryax-nakanune-ix-unichtozheniya/>

54 Обчислення здійснене за базою даних архіву в Арользені, яка містить 3802 персональні картки на жінок, зареєстрованих в концтаборі Маутгаузен: Archiv Arolsen [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://collections.arolsen-archives.org/search/?s=frauen%20Mauthausen>

той самий день разом із 126 чоловіками. 26 січня 1943 р. було страчено 15 чеських активісток із спортивного товариства «Сокіл». Цих ув'язнених у концтаборі не реєстрували, не відправляли на роботу, а відразу після їх прибуття до головного табору саджали до так званого бункера і через декілька днів страчували. Серед приречених, яких привозили на страту до Маутгаузена, були й жінки з України. 23 листопада 1944 року о 16.00 розстріляли двох 18-річних дівчат: Хохлову Олену із Запоріжжя та Бондаренко Лідію із Євпаторії⁵⁵. У книзі реєстрації померлих вони записані як «росіянки».

Концтабір Маутгаузен також виконував функцію пересильного пункту для транспортів з в'язнями зі східних окупованих територій у концтабори Райху. 5 жовтня 1943 року до Маутгаузена прибув великий транспорт із Дніпропетровська (189 жінок та понад 1000 чоловіків). Це були арештовані Дніпропетровської поліції безпеки та СД. 17 жовтня 1943 року жінок направили до концтабору Аушвіц, а чоловіків розподілили у філії Гүзен, Лінц, Мельк, до табору Бухенвальд. У 2005 році в Українській організації борців антифашистського спротиву було вісім жінок із «Дніпропетровського транспорту». Інтерв'ю ще з трьома бранками з Дніпропетровська – Людмилою Станевою, Галиною Сиводід, Надією Терещенко – представлені на сайті Міжнародної організації Меморіал «Та сторона»⁵⁶. Про коротке перебування в Маутгаузені так розповідала Галина Сиводід (цитуються без правок):

«Ну, в Австрію прибули, мужиков куда-то погнали в другую сторону, а нас погнали в этот Маутхаус, в этот карантинный лагерь. Вот такие высокие открылись эти ворота. Каменные высокие стены. И нас ото во двор загнали, и так мы ночевали во дворе. А на утро ото переночевали, потом где-то к обеду нас в один там барак какой-то, кругом обгороженный проволкой, туда поместили.

Они пораздевали нас, пообстирали. Куда-то в стирку давали, постирали нашу одежду. Дали нам ото мужские брюки эти, полосатые куртки. А потом вернули нам одежду, предложили, может, хто добровольно, говорили «пуф» — это в проститутки. Но с наших никто, никто не пошёл. И они нас погнали на вокзал... Погрузили в вагоны, не в товарные, а в такие уже пассажирские. Полицайки-женщины нас сопровождали до Освенцима»⁵⁷

55 Arolsen Archiv, №8110199, Totenbücher des KL Mauthausen 1939–1945. [режим доступу]: https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8110199/?p=4&s=Mauthausen&signature,title=asc

56 Та сторона. Устный архив военнопленных и оstarбайтеров [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://tastorona.su>

57 Інтерв'ю з проекту «Вживши в Маутгаузені». Та сторона [Електронний ресурс]. – [режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/55be212d05f132892035f45c#entityId=554a831226ee98fc05606f83>

Біографії жінок, які потрапили до цього «дніпропетровського транспорту» досить типові. Наприклад, 20-річна Тамара Дуракова (після одруження Воробейкова) була учасницею підпільної організації під керівництвом Казимира Ляудіса у місті Кам'янське (кол. Дніпродзержинський). На початку 1943 р. її арештували й ув'язнили в Кам'янській тюрмі, потім, коли під натиском радянських військ почалася евакуація в'язнів із тюрем і таборів поліції безпеки та СД, Тамару разом з іншими бранцями перевезли до Дніпропетровська, звідти – до Австрії (Маутгаузен) та Польщі. Вона вижила і в концтаборі Аушвіц, і в концтаборі Берген-Бельзен, влітку 1945 року повернулася в Україну. У січні 1946 року виступала свідком на Київському процесі над нацистськими злочинцями, де, серед інших, на лаві підсудних був Вільгельм Геллерфорт, колишній начальник СД Кам'янського району Дніпропетровської області⁵⁸.

Примусова проституція в концтаборі

Ще одна категорія жінок, починаючи з літа 1942 року, була в головному таборі Маутгаузен, але про цих бранок до останнього часу згадували лише в гірко-іронічній формі, або в «посиланнях та коментарях» до основного тексту. Мова іде про примусову проституцію в Маутгаузені. Створення борделів для в'язнів у концтаборах почалося після розпорядження Г. Гімmlера від 1942 року про систему преференцій та премій для табірної обслуги, серед яких пропонувалося надавати можливість відвідувати проститутку, як «винагорода та стимул». Коли в 1943 році це розпорядження про премії вступило в силу, бордель у концтаборі Маутгаузен вже існував майже рік. Початок його роботи датується 11 червня 1942 року, коли до головного табору прибуло 10 жінок із концтабору Равенсбрюк, призначених для публічного будинку. Восени цього ж року ще 10 ув'язнених з Равенсбрюка направили до табору Гүзен, де також організували бордель. Доки офіційно не заснували в Маутгаузені жіночий табір (березень 1944 року) ці «проститутки» перебували під табірними номерами Равенсбрюка, як і багато інших ув'язнених у його філіалах. Неофіційно вважається, що ці жінки «добровільно» погодилися продавати своє тіло, в обмін на звільнення з концтабору через півроку такої «роботи». Натомість жодного документа про «відпуск з концтабору» згаданої

58 Інтерв'ю з Тамарою Воробейковою див.: Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Український інститут національної пам'яті; НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Упорядкування Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — С. 208 – 216.

категорії бранок не знайдено. Найчастіше через пів року їх знову відправляли назад у Равенсбрюк, але вже з додачею різноманітних інфекційних та венеричних хвороб. Потенційних повій вибирали переважно із німкенів, згадуються також і польські жінки. У дослідженні Андреаса Баумгарнера «Забуті жінки з Маутгаузену» детально аналізується за яких обставин невільники потрапляли в борделі, та їх подальша доля⁵⁹. Зокрема, на основі записів у книзі реєстрації хірургічних операцій, він встановив, що принаймні одна жінка з борделю перебувала в Маутгаузені майже 1,5 року. Перший запис табірний лікар зробив на початку 1944 року, наступний – у листопаді цього ж року про те, що цій жінці, серед багатьох інших бранок концтабору, зробили примусовий аборт.

Публічний будинок призначався для привілейованих в'язнів різних національностей із табірної обслуги (за виключенням росіян та євреїв). Він займав половину будівлі бараку №1 головного табору та додатково був обгороджений парканом. Відвідування борделю суворо регламентувалося. Спочатку належало подати заявку й отримати спеціальний талон. Про таку «винагороду» оголошувалося на вранішньому перекуліку і зачитувалися прізвища. Сам візит до проститутки мав відбуватися в неробочий час (після 18.00) і тривати не більше 15 хвилин. Визначалися також дозволені пози статевого акту, за виконанням цих приписів могли стежити через отвір у дверях. У концтаборі Маутгаузен одна така бранка могла обслужити за день не більше 10 чоловіків, у Захсенгаузені ця норма досягала 40 санкціонованих «контактів».

У головному таборі був ще й окремий бордель для есесівців, але про нього взагалі не зберіглося ніякої інформації, окрім розпорядження відділу «Д» Головного управління економіки СС про те, що військовослужбовці СС мають платити за візит до нього 2 марки⁶⁰.

На початку 1945 року бордель у Маутгаузені закрили, а жінок перевели наглядачками у бараки до новоприбулих єврейок. Коли на початку травня табірна охорона СС втекла, в'язні розграбували й знищили приміщення публічного дому.

Іван Фень, спогади якого публікуються у цьому виданні, згадує українських дівчат, які працювали в будинках та присадибних ділянках табірної охорони. Одночасно він припускає, що ці жінки зазнавали й сексуального насильства з боку есесівців: «Барак, де оті гестапівці, охорона була. І там і дівочки були (*ніжним голосом*).

59 Baumgartner Andreas. Die vergessene Frau von Mauthausen. Die weiblichen Häftlinge des Konzentrationslagers Mauthausen und ihre Geschichte. Wien: Mauthausen Komitee Österreich, 2006.

60 Baumgartner Andreas. Die vergessene Frau von Mauthausen. Die weiblichen Häftlinge des Konzentrationslagers Mauthausen und ihre Geschichte. Wien: Mauthausen Komitee Österreich, 2006 – S.94.

Вони, бідні, там більше пережили, чим ми. Вони снаружи були. Не в концтаборі були, а снаружі. Ну вони обслуговували оцю охрaнку. У їх там городи були, крапельку, грядочки такі. Їх там було хоть п'ятнадцять, хоть двадцять, отако. Девочок (*зітхає*). Дівчатка, українки». Підтвердити чи спростувати таку інформацію наразі не маємо можливості. Але ці спогади яскраво ілюструють традиційне «накидання» на поведінку жінок як потенційну проституцію та сексуальні контакти з «ворогом», так і припущення бачити їх жертвами насильства.

Філіали Маутгаузена для жінок

Основним місцем роботи ув'язнених жінок у концтаборі Маутгаузен від вересня 1944 р. стали військові підприємства. Наприклад, у Гіртенберзі команда із 402 бранок з концтабору Аушвіц працювала на заводі з виробництва набоїв. Про це розповідає в інтерв'ю Валентина Сукало: «В Австрії я была восемь месяцев. Так нас же не приняли в Маутхаузене, нас повезли в филиал. Этот филиал, где ледяные горы. Нас тоже там заставляли работать. Мы конечно под конвоем. Меня там конвоирша одна любила. Дак она ото положит бутерброд и покажет мне, а сама отойдет, а я потом подойду и заберу и съедала. Она мне говорила, шо я хожу вот так качаюсь. Не хожу, а качаюсь, как качка. Неправильно ходила, потому что это от голода. Работали мы на военном заводе, патроны делали ... Мы капсулы выкладывали на такую досточку а девочки некоторые там порох сыпали машиной»⁶¹.

На початку квітня 1945 р. – перед наступом радянських військ табір у Гіртенберзі почали евакуювати. Жінок змусили йти пішки 170 км до головного табору в Маутгаузені. Цей шлях 342 бранки долали за два тижні і лише 17 квітня прибули до табору. Дорогою ув'язнені неодноразово тікали, 10 квітня охорона навіть розстріляла сімох жінок за спробу втечі⁶². Але це не зупинило решту. В ніч на 16 квітня із колони зникло 48 полонянок, серед них була і Валентина Сукало з подругами, яка дочекалася визволення, жебракуючи по австрійських селах.

Табір в Амштеттені (за 40 км) від Маутгаузена став ще одним філіалом, куди направили 500 ув'язнених із Равесбрюка 20 березня 1945 року. Тут жінки повинні були розбирати руїни розбомбленого

61 Інтерв'ю з Сукало Валентиною Романівною, Internationales Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungprojekt, Київ. 26.05.2005. Інтерв'юер Т. Пастушенко.

62 Baumgartner Andreas. Die vergessene Frau von Mauthausen. Die weiblichen Häftlinge des Konzentrationslagers Mauthausen und ihre Geschichte. Wien: Mauthausen Komitee Österreich, 2006 – S.140.

вокзалу. Того ж дня відбулося жажливе бомбардування околиць міста та навколишніх сіл. Близько 300 літаків скинули бомби на невеликий лісовий масив. Загинули сотні людей, у тому числі 34 жінки, сотні було поранено. Як з'ясував уже в наш час вже згадуваний вище австрійський дослідник Андреас Баумгартнер, бомбардування сталося випадково. Льотчики Антигітлерівської коаліції не знайшли визначеної цілі, а повертаючись на аеродром із вантажем не мали права, тому скинули смертельний вантаж де прийдеться⁶³. Пекло бомбового нападу детально описують Варвара Гриценко, Акуліна Параскевич та Валентина Сехіна, чії спогади опубліковані в цій книзі. Домнікії Скибі, разом із чотирма іншими дівчатами, вдалося скористатися безладом і втекти. До приходу Червоної армії вона жила в австрійській родині, яка прихистила українських дівчат.

Після війни колишні ув'язнені жінки з України, та й Радянського Союзу загалом, не створили власної оповіді про концтабір Маутгаузен. Їх досвід виживання залишається практично невідомим. Про жінок у нацистських концтаборах у радянські часи було опубліковано всього декілька книжок, які присвячені переважно табору в Равенсбрюку⁶⁴. Інтерв'ю, зібрані на початку 2000-х років під час міжнародних проектів у цьому контексті, представляють унікальний матеріал. Для цих жіночих спогадів характерна відсутність пафосу і героїчної риторики, хоча кожна оповідачка брала участь або у антинацистському підпіллі, або неодноразово тікала з місця роботи. Головним лейтмотивом їх спогадів залишається розповідь про тяжкі випробування, знущання, які їм довелося винести. Коротке емоційне висловлювання Домнікії Скиби, яке можна назвати «одою свободі», певною мірою пояснює мотивацію вчинків цих жінок та їх стимул до боротьби за виживання:

«Я нічого не хотіла, лише умерти, вийти за ці стіни, на свободу вийти, в общем, вийти на волю і померти. Не там, не за тими стінами, не за тим током, не за цими прожекторами. Щоб вмерти, тільки не там»⁶⁵.

63 Ebenda. – S. 168.

64 Никифорова, Антонина. Это не должно повториться. – Москва: Воениздат, 1958; Они победили смерть: Сборник воспоминаний бывших узниц фашистского женского концлагеря Равенсбрюк / Ред.-сост. В. Кудрявчикова; Лит. запись А. Масалкиной. – Москва: Политиздат; 1959 – 255 с.

65 Інтерв'ю з Домнікією Скибою (Шарко) Запис інтерв'ю 27.09.2002, інтерв'юер Ірина Островська. Архів меморіалу Маутгаузен, ОН/ЗР1/482; Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/e2da80784263a5541dcf6a40c5c57f36#>

Українські націоналісти

Найбільш згуртованою групою українських в'язнів у концтаборі Маутгаузен були члени революційного крила Організації Українських Націоналістів, ще їх називали в нацистських документах *Bandera-Gruppe*. Вони першими серед полонених з України стали публікувати спогади про пережите⁶⁶, створили громадську організацію «Світова ліга українських політичних в'язнів», почали опікуватися вшануванням пам'яті. Основна група українських націоналістів потрапила до нацистських концтаборів після проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 року. Загалом, нацисти заарештували близько 80% керівництва ОУН(б). До Захсенгаузену потрапили Степан Бандера та Ярослав Стецько, до Аушвіцу – Микола Климишин, Лев Ребет, автор «Десятьох заповідей українського націоналіста», Степан Ленкавський, рідні брати Степана Бандери – Василь та Олександр, а також ще 65 членів революційного крила ОУН. Першого жовтня 1943 року до Аушвіцу прибув транспорт зі Львова із бранцями тюрми на Лонцького, серед ув'язнених були молоді підпільники, а також учасники Української повстанської армії. Загалом, за даними Світової ліги українських політичних в'язнів, із 250 бандерівців в Аушвіці загинуло біля трьох десятків⁶⁷. У спогадах очевидців вони залишили по собі образ добре згуртованих, але одночасно й дещо ізольованих полонених. Богдан Сідельник так згадував про цю категорію в'язнів Маутгаузена: «Вони були націоналісти, всі вони були за Бандеру і вони ні з ким не хотіли мати контактів, вони трималися всі разом. Їх разом водили на всякі роботи, на самі тяжкі роботи, бетонні роботи. [...] І вони так тою групою трималися, переїздили з місця на місце і всі тримались разом. Вони всі були оден за другого, оден за всіх»⁶⁸.

Коли почалася евакуація концтабору Аушвіц, всіх в'язнів «групи Бандери» 18 січня 1945 року також відправили в марш.

66 Данський О. Хочу жити! Образки з німецьких концентраційних таборів. – Мюнхен: Українська видавнича спілка. 1946. – 162 с.; Мірчук П. У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941-1945. – Нью-Йорк, Лондон: Український союз політичних в'язнів. – 1957 – 325 с.; Марунчак М.Г. Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. – Вінніпег – Канада, 1963. – 165 с.; В боротьбі за українську державу [Текст] : есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / Світова ліга українських політичних в'язнів ; ред. М. Г. Марунчак. – Вінніпег [та ін.] : [б.и.], 1990. - 1294 с.; Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. – 364 с.

67 Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах, 1996. – с. 136

68 Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив. – Київ, 2009. – С. 305.

Величезний транспорт налічував 5714 чоловіків і за тиждень 25 січня 1945 року прибув до Маутгаузена. Як згадував Богдан Качор: «Там почалося нове знущання. Бо ніби казали, що треба в лазні скупатися нам. Транспорт привезли багатотисячний. А купали по двадцять чи двадцять п'ять чоловік, знаєте. І то так: раз – гаряча, раз – зимна вода. Потім, виганяли на мороз – і чекайте, щоб вам дали якусь білизну. І так, значить, одні штанці завеликі, а сорочка – замала. Взагалі все таке, неконтрольоване. Але ми то Дантове пекло (*сміється*) перейшли якось»⁶⁹. За три доби аушвіцький транспорт зареєстрували в Маутгаузені й 29 січня відправили по різних філіях. Згідно зі списками, які зібрали й опублікували по війні колишні в'язні, сюди прибуло з Аушвіцу 189 оунівців⁷⁰. На всіх зазначених осіб в базі архіву Меморіалу Маутгаузен та в онлайн-архіві Арользена є персональні документи. Українці отримали номери у межах чотирьох тисяч: від 117791 (Гудима Михайло) до 120297 (Собків Мирослав) і, відповідно, потрапили в різні робочі команди. Невелику частину прибулих в'язнів направили в Іузен, більшість направили спочатку до Мельку, а пізніше, в квітні 1945 року до Ебензее. В'язнів, які отримали номери після «119190», відразу відправили до зовнішньої команди з кодовою назвою «Цемент», тобто в Ебензее. Всього у цей день прибуло з Маутгаузену 1999 в'язнів⁷¹. Табір, збудований високо в горах поблизу мальовничого озера Ебензее, став справжнім пеклом для полонених. Тут від листопада 1943 року непосильною рабською працею в'язнів побудували підземний лабіринт із залізничною гілкою, де планувалося розмістити з декілька десятків підприємств: завод з випробувальним стендом для випуску міжконтинентальної ракети, для виробництва двигунів для танків та літаків, нафтопереробне підприємство. В Ебензее полонені жили в гірших умовах ніж в інших філіях. Зима була безкінечно довгою, наприклад у 1943 р. вона почалася у листопаді, а останній сніг розтанув у червні 1944 р. Працювати доводилося по 10-11 годин, величезним дефіцитом був одяг та взуття, не вистачало на всіх навіть табірної роби. «Праця в Ебензее була сконцентрована в штольнях. Постійно працювали тут в три зміни. Народ падав з ніг, бо не мав сил вдержатись при праці. З праці поверталися похорони, бо німців в'язнів треба

69 Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив. – Київ, 2009. – С. 230; або див. спогади Богдана Качора в цьому збірнику.

70 Мірчук П. У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941-1945, 1957. – С. 219 – 222.

71 Florian Freund: Die Toten von Ebensee – Analyse und Dokumentation der im KZ Ebensee umgekommenen Häftlinge 1943–1945. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Wien 2010, S. 428.

було доставити до апелю»⁷². Коли в 1945 році сюди масово почали прибувати транспорти з евакуйованими, сталася справжня гуманітарна катастрофа, не вистачало місця на нарах, одягу, їжі, лютувала дизентерія. Смертність серед в'язнів в останні місяці існування табору зростала в геометричній прогресії. У лютому померло 704 в'язня, у березні – 1752, у квітні цей показник майже подвоївся до 3102 осіб, а за перші п'ять днів травня пішло на той світ 1116 чоловік⁷³. На прибулих із Мелька оунівців їх товариші по Аушвіцу, яких сюди направили на декілька місяців раніше, справили гнітюче враження. «Друзі, яких ми застали ще живими, дослівно ми їх не пізнали, – згадував Михайло Марунчак. І далі продовжував: Це були вже шкелети, які не мали сили дістатися своїми власними силами на своє двоповерхове ліжко. Я був шокований, коли зустрів колись бадьорого Юліяна Савицького, що в Аушвіці допомагав нам щедрою рукою «з-під поли», обділював всіх, а тут не в силі був вдержатися на ногах. Цілий табір з такими в'язнями виглядав дуже понуро. Світили обличчями ще ті, які дістали сюди з останніх цугангів. Кожний, однак, сверлив в своїй голові і роздумував над тим, як довго буде можна видержати в тій урядовій трупарні»⁷⁴. Загалом у цій філії концтабору загинуло 8106 бранців різних національностей – це понад 33% від загальної кількості ув'язнених. Із «групи Бандери» не дочекалося визволення буквально лічені дні 32 в'язня⁷⁵. Ця трагедія була особливо болісною, адже майже три роки товариші боролися за життя в нацистських концтаборах і померли, коли вже чутно було канонаду військ союзників. Ебензее залишається найбільш трагічним місцем пам'яті. Саме тут у 1995 році за ініціативи та фінансування Світової ліги українських політичних в'язнів було споруджено перший пам'ятник українським в'язням концтабору Маутгаузен.

«Російські цивільні робітники»

Найбільше в'язнів з України було серед «цивільних росіян» або «політичних росіян», як позначали в табірній документації громадян Радянського Союзу. Першими прибула до Маутгаузена 23 травня 1942 року група остарбайтерів, арештованих

72 Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах, 1996. – с. 178.

73 Florian Freund: Die Toten von Ebensee – Analyse und Dokumentation der im KZ Ebensee umgekommenen Häftlinge 1943–1945. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Wien 2010, S.337.

74 Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах, 1996. – с. 182.

75 Там само, с. 196.

з в'язнями із тюрем Австрії, Баварії, протекторату Богемія та Моравія, також концтаборів Аушвіц, Флоссенбург, Бухенвальд, Штуттгоф, що пов'язане із залученням рабської праці на великих оборонних підприємствах Австрії, розбудовою нових філій, Ебензее, Мельк, Гузен II, Гузен III. З осені 1943 року до Маутгаузена приходять перші транспорти з в'язнями, яких евакуювали із таборів поліції безпеки та СД на території України, Балтійських країн, зокрема з Ігреньського табору в Дніпропетровську. Упродовж 1943 року було зареєстровано близько 1400 «цивільних росіян». У 1944 році наступ Червоної армії призвів до закриття нацистських концтаборів у Польщі, Чехословаччині, розпочалося масове звезення в'язнів до Австрії, тому кількість бранців у Маутгаузені збільшилася на 73000. У 1945 році найбільше українських в'язнів прибуло з Аушвіца, Грос-Розена та Равенсбрюка. Загалом, «російських цивільних робітників» було зареєстровано понад 22000, з яких приблизно дві третини складали жителі України.

Велика кількість в'язнів із Радянського Союзу – були дуже молодими, «малолетками», як їх стали називати в таборі. У різний час неповнолітні серед «цивільних росіян» становили від 55% у 1943-му, до 34% у 1945 році. Загалом, у концтаборі Маутгаузен наприкінці березня 1945 року зареєстровано 15046 в'язнів, яким ще не виповнилося 20 років. Це були переважно поляки, в'язні з СРСР, Югославії, євреї з Угорщини та Польщі, італійці, французи, іспанці. Із неповнолітніх в'язнів у Маутгаузені створили спеціальну команду учнів каменотесів «Steinmetzlehrlinge». Немічних та хворих підлітків відправляли на чищення картоплі (Kartoffelschäler), прилаштовували допомагати на кухні, в госпіталі. Але більшість працювали нарівні з дорослими в каменоломнях, штольнях, на корчуванні дерев, будівництві доріг, на підприємствах з виробництва озброєння. Як згадував Богдан Сідельник, якому було на той час 17 років: «В тій картопляній команді я довго місця не закріпив. Чому так? Та тому, що були в'язні, котрі мали протекцію, і все собі підбирали легші команди, а мене малого звідтам викинули»⁷⁸.

Формальною причиною появи неповнолітніх у концтаборах дослідники вважають низку розпоряджень нацистського керівництва, спрямованих на боротьбу проти партизанів, евакуацію працездатних чоловіків під час відступу Вермахту на Сході. Так 5 липня 1943 року начальник штабу Верховного головнокомандування Вермахту фельдмаршал Вільгельм Кайтель видав наказ,

78 Див. спогади Богдана Сідельника в розділі «Робота».

Біографії колишніх в'язнів з України, чії спогади опубліковані в цій книжці, показують, що більшість неповнолітніх бранців становили цивільні робітники, яких ще навесні 1942 року (до згаданих вище постанов нацистських керівників) примусово вивезли на роботу до Райху. У 15 років забрали в Німеччину Миколу Алексеєнка та Олександра Сафронова, лише 16 років виповнилося Вадиму Бойку, Володимиру Іванову, Йосипу Кічковському, Онуфрію Дудку, коли вони зважилися на втечу. У 17 років потрапили до концтабору Людмила Станева, Валентина Сукало, Григорій Маркін, Богдан Сідельник, Яків Ломака. У 1943 році, після декількох втеч, депортували на примусову працю 18-річних Ігоря Маліцького та Івана Феня. Характерно, що саме серед неповнолітніх було найбільше в'язнів з України. Володимир Іванов так згадує про цей факт: «Я был в одиннадцатом блоке, который выходил на *апельплац*. Барак этот был блок малолеток русских. В основном, я вам скажу, там было восемьдесят процентов украинцы. Россиян было мало. Мы работали на каменоломне».

А були ще зовсім діти. Серед арештантів «Дніпропетровського транспорту» значився 12-річний Володимир Горський, Максим Литвинов та Віктор Царіков (усі троє були 1931 р.н.), лише 13 років виповнилося «особливо небезпечним злочинцем» Петру Дворському, Івану Куліченко, Григорію Морія, Леоніду Слутсу⁸¹. В'язні з України були серед 250 неповнолітніх бранців евакуйованих з концтабору Грос-Розен (20 червня 1944 року), та шеститисячного транспорту з Аушвіцу (25 січня 1945 року). Польські 12-13-річні підлітки потрапили до Маутгаузена після Варшавського повстання восени 1944 року. Малолітніх полонених з Білорусі депортували в Австрію після ув'язнення їх родин у Майданеку та Аушвіці. Загалом, у концтаборі Маутгаузен було зареєстровано 135 в'язнів 1930–1931 р.н. Більше половини хлопчиків (83) – становили угорські євреї, яких евакуювали з концтабору Аушвіц у декілька етапів: у травні-червні 1944 року та у січні 1945 року. Були також діти з Смоленської області, Італії, Югославії, Франції, Греції, Словаччини, навіть Швейцарії.

Тривалий час особистий досвід виживання у нацистській неволі дітей-ув'язнених залишався невідомим. Історію концтаборів творили дорослі бранці, відомі політичні діячі, учасники руху опору. Основними авторами спогадів про концтабір у Радянському Союзі були військовополонені. Лише після розпаду СРСР свою історію могли розповісти колишні неповнолітні цивільні робітники, яким

81 База даних Архіву меморіалу концтабору Маутгаузен.

у 1945 році не було ще й 20 років. Тому в спогадах, опублікованих у цьому виданні, винятковий інтерес становить погляд на концтабір і його полонених іншого покоління в'язнів, яке до цього не мало права голосу, або голос його був не дуже відчутний.

В одних біографічних історіях концтабір традиційно постає таким собі Дантовим пеклом. В інших – його змальовують як державу в державі, апелюючи до несправедливості світової політичної системи загалом. Для багатьох малолітніх в'язнів виживання полягало в пошуку покровителів серед старших або авторитетніших концтабірників, коли потрібно було вчитися догоджати людям, від яких залежало твоє виживання.

Колишні неповнолітні в'язні не приховують своїх слабкостей, не бояться показувати власні емоційні переживання: «І я, коли побачив ялинку, після роботи я вийшов на табір, побачив ту ялинку, то мені пригадався святий вечір домашній. І отут то я заплакав. Потекли сльози. Згадав батьків, домашнє Різдво». (Богдан Сідельник).

У більшості історій про концтабір – це розповідь про небезпечні пригоди відчайдушного шибеника, це «кусочек молодой жизни». Автори не втомлюються іронізувати з приводу своїх дій і переконань того часу: «ну це тіки вісімнадцятилітньому в голову таке прийшло» (Павло Айдонець); «ви знаєте, це дитинство» (Віра Бобровська). Автори спогадів не намагаються додати собі авторитету, описуючи побиття у поліції: «Знав би я, що про тих партизан, мабуть би, давно розказав би, ну ми їх не бачили» (Іван Фень); «и в действительности я не знаю, выдержал бы я или не выдержал, но я все равно не мог ничего сказать» (Ігор Маліцький). Ув'язнення в Маутгаузені виглядає в їх спогадах як наслідок їх особистих, часом дуже нерозумних й небезпечних, вчинків, під час яких наші автори завжди залишалися самими собою. Ці оповіді демонструють прагнення людини до свободи, відстоювання справедливості, власної гідності, любов до своєї Батьківщини – ці почуття зрозумілі кожному, незалежно від переконань чи віри.

Наша книга була б не повною без історії про тих, хто не повернувся, хто не залишив спогади про виживання в концтаборі. Зараз цю прогалину беруться заповнити їх діти на онуки. Вони роками по крихтах терпляче збирали «пазли» біографії свого діда або батька. Чекали відповіді з архівів, переглядали тисячі документів в онлайн-базах, сотні записів на форумах. Тому сьогодні ми можемо розказати про трагічні долі капітана Павла Ковели, старшини Івана Резніка, військового лікаря 3-го рангу Олексія Шаповалова. Ці історії дуже сумні, щемкі, але дають надію, що пам'ять про в'язнів концтабору Маутгаузен зберігається у них вдома, в Україні.

*Маттіас Кальтенбруннер
(Віденський університет)*

Утеча з «блоку смерті». Повстання радянських офіцерів у концтаборі Маутгаузен і «Мюльфіртельське полювання на зайців». Передісторії, наслідки, аналіз

Вступ

Ця робота розповідає про таємну нацистську кампанію вбивства, яка, окрім цивільних підневільних робітників, в першу чергу стосувалася військовополонених, офіцерів Червоної армії: «Операція К» або «Операція Кугель» (від нім. Kugel (кугель) – куля). З лютого 1944 року по лютий 1945 року в концентраційному таборі Маутгаузен в колишньому Обердонау німецького Райху було убито близько 5040 чоловіків.

Якщо перші жертви були страчені відразу ж після їх прибуття до концтабору, то з кінця травня 1944 року есесівці почали засуджених до смерті ізолювати в окремому бараці №20, піддавати їх різним тортурам і таким чином повільно вбивати. На кінець січня 1945 року, за різними даними, залишалось в живих від 570 до 760 осіб. В ніч з 1 на 2 лютого 1945 року ув'язненим вдалося здолати охорону і втекти. Безпрецедентні заходи переслідування, в яких брали участь підрозділи СС і поліції, а також фольксштурм і численні австрійські цивільні особи, увійшли в історію під назвою «Мюльфіртельське полювання на зайців» (Mühlviertler Hasenjagd). Після втечі вижили вісім чоловіків, прізвища яких відомі, і декілька невідомих.

Повстання в «блоку смерті» – єдина масова втеча з головного концентраційного табору, котру за рівнем організації можна порівняти тільки з повстаннями в таборах знищення Собібор і Треблінка.

Історія загибелі, відчайдушної втечі та виживання в'язнів, засуджених на смерть, отримала різну символічну назву і значення в Австрії та Радянському Союзі й пострадянських країнах. Для австрійців – це «Мюльфіртельське полювання на зайців», яке неодноразово викликало інтерес науковців та митців. У 1995 році режисер Андреас Грuber зняв художній фільм «Hasenjagd Vor lauter Feigheit gibt es kein Erbarmen» (Полювання на зайців: У боягузства немає милосердя), який був відзначений багатьма нагородами. У СРСР – це героїчна історія «повстання в блоку смерті». В Україні це питання почали досліджувати не так давно. У 2009 році вийшло спільне видання Інституту історії України Національної академії наук України, Національного музею історії Великої Вітчизняної війни та Українського інституту національної пам'яті «Українські в'язні концтабору Маутгаузен. Спогади тих, хто вижив», в якому оприлюднили нові джерела та спогади очевидців. Проте, багато аспектів цієї історії залишаються невідомими. Головною метою моєї роботи є поєднати аналіз усіх наявних джерел та врахувати австрійську та радянську точки зору на цю подію.

Після короткого огляду історії виникнення «Операції Кугель» і бюрократичних процедур, пов'язаних з депортацією «Кугель»-ув'язнених до концтабору Маутгаузен, я розповім про внутрішню ситуацію в 20-му блоці і події масового повстання. Основна увага в статті приділена спогадам восьми в'язнів, яким вдалося вижити і почати розповідати про це в період «хрущовської відлиги»⁸². Щоб дізнатися, яка неформальна ієрархія існува-

82 Найважливіші спогади тих, хто вижив, наступні:

1. Матеріали приватного архіву журналістки Аріадни Сергіївни Юркової: Спогади колишнього в'язня «блоку смерті» Бакланова Івана Івановича; Володимир Миколайович Шепета. «Спогади, написані ним особисто»; Володимир Миколайович Шепета «Спогади»; Лист Олександра Мануїловича Міхеєнкова до А.С. Юркової від 12.03.1961 р.; № 5/6 рукописних спогадів капітана авіації Бітюкова //Приватний архів Аріадни Сергіївни Юркової/ Мирослава Маркедонова.

2. Матеріали архіву С.С. Смирнова опубліковані в збірнику «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив». — К., 2009. — С. 42–79.

3. Опубліковані спогади Міхеєнкова і Бакланова: Ходькин Иван Федорович. Живые не сдаются: [Докум. повесть]. — Новосибирск : Зап.-Сиб. кн. изд-во, 1965/ Москва, 1990; Міхеєнков А. М. 85 дней в блоке смерти. Смоленск, 1963.

4. Інтерв'ю з Михайлом Рибчинським: Інтерв'ю з Михайлом Рибчинським, Київ, 19.10.2002 // Архів Меморіалу Маутгаузен (далі АММ), Mauthausen Survivors Documentation Project, ОН/ZP1/604; «Мы только свидетели – герои все те, кто там остался». Інтерв'ю з Михайлом Рибчинським, Київ, 27.1.2005 //Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив.— К., 2009. — С. 257–264.

ла 20-му блоці, яким чином було організоване масове повстання, необхідно проаналізувати, як вцілілі учасники втечі намагалися домовитися про «мастер-наратив» – версію подій прийнятну для усіх.

Ця стаття ґрунтується на моєму дослідженні «Втеча з блоку смерті», (2012р.)⁸³ тому у виносках я посилаюся як на окремі глави книги, так і на використані джерела.

Від «Операції Кугель» до «Мюльфіртельського полювання на зайців» – короткий огляд

Спочатку «Акція Кугель» була створена як таємна операція вбивства цивільних примусових робітників за підозрою в організації спротиву. Жертвами були переважно так звані остарбайтери – жителі окупованих радянських територій, також поляки й українці з «Генерального Губернаторства». Однією з найбільш масових форм протесту серед мільйонів іноземних робітників у Третньому райху були втечі. З січня по вересень 1943 року кількість заарештованих іноземців за «повільну роботу», втечі або «саботаж» сягала 260 000⁸⁴. Ці «злочини» кваліфікувалися нацистським законодавством як «порушення трудового договору» і каралися ув'язненням у виправно-трудова та концентраційних таборах. Але, очевидно, такі репресивні заходи бажаного результату не мали. Саме в цей період було ухвалене рішення про організацію «операції кугель», що, ймовірно, стало реакцією Головного управління безпеки Райху (РСГА) на масові втечі примусових робітників. Якщо розглянути декілька випадків, коли ув'язненого відносили до категорії «Кугель», то стає очевидним, що з лютого по червень 1944 року це класифікування було в основному абсолютно надумане і довільне.

Григорій Подзигун народився в 1925 році у Вінниці, працював в Арвайлері (Райнланд-Пфальц). Восени 1943 року його звинуватили в тому, що перерізав лінії електропередач, що викликало широкомасштабне знеструмлення на одну годину. Після цього гестапо Кобленц арештувало Григорія та двох його «спільників», також

83 Kaltenbrunner, Matthias: Flucht aus dem Todesblock: der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem Block 20 des KZ Mauthausen und die «Mühlviertler Hasenjagd». Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung / Matthias Kaltenbrunner. – Innsbruck [u.a.] : Studien-Verl., 2012. - 448 S.

84 Mark Spoerer. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart-München, 2001. – S.170.

150

1. Name: *Віттюков*
 Фамилия *Битюков*

2. Vornamen: *Iwan*
 Имя *Иван Васильевич*

3. Geburtstag: *12-10-1912*
 День рождения *Донбас*

4. Geburtsort: *Донбас*
 Место рождения *Stalag XVII/B*

Abg. am 30.11.44 ins Zivilverhält

5. Lager: *переведен на*
 Lager *полонешні в'язні в концтаборі*
meidung für M.-Stamm-lager XVII B

5a. Im Lager eingeliefert am: *1944*
 Доставлен в лагер (число) *1944*

6. Dienstgrad: *Капитан*
 Чин *Капитан*

7. Truppenteil: *618 Schlacht flg*
 Военная часть *618 штурм. авіаполк*

8. Nr. der Erkennungsmarke des deutschen Lagers: *34.38*
 Номер военнопленного в германском лагере *Dulag Luft*

Buchholz

Картка реєстрації військовополоненого
 Івана Бітюкова. (ОБД Мемориал)

підневільних працівників⁸⁵. Леонід Кутов народився в 1924 році в Кіровоградській області, працював у Нойвіді (Райнланд-Пфальц) для компанії «Расселштейн», що входить до складу Тиссенської групи. 21 вересня 1943 року його заарештувало гестапо Кобленц за підозрою в саботажі⁸⁶. 19 січня 1944 року Подзигуна і Кутова як політичних в'язнів помістили в тюрму в Франкфурті-на-Майні, звідки їх направили до Маутгаузена для страти⁸⁷. Гестапо Кобленц отримало інформацію про вико-

нання вироку 7 квітня 1944 року⁸⁸. В обох випадках тільки підозра в саботажі перетворила цих молодих хлопців на «К»-ув'язнених.

Інші приклади засвідчують, що в Маутгаузені страчували цивільних примусових робітників також за крадіжки, втечі і, в деяких випадках, за підозру в сексуальних злочинах проти «німців», які переслідувалися як «расова ганебна поведінка»⁸⁹.

Економічні міркування експлуатації робочої сили «до останнього», ймовірно, стали причиною виключення цивільних

85 Повідомлення про діяльність учасників руху опору в області Кобленц, 1943 р. // Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen, 1.2.2.1., 11293667.

86 Gestapo Koblenz, 11.4.1944, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen, 1.2.3.3, 12475044,

87 Копія списку в'язнів поліцейської тюрми в Франкфурті-на-Майні //Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen, 26.3.1948, 1.2.2.1, 11548900.,

88 Gestapo Koblenz, 11.4.1944, 1.2.3.3, 12475044, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen.

89 Справа в гестапо на Михайла Бугераса, державна поліція Лінц (Справа на ув'язненого, концтабір Маутгаузен), 1.1.26.1, 1288524–1288542, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen; Schreiben der Gestapo Linz, 28.3.1944, AMM, M/5/5; AMM, Y/44; Exekutionsbuch, AMM, M/5/6.

робітників з-під юрисдикції «операції кугель». Навпаки, пійманих втікачів необхідно було якнайшвидше повертати на їх початкові робочі місця, про що писав Альберт Шпеер до Гітлера в червні 1944 року⁹⁰. Останні підневільні працівники, яких позначили як «К»-ув'язнені, прибули до Маутгаузена 23 червня 1944 року, більше таких випадків не вдалося виявити⁹¹.

Не випадково, що короткострокова «операція кугель» проти цивільних примусових робітників згодом перетворилася на масове вбивство полонених радянських офіцерів. На початку 1944 року зростає кількість втеч і серед радянських офіцерів, які всупереч Женевській конвенції не були звільнені від примусової праці, на відміну від полонених інших національностей. Другий «кугель-наказ», спрямований проти військовополонених офіцерів, був ухвалений 2 березня 1944 року спільно Верховним командуванням Вермахту (ОКВ) та Головним управлінням безпеки Третього райху (РСГА). На відміну від першого «кугель-наказу» стосовно цивільних примусових робітників, цей документ стосовно військовополонених зберігся в декількох екземплярах телеграм.

Військовополонених офіцерів та сержантів, яких арештували за спробу втечі, необхідно було зараховувати до категорії «кугель»-ув'язнених і доставляти до концентраційного табору Маутгаузен, а в офіційних документах вказувати, що вони «втекли і не були впіймані»⁹².

Тільки британські і американські офіцери не підпадали під дію цього «кугель-наказу», цієї акції вбивства. А приблизно 98,5% із 5040 жертв «Операції кугель» були радянськими громадянами.

Поляки налічували приблизно 60 чоловік і представляли другу за величиною національну групу жертв. Це були переважно цивільні, яких вбили на початку операції. Жертвами «операції кугель» стало сім голландців, п'ять французів, один бельгієць і один в'язень з Югославії. Від літа 1944 року, наскільки відомо, єдиною групою жертв продовжували залишатися радянські військовополонені⁹³.

90 Ulrich Herbert, *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Berlin-Bonn, 1985. – s. 313.

91 Архів меморіалу Маутгаузен (АММ), Y/44.

92 «К»-наказ», телеграма до гестапо в Аахені від 4.3.1944 // Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen 1.1.26.7, 82116603–82116605; АММ, S/1/3; Dokument L 158, Розпорядження начальника поліції безпеки та СД у Радомі (Польща) від 28.03.1944 р. своїм підлеглим установам, у якому він говорить про так званий «Кугель наказ» ОКВ та наказ про страту втікачів Кальтенбруннера від 2.-3.1944 р. (vgl. 1650-PS). (Beweisstück US-514), IMT, Bd. XXXVII, 603–605.

93 Книга страт політичного відділу концтабору Маутгаузен, Zugangsbuch der Politischen Abteilung, АММ, Y/44; Exekutionsbuch, АММ, M/5/6.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25

Personalkarte I: Personelle Angaben

Kriegsgefangenen-Stammlager: *Рибчинський* *0103 62*

Befestigung der Erkennungsmarke:
 Nr. 15232
 Lager: 0103 XIII D

Name: *Рибчинський* Staatsangehörigkeit: *Русск*
 Vorname: *Михаил* *Михаил Леонтиевич* Dienststelle: *Рот. инф. гр.*
 Geburtstag und -ort: *25.07.1912* *Куль* Truppenteil: *60-й арт. полк*
 Religion: *Культ* Zivilberuf: *процентист* Berufs-Gr.: *23*
 Vorname des Vaters: *Леонтий* Matrikel Nr. (Stammrolle des Heimatstaates): *Ласолени*
 Familienname der Mutter: *Ласолени* Gefangenname (Ort und Datum): *Куль, 29.07.42*
 Ob gesund, krank, verwundet eingeliefert: *gesund*

Nähere Personalbeschreibung

Größe	Haarfarbe	Besondere Kennzeichen: J.W.R.
<i>170</i>	<i>bl. Haare</i>	

Fingerabdruck des rechten Zeigefingers

Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat des Kriegsgefangenen:
Михаил Леонтиевич Рибчинский
Куль, Барельс Уфе, 27.

Wenden!

28. 7. 1942 A 55 h

21.11.44 отпущен из плена

МА ВНЕТЕ РЕГ

Заметки:
4.11. Рибчинский

Platz: _____ Lager: _____ Befestigung der Erkennungsmarke Nr. _____

Персональна картка військовополоненого Михайла Рибчинського. Вказана національність «росіянин», ім'я батька: «Леонтий» замість «Лев». (ОБД Меморіал).

В'язнів «блоку смерті» не записували в книгах обліку концтабору Маутгаузен (Zugangsbuch), тому вони залишалися не ідентифікованими. Однак завдяки аналізу різних джерел вдалося встановити 561 особу «кугель»-в'язнів, тобто трохи більше 10% всіх жертв. У книзі виконання страт (Exekutionsbuch) концтабору Маутгаузен, наприклад, є записи з позначкою «К»⁹⁴. У книгах обліку також міститься інформація про те, що близько 200 «кугель»-ув'язнених були помилково зареєстровані, потім ці прізвища викреслили і дали ці номери іншим в'язням. Проте їх імена залишилися і можна було легко прочитати⁹⁵. Крім того, в інших джерелах містяться посилання на категорію «кугель»-ув'язнений, наприклад, позначка «втік і не був спійманий» на картках військовополонених або помітка про те, що упіймали втікачів офіцерів, в списках розшуку німецької кримінальної поліції («Sonderausgaben zum deutschen Kriminalpolizeiblatt»)⁹⁶.

Відразу ж після прибуття до Маутгаузена «кугель»-ув'язнених відділяли від інших бранців і передавали у розпорядження «політичного відділу», табірної підрозділу гестапо. Оскільки більша частина документів політичного відділу була знищена в 1945 році, бюрократичні деталі можна відновити тільки за допомогою спогадів тих в'язнів, хто вижив. Капо політичного відділу Маутгаузена, Карел Нойвірт, відразу ж після звільнення в 1945 році засвідчив, що він реєстрував «кугель»-ув'язнених за номерами з римськими цифрами II на початку. Останній написаний ним номер був «II-5.040»⁹⁷. На основі цієї інформації, яка точно відповідає багатьом іншими джерелами, можна припустити, що в Маутгаузені, майже достовірно, перебувало 5 040 «К»-ув'язнених⁹⁸.

94 Exekutionsbuch, АММ, М/5/6.

95 Zugangsbuch der Politischen Abteilung, Y/44; Exekutionsbuch, АММ, М/5/6. Повний список «К»-в'язнів див.: Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 305-339.

96 Спеціальне видання Вісника кримінальної поліції Німеччини, – ред. з Управління кримінальної поліції Райху в Берліні, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen 1.2.2.1. Див. також: ОБД «Меморіал» (<http://www.obd-memorial.ru>) – документи о военнопленных.

97 Попри те, що Нойвірт помилково стверджує, що всіх «К»-в'язнів було розстріляно, решта його показань підтверджуються іншими джерелами та свідченнями. – Aussage von Karl Neuwirt (Translation), Mauthausen, 12.5.1945, АММ, S/2/4. Те, що «К»-в'язнів могли реєструвати у політичному відділі під їх номерами військовополонених, як припускає Ганц Маршалек, на мою думку, це було радше виключенням, ніж правилом // Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, 266.

98 Кількість 5040 «К»-в'язнів підтверджується іншими джерелами. Станіслав Балеk (Stanislav Balek) свідчив: «Так звана «кугель»-операція здійснювалася політичним відділом концтабору під керівництвом унтершарфюрера [!] Мюллера (із Берліна). За весь час цієї операції вбито 5040 людей. Це були переважно російські політичні в'язні та невелика кількість полонених інших національностей» // Свідчення Станіслава Ба-

Номери з книги обліку також слугували індивідуальними номерами ув'язнених у блоці №20, які пришивали їх до одягу⁹⁹, як це робили в кожному концтаборі. Це підтверджують спогади чотирьох «К»-ув'язнених, які вижили. Іван Іванович Бакланов, який прибув до Маутгаузена в серпні 1944 року, запам'ятав, що був зареєстрований під номером «II-3009»¹⁰⁰. Микола Савелійович Оробець¹⁰¹, прибув до Маутгаузена 24 червня 1944 року (хоча його перевели у 20-й блок пізніше)¹⁰², перебував в ув'язненні під номером «II 3692»¹⁰³. Олександр Мануїлович Міхеєнкову, депортованому до Маутгаузена 8 листопада 1944 року, було присвоєно номер «II 4616»¹⁰⁴. Найпізніше з тих, хто вижив і потрапив у 20 блок Іван Васильович Бітюков – 16 січня 1945 року, він отримав номер «II 4929»¹⁰⁵.

лека перед Військовим трибуналом США 11.05.1945 р., Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen 1.1.26.7, 82116636.

Лише свідчення д-р Адольфа Услера дуже відрізнялися від інших показань: «Кількість офіційно прийнятих, «К»-ув'язнених до 3 березня 1945 р., становила 7869 (за номерами реєстрації). Наскільки я знаю, лише 38 «К»-ув'язнених були живими в цю дату. Кількість в'язнів, загиблих під час «кугель-операції», ймовірно, становить 25000, згідно з оцінкою, що базується на наявних документах, які, звичайно, не є точними, оскільки більшість «К»-в'язнів були направлені безпосередньо з РСГА, стосувалися «таємних справ Райху», про які не можна було робити жодних записів. Ніякої реєстрації чи списків ув'язнених, які загинули в результаті «К»-операції, не було, або інших записів не робилося» – Aussage von Dr. Adolf Uhsler, 8.6.1945 (Translation), US War Crimes Investigation, 1.1.26.7, 82116660, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen. Запсуті свідчення Услера були використані для статті в газеті «Oberösterreichischen: «Кутель»-операція в концтаборі Маутгаузен. Таємна справа Райху, яка закінчилася 27 тисячами смертей // Oberösterreichische Nachrichten, 19.7.1948, передрукована в: Kammerstätter. Der Ausbruch der russischen Offiziere, 298–299. Інша версія про 1300 в'язнів у блоці № 20, про які говорив Йозеф Нідермайер, блоковий 20-го блоку, також є результатом неправильного тлумачення свідчень. Він говорив, 1300 «К»-ув'язнених було в блоці в листопаді 1944 р., що видається цілком вірогідним. // Aussage von Josef Niedermayer, Dachau, 7.4.1946, АММ, P/18/5; Aussage Josef Niedermayer, 6.2.1946. ЕТО Case 00f-50-5-0, U.S. vs. Altfuldisch, АММ, Zwischenarchiv.

- 99 Михайло Рибчинський єдиний розповідав, що у в'язнів 20-го блоку не було номерів. Це очевидно, ґрунтується на помилковій інтерпретації фактів. Він сказав, що отримав одяг ув'язненого з плямами крові. У цьому сенсі він, мабуть, не визначив номер на ньому як власний. – Інтерв'ю з М. Л. Рибчинським, Маутгаузен, 1994, арк. 26-32, АММ, тимчасовий архів / приватний архів Андреаса Грубера; Інтерв'ю з М. Л. Рибчинським, Київ, 19.10.2002, АММ, Документаційний проект «Маутгаузен», ОН / ZP1 / 604, 49.
- 100 Спогади колишнього в'язня «блоку смерті» гітлерівського концтабору Маутгаузен Бакланова Івана Івановича [1961] // Приватний архів А.С. Юркової / М.А. Маркедонова, арк. 22.
- 101 Персональна картка військовополоненого Миколи Оробця // ОБД «Меморіал», Nr. 272086398, <http://www.obd-memorial.ru>, 20.2.2011; АММ, Y44.
- 102 Очевидно, Оробець деякий час після свого прибуття до Маутгаузена перебував у загальному таборі, перш ніж його ув'язнили в 20-му блоці – ймовірно це було у вересні 1944 року.
- 103 Під час «Мюльфіртельського полювання на зайців» інспектор жандармерії Фляйшман записував номери ввідомих втікачів, перш ніж передав ці відомості СС // Peter Kammerstätter, Der Ausbruch der russischen Offiziere und Kommissare aus dem Block 20 des Konzentrationslagers Mauthausen am 2. Februar 1945 (Die Mühlviertler Hasenjagd). Materialsammlung. Aussagen von Menschen, die an der Verfolgung beteiligt waren oder zusehen mussten, und solchen, die Hilfe gaben. Typoskript, o. O., o. J. [Linz 1979], 295 (Aus der Chronik des Gendarmerie Postenkommando Mauthausen von Rev. Insp. Fleischmann verfaßt).
- 104 Михеєнков А. М. 85 днів в блоке смерти. Смоленск, 1963. – С. 3.
- 105 Лист Івана Бітюкова редактору газети «Правда», 1946 р. // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф.7021, оп.115, д.1, л.157.

Достеменно не відомо, що відбувалося з першими «кугель»-в'язнями після їх прибуття до табору. Судячи з документів, можна виділити два періоди. З лютого до кінця травня 1944 р. «кугель»-в'язнів реєстрували «у книзі страт» концтабору Маутгаузен, як розстріляних. Насправді, деякі «розстріляні» залишалися живими аж до масової втечі з 20-го блоку, зокрема Володимир Соседко, який також пережив і «Мюльфіртельське полювання на зайців»¹⁰⁶. З кінця травня 1944 р. «Кугель»-в'язні зникли, не залишаючи жодного сліду в документах концтабору – їх ізолювали у 20-й блок і там вони помирали переважно від голоду та виснаження. Хоча їх не назначали до робочих команд, вони зазнавали постійних мордувань і тортур, мусили цілий день у будь-яку погоду перебувати в дворі біля бараку, навіть взимку¹⁰⁷.

Через відсутність документів ми не знаємо, чому «К»-ув'язнених повільно катували до смерті, замість того, щоб вбивати відразу ж після прибуття до Маутгаузена. Оскільки ув'язнених з 20-го блоку не направляли нікуди на роботу, СС не мали від них жодної «користі». Імовірно, що саме через це на початку 1945 року начальник табору (комендант) Цірайс планував вбити «кугель»-в'язнів «через нестачу їжі», як свідчить Адольф Услер, табірний функціонер з політичного відділу. Однак голова РСГА Ернст Кальтенбруннер усно наказав ізолювати «кугель»-в'язнів у «блоці смерті»: «На підставі телеграм стало ясно, що комендант Маутгаузена штандартенфюрер СС Цірайс мав намір ліквідувати всіх цих ув'язнених через нестачу продовольства. Однак РСГА виступило проти цього і заявило, що цей план не варто реалізовувати з політичних причин. У нарадах, проведених з цього питання, також взяв участь оберштурмбанфюрер СС Шульц, який очолював суд СС і поліції VII у Відні. Відбулася також нарада за участю обергрупенфюрера СС доктора Кальтенбруннера. Голова політичного відділу частково поінформував мене про останню нараду. А всього через кілька днів після цієї наради напівголі ув'язнені намагалися втекти» [...]¹⁰⁸.

Свідчення Услера дають ймовірне пояснення жахливих умов, що панували в двадцятому блоці. Оскільки на знищення «кугель»-в'язнів комендант табору Франц Цірайс не отримав дозвіл,

106 Олександр Татарніков та Юрій Ткаченко, які 2 лютого ще були живі, тим не менше були записані в книзі страт // *Exekutionsbuch*, АММ, М/5/6.

107 Стосовно умов ув'язнення див. для порівняння: Спогади колишнього в'язня «блоку смерті» Бакланова Івана Івановича; Володимир Миколайович Шепетя. «Спогади, написані ним особисто»; Володимир Миколайович Шепетя «Спогади»; Лист Олександра Мануїловича Міхеєнкова до А.С. Юркової від 12.03.1961 р.; № 5/6 рукописних спогадів капітана авіації Вітюкова // Приватний архів Аріадни Сергіївни Юркової/ Мирослава Маркедонова.

108 Свідчення др. Адольфа Услера, 8.6.1945 (Translation) // *US War Crimes Investigation*, 1.1.26.7, 82116660, Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen.

очевидно, він намагався заморити якомога більше ув'язнених голодом. Не зовсім зрозуміло, як ув'язнені 20-го блоку дізналися про ці переговори. Судячи зі свідчень тих, хто вижив, до в'язнів таки дійшли чутки із загального табору, що їх знищення неминуче.

Як згадували Бітюков і Шепетя, деякі в'язні – старші офіцери авіації – вже мали на той час план втечі і вирішили діяти негайно. Однак в останні дні січня 1945 року есесівці викрили і вбили біля 25 потенційних організаторів масової втечі. Ніхто не очікував, що втративши своїх лідерів, «кугель»-в'язні зможуть далі продовжити боротьбу.

Масова втеча видалася успішною великою мірою завдяки тому, що організатори включили до свого плану співробітників табірної адміністрації із числа ув'язнених (штубових і капо). Вони убили старшого по бараку («блокового» мовою табору, єдиного в'язня-німця в бараці) і встали на бік повсталих¹⁰⁹.

2 лютого 1945 року в час ночі в'язні вирвалися з бараку через вікна і атакували три сторожові вежі навколо блоку вогнегасниками, камінням, дерев'яними черевиками і милом – всім, що знайшли в кімнаті загиблого блокового. Найважче було подолати стіну заввишки приблизно два з половиною метри, яка була додатково посилена у верхній частині колючим дротом з електричною напругою. Поки одним ув'язненим вдалося захопити хоча б одну сторожову вежу, інші – відключили електроживлення, кинувши мокрі ковдри й одяг на колючий дріт¹¹⁰.

На момент масової втечі залишалися живими приблизно 570 в'язнів, тобто 10% з 5 040 «Кугель»-в'язнів, доставлених до Маутгаузена з лютого 1944 року по лютий 1945 року. Хоча лише 419 в'язнів змогли перелізти через стіну і залишити територію табору, решта вже були настільки слабкі, що не могли брати участь у повстанні¹¹¹.

Жорстоке переслідування втікачів, що почалося відразу ж після втечі, пізніше отримало назву «Мюльфіртельське полювання на зайців» – за назвою місцевості Верхньої Австрії на північ

109 Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 99–108; Спогади колишнього в'язня «блоку смерті» Івана Бакланова; Володимира Шепеті, Лист Олександра Міхеєнкова до А.С. Юркової від 12.3.1961; № 5/6 рукопис спогадів капітана Василя Бітюкова // Приватний архів Аріадни Юркової/Мирослава Маркедонова.

110 Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 108–118; Спогади колишнього в'язня «блоку смерті» Івана Бакланова; Володимира Шепеті, Лист Олександра Міхеєнкова до А.С. Юркової від 12.3.1961; № 5/6 рукопис спогадів капітана Василя Бітюкова // Приватний архів Аріадни Юркової/Мирослава Маркедонова.

111 Hans Maršálek, Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. Wien-Linz 1995, 267–268; Лист Hans Maršáleks до Аріадни Юркової, 22.9.1961, Приватний архів Аріадни Юркової/Мирослава Маркедонова; Телеграма кримінально поліції Ланца до РСГА, 3.2.1945, АММ, S/5/2.

від Дунаю, де знаходився концтабір Маутгаузен. У переслідуванні ув'язнених брали участь не тільки охорона концтабору, але й місцева австрійська поліція, загони фольксштурму (народного ополчення) і члени гітлерюгенду.

Наказ СС не брати живими втікачів повідомили населенню через керівників фольксштурму або бургомістрів¹¹². Вже 10 лютого 1945 року, через вісім днів після повстання в блоку смерті, СС і місцеве населення схопили і вбили майже всіх втікачів. У моєму дослідженні вперше була зроблена спроба проаналізувати «Мюльфіртельське полювання на зайців» як з точки зору втікачів, так і з позиції злочинців і очевидців¹¹³.

Крім свідчень врятованих в'язнів, велике значення мають матеріали засідань народних судів, які відбулися в Австрії у 1946–1948 рр., протоколи допитів 16 місцевих австрійських злочинців, обвинувачених у вбивстві ув'язнених чи поширенні наказів про їх знищення. Також численні свідчення очевидців є надзвичайно інформативними¹¹⁴. Спогади місцевих австрійців, прямо чи опосередковано причетних до цих процесів, були зібрані також і в 1970-х роках краєзнавцем Петером Каммерштеттером¹¹⁵, а в 1990-х роках режисером Андреасом Грубером¹¹⁶. Аналізуючи ці джерела, можна детально вивчити реакцію австрійського населення на втечу з концтабору. Після війни відповідальність за всі злочини зазвичай покладали на членів СС, але документи місцевих громад створюють іншу картину. Навряд чи можна говорити

112 Наказ про масовий пошук // LG Linz Vg 6 Vr 4062/46, OÖLA, Sondergerichte Linz, Sch. 103, 189; Розпорядження про пошук, Urfahr, 30.3.1946, LG Linz Vg 8 Vr 3502/47, OÖLA, Sondergerichte Linz, Sch. 275, 105.

113 Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 119–168.

114 Щодо засідання народного суду в Лінці, див.: Sondergerichte Linz, Sch. 67, 79, 82, 103, 122, 252, 275, Oberösterreichisches Landesarchiv (OÖLA), Linz; щодо судового процесу у Відні, див.: AMM, T/01; DLG. Wien, Vg 120 Vr 5358/46, Forschungsstelle Nachkriegsjustiz, Film 1047 D, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DÖW), Wien. Щодо огляду судових процесів див.: Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 169–187; Winfried R. Garscha, Mauthausen und die Justiz (II). Zur Ahndung von Morden und Misshandlungen außerhalb des KZ Mauthausen sowie von Verbrechen in KZ-Nebenlagern durch österreichische Gerichte // Justiz und Erinnerung, hrsg. v. Verein zur Förderung justizgeschichtlicher Forschungen und Verein zur Erforschung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen und ihrer Aufarbeitung, 6/2002, 12–18; Claudia Kuretsidis-Haider, Winfried R. Garscha, Das Linzer Volksgericht. Die Ahndung von NS-Verbrechen in Oberösterreich nach 1945// Fritz Mayrhofer, Walter Schuster (Hg.), Nationalsozialismus in Linz. Band 2. Linz 2001, 1503–1533; Irene Leitner, Mauthausen und die Justiz (V). «Umlegen, umlegen, es gibt keine Gefangenen!» ; Die «Mühlviertler Hasenjagd» im Spiegel der Linzer Volksgerichtsakten//Justiz und Erinnerung, Nr. 9/Dezember 2004, 8–17.

115 Peter Kammerstätter, Der Ausbruch der russischen Offiziere und Kommissare aus dem Block 20 des Konzentrationslagers Mauthausen am 2. Februar 1945 (Die Mühlviertler Hasenjagd). Materialsammlung. Aussagen von Menschen, die an der Verfolgung beteiligt waren oder zusehen mussten, und solchen, die Hilfe leisteten. o. O. o. J. [1979].

116 Private Archive Andreas Gruber/AMM.

про «надзвичайний контроль і примус» з боку СС. У більшості випадків рішення про вбивство втікачів ухвалювали самостійно як 60-річні селяни, так і 15-річні члени гітлерюгенду¹¹⁷. У багатьох випадках члени фольксштурму відмовлялися стріляти у втікачів, не підкорювались наказам есесівців. Вони просто заявляли, що не вмюють поводитися з гвинтівкою або, що вони надто знервовані¹¹⁸.

*Родина Лангталерів з обома врятованими Миколою Цемкалом та Михайлом Рибчинським відразу після визволення. Швертберг, травень 1945 р.
Стоять: Альфред, Микола, Анна (Гакль), Йозеф (отець Флонтин), Михайло. Сидять: Марія та Йозеф Лангталер, Марія (сестра Архангела).*

117 Гьюго Таха (Hugo Tacha, 1915–2011), солдат Вермахту, добровільно приєднався як рядовий СС до операції пошуку та вбивства втікачів з концтабору Маутгаузен в Мюльфіртелі; член гітлерюгенду Йоган Прагер (Johann Praher, 1928–1989), попросив дозволу в есесівця вбити впійманого в'язня. – Матеріали судового процесу у Відні проти Hugo Tacha та Norbert Niedermayr, 14.12.1948, 8 (Angeklagter Tacha), АММ, Т/01/01/05; Протокол допиту Леопольда Альтцингера, Прегарген, 19.3.1946, LG Linz Vg 8 Vr 3502/47, ООЛА, Sondergerichte Linz, Sch. 275, 27–31, 29.

118 Так вчинив Йозеф Айтсляйтнерад (Josef Aistleitnerand), Франц Шпрінценштайнер (Franz Sprinzensteiner) // Коментар до протоколу допиту Йозефа Айтсляйтнерада, Urfahr, 13.9.1947, АММ, Т/01/04; Протокол допиту Франца Шпрінценштайнера, Wartberg o. d. Aist, 13.11.1945, LG Linz Vg 6 Vr 3234/46, ООЛА, Sondergerichte Linz, Sch. 82, 11.

В основному, можна сказати, що місцеве населення, яке мешкало навколо концентраційного табору Маутгаузен, погано уявляло, що там відбувалося за мурами. Зберігався також страх перед есесівцями, але в багатьох випадках місцеві селяни давали продукти харчування та одяг в'язням-втікачам. Однак тільки дві селянські сім'ї наважилися активно рятувати в'язнів під час «Мюльфіртельського полювання на зайців». Найбільш відомий випадок сім'ї Лангталер із села Швертберг, розташованого за кілька кілометрів від табору. Упродовж трьох місяців ця австрійська родина переховувала Михайла Рибчинського та Миколу Цемкала на горіщі сараю аж до звільнення в травні 1945 року¹¹⁹.

Навіть деякі примусові робітники, які працювали в селянських господарствах поблизу Маутгаузена, наважилися хоча б тимчасово заховати «кугель»-в'язнів. Два росіянина Василь Логоватовський (1924-1984) і Леонід Шашеро (1923 -?) та поляк Мечислав Карчем (1926-2004) особливо ризикували, адже вони два тижні переховували Івана Бітюкова, Віктора Українцева і табірного капо «Мішку татарина» на горіщі місцевого нациста, який так нічого й не запідозрив¹²⁰.

Близько 98% «кугель»-в'язнів, учасників масової втечі, вбили під час їх пошуку та переслідування. Цей нечуваний результат навіть перевищує смертність під час повстань у таборах знищення Собібор і Треблінка, де принаймні вижило не менше 10% втікачів¹²¹.

Поєднання різних факторів зменшувало шанси на виживання полонених: під час втечі в'язні вже були дуже виснажені, не мали ані відповідного одягу (багато з них тікали босоніж), ані зброї. У поєднанні з низькими температурами в лютому 1945 року ситуація погіршувалася тим, що поблизу табору майже не було великих лісових масивів, де б могли сховатися втікачі. На відміну від

119 Kammerstätter, Der Ausbruch der russischen Offiziere, Walter Kohl, 110-135; Auch auf dich wartet eine Mutter. Die Familie Langthaler inmitten der «Mühlviertler Hasenjagd». Grünbach 2005; Інтерв'ю з Михайлом Рибчинським, 19.10.2002, АММ, Mauthausen Survivors Documentation Project, ОН/ZP1/604; «Мы только свидетели – герои все те, кто там остался». Інтерв'ю з Михайлом Рибчинським, Київ, 27.1.2005 //Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив.— К., 2009. — С. 257–264.

120 Юркова А.С. Непокоренный (частина 10) // Знамя коммунизма. – 20 марта – 1960; Список примусових робітників в Наарні (Naarn i. M.) // Digitales Archiv, ITS Bad Arolsen 2.1.6.1, 71179673; Лист В. Логоватовського до Українцева від 11.3.1960 // Приватний архів Ариадни Юркової / Мирослава Маркедонова; Лист Л. Шашеро до Ігнаца Губера від 6.2.1990 // Приватний архів Theresia Halmer; Телефонна розмова з міською радою міста Raciechowiec, powiat Myślenice, województwo Kraków, 6.5.2012; База даних «Stratynosobowe i ofiary represji podokupacją niemiecką»; Зошит № 5 рукописних спогадів капітана авації Бітюкова // Приватний архів Ариадни Юркової / Мирослава Маркедонова.

121 Щодо подій в Треблінці та Собіборі див.: Richard Glazar, Die Falle mit dem grünen Zaun. Überleben in Treblinka. Frankfurt am Main 1992; Thomas T. Blatt, Nur die Schatten bleiben. Der Aufstand im Vernichtungslager Sobibór. Berlin 2001.

Східної Європи, у верхній Австрії не було партизанських загонів, тому «Кугель»-в'язні могли розраховувати на незначну підтримку з боку місцевого населення.

Зважаючи на всі ці чинники разом узяті, здається дивом, що декому з утікачів вдалося пережити «Мюльфіртельське полювання на зайців». Загалом відомо імена восьми живих в'язнів: Іван Іванович Бакланов (1915–2002), Іван Васильович Бітюков (1912–1970), Микола Романович Цемкало (1923–2002), Олександр Мануїлович Міхеєнков (1916–2004), Михайло Львович Рибчинський (1915–2008), Володимир Гнатович Соседко (1918–1985), Володимир Миколайович Шепетя (1913–1988) та Віктор Миколайович Українцев (1923–1985)¹²².

За різними свідченнями австрійських очевидців, від трьох до восьми полонених пережили «Мюльфіртельське полювання на зайців» завдяки допомозі місцевого населення. Проте їх імена залишилися невідомими¹²³.

Герої і колабораціоністи – формування «майстер-нарративу» про масову втечу

Свідчення восьми вцілілих в'язнів залишаються єдиним джерелом про жорстокі умови в ізольованому 20-му блоці, проливають світло на внутрішню ієрархію ув'язнених, а також на організацію і проведення масової втечі. У зв'язку з цим треба зазначити обставини, за яких були «зафіксовані» ці спогади про масову втечу. Першими слухачами неймовірної історії «блоку смерті» були офіцери контррозвідки в перевірконо-фільтраційних таборах НКВС, які фіксували ці розповіді в опитувальних листах, анкетах і протоколах допитів фільтраційних справ, що зберігалися під грифом «секретно» до середини 1990-х років. У період «відлиги» під час правління Микити Хрущова, з'явилася можливість розповідати про свій досвід перебування в полоні публічно. Приблизно в 1960 році шестеро із восьми відомих учасників втечі з 20-го блоку вели між собою переговори про версію подій, яка була б прийнятна для всіх учасників і яку можна було б представити широкому загалу.

У сталінську епоху військовополонені та в'язні концтаборів, які залишилися живими, мали спокутувати колективну

122 Більш детально біографії тих, хто вижив див.: Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 262–304.

123 Щодо кількості врятованих: Kaltenbrunner, Flucht aus dem Todesblock, 166 – 168.

провину за «зраду», бо їх взяли в німецький полон. Всі радянські громадяни, які перебували в тій чи іншій формі в нацистській неволі, відразу після звільнення мали пройти перевірку в так званих фільтраційних таборах. Полонені офіцери, як ті, що вижили під час «Мюльфіртельського полювання на зайців», перебували під особливою підозрою, оскільки підпадали під дію Указу № 270 Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії від 16 серпня 1941 року, згідно з яким всі командири, які потрапили в полон до ворога, вважалися злісними «дезертирами»¹²⁴. Після першої перевірки на території Австрії восени 1945 року їх доставили до Радянського Союзу для подальшої «спеціальної перевірки». Багатьох з них засудили до тривалих термінів позбавлення волі в таборах ГУЛАГу як «зрадників батьківщини», відправили у заслання або мобілізували в робочі батальйони чи на відбудову різних промислових об'єктів. Решта – продовжили службу в Червоній армії, наприкінці 1945 – на початку 1946 року демобілізувалися або звільнилися в запас і повернулися додому¹²⁵.

Четверо колишніх «кугель»-в'язнів – Іван Бакланов, Олександр Міхеєнков, Михайло Рибчинський і Володимир Соседко – потрапили до перевірконо-фільтраційного табору НКВС у місті Верхній Волочок Тверської області, троє – Віктор Українець, Володимир Шепетя та Іван Бітюков – до табору та станції Алкіно, Чишмінського району Республіки Башкортостан¹²⁶.

Процес перевірки відносно легко реконструювати за допомогою так званих фільтраційних справ, які вдалося отримати на двох полонених – Михайла Рибчинського¹²⁷ та Володимира Шепетю¹²⁸. Крім докладної інформації про їх походження, освіту і військову підготовку, справа містить також протоколи допитів, в яких вони мали докладно описати свою поведінку в полоні. У цих протоко-

124 Текст наказу див.: Хронос. Електронний ресурс. – режим доступу: http://www.hrono.ru/dokum/194_dok/19410816.php, останнє відвідування сайту 8.11.2019

125 Більш детально про репатріацію і перевірку військовополонених див.: Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 1996; Левикін В. Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Кн. 2 - К., 2011. – С. 340 – 385; Пастушенко Т.В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні. – К., 2011. – 164 с.

126 Див. біографії тих, хто вижив.

127 Фільтраційна справа на Михайла Львовича Рибчинського у Державному архіві Київської області, ф. Р-5617, оп.1, spr.147721, арк. 1–21

128 Фільтраційна справа Володимира Миколайовича Шепеті // Державний архів Полтавської області, ф. 9106, оп. 13, spr. 2248, арк. 1–25 (зв.).

лах також можна знайти перші свідчення про втечу з концтабору Маутгаузен з точки зору тих, хто вижив. Знайомлячись із цими документами слід завжди пам'ятати про сталінську політику щодо військовополонених і обвинувачення у зраді тих, хто вижив. Тому свідкам доводилося приховувати або спотворювати багато аспектів свого ув'язнення¹²⁹. Михайло Рибчинський, наприклад, заявив, що ніколи не був на допиті в гестапо, оскільки такий факт міг розцінюватися як доказ співпраці з ворогом. Тверезий бюрократичний стиль, в якому 20 жовтня 1945 року слідчий записав свідчення Рибчинського у Вишньому Волочкові, не залишає і натяку на величезну трагедію «Мюльфіртельського полювання на зайців»:

«Із жовтня¹³⁰ 1944 р. по лютий 1945 року я утримувався у концтаборі Метхаузен¹³¹. 1 лютого 1945 року я в числі 450 чоловік офіцерського складу здійснив втечу з концтабору Маутгаузен за ініціативою героя Радянського Союзу полковника Коблікова і переховувався до звільнення частинами Червоної армії в родині одного австрійського селянина на прізвище Лангдоллер¹³² місце Шверберг¹³³ разом з Цингаловим¹³⁴ Миколою Романовичем. При вступі частин Червоної армії 12 травня 1945 року я був прийнятий і зареєстрований військовим командантом міста Шверберг [...]»¹³⁵.

Аналогічна ситуація склалася з Володимиром Шепетею, який після звільнення з табору військовополонених Пуппінг (Верхня Австрія) на початку червня 1945 року був направлений у 305-й фільтраційний табір НКВС, де як він сам пише, командував полком колишніх військовополонених¹³⁶. 28 липня 1945 року його перевели до фільтраційного табору НКВС № 306 (також на території Австрії), де були запроTOCOLьовані його перші свідчення¹³⁷. Потім його направили до перевірочно-фільтраційного табору на станцію Алкіно неподалік Уфі, куди він прибув 23 жовтня 1945 року і через три дні

129 Scherbakowa Irina. Zerrissene Erinnerung. Der Umgang mit Stalinismus und Zweitem Weltkrieg im heutigen Russland. Jena 2010 – S. 12–13.

130 Правильно листопада (тут і далі правки М.Кальтенбрунера).

131 Маутгаузен.

132 Лангталер.

133 Швертберг.

134 Цемкало.

135 Фільтраційна справа на Михайла Львовича Рибчинського у Державному архіві Київської області, ф. Р-5617, оп.1, спр.147721, арк. 8–9.

136 Фільтраційна справа Володимира Миколовича Шепеті // Державний архів Полтавської області, ф. 9106, оп. 13, спр. 2248, арк. 21 (зв.)

137 Там само, арк.2.

оформили перший протокол допиту. Сила недовіри до нього, як колишнього військовополоненого, підтверджується тим фактом, що навіть після завершення перевірки наприкінці 1945 року, до 1949 року Володимир Шепетя повинен був тричі писати автобіографію, в якій щоразу мав виправдовувати свій полон¹³⁸. В кожній автобіографії він повторював, що ніхто з його сім'ї та сім'ї його дружини ніколи не був репресований радянською владою і ніколи не був за кордоном (що також могло викликати додаткові підозри). Майже благаючи він підкреслював, що жодного дня не працював на німців, навіть перебуваючи в трудовому таборі, адже підтвердити роботу на ворога було також вкрай небезпечно¹³⁹.

Восьмеро учасників втечі з 20-го блоку, про яких іде мова у цій статті, змогли уникнути можливих репресій або заслання до Сибіру. Після фільтраційної перевірки в кінці 1945 або на початку 1946 року вони повернулися додому. Але на зруйнованій війною батьківщині їх не чекала гостинна зустріч. Михайло Рибчинський дізнався від рідного брата, що його батьки загинули під час Голокосту, їх розстріляли у перші дні війни в рідному місті Фастові¹⁴⁰. Дружині Івана Бітюкова повідомили про смерть чоловіка, коли його літак збили в 1943 році. Повернувшись до Харкова, він дізнався, що вона вже вдруге вийшла заміж, а їх син Анатолій помер в жахливих умовах евакуації¹⁴¹. До хворого на туберкульоз Олександра Міхеєнкова, який після звільнення з фільтраційного табору повернувся в рідне село Петрово Смоленської області, вороже поставилася навіть рідна мати. Його брата засудили до десяти років позбавлення волі за «зраду батьківщини» і його мати, очевидно, побоювалася наслідків спілкування з іншим потенційним «зрадником»¹⁴². Івана Бакланова після повернення додому призвали на роботу по відновленню Донбасу, тут він став професійним фотографом. У 1951 році знову потрапив під «пилне око» НКВС і втратив роботу. Тільки через рік Іван Бакланов влаштувався фотографом на хімічний комбінат в далекому Алтайському краї, де прожив решту свого довгого життя, а

138 Фільтраційна справа Володимира Миколовича Шепеті, арк. 22, 22 зв.

139 Там само, арк. 4.

140 Інтерв'ю з дочкою М. Рибчинського Наталією Рибчинською, Київ, 5.2.2011; Фільтраційна справа Михайла Рибчинського, ДАКО, ф. Р-5617, оп. 1, спр. 147721, арк. 1–21 (Опросной лист).

141 Рудерман Н. Никогда больше. Часть 5. // Гудок. – 19 июня – 1960.

142 Лист О. М. Міхеєнкова до А. Юркової, 12.3.1961, Приватний архів А.Юркової/М. Маркедонова, арк. 6; Міхеєнков Петр Мануилович, режим доступу: <http://lists.memo.ru/index13.htm>, 23.2.2011; Телефонна розмова з дочкою Міхеєнкова Любов Олександрівною Масліченко, Омск, 3.10.2010, 11.10.2010, 21.12.2010 та 15.1.2011.

два невдалі шлюби в підсумку перетворили його на цілковитого алкоголіка¹⁴³.

Незважаючи на постійну соціальну дискримінацію – всі учасники втечі, які вижили, у повоєнні роки змогли відновити своє життя, одружитися¹⁴⁴ і створити сім'ї. Однак ні в суспільстві, ні в колі родини у них не було можливості поділитися своїм трагічним минулим¹⁴⁵. Тільки Іван Бітюков, який і надалі виявив найбільшу впевненість у своїй правоті, 19 лютого 1946 року, одразу після повернення додому, написав лист головному редактору газети «Правда». З перших рядків, ще до вітання «дорогого редактора», він вимагав визнати жертви 20-го блоку¹⁴⁶:

Никакие пытки, издевательства и самая плохая смерть, когда вешали, сжигали живьём в крематории и травили газами, не смогли сломить нашу стойкость и веру в победу Красной Армии, руководимой Великим вождём тов. Сталиным, от избавления прогрессивного человечества от шакалов-нацистов. Поэтому мой долг, выполнить клятву перед павшими товарищами: «Кто останется жив, рассказать всему прогрессивному человечеству и лично тов. Сталину, что мы умрём не позорной смертью, которую преподнесли нам изверги, а на поле брани с врагом».¹⁴⁷

Бітюков першим назвав тріумвірат високопоставлених офіцерів Військово-повітряних сил організаторами масової втечі: підполковник Микола Іванович Власов, нагороджений високим званням Герой Радянського Союзу, якому виповнилося лише 29 років, коли він загинув, полковник Олександр Пилипович Ісупов і полковник Кирило Мойсейович Чубченков. Вони ніби перебували в групі 25 в'язнів, яких за кілька днів до масової втечі викрили есесівці і вбили. Бітюков представив не тільки трьох загиблих льотчиків-винищувачів, але й себе і свого товариша Володимира

143 Воспоминания бывшего узника блока смерти Ивана Бакланова // Приватний архів А. Юркової/ М. Маркедонова, арк. 31; Ходькин, И. Ф. Живые не сдаются. – 1965. – С.179; Послужний список Івана Бакланова// Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 3; Архівна довідка адміністрації Михайлівського району Алтайського краю, архівний відділ від 30.8.2010; Чат з Л.О. Савицькою, Михайлівське: 28.8.2010 [17:07:19] та 5.9.2010 [14:02:54].

144 За винятком Шепеті, який вже був одружений.

145 Scherbakowa Irina. Zerrissene Erinnerung. Der Umgang mit Stalinismus und Zweitem Weltkrieg im heutigen Russland. Jena 2010 – S. 11-12.

146 Лист І.В. Бітюкова шеф-редактору газети «Правда» від 2.?. 1946 р. // ГАРФ, ф. 7021, оп.115, д. 1. Посилання на лист (без зазначення змісту) можна знайти в книзі Конопатченков А. Концентрационные лагеря системы Маутхаузен в нацистской Германии. – С. 155.

147 Лист І.В. Бітюкова шеф-редактору газети «Правда» від 2.?. 1946 р. // ГАРФ, ф. 7021, оп.115, д. 1, л. 152, 152 об.

Шепетю як співорганізаторів масової втечі. «Представляючи себе, колишнього військовополоненого героєм, Бітюков передбачив творення героїчного образу в часи «відлиги», який у 1946 році був абсолютно неприйнятним – зауважив Мирослав Маркедонов у листі від 14 березня 2012 р., – Бітюкову пощастило, що за цей лист він не був засуджений до тюремного ув'язнення»¹⁴⁸.

Лише через десять років після листа Бітюкова до газети «Правда» політична ситуація в Радянському Союзі кардинально змінилася. У своєму знаменитому закритому виступі на XX з'їзді КПРС в лютому 1956 року Микита Хрущов засудив сталінські репресії стосовно колишніх військовополонених. Більшість ув'язнених ГУЛАГу на той час вже були звільнені, однак образ колишніх військовополонених і в'язнів концтаборів як зрадників виявився надзвичайно тривким у суспільстві.

Одним з перших, хто розпочав справу реабілітації колишніх військовополонених, був Сергій Сергійович Смірнов (1915–1976), відомий журналіст і письменник, головний редактор найважливішого радянського літературного видання «Литературная газета». Восьмого січня 1958 року в одній своїй загальнонаціональній радіопередачі він згадав історію легендарної масової втечі. Всього через два дні Володимир Шепетя представив себе як людину, яка вижила під час цього повстання в 20-му блоці. Незабаром після цього знайшлися ще п'ятеро чоловіків з «блоку смерті»¹⁴⁹.

З 1960 по 1962 рік шестеро відомих на той час учасників втечі – Іван Бакланов, Іван Бітюков, Олександр Міхеєнков, Володимир Соседко, Володимир Шепетя і Віктор Українцев – перебували в тісному контакті. Навряд чи будь-яка інша група відповідала новому типу героя так ідеально, як ті, хто вижив під час «Мюльфіртельського полювання на зайців», як підтверджує історик Тетяна Пастушенко:

«[...] то постав новий образ в'язня – героя, який чинив опір навіть у нелюдських умовах. [...] Колишній військовополонений, справжній радянський офіцер, який і в полоні залишився активним борцем з фашизмом, був головним героєм мемуарів і літера-

148 Імейл Мирослава Маркедонова до Маттіаса Кальтенбруннера 4.03.2012.

149 Смірнова В.І. Історія втечі з «блоку смерті» концтабору Маутгаузен: реконструкція подій та людських доль // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. — К., 2009. — С. 25–32; Легасова Л.В. Шевченко М.Ю. Архів Сергія Смірнова і його використання у фондovій колекції та музейній практиці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. — К., 2009. — С. 18–24.

турних спогадів колишніх в'язнів різних нацистських таборів, які почали виходити в СРСР у 1960-х роках»¹⁵⁰

Майстер-нарратив «повстання в блоку смерті» сконструювали упродовж 1960–1962 рр. шестеро в'язнів, які вижили. Це був Іван Бакланов, Іван Бітюков, Олександр Міхеєнко, Володимир Соседко, Володимир Шепетя і Віктор Українцев. Тут утворилися дві групи, кожна з яких просувала свою версію: з одного боку «льотчики-винищувачі», офіцери військово-повітряних сил, які приписували тільки собі героїчні дії і повну організацію втечі, з іншого боку – так звані «штубендисти» (від німецького слова «Stubendienst» – чергові в'язні в бараках, табірні функціонери), яких звинувачували у співпраці з адміністрацією, але які також хотіли, щоб оцінили їх внесок у повстання.

*Прийом в редакції газети «Красная Звезда», Москва, вересень 1962 р.
Сидять: Іван Бакланов, Володимир Шепетя, Аріадна Юркова, Іван Бітюков, Олександр Міхеєнков. Стоять: Володимир Соседко, Віктор Українцев.*

Окрім живих свідків і учасників повстання, ще три людини були активно залучені до процесу конструювання майстер-нарративу: по-перше, це Аріадна Сергіївна Юркова¹⁵¹, журналістка

150 Пастушенко Т.В. Особливості репрезентації досвіду перебування в нацистському концентраційному таборі Маутгаузен в усних історіях колишніх в'язнів // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. — К., 2009. — С. 33–34.

151 Щодо думки Юркової див.: Інтерв'ю з А.Юрковою. Новочеркаськ, 28-30.9.2010

з південноросійського міста Новочеркаськ, яка працювала над цією темою найбільш послідовно, ніж будь-хто інший, по-друге, це Микола Іванович Паршин, колишній військовополонений, в'язень концтабору Маутгаузен (але не з 20-го блоку), і, нарешті, вже названий Сергій Смірнов, автор брошури «Герої блоку смерті», яка вийшла в 1963 році¹⁵².

Хоча цей процес так і не завершився, загальної версії подій, прийнятної для всіх учасників повстання, не було знайдено, все ж про існування «головного наративу» слід говорити. Це була пам'ять про конкретну групу «льотчиків-винищувачів», які від самого початку домінували в газетних статтях Юркової, перш ніж письменник Сергій Смірнов представив їх у дещо зміненому вигляді в своїй брошурі «Герої блоку смерті». Через брошуру відомого письменника нарешті було кодифіковано «головну розповідь». Усі пізніші публікації, навіть ті, які представляли перспективу штубендистів, повинні були рухатись у вузьких рамках інтерпретації головного наративу і мали змогу викладати інші позиції лише як доповнення, але не як альтернатива всій розповіді. Згодом вимальовуються основні лінії конфлікту цього складного переговорного процесу.

Під час аналізу внутрішніх ієрархій в 20-му блоці ключове питання полягає в наступному: хто із живих кого пам'ятає, і чому? Всі, хто залишилися живими, пам'ятали декількох ув'язнених, одних вони знали по імені, навіть могли назвати їх військові звання і адресу проживання рідних, тоді як про інших найчастіше могли згадати тільки ім'я або прізвисько.

Льотчики військово-повітряних сил Іван Бітюков і Володимир Шепетя, які вже були знайомі зі шталагу в місті Лодзь, згадали з десятків інших в'язнів у 20-му блоці, причому обидва згадали тільки виключно товаришів з повітряних сил, включаючи Власова, Ісупова і Чубченкова, які згодом були канонізовані як організатори масової втечі.

За словами двох льотчиків Бітюкова і Шепеті, ядром руху опору в 20-му блоці, ймовірно, завдяки своєму привілейованому становищу, були виключно офіцери повітряних сил, які згодом стали організаторами втечі. У зв'язку з цим стає очевидним, що офіцери повітряних сил у 20-му блоці утворювали паралельну ієрархію, яка мала велике значення. Дехто з них, зокрема невелике коло старших офіцерів, мали кращі умови життя, ніж інші, і тому мали можливість допомагати іншим в'язням. Бітюков і

152 Смирнов С. С. Герои блока смерти. — М.: Госполитиздат, 1963. — 48 с.

Шепетя прагнули представити «льотчиків» як єдину групу, яка чинила опір:

Здесь я встретил многих летчиков из 2-го лагеря города Лодзь (Польша), которые были приговорены к уничтожению. Мы летчики не могли в то время говорить, кто мы такие, потому что среди нас были и уголовники, которые за кусок эрзац-хлеба способствовали уничтожению наших товарищей.¹⁵³

Під цими «злочинцями», про які говорив тут Бітюков з презирством, звичайно, малися на увазі «штубендісти», друга група, що сформувала паралельну ієрархію в 20-му блоці. Володимир Шепетя охарактеризував її як

[прислуга] которая состояла до 50-ти человек, имеющих преимущество перед остальными [узниками] в питании и другом. В состав этой прислуги входило три голландца, два поляка, остальные русские, в основном уголовники и не офицеры Советской Армии – нечисть, которая за кусок хлеба из опилок уничтожали наших товарищей по заданию эсесовцев. Они в основном мешали сплочению среди нас, следили за каждым движением и разговором и доносили блоковому-уголовнику.¹⁵⁴

За словами Олександра Міхеєнкова та Миколи Цемкала, які мали схожу з Шепетею думку про «штубендістів»¹⁵⁵, можна стверджувати, що ці ув'язнені, ймовірно, становили значну групу «старших в'язнів», які наглядали за іншими в'язнями та їх вихованням, але без чітко визначених функцій, на відміну від табірних функціонерів (капо, блокових) в інших частинах табору. У свою чергу, умови їхнього утримання були дещо кращими, вони отримували небагато більше їжі і могли частково залишатися в бараках, в той час як з іншими ув'язненими жорстоко поводитися. Певною мірою ті, що вижили, змогли екстерналізувати проблему «штубендістів» у своїй пам'яті: блоковий, за їх словами, був німцем або австрійцем, найближчими помічниками якого були голландці і поляки (але не росіяни).

Інший в'язень, так званий «Мішка Татарин», описується як один з найжорстокіших «штубендістів». За спогадами тих, хто вижив, він уособлює злочинного радянського офіцера, який заради виживання зраджує свою батьківщину. Його начебто

153 Лист І. Бітюкова до В. Українцева від 20.3.1960 // Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 1.

154 В. Шепетя. Спогади написані особисто // Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 10–11.

155 Лист Міхеєнкова до Юркової від 12.3.1961 // Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 4; Із розмови Смирнова С.С. з Цемкалом М.Р. // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. — К., 2009. — С. 66.

кримсько-татарське походження, з етнічної групи, яка була колективно депортована за імовірну співпрацю з нацистами, послужило ще одним фактором такої екстерналізації – «Мішка Татарин» був практично виключений зі складу радянської нації¹⁵⁶.

Кожна з двох описаних ієрархій діяла як більш-менш неформальна мережа відносин між ув'язненими, даючи можливість їм в деяких випадках виживати в 20-му блоці упродовж кількох місяців, де середня тривалість життя звичайного ув'язненого, не підтримуваного жодною мережею відносин, була надзвичайно короткою: восени і взимку 1944 року вона становила менше місяця.

Наприклад, капітан військової авіації Володимир Шепетя зміг вижити в 20-му блоці, ймовірно, завдяки високому званню і допомозі «льотчиків», а Іван Бакланов і Володимир Соседко, пов'язані відносинами з «штубендистами», змогли прожити шість і навіть вісім місяців. Розмежувальна лінія між шістьма чоловіками, яким пощастило вижити, була зрозуміла від самого початку переговорного процесу з конструювання наративу: з одного боку, Бакланов і Соседко, «штубендисти», а з іншого – Бітюков і Шепетя, «льотчики». Міхеєнков і Українцев, які не були сильно залучені до жодної з двох мереж, займали більш або менш нейтральну позицію, причому Міхеєнков пізніше став на бік Бакланова, який врятував йому життя в «блоці смерті».

«Льотчики» зневажали «штубендистів» і звинувачували їх у колабораціонізмі, як писав Микола Паршин в 1961 році і цитував Бітюкова,

«[...] на каждом углу глаголил, что в 20 блоке были только две категории узников: герои летчики и подлецы. К последним он относил кроме десятков «штубендистов» и Украинцева [...]»¹⁵⁷

Цю поляризацію між шістьма колишніми «кугель»-в'язнями, яким пощастило вижити, можна проілюструвати конфліктами навколо інтерпретації двох ключових подій втечі, які повинні були мати велике значення для майстер-нاراتиву.

Обидві події відображають протилежні точки зору двох груп: тоді як всі погоджувалися з тим, що Герой Радянського Союзу Микола Власов повинен був розглядатися як організатор масової втечі, позицію «льотчиків», що начебто всі подвиги належали тільки

156 Найточнішу інформацію про «Мішку Татарина» подає Бітюков: Лист І.Бітюкова до В. Українцева, 20.3.1960 // Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 2.

157 Лист М. Пашина до А. Юркової, 8.6.1961// Приватний архів Раїси Ланської, арк. 4.

їм, оскаржили Соседко і Бакланов. Вони, в свою чергу, вимагали щоб визнали їх особисту роль і роль інших «штубендистів», особливо їх роль у вбивстві блокового, вкрай жорстокого начальника блоку з числа ув'язнених. Вбивство блокового слід розглядати як важливу подію – «штубендисти» повинні були ліквідувати його, щоб ніхто в бараку більше не міг перешкодити втечі. Іван Бакланов писав:

Вечером 2 февраля 1945 года Ю. Ткаченко подошел к нам с Иваном Фенотой и сказал: Сейчас будем душить блокового. По-наблюдайте за часовыми на вышках. Вскоре в коридор вышел Левка-штубендист, за ним еще несколько человек-узников. У одного из тех, что шли сзади, было в руках одеяло (одеяла были в комнате блокового). Блоковому вдруг сзади накинули на голову одеяло. Ткаченко и еще пятеро узников набросились на палача, свалили его с ног, накинули на шею ремень, начали душить и наносить удары зажатými в кулаки гвоздями и камнями. Руководил всей этой операцией Юрий Ткаченко. Мы с И. Фенотой наблюдали за вышками и видели, как душили блокового. Затем возле нас на секунду остановился Ткаченко и спросил:

Как дела? – да дожидаясь ответа, он кивнул головой в сторону коридора: Добейте этого пса. Мы побежали в коридор. Блоковой был еще жив, стоял на четвереньках. Мы с Фенотой начали снова его душить, а затем труп оттащили в уборную, куда обычно бросали трупы узников.¹⁵⁸

Після війни Іван Бакланов був єдиним, хто зізнався – вкрай обережно, але з дивовижною відкритістю – про свою причетність до мережі «штубендистів». За це він зазнав різкої критики з боку інших уцілілих. Коли Бакланов розповів про свій досвід виступаючи в школі в 1960 році, він повідомив, що йому було надано краще спальне місце, ніж іншим – завдяки сприянню свого друга Юрія Ткаченка, одного з провідних «штубендистів» в двадцятому блоці¹⁵⁹. Разом з тим, він завжди намагався захистити «штубендистів» і підтверджував, що Ткаченко став колабораціоністом тільки заради бажання допомоги своїм товаришам по блоку¹⁶⁰. Вбивство «шефа» також стало ознакою відданості організаторам масової втечі, і саме з цієї причини питання про те, хто був причетний до вбивства блокового, стало настільки вибухонебезпечним.

158 Спогади колишнього в'язня блоку смерті Вакланова Івана Івановича // Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 26–27.

159 Михаил Александрович Бучаров. Во имя свободы // Учительська газета – 20 декабря. – 1960.

160 Спогади колишнього в'язня блоку смерті Бакланова Івана Івановича // Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 26; Ходикін. Живые не сдаются, 96.

Стверджуючи, що вбив блокового, Бакланов автоматично «визнав», що є частиною мережі табірних функціонерів (тобто колабораціоністів), що було неприйнятно для «льотчиків», як чітко дав зрозуміти Бакланову Володимир Шепетя в листі:

Я конечно не следователь, но меня опять поражает твое близкое отношение с блоковой прислугой. Как это получилось, что ты убивал блокового? Я прекрасно знаю кто его убивал. Я только хочу тебе напомнить, что убийство происходило блоковой прислугой, а как попал ты в этот список, следует разбираться. Но обо всем будем разбираться совместно с оставшимися в живых. Я могу тебя предупредить заранее, что если только действительно еще оказалось пять товарищей в живых, то они меня узнают, а я их.¹⁶¹

Зустріч вцілілих учасників повстання в «блоці смерті» з письменником Сергієм Смірновим. Москва, 1962 р.

Сидять: Володимир Соседко, Сергій Смірнов, Іван Бітюков, Аріадна Юркова, Володимир Шепетя. Стоять: Іван Бакланов, Віктор Українцев, Олександр Міхеєнков,

161 Лист В. Шепеті до І. Бакланова від 8.2.1961// Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 1–3.

Другою, не менш драматичною подією стало захоплення ув'язненими сторожової вежі. Питання про те, хто захопив кулемет охоронців на вежі під час втечі, викликало запеклу суперечку ще влітку 1960 року. У своїх спогадах Бітюков заявляв про цей героїчний вчинок як про свій особистий і писав, що перед втечею піднявся по сходах на вежу і розстріляв з кулемета солдатів СС на протилежній сторожовій вежі¹⁶². Однак Володимир Соседко після зустрічі з Миколою Паршиним у комітеті ветеранів у Москві заявив, що це його друг, Олександр Татарніков, а не Бітюков, здійснив героїчний вчинок захопивши кулемет і при цьому загинув¹⁶³. Юркова активно обороняла Бітюкова в цій справі і направила злобного листа Соседко, у якому розкритикувала його і звинуватила в «звірячій ненависті» до льотчика¹⁶⁴. Адже на зустрічі в Новочеркаську Соседко розповідав їй абсолютно іншу версію смерті друга, за словами Юркової, Татарніков був застрелений так і не діставшись до сторожової вежі¹⁶⁵. Соседко, глибоко ображений, відповів їй і в цьому посланні дотримувався своєї версії, що кулемет захопив Татарніков¹⁶⁶.

Як пояснив у листі Микола Паршин, насправді, змінені свідчення Соседко мали цілком реальну причину. Щоб допомогти членам родини загиблих, потрібно було приписати героїчний вчинок Татарнікову:

Поэтому возник план-гипотеза о захвате третьей вышки Татарниковым. И еще. У Татарникова нашлась очень хорошая, но бедно живущая семья. Ей необходима помощь. Но эта помощь не придет, если их муж и отец пропал без вести, хотя он и погиб в 20 блоке при восстании в бою. Предположительно решается вопрос о присвоении имени А. В. Татарникова тому отделению милиции, где он служил до войны. Это отделение возьмет шефство над семьей героя. В этом я не вижу ничего плохого.¹⁶⁷

Внутрішні конфлікти й інтриги між тими, хто вижив та іншими особами, залученими в процес творення майстер-наративу, повинні розглядатися як неминучий наслідок того, що всі, хто вижив, намагалися вивести на перший план свої

162 Зошит №5. Рукописні спогади капітана авіації Бітюкова Івана Васильовича // Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 3–4.

163 Лист А. Юркової до В. Соседко, 4.7.1960, Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 4.

164 Лист А. Юркової до В. Соседко, 4.7.1960, Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова.

165 Лист А. Юркової до В. Соседко, 4.7.1960, Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк.4.

166 Лист В. Соседко до А. Юркової, [1960], Приватний архів А.Юркової/ М. Маркедонова, арк. 2.

167 Лист Н.І. Паршина до А. С. Юркової, 8.6.1961, Приватний архів Р.В. Ланской – арк.13–14.

власні героїчні вчинки та вчинки своїх загиблих друзів. Така кількість окремих героїчних наративів була просто несумісною. Тому не дивно, що не вдалося знайти загальноприйнятої версії подій.

Тільки авторитет письменника допоміг Сергію Смірнову створити своєрідний майстер-наратив, який ніхто не наважився поставити під сумнів. Незабаром після того, як у вересні 1962 року на радянських телеекранах з'явилися шість в'язнів, які вижили, разом з Юрковою і Смірновим, письменник видав спішно написану 46 сторінкову брошуру під назвою «Герої блоку смерті», в якій були описані події масового повстання¹⁶⁸. Смірнов в основному представив версію «льотчиків» і канонізував тріумфірат льотчиків-вимищувачів Власова, Ісупова і Чубченкова як головних організаторів втечі. Крім того, ця брошура містить безліч вигаданих моментів. Наприклад, письменник представив блок №20, як поле для експериментів з новими методами тортур, які СС проводила на в'язнях, або зробив абсурдне твердження, що повністю виснажені ув'язнені задушили солдатів СС голими руками під час «повстання в блоку смерті». Цифри тих, хто вижив, залишаються невиразними; імена ув'язнених, убитих в 20-му блоці, не згадуються зовсім.

Не випадково Міхеєнков та Бакланов опублікували свої особисті спогади в 1963¹⁶⁹ і, відповідно, 1965¹⁷⁰ роках. Разом із Соседко вони повинні були відчувати себе найменш представленими в майстер-наративі Смірнова, оскільки були відтворені тільки погляди льотчиків-вимищувачів, а жоден з їхніх загиблих товаришів навіть не був згаданий по імені. Зокрема, спогади Бакланова, записані журналістом Іваном Федоровичем Ходикіним, слід розглядати як альтернативу головній оповіді Смірнова – альтернативу, якій, звичайно, довелось, тим не менше, рухатися у вузьких рамках саме цього майстер-наративу.

Якщо Микола Іванович Власов був героєм льотчиків-вимищувачів, то в книзі Бакланова автор ставить на передній план в'язня з табірної обслуги «штубендиста» Юрія Потаповича Ткаченко (представив його як організатора повстання). В той час як льотчики-вимищувачі зневажали штубендистів,

168 Смирнов С. С. Герои блока смерти. — М.: Госполитиздат, 1963. — 48 стр.

169 Михеєнков А. М. 85 дней в блоке смерти. Смоленск. 1963 – 112 с.

170 Ходыкин, И. Ф. Живые не сдаются: [Докум. повесть]. – Новосибирск : Зап.-Сиб. кн. изд-во, 1965. – 196с.,

Бакланов через свого друга Ткаченка створив образ «хорошого колаборанта», який співпрацював з німцями тільки для того, щоб якомога ефективніше допомагати своїм товаришам ув'язненим. Разом з тим, Бакланов пояснював своє виживання і у 20-му блоці, приписуючи заслугу за це тюремному функціонеру Ткаченку¹⁷¹. Однак, оскільки Власов вже був канонізований як головний організатор повстання, героїчне зображення Ткаченка стало можливим лише через зв'язок з Власовим. Тому автор Бакланова, Ходикін побудував вигадані діалоги Власова і Ткаченка, в яких ув'язнений-капо обговорює організацію втечі разом із льотчиком-асом. Крім Бакланова, автор також включив вцілілого Соседко і його друга Олександра Татарнікова в це вузьке коло організаторів¹⁷².

Суспільний інтерес до теми «повстання в блоку смерті» у Радянському Союзі вичерпався в середині 1960-х років. Після періоду «відлиги», коли військовополонених і в'язнів концтаборів визнали рівноцінними учасниками війни і героями, прийшли часи «застою» Брежнєва, політичний інтерес до історії виживання в нацистському полоні незабаром призупинився. Крім того, були й інші причини, які завадили визнанню «повстання в 20-му блоці» як загальнонаціональної героїчної історії. Крім безкінечних суперечок між самими учасниками та журналістами¹⁷³, Маутгаузенська секція комітету ветеранів війни майже не підтримала тих, хто вижив у «блоці смерті».

«Звичайні» в'язні концтабору Маутгаузен (за межами «блоку смерті») вже в 1957 році заснували свою секцію у Всесоюзній раді ветеранів війни в Москві. Вони намагалися завоювати суспільне визнання винятково на створенні образу борця спротиву для в'язнів, які до недавнього часу вважалися зрадниками. Їх спроба виставити своє перебування в концтаборі у правильному світлі організації руху опору завершилася легендою про «загальне повстання» в травні 1945 року: Маутгаузен звільнили не американські війська, а в'язні під проводом радянських військовополонених¹⁷⁴. Поява людей, що залишилися

171 Ходькин, Иван Федорович. Живые не сдаются, 1965. – С. 96–87.

172 Ходькин, Иван Федорович. Живые не сдаются, 1965. – С. 111–114.

173 Про невдалу спробу відновити інтерес до тих, хто вижив, див: лист Н. І. Паршина до В.І. Соседко, 28.12.1976 у приватному архіві Раїси Ланской.

174 Погляд представників Комітету ветеранів представлений у опублікованих спогадах: *Сахаров Валентин Иванович*. В застенках Маутгаузена. – Симферополь: Крымиздат, 1959 – 168 с.; німецькою мовою: *Valentin Sacharow, Aufstand in Mauthausen*. Berlin (Ost) 1961; Иосилевич, А. Победили смерть. Записки бывшего узника гитлеровского концлагеря. – Харьков: Прапор, 1964 – 136с.; Пиларь Юрий. Люди остаются людьми. – Москва: Молодая

живими після втечі з «блоку смерті», які, на відміну від інших ув'язнених, фактично організували повстання, мала розглядатися Маутгаузенським комітетом ветеранів як загроза їх міфу про «самовизволення». Однак цю історію схвалили на найвищому державному рівні – особисто Микита Хрущов. Під час відвідування меморіалу Маутгаузена 3 липня 1960 року лідер СРСР підтвердив у своєму виступі, що майор Андрій Пирогов, член комітету ветеранів, організував збройну боротьбу в травні 1945 року. Про масову втечу з «блоку смерті», навпаки, взагалі нічого не говорилося¹⁷⁵.

Тільки поява в 1963 році ще двох учасників втечі, які вижили, привела до відновлення інтересу до історії масової втечі. Михайло Рибчинський і Микола Цемкало свідомо не заявляли про себе в 1958 році як про колишніх в'язнів. Їхня історія стала відома тільки тоді, коли члени сім'ї Лангталер, які врятували їх під час «Мюльфіртельського полювання на зайців», звернулися до співробітників посольства СРСР в Австрії і показали їм листа, який залишили після себе в'язні у 1945 році. Зворушлива історія австрійської селянської родини, яка ризикувала життям заради порятунку двох радянських офіцерів, змогла об'єднати австрійський і радянський погляди на «повстання в блоку смерті», навіть під час холодної війни. У 1967 році Марію Лангталер, якій вже виповнилося 79 років, ініціаторку операції порятунку, запросили до Києва та Луганська, рідні міста Рибчинського та Цемкала, де її зустріли з небувалыми почестями¹⁷⁶.

Шестеро людей, які залишилися в живих і створили оповідь про «повстання в блоці смерті», після виступу на телебаченні в 1962 році так більше ніколи не зустрілися, про них майже забули.

гвардия, 1963. – 336 с.; Пиляр Юрий. Все это было. Повесть // Новый мир. – 1955; Пирогов, Андрей Иоанникийевич. Этого забыть нельзя : [Воспоминания бывшего военнопленного] / Лит. запись А. Ключника ; [Послел. ген.-майора А. Куварзина]. - 2-е изд., испр. и доп. - Одесса : Кн. изд-во, 1962. – 240 с.

175 Панкин В. Цветы на камнях Маутхаузена // Комсомольская правда – 5 июля – 1960; Пристер Ева. Чтобы это никогда не повторилось... // Правда – 5 июля – 1960; Chruschtschow im Etappenziel Linz, Oberösterreichische Nachrichten, 4.7.1960; Louis Barcata, Chruschtschow auf seiner Propagandatournee, Die Presse, 5.7.1960.

176 Інтерв'ю з Михайлом Рибчинським, Київ, 19.10.2002, АММ, Mauthausen Survivors Documentation Project, ОН/ЗР1/604, 41; Kohl, Auch auf dich wartet eine Mutter, 113–116; Среб[...] А. Герои «блока 20» найдены // Правда Украины – 14 апреля 1963; Черниченко А. «Герои «20-го блока» // Правда – 15 апреля – 1963; Они ждут своих русских сыновей // Правда Украины – 1 марта – 1964; Читатели «Правды Украины» помнят [...] // Правда Украины – 17 марта – 1964; Телеграма Михайла Рибчинського родини лангталерів, березень 1964 р. // Niemand wollte es getan haben ... Texte und Bilder zur «Mühlviertler Hasenjagd». Holzschnitte von Herbert Friedl. Fotos von Heribert Erhart. Texte von Peter Assmann, Gottfried Bachl, Franz Buchegger, Peter Paul Kaspar. Grünbach 1996, 76;

9 травня, в День перемоги над нацистською Німеччиною, деякі з них як «ветерани» виступали у школах свого району¹⁷⁷. Єдиним місцем пам'яті про «героїв 20-го блоку» у Радянському Союзі став обеліск на честь організатора масової втечі Миколи Власова, який було відкрито 9 травня 1966 року в його рідних Люберцях, в Підмосков'ї. Рушійною силою зведення цього пам'ятника стали журналістка Аріадна Юркова і матір героя льотчика – Мотрона Григорівна Власова (1893-1988), яка втратила єдину дитину, легендарного героя спротиву¹⁷⁸.

Пізніше культ особи Миколи Власова все більше відокремлювався від уявлення про масову втечу з Маутгаузена. У Люберцях назвали школу на честь Власова, а в класі відкрили невеликий музей. Цей музей існує майже без змін до сьогоднішнього дня, експозиційні матеріали розповідають про життя героя і його вражаючу кар'єру льотчика-винищувача. Власов і досі представляється як ідеальний приклад патріота: історія «блоку смерті» відіграє в музеї другорядну роль, а учні продовжують вивчати біографію Власова напам'ять, включаючи твердження Бітюкова про те, що він був спалений живцем в крематорії Маутгаузена¹⁷⁹.

Коли в 1991 році розпався Радянський Союз, четверо із восьми учасників «Повстання в 20-му блоці» були ще живі: Іван Бакланов і Олександр Міхеєнков стали громадянами Російської Федерації, а Михайло Рибчинський і Микола Цемкало отримали українське громадянство. В перші два пострадянських десятиліття вони не користувалися великою увагою ЗМІ, за винятком Михайла Рибчинського, який часто їздив до своїх рятівників до Австрії¹⁸⁰.

177 Лист Л. Заблудської до В. І. Соседко від 29.3.1969// Приватний архів Р.В. Ланської; Телефонна розмова з Дмитром Едуардовичем Шепетею, Полтава, 14.3.2011; Фотографії І.І.Бакланова // Приватний архів Л.А. Савицької.

178 Юркова А. С. Человек из легенды. // Заводская правда – Люберцы – 23.12.1964; Приказ по Люберскому гарнизону, 21.5.1966, http://its-unknown-war.blogspot.com/view/sidebar#!/2011/01/blog-post_24.html, 3.1.2012; Власова М. Г. «Жду сыновей...» 9 мая я встречу своих ребят у обелиска. Приду первой, буду ждать // Комсомольская правда – 1975 – 12 февраля; Кузовкин. Кавалер Золотой звезды № 756 // Угол зрения. Режим доступа: <http://uz.colonna.ru/rubric/countryman/101.html>, 17.3.2011; Плагонов Ю. Николай Власов. Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/pilots/04.html>, 6.12.2010; Дубов В. Золотая звезда Nr. 756// Венштейн П. (ред.) Шаги в бессмертие. – Москва, 1965. – С. 194–201.

179 Я відвідав музей 24 вересня 2010 р.. На сайті музею школи можна знайти повідомлення про мій візит: http://mou5.ru/muzei_30_09_2010.html, 3.1.2012.

180 Щодо подальшої долі родин, тих, хто вижив. Запис телефонних розмов з їх дітьми та онуками: Любов Олександрівна Масліченко, Омськ, 3.10.2010, 11.10.2010, 21.12.2010, 15.1.2011; Наталія Михайлівна Рибчинська, Київ: 5.2.2011, 7.2.2011; Анна Павлівна Шепета, Полтава: 28.3.2011; Дмитро Едуардович Шепета, Полтава: 14.3.2011; Микола Вікторович Українцев, Новочеркаськ: 28.09.2010; Раїса Володимирівна Ланская, Краснодар: 1.10.2010, 4.3.2011; Юрій Миколайович Цемкало, Луганськ: 11.2.2011.

Порівняно недавно була заново відкрита історія «повстання в блоку смерті». У 2009 році опубліковані чудові спогади колишніх учасників і свідків втечі з архіву письменника Сергія Сергійовича Смірнова, який зберігається в Національному музеї історії України у Другій світовій війні в Києві.

У той же час Мирослав Олексійович Маркедонов, який знав всіх виживших особисто через свою матір, журналістку Аріадну Сергіївну Юркову, почав публікувати деякі документи в Інтернеті.

Аріадна Сергіївна Юркова (1924–2014) – прожила найдовше з усіх героїв постісторії «повстання в блоку смерті» в Радянському Союзі. На час завершення моєї книги в 2012 році їй було 89 років, вона так і мешкала в своїй «комуналці» в Новочеркаську, де в 1960 році відбулася перша зустріч вцілілих в'язнів після «Мюльфіртельського полювання на зайців».

**В'ЯЗНІ
З УКРАЇНИ
В КОНЦТАБОРІ
МАУТГАУЗЕН:**

СПОГАДИ

На фото: Українська делегація колишніх в'язнів біля пам'ятника загиблим співвітчизникам у концтаборі Маутгаузен. 2005 р. Перший ряд: Валентина Сукало, Леонід Старушкін, Богдан Сідельник, Василь Калмакан, Микола Алексеєнко. Другий ряд: Йосип Кічковський (другий), Григорій Маркін (п'ятий), Володимир Іванов.

ЖИТТЯ ДО ВІЙНИ

Павло АЙДОНЕЦЬ

Я народився в місті Суми. Коли мені було сім років, приїхали за моїм батьком, забрали, і, як казала мені потім матір, що він з тридцять першого року до тридцять сьомого року сидів в різних таборах, а в тридцять сьомому році, наш любимий батько все-народний Сталін сказав: «До яких пор будем тримати оцих дармоедов?». Так їх десь там за день, два, три, п'ять, тиждень всіх розстріляли. Його назвали експлуататором, непманом і ото заарештували як ворога народу.

А-а-а ви ж пам'ятаєте по історії, що в тридцять другому уже голодомор почався. Я його бачив своїми очима. Дойшло діло до того, що у тридцять третьому році, в серпні місяці, був прекрасний врожай, прекрасний. Стіною стояв хліб, а убирати нікому. Вимерло село, вимерло. І от в містах, так же воно і в Полтаві, збирали чи мобілізували бригади людей, особливо тих, які походженням із села, і на підводах везли, чи їхали убирати цей урожай. І ото ж мати мене забрала, я ще ж малий. І ото на підводі, я пам'ятаю як ми їхали на підводі. Така була погода! Ну ми проїхали п'ять чи шість сіл. Ні одної живої істоти, ні одної (голосно, розтягнуто). Ну знаєте як в селі там: курка біга, собака там ще що. Нічого. Тільки ото як проїжджає, я пам'ятаю що ми проїздили по якійсь вулиці, в якомусь селі, вітер дує, а будинок був такий, достойний, і були ставні. І оці ставні, вітер як подує, а ставні «бух-бух». Ніде ні одного. І керівник із міста Суми, молодий компартієць, якому поручено було цим ділом зацікавитись, він бігав від хати до хати, щоб найти десь яку живу людину і яка б показала, а де ж те поле, цього колгоспу? Не найшов. Тоді він каже: «Ну так що? Ми є, хто буде працювати, хліб он стоїть, давайте почнемо». Були комбайни, комбайни, які запрягались у трактори. Ну я пам'ятаю, що крутив молотарку. Ну мені це

подобалось: крутить молотарку. Короче говоря, ото убирали той хліб і убрали. Я не пам'ятаю за тиждень чи може десять днів. І нагрузили мішки на ті підводи, а їх було приміром десять. І ото везли. Після того голодомору.

Ой, страшне (розтягнуто). А позабирали ж усе у селян. То ті, які в змозі були, не далеко від обласного центра, то вони приходили в Суми і під магазинами сидять. Дітей куча, ті матері, вони опухші – не видно очей. Це така трагедія і такий злочин (*гнівно*), натуральний злочин держави.

Так що після голодомору? Після голодомору, з тридцять третього-четвертого року і до сорок першого, тобто до війни, оцей проміжок міста України були заповнені сиротами. Сиротами, дітьми, які із села, ото вже хто міг добратися, добралися в міста. І ото що – крали, просили, більше крали, і я з ними. Це така розбещеність дитяча була, страшна, просто не можна собі уявити. Я коли вспоминаю це – це страшно. Це ж діти. А, ну у середньому це десять-дванадцять років. От такі діти. Можете собі представити, що появився указ, що уголовная ответственность падає і на дітей з чотирнадцяти років. От в чотирнадцять років я уже сидів на скам'ї підсудних. Тоді не було решоток, а підсудні за бар'єром високим сиділи. Якщо ти відповідаєш на питання суда, то ти стаєш. А як ми ставали, чотирнадцятилітні, то, суддя сказала: «Мне твоего лица не видно», а тільки очі, за бар'єром. «Так ти, – на мене, – так ти стань на диван, на сиденье». Ото я на то стаю – це такий бандіт, підсудний (*іронічно*). Да? (*сміється*) Злочинець. Що його не видно із-за бар'єра.

А ми ограбили газетний кіоск. (*Продовжує іронічно*). Ви представляєте?! (*Сміється*). Газетний кіоск! Ночью, у ночі, одламали двері і залізли туди. Десь грошей було мелочь, біля трьох карбованців. А потім, (*із захопленням*) там були отакі конвертики: «колекційні марки», марки. Кожний взяв по оцьому конвертику, а Васька Керенський ще й прихватив галоші хазяїна кіоску; ну, старі галоші. Так я і Васька Керенський одержали по півтора року дитячої колонії, а тих відпустили, бо вони ж малі зовсім.

І от повезли, мені так здається, в Херсон. Там була колонія дитяча. Ото значить построїли, кожний етап приходе і відбирають, так сказати, спеціалістов. Нас построїли, а прийшов дядько і каже: «Хто із вас умеет запрягать лошадь?» Я вискочив перший, хоч єдине, що я коняку від корови (*інтерв'юери сміються*) відрізняв. Він мене взяв. А для чого? Значить, щодня ціла валка оцих підвод їхала з лагерьа на різні бази, а частіше всього на товарний... залізничний двір за продуктами. Так він, цей Полікарп Полікарпович, сідав на задній віз, а возів було п'ять, а я на передньому. Кіньми не

нада було управлять – вони вже дорогу знали. І то таким чином я втік. *(Голосно)*. Я втік! І з такими ж як я, безпритульними, які ще не сиділи, добрався я оцими вагонами, товарняками до Сум у вересні місяці тридцять дев'ятого року, коли Гітлер і Сталін почали Другу світову війну.

Нада було сказати, у матері була молодша сестра, медсестра. Вона, коли я прийшов додому і вона прийшла до матері; і вони обоє гірко плакали і просили мене, щоб я отямився. Що треба ж вчитись в школі. І вони мене вговорили. Вони мене вговорили. Правда в ту школу, в якій я вчився в Сумах, мене не взяли, то я в третю школу в Сумах потрапив.

Володимир ІВАНОВ

Ці обставини тридцять другого року запам'яталися як дитині, якій виповнилося шість років, пішов сьомий. Так воно запам'яталося, я думаю на все життя. У батьків, родилася... дочка, моя сестра, в тридцять другому році, ви розумієте, якраз в голодовку *(голосно)*. А у нас ото доходило до того, що картоплю чистили і оці шкурки від картоплі баба сушила в печі. А потім сушені молили ото з нього терли муку. А воно ж гірке. І з цієї муки робили якійсь «котлети». Ну я як згадую, то воно гірке. А зима, дак люди валялись на вулиці пухлі. Їздив такий віз, хтось там на той віз скидав уже замерлі трупи. Куди вони їх звозили, я не знаю. Ну таке дитинство, таке моє покоління, таке що дісталася нам тяжка доля. Ну як краще українською чи російською?

– Як вам зручно...

– Давайте по-руски. В памяти, вот этот тридцать второй год, вот эта зима... она отложилась, вот это мое детство. Я с Барышевки ездил в семь лет сюда в Киев. Помню, в четыре утра там ходил какой-то поезд до Киева. Тут больше можно было купить какой-то кусок хлеба или обменять на что-то такое. А были открыты тогда Торгсины. Вы знаете, что такое Торгсины? Это которые принимали золото. А у матери были золотые серьги. И она отдала эти серьги. А сама она была довольно-таки хорошая портниха. Портниха была. Она имела авторитет большой тут в самой Барышевке. Потому что она обшивала тут всю знать *(выразительно)*. Партийцев, жен членов партии, ну коммунистов. Ну, короче говоря, она отдала эти серьги, потом уже и кольца. А за серьги, я помню, она получила всего два фунта пшена *(выразительно)*. Два фунта – это восемьсот грамм, ну килограмм. Два с половиной фунта – килограмм этого пшена, это за серьги золотые. И вот вы понимаете, отец работал, мать обшивала... эту знать, как говорится, барышевскую элиту, и в нашей семье таких потерь не было. Но голод

отразился на здоровье этой родившейся сестры. Потому что она заболела сразу на рахит. Помню, сидела на печке, а я спал на печке, живот вот такой вот (показывает большой) был.

Йосип КІЧКОВСЬКИЙ

Я народився в Хмельницькій області, село Теклівка. Кончив сім класів до війни, але я вчився на відмінно, я готувався вже вступати до технікуму. Хто на відмінно, то без екзаменів там принімали. А тут війна. Ну а мене вже в комсомол прийняли, перед війною. Але там у мене друга біда була. Батьків розкулачили, і вислали були на Сибір. А осталися тут... значить, троє дітей. Я старший. Менша сестра двадцять сьомого року, і менша з тридцятого року. І нікого нема, значить, одна баба. [...] Батька вивезли в Новокузнецк, в Кузнецкий басейн, там був, значить, город Прокоп'євськ, Кемеровська область. В тридцять сьомому році репресіювали. І всьо, і пропав там. А мати і дядько були там. Мати і санітаркою була, чи за дітьми ухажувала. Таке. А дядько, батьків брат, у шахті працював. А в сорок сьомому році, я будучи в армії, приїхав в Кемерово туди, в КГБ. Начіпляв собі колодочок сюди (*сміється*), шо я такий герой... І кажу, шо я значить, так і так, такий і такий, а батьки тут, значить. Батька нема, а мати є, значить. Шоб ви дали розрішення... Вони тут називалися *спецпереселенці*. І дали їм розрішення те повернутися в Україну. Це їм в сорок восьмому році зняли з спецпереселенцев і вони переїхали в Хмельницьку область.

А ми жили у других сусідів. А нашу хату лишили... там було чотири сараї, зняли то всьо, і забрали до колгоспу, а хату лишили. Ну то були, значить, в родичів батьків: то в одних, то в других. Але то ще й голод тоді був. І троє дітей малих. Ну я ще був трохи більший, а ці малі. Куду діваться? Та дід каже: «Бери дітей, і йди в ту хату, і собі... город є той, і будете жити там». І баба так і зробила. Пішли ми туди, значить. А там, шо там було у хатах, коли то розкулачили? То всьо позабирали. Лишилася отака самодельна кровать, значить, і такий столик. Не столик, а наче така тумбочка. Там Ісус Христос, Розпятіє таке було. То шось ніхто не взяв, лишилося там. То Розпятіє ми в друге місце поставили, а це був стіл і писали уроки ми там. [...] І потом, значить, шо? Я пішов в школу. Але голод, не було чим кормити, двоє дітей малі, і таке. То двоюродний брат мами, з другого села, каже: «Нехай він іде до мене. А ви з цими дітьми вже якось будете перебиваться з ними». І я вже в другу школу пішов. І зрештою, сім класів закончив на «відмінно». Один з усіх, з усієї школи. А тут війна – і все кончилось.

Ігор МАЛИЦЬКИЙ

Я, Малицкий Игорь Фёдорович, родился 12 февраля 1925 года в городе Харькове. Родился я в семье служащих. Отец был военный, а затем партийным работником. Мама была медицинский работник. Жили мы на площади Руднева, как раз возле штаба Харьковского военного округа, в то время был Харьковский военный округ. Ну, то, что я помню из своего детства, это сначала когда я начал учиться в школе, вот, помню я тридцать третий год, когда на Украине, да не только на Украине, и в России, и в Белоруссии, да во многих районах был страшный голод.

Ну ввиду того, что все-таки мои, мой отец был чиновником, и не маленьким чиновником, мы более или менее жили сносно, то есть получали по карточкам соответствующие продукты, которые там попадали. И вот, что мне запомнилось, это когда я выходил во двор, и в подворотне лежали мертвые люди, умершие. Их тут уже грузили на подводы, вывозили, я не знаю, куда их вывозили, но в детстве на меня это воспроизвело большое впечатление. Летом даже помню, когда в 32-м году, по-моему, поехали мы, был такой дом отдыха для военнослужащих. Стеклянная такая столовая. А вокруг столовой стояли дети, старики, смотрели, как мы кушаем. Стояли с консервными баночками. Я помню, сам мальчишкой бегал по столам, собирал отходы, сливал в эти баночки там суп, борщ, то, что там было с продуктов, передавал. За это меня здорово ругали, но я все равно продолжал это делать. Это прошел так называемый наш очень тяжелый период 1932–1933 года, когда очень много народа умерло с голоду.

Наступил в моей жизни второй период. Родители мои – мама, она из дворян, а отец – из крестьян, дедушка мой, бабушка и родственники жили в селе Андрусовка, это Кировоградская область, недалеко от Днепра, куда я часто ездил к дедушке и бабушке отдыхать на лето. Ну вот, наступил 36-й год, 37-й. Начались раскуркуливания, начались гонения на богатых крестьян. Но благодаря тому, что мой дедушка вступил в колхоз сразу в двадцать девятом году, его как-то обошли. А вот братьев его троих братьев, выселили из села, конфисковали их имущество, и они уехали на заработки в разные районы нашей большой в то время страны.

Затем началась вторая эпопея. Эпопея, так называемое выискивание врагов народа. И вот, в 38-м году, если я не ошибаюсь, или даже это был 37-й год, но мне трудно сейчас так хорошо установить, командующий Харьковским военным округом, Дубовой застрелился. И как сейчас я помню, у отца собрались его товарищи военные, вот, и отец мой говорит одному из своих друзей:

«Я чувствую, что кажется надвигается и на меня беда. Забери мой наградной наган». Я, как сейчас помню, начал плакать: «Нет, не отдавай, не отдавай». Он успокоил меня: «Ну, на, сыночек, я положу тебе под подушку». Положил мне под подушку этот револьвер, и я заснул. Ну, конечно, наутро я проснулся, револьвера уже не было.

Отец говорит матери: «Знаешь шо, давай Игоря отправим к Нюре». Это моя старшая сестра, она жила в Черкассах, замужем за военным. И я уехал туда, в Черкасы, к ней. После я там приболел. Мать моя как медик сразу обеспокоилась, говорит: «Немедленно привози его». И вот в этот день, когда меня привезли, ночь, звонок в двери, и отец сразу сказал: «Это за мной». И сразу стал одеваться. Да. Вошли трое военных. «Здесь живёт Фёдор Григорьевич Малицкий?» – «Да». – «Садитесь». Предъявляет ордер на обыск, начали искать. Ну, перерыли там, ничего они больше не нашли. И увели моего отца в тридцать восьмом году, это было в июне месяце.

Он был арестован, и так о судьбе его я ничего не знал. Произошёл только один случай, я подслушал, когда мама моя разговаривала со своей родственницей какой-то: «Ты знаешь, Маруся, приехал один военный энкавэдист, вызвал меня в скверик через кого-то там другого, и вручил мне письмо от Федора. Он сказал, чтобы я это письмо прочитала и тут же при нём должна была его уничтожить. Я прочитала, – говорит, – это письмо, и в скверике он взял спичку и сжёг это письмо». – «И ни в коем случае не говорите никому, что вы со мной встречались» – «Я поняла, что это один из друзей моего мужа, который там как раз оказался, в тех войсках охраны. И он им передал». После этого о судьбе отца я ничего не знал. Впоследствии, забегая вперёд, могу сказать, что я начал писать письма, уже будучи служа..., служащим Красной армии. Вот. И, наконец, получил ответ о том, что Фёдор Григорьевич Малицкий умер в городе Канске, лагерь номер такой-то, от туберкулёза.

Ну, после того, после ареста мы остались с мамой. И ввиду того, что, знаете, отношение к нам было соответствующее. Но самое тяжёлое в моей жизни, даже тяжелее всех концлагерей, которые я прошёл, это было в сороковом году, когда в школе выстроили линейку пионерскую, меня вызвали на середину, и старший пионервожатый сказал, что сын врага народа не может носить красный галстук. Я не знаю, как я остался жив, потому что рядом, эта 30-я школа, как раз возле Харьковского моста, я побежал и бросился с моста в речку. /Пауза. Покашливание/ Но меня подхватили, вытащили, отвезли домой, учителя тоже. Ну, были и порядочные люди.

И я перестал ходить в школу. Меня мама упрашивала: «Сынок, ты должен доказать, всем доказать, что ты честный и сын честного человека». И я поклялся, шо я это докажу.

Олександр ТОМІЛО

Я Томіло Олександр Дем'янович, рік народження 1924, 14 жовтня. Народився в с. Каленики бувшого Гельмязівського району Полтавської області в сім'ї колгоспників. Школи закінчив 7 класів в селі Каленики. Після чого поступив на Криворізький робфакт. Перед самою війною вийшла плата за учобу. Треба було платити по 100 руб. Її завишають і організуються перші ФЗО. Я пішов у те ФЗО. Закінчив його бурільщиком.

Війна

Михайло ТРЕТЯК

Коли у 39-м году мобілізація почалася, і мене відправили на підготовку... не на підготовку, а сказали: «В армії ти чотири місяці служив, ти знаєш пулемьот – і все». Я возражав же, але забрали, і на Польщу послали. В Польщі я побув... ну, скінчилася війна, і нас залишили ті роки народження, молодші, а старші там: із [тисяча дев'ятсот] сьомого, шостого, п'ятого – демобілізували.

– Подождите, какая война кончилась?

А в Польщі ж... Як із Гітлером заключили ж договір... Тут тобі я побув, послали ж нас на Фінляндію. Приїхали ми, город Проскурово, під Москвою там... чи під Ленінградом¹⁸¹. Скінчилося там, і нас – додому. Приїжджаю я додому, побув я дома, мене так підвищили, бригадіром поставили полеводческої бригади.

– А в Финляндии... вы воевали в Финляндии?

Не воював. Тільки стояли. І кончилася ця війна. І нас – додому. Додому нас привезли і я, робив у колгоспі. Тут у 1941 році мене опять беруть на підготовку, 25 марта, як зараз знаю. 25 марта забрали на підготовку, я ото там пробув по війну, як почалась в 41-м году. Побув я там ото ж, тут тобі цуп – знову війна. І нас із кіньми, з усім, коні забирали ті, що розкулачені, хороші коні, можна ж у армію. І нас погрузили і завезли нас аж в Саратов, через Тамбов їхали в Саратов. Приїхали туди, побули ми місяць, нас сформірували і – на фронт. А я ще й обізвася, кажу: «А чого ж так? Там ми були, і знову на Україну нас». Да. Нас привезли, і привезли аж у Нікополь.

У Нікополь привезли нас, а він [Гітлер] уже наших жене, як тих... І тут літак налетів, і розбомбив наш ешелон, да, і нас трішки зачепило... «Відступайте». Йдемо сюди ж, на Нікополь, із Нікополя – на Томаківку. А в Томаківці я ж жив: Томаківського району

¹⁸¹ Є село Проскурниково Ступинського району в Московській області.

Михайлівської сільради, посьолок Чайки. Заїжджаю я додому озброєний: гвинтівка довга така і пляшка із тією... горючою сумішшю... (сміється). Заїхали ми з командіром роти, переночували. Ну, а потім: «Хлопці, піднімайтесь, будем йти». І пішли ми... це вже було 16 серпня. Жінка випровадила мене аж сюди до Канцєровки. Я кажу: «Таня, знаєш що, вертайся, куди ж ти будеш іти, ти ж ще загинути можеш...». Вже ж і дочка старша була, і двоє хлопців же, значить: старший – з 35-го, і з 1937-го року. А я пішов з армією... Нас задержали отут... на острові Хортиця: «Зайнять оборону!». Зайняли оборону ми відсіль, а відсіль... греблю підірвали 17 серпня, у два часа дня. «Відступать!». То вже ми не вдержимось. Ну, командування оце, і ми всі ж відступали. Нас було 27 чоловік із одного села Михайлівка, а я в Чайках жив, одна сільрада. То нас зосталося тільки двоє, а ті всі повертались додому.

Ще й до мене жінчин брат двоюрідний підійшов, та й каже: «Давай іти назад». А я кажу: «Ні, не піду». Ну а хлопці, я не знав, де вони, шо з ними сталося, це вже після війни жінка розказала, що вони прийшли додому. А я отступав оце сюди: із Запорожжя — на Маріуполь, на Бердянськ, на Таганрог і на Матвіїв Курган. Там, на Матвіїв Кургані, остановили нас, постояли ми місяць. Потім ми з Матвієва Кургана пішли на Ростов, у Ростові нас погрузили, і повезли аж... Північний Кавказ, місто Таловка. Там ми проходили навчання, а потом відтіль, значить, нас на фронт знову. Привезли нас у Моздок і нас висадили десантом у Керч. Це вже в 1942-м году, помімаєте.

Із щоденника Ігоря Маліцького

1941

22/VI. Утром я услышал, что объявлена война. Я прямо не верил своим ушам. Как-то стало жутко. Матери дома не было: она была в доме отдыха, но вечером приехала и она. Я ей сообщил, что перешел в 9-й класс и еду в совхоз работать.

1/VII. Жизнь города идет нормально, но город объявлен на военном положении. Я уезжаю в совхоз на работу.

15/VII. Проработал в совхозе все это время. Очень хорошо. Кормят хорошо. Спать хорошо по койках. Я работаю на распахке вместе с одним товарищем, перевыполняем план. Нам на собрания вынесли благодарность. Вечером очень весело. А ночью еще веселее.

27/VIII. Я вернулся в город, думаю о школе. Ведь через 3 дня должны начаться занятия. Пишем от отца не получаем.

3/IX. Занятия почему-то не начались – вечером я пошел гулять с товарищами в сад. Часов в 9 началась первая и самая

жуткая бомбежка Харькова. Я побежал домой. Дом наш цел, но много зданий было обито.

30/IX. Началась эвакуация Харькова, но мы не смогли эвакуироваться, так как заболела мать крупозным воспалением легких. Бомбежки продолжаются каждый день. Мать лежит без сознания, а я все время около нее.

15/X. Забирают всю молодежь, в том числе и меня, но не знаю куда. Бросаю мать одну больную.

17/X. Дошли до Салтова из 200 – осталось 60. Командиры тоже разбежались. Все мои товарищи решили ити домой. Я не хотел, но меня уговорили – я ушел.

19/X. Пришел домой, до 22/X был у родичей, а 22-го пришел опять домой. Кругом грабят, бьют, палят. Я не ходил никуда.

23/X. В Харьков вступили немцы, вечерами стало жутко и жалко. Ведь я никогда не верил, что немцы придут аж в Харьков. Утром была последняя бомбежка, от которой чуть не пострадали мы. В нашем доме повывлетали все стекла. Бомба упала через двор.

8/XII. Первый раз иду менять вещи за продукты в с. Кирсаново – 25 км от Харькова. Ведь надо что-то кушать, а работы нет. Да если у кого и есть, то или ничего не дадут, или дадут – так черт знает что, но и того так мало.

1942

12/II. – 42г. Сегодня день моего рождения – мне исполняется 17 лет уже живу. Четыре года без отца, но первый раз встречаю его голодным. Сегодня узнал, что немцы забрали дядю М. Н-д. Менять хожу часто – уже почти нечего менять. На базаре дороговизна: 10 картошин – 70 руб. стакан масла – 45 руб. Думаю уехать к бабушке в Андрусовку. Жить в Харькове невозможно – начинается голод.

4/III. – 42 г. Я выехал из Харькова рано утром в Андрусовку. Меня проводил до Холодной Горы Вова Маевский. На Холодной Горе мы с мамой попрощались с дядей Сеней. Он, наверное, умрет, так как он сильно болен и истощен.

9/III. – 42 г. Пришли в Полтаву, ничего особенного за дорогу не было. Только после метели у матери глаза начали сильно резать и перестали только лишь около Кременчуга.

20/III. – 42 г. Пришли в Кременчуг. Пропуск на ту сторону достать трудно. И я решил пробраться нелегально через лед.

21/III. – 42 г. Я переехал Днепр и 21/III приехал в Андрусовку. В этот же день туда приехали наши родственники Мурзаи. Хотя они и выехали на 9 дней раньше. А прибыли на два часа раньше.

10/IV. Сегодня первый день вышел на работу. Начал знакомиться с людьми. Работал на 3-ей бригаде.

1/VI. Мать направили работать в Золотаревскую больницу. Я хорошо подружился с двумя ребятами – с И. Корольком и И. Калеником.

20/VI. Начал работать в лесу в Андрусовке. Качаем колоды на машины. А машины их отвозят к р. Тясмин и сплавляют.

24/VIII. Попал работать в Самусивку¹⁸², где лес вывозят мотозамами к Днепру. Здесь находится лагерь пленных. Пленные живут здесь тоже. Здесь я проработал две недели.

19/IX. Сегодня забирают одного моего товарища И. Королька в Германию. Он все придумывает, как заболеть и не поехать. Сильно жалко – хорош хлопец. Сегодня ходили получать деньги в Самусивке.

18/XI. Сегодня забирают еще 3-х моих товарищей: А. Д-ку, Ю. К-ту и И. К-ка. Все собрались около сельрады. Все плачут, как будто на смерть провожают.

21/XI. Ю. К-та и И. К-к пришли домой. Я узнал это сегодня, а они пришли вчера. Мне сказал брат Ивана – Федя.

7/XII. Сегодня опять забирают моих товарищей Ив. и Юр. Наверное скоро придет очередь и мне. После этого они уже не вернулись. А я еду сегодня в Самусивку. С нашего села требуют 160 человек. Мы с Ив. обменялись поясами и распрощались, наверное, надолго.

1943 год

25/I. После 7/XII ездю через неделю в Самусивку. Эту неделю были сильные холода: доходило до 37°С, но мы работали. Правда, и работа была, абы не стоял, а ворушился. В пятницу я убежал с работы, а в субботу получил пять горячих за это от полиция. Чуть не попал в лагерь.

29/I. Сегодня нам сообщили, что в Самусивке работа заканчивается. Мы были сильно рады. Как уже нам надоело это «давай, давай». Все под надзором. Эта неделя в Самусивке кажется годом.

8/II. Ненадолго пришлось избавиться от Самусивки. Сегодня объявили, что опять высылать людей в Самусивку. Но мне вже не пришлось там бывать, так как я 10/III был завербован.

10/II. – 43 г. Среда. Не был на работе, гулял. Часа в 4 пришла мать, советовала мне уехать с ней в Никольское¹⁸³, но мне не хочется расставаться с Андрусовкой. Она предостерегает меня от

182 Село Самусіївка Кременчуцький р-н, Полтавська обл.

183 Микільське — село в Україні, у Світловодському районі Кіровоградської області.

вербовки. Часов в 7 приносят мне повестку, что я завербован. Завербовано всего 11 человек с нашего коллектива, а с села – 30. Вечером сходил в контору справляться. Говорят, что на работу на Украине. Потом собрались хлопцы в Марии на вечерку.

11/II. – 43 г. Четверг. Пошел в контору, получил свои 120 р., потом сходил на бригаду попрощался со всеми. Мой самый лучший друг и родственник Ан. Ф. М-й попрощался со мной очень сухо и холодно. Я от него этого не ждал. Часов в 3 мы распрощались со всеми родственниками, нас выехало лишь 4 человека: Я, Г.И. Г-ко, Л. О-л, Н. Щ-к. Дедушка долго крепился, но когда я сел на воз – заплакал. Мать поехала с нами в Золотаревку.

Тетя Настенька сильно за мной плакала. Вез нас С. Б-ко. Вечером приехали в Золотаревку, там нам была комиссия, но такая комиссия не стоила и гроша. Мы все четверо были признаны годными. На ночь нас поселили в школу. В школе мы встретили ребят с Андрусовки со второго коллектива – 12 человек.

12/II. – 43 г. Пятница. Утром переключка – многих не хватает. Я и И. О-л пошли на конюшню до ездового. Когда приехали назад, смотрю мать бежит с плачем ко мне: «Где ты ушел? Меня хотят арестовать», – говорит. Я пришел и стал в строй, часов в 11 выехали в Александрию. До Мироновки ехали благополучно. От Мироновки начали ребята покупать самогон, в их числе был и я. Скоро мы опьянели все и я опьянел до того, что опомнился ночью в Александрии около станции. Нас поместили в холодный дощатый сарай, так что до утра я чуть дуба не дал.

12/II. – 43 г. Суббота. Утром хотел выйти на двор – не выпускают: стоит на дверях полицай. Я тогда пошел искать товарищей. Они были в соседнем отделении. Я нашел только четырех наших З. и И. З. Л-ык с гр. дв. 42. Из 16 стало 4. День прошел однообразно. Но вещи все мои пропали.

14.II. – 43 г. Воскресенье. П. и И.З. удрали на базар. Я и И.О. тоже, но нас поймали, не доходя базара, и отправили назад. Начальник покричал на нас, и так все прошло. Вернулся с базара И.З. и П. Принесли сыр. Ребята со мной всем делятся, так как я остался в чем был одет, а харчи пропали.

15.II. – 43 г. Понедельник. Мы еще находимся в Александрии. Приехал мамин сослуживец, мне привез передачу. А в обед я разыскал свою одну пропавшую сумку. Вечером нас погрузили в вагоны. Я там скоро уснул, а когда проснулся, то мы ехали.

16. II. Вторник. Доехали до Знамянки. В вагоне скучно – собираемся бежать. В заднем вагоне разбежались. Наш вагон пока еще в полном составе.

17. II. Среда. Утром приехали в Кировоград. Все 5 собираемся бежать. Первый раз выйти не удалось. Второй раз вышли вместе С.П. и направились прямо в центр города. Походили по городу, по базару. Ну говорю: «Давай», а он говорит, что еще не решается; и так мы посудили и вернулись в эшелон. Пришли – состав стоит и двери позакрытые. Мы отперли свой вагон и вошли. Смотрим, а наших и след простыл, осталось только нас двое. Я да П.И. Г-ко. Через 5 мин. поезд ушел и стал на ст. Помичной. Там нас выгрузили и отвели в школу, где мы и поместились временно.

18. II. Четверг. Утром пошли в столовую, там дали горячий кофе – не сладкое, без хлеба. После кофе пошли на работу. Работа была такая: копать канаву 4 м ширина, 1,90 м глубина. В обед дали 300 гр борщу и 300 гр картошки. Вечером опять кофе и одну буханку хлеба на 4 дня, а буханка – 1200-1300 гр. Спим на голом полу.

19. II. Пятница. Утром не досчитали несколько человек. Я опять собираюсь бежать, но П. говорит, что подождем до воскресенья. Написал письма маме и деду.

20. II. Суббота. Так же, как и предыдущие дни, пошли на работу. В обед пришли в казарму, а вечером нас перевели в другое помещение. Помещение здоровое, холодное, грязное. Одни спят на сплошных нарах, другие – просто на соломе на полу. Если тут пожить еще две-три недели, то вши будут лазить по стенам целыми стаями. Вечером пошли в кинотеатр, смотрели немецкий звуковой фильм «Исчезновение Персии».

21. II. Воскресенье. Сегодня выходной. Купил карты и целый день играл в карты. За эти два последние дня пригнали еще людей, но люди все время тают, как весенний снег. Вечером опять пошли в кино. Я говорю П-у, чтоб завтра бежать, но он еще не решается. Но я уже терпеть не хочу и нахожу себе напарника из Новогеоргиевска¹⁸⁴ А. Ус-ва. Вечером я после кино собрался и лег спать.

22. II. Понедельник. Рано утром меня сбудил А. У-в. Смотрю перед нами уходят 4 человека Никольских. Я тепло распрощался с П-ом. Мне очень жаль было с ним расставаться. У меня не было никаких документов и П. дал мне свою одну справочку. И так я ушел под чужими документами с А. У-ым. Мы обошли Ново-Украинку и шли все время полем, так как по столбовой дороге шли машины, как муравьи, по направлению на запад. Мы зашли в один хуторок, где нам дали по стакану молока. Ночевать мы остановились в хуторе в одном километре от Ровно¹⁸⁵.

184 Новогеорґіївськ – нині затоплене водами Кременчуцького водосховища. Стояло на правому березі Дніпра при гирлі Тясмину.

185 Рівне — село, центр сільської ради в Новоукраїнському районі Кіровоградської області.

23/II. Утром мы пошли на Ровны. Обошли их и двинулись на этот раз по центральной дороге. Люди нам сообщили, что мы обошли с. Вишняковку, так как там лагерь, но не доходя 3 км до Вишняковки нас поймал жандарм – латыш. И повел нас в лагерь. Но в лагерь почему-то не запер, а повел в полицию и к старосте. Там нам сказали, что если мы расскажем всю правду, нас отпустят. Мы все и рассказали, что мы убежали. Нас один человек и выпросил, чтоб нас отпустили. Нас выпустили. И я сказал, что лучше дам лишние 100 км, но дорогой не пойду. Ночевать остались у Вишняковке.

24/II. Вышли из Вишняковки, обошли Кировоград. Все боимся не наткнуться на аэродром. Самолеты с неба не сходят. Тут же началось тревожное время. Ночевать остановились в с. Бережинка. За этот день нам пришлось шесть раз поесть. Здесь идут слухи, что фронт под Кременчугом. Нас это тревожит, так как мы боимся быть отрезанными.

25/II. Сегодня прошли мало, так как пришлось блудить. Через речушку переползали пузами, так как лед тонок. Взяли направление на Аджамку. Аджамку, как центр, пришлось минуть, и мы остановились ночевать в х. Павлоникольском. Сегодня нам обещали, что завтра подвезут нас аж до Знамянки.

26/II. В Знамянку везли хлебоздачу и мы поехали вместе с ними. Знамянку прошли благополучно и ночевали в 20 км от Знамянки в каком-то хуторе.

27/II. Сегодня будем дома. Не доходя Глинска, услышали какую-то стрельбу. Но не обратили внимания. Часа в два пришли в Никольское. В больнице был фельдшер Ж-ов. Матери не было дома. Ж-ов сообщил, что его сын Ф. дома. Вошла мать, ну, известно, как мать начала обнимать, целовать. Не успели мы пообедать, как вбегает один, а за ним другой полицаи, и оба – раненные. В Андрусовке партизаны ранили их и забрали 40 подвод обоза. Это были эвакуационные из Полтавской области. Полицаи, их было 70 подвод, осталось – 30.

В этот день мать перебиралась на другую квартиру. А У-ов ушел домой. Вечером была слышна артиллерийская стрельба.

28/II. Не верится, что дома. Утром слышал пулеметную стрельбу.

3/III. Услышав, что в лесу нашли 15 человек убитых, в том числе – коменданта, нач. полиции и голову районной управы. Не знаю: правда или нет.

4/III. Лежу и жду, когда настанет момент, что я поеду в Андрусовку и увижу дедушку, Настю и бабушку, ведь они не знают, что я у матери. Хочется увидиться с товарищами, а в особенности

узнать: дома ли П. Г-ко? Я за него думаю все время, ведь он мне помог много. Хочется поговорить еще с И.О-м или с Н.Щ-ом, или с И.Л-м. Сегодня получил открытку, ту, что я отослал матери из Помичной 19/II. Я ее обогнал.

10/III. Сегодня хороший солнечный день, так и тянет гулять на воздух, ну в не в чем выйти, так как ботинки порвались, шапка тоже. Сегодня мать ушла в Андрусовку утром. Я сильно волнуюсь, так как дороги сейчас опасны, говорят, что где-то невдалеке убили женщину и мужчину, а в другом месте – двух военных, но так боюсь за мать. И хочу: хотя бы скорей шли дни, и чтоб она уже вернулась. Ведь она принесет много новостей об Андрусовке. Напала какая-то апатия: то хотелось читать, а теперь и книги есть – и читать неохота, и говорить, и спать. И сам не знаешь, что б делал.

12/III. Сегодня вернулась мать – я и не думал, что она придет сегодня. Я ее так и осыпал вопросами об Андрусовке. Мои дедушка и бабушка живы и здоровы, тетя Настя – тоже. Узнал я еще, что и Павлуша дома. Я сильно обрадовался. Мать говорит, что он был задержан под Чигирином и целую неделю просидел в тюрьме. Об Андрусовке разговора было больше, чем дела. Теперь все дома. Очень хочется поговорить с Павликом. И теперь еще больше тянет в Андрусовку. Мать говорит, что на следующую неделю придет кто-нибудь из наших. Теперь я жду с нетерпением того дня, когда увижусь с Андрусовкой.

21/III – 43 г. Вечером пришла бабушка, мы ее ждали сегодня, а она пришла вчера. Ведь я не видел ее 1,5 месяца. Сильно хотелось ити в Андрусовку, но еще рано. Бабушка сказала, что они все узнают и тогда придут за мной. Сильно надоело сидеть. Хочется работать, увидеть товарищей. Сегодня объявили в Никольском, кому ехать в совхоз. Все взволнованы, бегут в сельуправу, ехать 23/III. Бабушка пришла сегодня. В моей здешней жизни чей-нибудь приход окрашивает мою жизнь. А остальные дни идут одинаково скучные. Оттого и мой дневник пишется не каждый день. Надворе весна, а в жизни суровая зима.

28/III. Сегодня я пахал. Пахать я очень люблю – это легко. Лошади ходят сами. А один пашет, другой отдыхает. Сегодня приезжал комендант. Он сказал, чтоб пахал без отдыха, чтоб лошади не стояли. И сегодня я узнал, что скоро будет вербовка в Румынию.

4/ IV. Сегодня я узнал, что опять завербовали 6 человек в Помичной. Из них опять попал Павло уже 4 раз и из бывших – И.З. Лытвын. Про меня пока еще не слышно. Работаю конский день на поле от солнца до солнца.

5/ IV.43г. Сегодня поехали те завербованные, которые вчера понаехали. Я попрощался с Павликом, но он сказал, что скоро

вернется. Сегодня была слышна сильная стрельба по направлению Кременчуга.

6/IV. Сегодня уехал, кто уехал вчера.

7/IV. Сегодня я поехал орать в 12 км от нашего села. Услышали стрельбу автоматов и винтовок. Впоследствии я узнал, что в Шовковицах (так называется местность около Днепра) был бой с партизанами, в котором был убит один полицей и один ранен.

15/IV. Была сильная от утра до обеда стрельба всех видов оружия, что это было, я так и не узнал.

20/IV. Объявлена регистрация всей молодежи от 22 года до 25 года рождения. Я зарегистрировался тоже, а 6 человек тех на завтра опять требуют на Помичную.

23/IV. Пришел Иван – он был освобожден. Павло и все остальные сидят под арестом в городе.

24/IV. Сегодня видел Павла – как он дома, я не знаю.

1/V. 43 г. Сегодня я читал воззвание, в котором пишется, что вся украинская молодежь должна отбыть трудовую повинность два года. Кто уклониться от этой повинности, тот будет наказан. Мобилизация, пишет газета, будет производиться в ближайшее время и по годам. Я думаю остаться завтра дома – ну его к черту с работой и со всем на свете. Хождения разрешено от 5 до 21 часа.

5/V. 43 г. Сегодня сказал бригадир, что будто мобилизация отменяется до уборочной. Когда я вечером шел домой с гулянки, то услышал звук самолета. Я сразу узнал, чей это самолет, а через 5–10 мин. началось такое под Кременчугом, что я за 1,5 месяца бомбежки Харькова такое не видал. От осветительных ракет было видно, как днем, радиусом не меньше 10 км окружающей местности. Это все продолжалось 4–5 часов, самолет шел за самолетом. А поутру начали находить афиши на немецком языке.

10/V. Сегодня вечером опять была сильная бомбежка Кременчуга. Над нашим селом было сброшено много афиш разных сортов.

19/V. Сегодня после работы нас всех от 20 до 25 года вывезли в контору. И там писарь управы читал нам воззвание, чтобы мы там добровольно записывались в вольные козаки, но не один не записался. Тогда он сказал, что если не хотите, то через время заберут всех и уже будет не так, как добровольцам, но все равно никто не согласился. И так все разошлись по домам.

22/V. Поступил работать в пожарную, в эту же ночь была в селе паника. Прибежал староста и велел убрать полы.

27/V. Утром мне вручили приказ о том, что бы я был на бирже в Александрии. 2/VI. За неявку буду наказан по военному времени. И так началась мобилизация всех подряд от 20 до 25 лет, не

различая от пола, состояния семейного, здоровья и т.д. В селе – настоящие общие похороны, все готовятся. Настроение подавленное – на работу никто не идет. Но еще вернуться есть какая-то надежда.

30/V. Сегодня в 10 ч. утра выезжаю в Новогеоргиевск и дальше. Наверное, я не вернусь, так как сильно взяли в руки. Удрать легче всего и перепрятаться еще можно, но жалко родителей – они пострадают. Но все равно в дороге будет видно. Это последние слова в Андрусовке. Прощайте.

*Фонди Національного меморіального комплексу
«Висота маршала І.С. Конєва»*

Павло АЙДОНЕЦЬ

Коли почалася війна, в сорок першому році, я з Колькою Безбородовим, це мій друг, побігли в п'яту школу, в якій велася мобілізація на фронт. Колька Безбородов проходить (*засмучено*), а мені не хватає півтора року до призива. Ніяк, як ми не бігали там, капітан, він на нас, ну, на мене особисто, так сказати, матерніє слова употребляв, щоб я за ним не бігав (*сумно*). І ото так я остався. Пішов я на курси шоферів. Взяли мене на курси шоферів. Що, як я буду за баранкою, то може скоріше попаду на фронт. Не пройшов я.

Прийшли німці в Суми двадцятого жовтня сорок першого року. Так я поклявся сам собі, що я їм покажу кузькину матір і, що я, вони мене ще попомнять. Ну, це моя боротьба проти німців схожа була скоріше на хуліганські вчинки: ото каміння кидав, бив стекла в автомобілях, у тих будинках, де вони жили. Оце таке. Ну, і скінчилося тим, що мене підхватили, і, між іншим, підхватили сумська українська поліція. От. Оце вони були на першому поверсі, а на другому поверсі було гестапо. Так мене повели туди, до них, до цих гестаповців (*спокійно*). Мені дали там два-три рази по пистку і на цьому кінчилося. Що оце зо мною балакати? Не схожий я був не на партизана, не на підпільника і так далі. Я утік із поліції. І з тим же Колькою Безбородовим ми почули, що в селі Желізняки¹⁸⁶, Сумської області, є партизани. Це був січень місяць. Ми вкрали коня із санками, сіли й двинули на ті Желізняки, у партизани. Ну ото можете собі уявити, що ото були за діти такі. Діти ж ми були. Але були затримані німцями і отправлені у ту ж тюрму, в якій я при радянській владі уже обитав. Правда, це була страшна тюрма (*з відразою*). Вона була холодна і голодна. Нічого не давали.

186 Правильна назва Желізняк — село в Україні, в Сумському районі Сумської області.

Ні, давали (*спокійно*). Убитих коней собирали по полям, і ото з них варили юшку. І ото, мати моя в змозі була принести мені варені буряки і варену картоплю (*з жалем*). І це півдня вона стоїть там в череді, здає. Там не тільки вона одна, там багато (*сумно*). Здає оту передачу. А переповнена була тюрма, переповнена. Значить, всіх комуністів, там, комсомольців, там, і так далі пересажали німці.

Олександр САФРОНОВ

Родился я в Боярке, в 1928 году 10 сентября. До войны я закончил пять классов Боярской школы. Мы узнали, что началась война, когда начали бомбить Киев. Ну не знали, что началась война, просто бомбежка, что такое? Да. После этого недолго, ну так месяца, наверное, два и немцы вошли к нам. В августе месяце. В октябре [сентябре] Киев взяли, а к нам в августе. Ну и нас соответственно, пока там стояла фронтовая линия, выселили в село Малутинка, за Бояркой там есть такое. И мы там проживали некоторое время в конюшнях, где кто мог. Питались с огородов. Ну я тоже, ходил на поля, к немцам ходил, просил. Там немецкие части стояли, которые воевали. Киев еще не взяли. Киев еще оборонялся. Ну, так мы прожили это время, а потом, когда заняли Киев, мы пришли в Боярку, в наш город, в наш домик.

Олександр ТОМІЛО

Начинається війна. Нас гонять на окопи. Рили окопи в районі Інгулець Дніпропетровської області, Криворіжжя. Рили окопи десь місяць, поки фронт наблизився сюди. Пролетів літак, кидає листівки, наш кукурудзяний, розходьтесь по домам. А який дом? Я сам з Калеників, а знаходжуся на Вечірньому Куті, є така станція¹⁸⁷. Приходимо туди, а нам кажуть: «Хлопці розходьтесь хто куди, бо завтра чи післязавтра вийде німець». Нас зібралась компанія, щоб двигатись в напрямку Черкас. І от ми йшли декілька днів [в напрямку] через Кременчук йшли й сюди дійшли до Сміли перед Черкасами. І от на світанку нас останавлює німецький патруль. І в ту ніч хто-то убив німецького солдата. Приходим туди, а там викопані дві ями [розміром] два на два [метри]. І оце вони усіх хто йшов зустрічали і сюди в яму. І набили до того, що ці дві ями були так забиті, що солдати, котрі нас супроводжали, уже ходили по головах. Страшно було збито [людей]. Ну вони бачать, що тут учасників такої боротьби, хто б міг убить, серед нас не було. Той з тим був, той з тим, той звідтіля... Люд був погнаний війною. Нас випустили. Мені треба було перейти Дніпро. І щоб перейти на ліву

¹⁸⁷ Вечірній Кут — вантажно-пасажирська залізнична станція Криворізької дирекції Придніпровської залізниці на лінії Кривий Ріг-Головний—П'ятихатки.

сторону в Каленики ми дійшли до Черкас. У Черкасах підійшли до Дніпра, а тут саме торохкотня. [Німці] викинули парашутистів і обстрілювали. Ми зібралися в сараї у одного лісника. І ми пробули там до ночі. Приходить той лісник і каже: «Бистренько хлопці» [тікайте] бо вже мають німці розположитися у нього в дворі. Він нас підвів до Дніпра, [посадив] на лодку і перевіз на острів. Острів напроти Черкас. Він зараз затоплений, а у той період був незатоплений. То коли ми йшли через цей острів то так, там рука лежить, там нога лежить, там вообщє... страшна стрільба була. Скільки там людей загинуло це невідомо. Ну так ми перейшли і йшли у напрямку Золотоноші.

Військовий полон

Михайло ТРЕТЯК

Висадили нас десантом у Керч. І там ми три рази... там це місто три рази переходило із рук в руки. Там їхали ми баржею, нас в Керчі висадили там, де завод Войкова. І як висадили в Керчі нас, і, значить, ми в Керчі там ото ж були.... І так я, голубко, попав... вірніше, не я, а всього там три армії було регулярних, і одна армія були розбиті вже. І попав я, значить, теж в полон. І був я, голубка, в полоні з 10-го аж травня чи з 20 травня 1942-го року. Нас привезли зразу в Ровно, місто Ровно.

– А как вы попали в плен?

Ну, як, всією армією, так. Ну, як же... у нас стрілять нічим було. І три армії попали, і четверта запасна була. Я попав, і попав я, значить, зразу нас погрузили на поїзд, і повезли в город Ровно. Їхали через Запорожжя, через Дніпропетровськ, і на Ровно. Нас держали в лагері. А потім, набирали в Германію на роботу. А нас привезли у Мінськ у табір. А тоді подержали нас два дні, три дні там, і попав я у Германію...

– Это уже какой был месяц? Когда вас...

Та, мабуть, уже червень чи липень, отако-во. Хіба згадаєш зараз те горе... Там ото був. Коли нас грузять знову, і везуть ще Любау¹⁸⁸, там був великий цукровий завод, і ми там жили, і нас 130 чоловік було, і там ми працювали. Я на кочегарку вугілля нагортав, значить. Німець був нічого так, приносив мені їсти, давав трошки, да. А тоді ж завод як закотився, зоставляють тільки двадцять чоловік, слесаря там, такі ото, спеціальності. Ну, а в мене нема спеціальності: конюх, їздовий, і все. Днів через два, через три, нас повезли у Цвікау¹⁸⁹. Тут я потрапив до одного поміщика. У лагері жили ми, нас було 160 чоловік. Брали хазяї по роботах. Ну, вони... що ви, німці, знаєте як...

188 Лебау (Löbau) — місто в Німеччині, розташоване в землі Саксонія.

189 Цвікау (Zwickau) — місто земельного підпорядкування на сході Німеччини, у Саксонії.

як німці ж, як полюблять, так, значить, то я й робив. Буду казати одкровенно, бо мені однаково, де жить, то жить уже, вдома сім'я. І я там робив. І от тобі вже наші [війська] підійшли ж в Германію. Ну, зібралися ми тікати, значить із того лагерь, може швидше до наших, чи що... Коли попав я ото, нас забрали і арестували німці, понадівали наручники друг до друга, і привезли нас, назад сюди ж, в Цвікау. Ну, шо там вони балакали, не знаю. А потом, значить, кажуть: «Собирайтесь, хлопці, в концлагер». А тоді з тюрми, значить... привезли нас оце ж у Маутхауз, у лагерь.

Петро ЧУБЕНКО

22 юнія почалась война. Наш корпус стоял во Львовской области, деревня Ягельница. Мы держали связь со штабом армии. Штаб армии находился в Проскурове, это сейчас Хмельницкий называется. Там мы простояли примерно десять дней, а потом поступила команда отступать. И как начали оттуда отступать, и отступали, уже Западную Украину бросили, и начали ити уже по этой Украине, вот.

У нас командир корпуса был сначала генерал, кажется, Снегов¹⁹⁰, а потом стал генерал Огурцов¹⁹¹. И попали эти 6-я и 12-я армии в окружение, и все вот эти генералы, и весь штаб попал в плен. Потом, значит, в плену мы попали в Замостье, генералы были отдельно, а мы — отдельно. 14 апреля нас погрузили в эшелоны и отправили в Германию. Генерал-майор наш, Огурцов ехал в пассажирском вагоне, а мы в товарняках были, и вот генерал-майор Огурцов... как-то ему удалось убежать.

Потом попал я в Хаммельбург¹⁹², город в Германии. Это как распределительный лагерь был. Потом, оттуда направили в город Ноймаркт в Баварии на завод «Экспрессверк». Там я работал на складе. Работали немцы с нами и некоторые, такие молодые люди, очень хорошо относились к нам. Я с одним... можно сказать,

190 Снегов Михайло Георгійович (1896–1960) — радянський воєначальник, генерал-майор, командував 8-м стрілецьким корпусом. У серпні 1941 в районі Умані потрапив у полон, після війни повернувся до СРСР і продовжив службу.

191 Огурцов Сергій Якович (1898–1942) – радянський воєначальник, генерал-майор танкових військ, командир 10-ї танкової дивізії. В 1941 потрапив у полон в районі Умані, утримувався в таборі військовополонених в місті Замость. Під час транспортування в Німеччину в 1942 р. у районі Любліна втік. Приєднався до партизанського загону, загинув у бою 28 жовтня 1942 в Польщі.

192 Гамельбург (Hammelnburg) – розташовувався табір для радянських полонених офіцерів – Oflag 62 (XIII D). Імовірно 20 липня 1941 в табір прибули перші ешелони полонених. Чисельний склад зростає швидко. Вже до 10 серпня в Гаммельбурзі перебувало 4 753 офіцери. В середині серпня 1941 до офлагу прибула група співробітників таємної державної поліції (гестапо) для того, щоб виявити серед полонених «особливо небезпечні елементи» – тобто євреїв, політпрацівників, інтелігенцію. До літа 1942 було виявлено та розстріляно в концтаборі Дахау не менше 1100 офіцерів. Загалом у цьому таборі було зареєстровано 18 000 радянських офіцерів.

подросток, поговорил. Он мне принёс компас и карту. Я думаю: «Как же быть?» Та взял, зашил в кальсоны. И через время приходит унтер-офицер, и ещё один, и давай меня обыскивать. Искали, искали, и не нашли, да. Ну, я думаю: «Слава Богу, номер прошёл». Да. Потом, недели через две запирают меня в карцер. Я просидел там сутки. Тут, значит, приходит солдат. Ну, такой, видно, он раненый на Восточном фронте, говорит: «Выходи». Я вышел, смотрю наган держит, говорит: «Смотри, будешь убежать — убью». Привёл меня на станцию, посадил в поезд, и поехали мы в город... или оно село. А там каменоломни, в штрафной лагерь, на каменоломню меня. Ну, и я, значит, в этом штрафном лагере работал, били камни.

И там у меня заболел желудок. Я давай обращаться до администрации. Они командировали солдата, и направили до врача. Врач проверил и направил в госпиталь для военнопленных. Там в основном был старший командный состав и средний командный состав: полковники, майоры. Ну, я — лейтенант. Рядом были французы, проволокой отгорожены, англичане и американцы, американцев меньше было там. Им помогал Красный Крест, и они получали посылки. Ну, можно сказать, более или менее обеспечены были. А нас кормили хуже. Но мы с ними держали связь: под проволокой залезешь, там даёт то галету, то консерву, вот, помогали нам, да.

А потом, значит, через время, в этот госпиталь приехал офицер эсэсовский с секретарём, и давай всех переписывать. Для чего, что — мы не знали этого. Потом, через время, вызывают, одну половину из госпиталя, выстраивают, и куда-то увозят, увезли. Потом через время и нас тоже. Зашла полиция, повязали наручники, и на поезд.

Ехал, ехал тот поезд до Австрии. Смотрим в Линц проехали, большой город Линц, дымятся трубы заводские. А потом, так уже перед вечером, остановился поезд. Смотрим, написано: «Маутгаузен».

Дмитро НІКІПЧУК

Начало войны... По тревоге нас подняли, и командир сказал, шо война: «Забирайте всё, забирайте с собой документы, всё чисто забирайте». И, значит, ушли на фронт. Я домой даже не ездил, я девять лет не был дома. Когда призывали с Севастополя, девять лет не был дома, аж в сорок седьмом году я приехал домой с Урала.

В первый день уже отступали, потому шо там у нас полуторки были, а у них [у немцев] танки. Окружили Беловежу¹⁹³ и на второй день, 23 июня мы уже оставили Беловежу.

193 Біловежа — село в Польщі, в гміні Біловежа Гайнівського повіту Підляського воєводства.

Стали отбиваться и отходить. Забыл уже, какие города проходили, ну, в общем, болота там, города такие были, шо мы не могли пройти. И две недели провоевал я, две недели мы отступали... Две недели уходили от них, уже были в окружении, а потом вышли из окружения. Отошли в Пинскую область, там болота, засели в болотах. Там больше погибло в болотах людей, потонуло, чем от пуль, там такие болота были. Дрогичино¹⁹⁴, город Дрогичино Пинской области.

Там нас окружили, мы отбивались, и потом уже деваться не было куда, 7 июля попал в плен... Нет, не 7 июля, а 19 июля я попал. 7-го окружение было, а 19-го попал в плен. Мы вдвоем, я забыл фамилию товарища этого, старались выйти вдвоем из этого болота, пойти в лес, убежать. Только мы вдвоем вылезли, хотели в лес убежать и тут немцы идут... Наставили автомат и всё, и уже куда денешься? Жить же хочется. Уже забрали нас в плен 19-го июля, в Пинской области, город Дрогичино.

Забрали нас там, поместили в хату или школа там была, не знаю, какое-то здание. Навалили там пленных, шо там негде было сесть, все стояли тако стоя, столько нагнали туда людей. И с автоматами кругом стояли. Там мы были пару дней, а потом нас набили целые эшелоны, грузовые вагоны. Посадили нас, сидя там все сидели, потому шо полно, полно, полно в вагонах было людей и... отправили нас аж под город Нюрнберг.

А там были палатки такие поделаны, прямо на земле спали все. В палатках было человек по двести-триста, я там знаю. Помногу, такие брезентовые палатки были, много палаток, и в тех палатках спали и ночевали. И давали нам по кусочку хлеба и чаем кормили. Отбирали тех, у кого наколки были или раненый, отбирали всех и не возвращали уже их [обратно в лагерь]. Евреев отбирали... И цыган отбирали тоже, и их не пускали... И через то много не признавалось, шо он раненый, я тоже не признался. Аж потом уже в плену, сербский врач меня спас.

Там ничего не делали, там так лежали и нас плохо кормили. Очень, очень много нагнали. Под Нюрнбергом этот лагерь был. А потом уже отправили нас в Маутхаузен. Да, в Маутхаузен отправили, в лагерь Маутхаузен, а там уже работали, тяжело работали там.

Федір ПАНЧЕНКО

В 1941 році, ото ж началась война, десь у серпні вже почали в нас окопи копать, рить протитанкові рови за селом. Ну, ми

194 Дрогичин — місто в Берестейській області Білорусі.

порили тих окопів пару днів, от прийшло розпорядження, виділити там декілька людей з району і послали нас аж у Чернігівську область окопи копати. Погрузили на вагони коней, повозки, сіно і харчі, муку, крупу, олію, масло – ну всі продукти. І ото нас везли у Чернігівську область аж шість діб. Вдень стояли ото в тупіках, пропускали ешелони: з війни ранених везли, то евакуйованих, то обладнання заводів, а ми стояли в тупіках. І ото за шість діб нас з горем пополам привезли в Чернігів, станція Носовка, село Іржавець, пам'ять хороша. І ото ми в Чернігівській області були, а хазяйці, у якої ми жили на квартирі, дочка прислала п'сьмо із Полтавської області, вона там окопи копала. А в моєму селі, звідки нас на Чернігів послали, пригнали якихось азербайджанців копати окопи. Отакий бардак був.

І ото ми копали окопи в такому місці, що тут німці взагалі не прийшли, обійшли наше село стороною, ми їх два тижні ще не бачили. А зрештою, у цих окопах німці зайняли вже оборону в 1943 році, для німців викопали окопи, от. Шість діб нас везли, півтора дня ми копали ті окопи, а потім німець нас обійшов стороною. Давай тоді драпать і червоноармійці, і ми разом з ними. Їхали назад підводами і десь в Полтавській області, під Миргородом нагнали нас німці. А ми їхали, а потім стали на відпочинок у балці під пагорбом, у цій балці ми коней пасли, а жінки куліш варили. А машини їздять німецькі по пагорбу сюди-туди, нагнали нас німці, ніхто нас не чіпає. Потім одна машина завернула, якесь гестапо їхало, і давай нас обшукувати. Нічого вони в нас не найшли. Мужиків, які були небриті, і тих не зачіпали, а які були бриті, особливо стрижені – забрали. І нас пацанів, хто росточком був невисокий, не зачепили, а я був високий – забрали.

Забрали – і в машину, крига машина, і повезли нас назад. Провезли кілометра два – гонять строй полонених, скільки там, дві, три тисячі? Ну, велика колона. Нас з машини вивантажили, і в самий кінець пристроїли. Швидко нас оприходовали, тут вівчарки, тут солдати з рушницями і нікуди не вирвешся. Пригнали нас у Миргород, загнали в бараки. А бараки були нові... із сирих дошок, які порозсихалися і утворилися здорові щілини. А навколо бараків вся територія була кругом обгороджена, колюча проволока й вишки з кулеметами. А фронт був недалеко, тільки потрапили в полон, і ті хлопці в бараках у ті щілини дивляться і кричать: «Іван! Петро! Степан!», один одного загубили, кричать, курять. А німець з вишки кричав, значить: «Руе, тихо, тихо». Припинити, щоб не говорили, вогонь не світили. А хто там слуха. Так він як розрахував... спочатку ж фундамент іде цегляний, а потім уже стіни, з досток. І він оце так розрахував, шо з кулемета як секонув! І якраз

потрапив в тих, хто лежав на підлозі, тим в голову, тим в ноги. Пам'ятаю, коло мене вбило одного. І все стихло, тиша. Кров липка, щось таке липке гаряче коло мене розлилося – кров. Утихло все, а на ранок нас вигнали в кошару, мертвих убрали, занесли носилками тирси, все це прибрали, потім загнали нас назад. І ото ми в Миргороді пробули небагато, днів п'ять, а то й того менше, дня три-чотири. Перегнали нас з Миргорода в Хорол, такий районний центр Полтавської області. Пригнали нас у цегельний завод. Хто був перший в строю, той хоча б потрапив у ці сараї, де сушать сирець, а ми задні, нас загнали просто в ту яму, де глину добували. А кругом уже оцеплене все: кулемети, вежі. А тут дощі пішли, це було 23 вересня, забрали в полон нас під кінець вересня і тут вже дощі пішли, и ми так під дощем...

І от я надумав тікати з цього табору. Було коло мене ще три чоловіка знайомих із сусіднього села. Вони були старші від мене років на п'ятнадцять-двадцять, от так десь. Я до них: «Давайте тікати». – «Та не, вже – каже, – будуть пускати по домам, уже Харків забрали, уже Москву забрали, будуть нас по домам пускати». Кажу: «Пока по домам нас будуть пускати, лапи витягнеш». Потім я з іншими став домовлятися, із сусіднього села. Там був хлопець на год старше мене, 1922-го року народження, Тимофій звали його, от з ним домовивсь. Кажу: «Давай підриємо вночі і виліземо під проволкою». А він каже: «Не, вночі ставляють посилену охорону, прожектори включають, ніяк не можна. Я чув, що нас будуть перегонять, з Хорола на Кременчук будуть гнати, от ми по дорозі і втечемо».

Став я поряд з тими хлопцями із іншого села, їх було чотири, я п'ятий, крайній. І домовились так з тим Тимофієм: тікати разом, постріляють, дак разом постріляють, а втечемо – так разом і врятуємося. І от бачиш – вибігає із колони якийсь полонений, через паркан тільки махнув – і ніхто його не бачив, втік. Якийсь настрій такий піднявся, я вже штовхаю свого Тимофія – давай і ми тікати. Дивишся, інший вибігає, тільки до середини дороги добіг, охоронець з автомата по ньому! Розпластався, лежить, і підходить ще для контролю дострілює. Тоді, розумієте, відпадає всяке бажання тікати, страшно, ну, страшно, жива людина, страшно, смерть страшно. Словом, гнали нас, гнали, і догнали вже до кінця цього містечка. Уже хат п'ять осталося, сім, не більше, уже хати пішли під соломою, під солом'яним дахом, а в полі ж не втечеш.

І от коло однієї хати росли буряки. Як кинулися полонені на ті буряки рвати! А декотрі ті буряки минували і побігли на огорог, за сарай, туди побігло багато. Я свого Тимофія штовхаю: «Давай! – кажу. – Давай!». А той старик подумав, що по буряки, та каже: «Ви,

хлопці, біжіть і зразу намічайте, який буряк рвати. Хватонеш – і тікай зразу у сарай, а то пристрелять». Ну, я перший, Тимофій за мною. Я минув ті буряки, дивлюсь – а мій Тимофій уцепивсь у буряк. «Тимофій! Тимофій!» Еге! Побіг, вихватив, пробіг біля мене назад в строй! Я кажу собі: «Не вернусь». Хатка стара, стара така, запущена, бур'ян росте. Я в бур'ян заліг і лежу. Чую, туди, де побігли ото за город, чоловік п'ятнадцять, двадцять, ті, що минували буряки і за сарай побігли, туди вже німці пішли. Шум такий, стрільба, крик. Чую, німці вже ла-ла-ла, ла-ла-ла, ла-ла-ла. Уже од мене недалеко, у дворі шастають. Я ползком, ползком у туалет. Хата стара, сарай старий, а туалет хороший, з нових дошок збитий. Я заскочив у той туалет. А на мені була пілотка. Шапку десь чи зняли з мене сонного, чи загубив у цьому гармидері, пілотку знайшов, у пілотці був. Я ту пілотку зняв, туди, у туалет, у дирку бросив. Сам послинив, ніби вмився так, причесався трохи, сів на дирку і сиджу, наче я місцевий. Защепнувся, як положено, не плотно. Дивлюся – прямо на мене суне один с карабіном, а другий с револьвером отак во, офіцери, тобто з пістолетом, і прямо на туалет ідуть. Я закрив очі, думаю – все. І коли обминали вони цей туалет, то один отак ліктем придавив, воно на защіпці не плотно було, двері отак вошли сюди, а коли бросив – вони назад стали. Пішли. То я сидів, то я сидів уже ж може... час, а може два просидів. То було чутно, як по бруківці чоботами стукають, а це вже стих тупіт. Все вже притихло все, треба вилазить, а страшно.

Тільки виліз – бабка стара, років сімдесят, зразу на мене: «Де ти був?» Кажу: «В уборной сидів». – «Боже, Боже, як вони тебе не знайшли. У мене, – каже, – за сараєм постріляли чоловік двадцять. А потім, – каже, – понадівали на вінтовки штики, а у мене там трохи соломи в сараї було, і штрикали там ото тими ж, – вона не казала штики, – ножі. Там штрикали, може, там ото хто у соломі залишився. Ти, мабуть, їсти хочеш?». – «Так, звичайно, хочу». – «У мене, – каже, – нема нічого їсти. Але я не голодна. У мене, – каже, – квартирують два, три солдата і два офіцера. Цілий день нема, а ввечері приходять – курей, качок, гусей десь тут знаходять. Цілу ніч топлять і смажать їсти. Уже комини у мене полопались, ця піч, і та полопалась. А що залишається, мені дають. Я щас тобі щось дам». Винесла мені, мабуть, з п'ять сухарів і помідорів. Каже: «Туди не йди, там постріляні лежать, іди сюди. Заходь у будь-яку хату, проси їсти, тобі дадуть».

Помню, я зайшов до мужика, він мені насипав, здорову таку миску череп'яну каші молочної, я ото витяпав. Знайшов мені картуз, я ж пілотку туди в туалет кинув. Да, потім нашов маленький блокнотик, огризок олівця. «Я, – говорить, – тобі розкажу до са-

мого Харкова як іти». Ну, я ж не знаю, де німці, де можна йти, де не йти. А я вже вирішив йти, уже за німецьким фронтом, помімаєте, уже наші відступили. Ага. Ну, шо, я ще, мабуть, в дві-три хати заходив, просив їсти. Накормили мене добре. Вийшов за одне село... А тепло було, третє жовтня було, пам'ятаю, у мене пам'ять добра. Двадцять третього вересня забрали, а третього я втік. Бабице літо, мабуть, було. Павутиння літало, і до того тепло було. І це був кінець села, стояли сараї, комори, мабуть, колгоспний двір був. Я сів, роззувся, портянки воняють, ну, десять суток не роззувався. Розстебнув штани, вошей поганяв, вошей же повно було. Дивлюся, щось рухається до мене у рудому комбінезоні.

А перед тим, коли я ще йшов у колоні полонених, спостерігали ми таку картінку. Нас гонять по дорозі, а навпроти, попід самими дворами іде місцевий чоловік і несе два мотка мотузки. Ну, десь взяв, тоді безвластїє таке було, десь підхопив і додому тягне. І тут один полонений у рудому комбінезоні вискакує із колони і до цього мужика, шо с мотузками, схопив його мотузку собі на плечі і пішов. І скільки ми не оглядалися, він все йшов, його німці не помітили. От людині повезло!

І от підходить до мене цей чоловік у рудому комбінезоні: «Здоров». – «Здоров». – «Звідки ти?». Говорю: «Харківський». – «Района якого?». – «Валківського». – «І я Валківського. Село яке?» – «Ковяги». – «А я, – кажу, – Черемушной». Земляки. Кажу: «То не ти втікав з полону, коли моток мотузок схопив». Каже: «Я. А що ви бачили?» – «Бачили». – «Ну, й чим усе скінчилося?», – питаю. – «Та чим, – розказує, – він мені нічого не говорить, я йому нічого. Коли уже пройшов останній ряд в колоні, з собаками охоронці вже пройшли, тоді ми стали, він мотузки скинув з плеча, картуз зняв, перехрестився: «Слава Богу, пронесло!» Прийшли до цього мужика в хату, покормив, дав три пачки махорки». Ну, давай, закурили. І ото ми з ним ішли всю, всю дорогу, от.

Короче говоря, слідом я шов за німецьким фронтом. Німці до нас вступили, у наше село, 19 жовтня, у неділю, а я прийшов 22-го, в середу, ото через три дня я прийшов. Перезимували, і навесну угнали в Германію.

Олександр ТОМІЛО

У Золотоноші кірпичний завод № 1, що у напрямку Гельмязова. Там стояла труба і на тій трубі сидів німецький наблюдатель. І [він] побачив, що йдуть два-три чоловіки, чи скільки нас зібралось вже. Ми підходимо, нас зустрічають. «Гальт!» І [повели] назад. Пригонять нас на бурякопункт. Цей бурякопункт, уже як нас пригнали, був обнесений колючою проволокою. Нас туди кинули

і зібрали за тиждень, а може за дві неділі так [багато], що і повернутися не було де. Люди, [що там були], в панічному настрої, двигалися в основному кожний по домах.

Я лежав коло проволоки неподалік. Підходить одна жінщина і так дивиться, пізнала мене. Каже: «Саша, це ти»? Кажу «я». І от вона за наступні три чи чотири дні щось приносила поїсти, тому що їсти тут нічого не давали – одна вода і хто найде де буряк, оце була кормюжка.

Після цього, пройшов певний період часу, нас переводять в Жорнокльови¹⁹⁵, бувший Гельмязівський район. Пригонять нас туди. А як пригонять? Вистроїли нас, може тисяч три-чотири, може п'ять насобіралосся. Багато людей. Построїли в колону. По боках німці йдуть, а ззаду грузові машини. Що вони виробляли? Це я відчув на собі. Ідуть і дивляться. Кажуть: «Штімт Юда» – точний єврей. «Ком» – сюди виходь. Скидай штани – скидаю. Покажуй піську. Якщо він обрізаний, його зразу кидають під машину, під колеса. І таких було може п'ять, а може десять чоловік, хтозна, я вже не помню. Пригнали в Жорнокльови. А там уже вирувало. Різні [люди], і солдати були, тому що були такі, десь армію розбили, ті отступали, а де-то купку схватили. Що тут. Тоже, значить, їсти – вода, но туди підвозили буряки. Привезуть грабарку, вивернуть, хто ухватив буряк чи два – на цьому кінець. А якщо три ухватив, то ще зверху получить приклада. – «Не жаднічай». І повели в поле. В полі дозволяли брать один-два кулі. Це щоб можна було підіслать під себе і вкритись. Та проходив час.

Лежу, коли приходить яка-то жінщина. Дивилась, дивилась:

– Саша, це ти?

– Я.

Баба Палашка – моя мати. Вона бистренько вертається назад у хутір Ковтунівки. Таке і таке. На другий день мати, дід, більше не було нікого вдома, лише брат був менший. Вообщем приїжджають в Жорнокльови. Привезли, що було – і сухарі і ... Нас розбили по сотнях. Прибігає переводчик нашої сотні. «Томіло, есть такий». «Єсть». «Ідіть». Веде мене в комендатуру. В комендатурі сидить мати і сидить дід. І розповідають, що у те время була дана така команда, що хто своїх родичів, син там, чоловік, беруть сільська рада приїжджає і з сім'ї приїжджають, беруть на поруки і забирають по домам. Ну так і мене забрали. Приїхали ми в Ковтунівку підводою. Це було у 1941 році.

195 Жорнокльови — село в Україні, у Драбівському районі Черкаської області, центр сільської ради.

На роботу до Німеччини

Павло АЙДОНЕЦЬ

Тоді, як ото почався вивоз до Німеччини молодих людей, то нас, п'ять чи шість чоловік, ото, з камери вибрали, це був сорок другий рік, і повезли в Німеччину. Це вже друга половина життя. Як довели до Варшави, я з вагона втік. Поляк, отой що провіряв колеса, букси, залізничник, він і каже: *(із жалем)* «Ой, діти, куди ж оце вас везуть? Як би ви знали!» Ну, він то каже польською, але зрозуміло. Я забрав свою торбу, під вагон, і... А це в Варшаві. Велика станція товарна. Одні товарняки стоять *(тихо)*. Переспав я до ранку. Ходили солдати німецькі і провіряли вагони. І мене знайшли. Побили мені писок, і так далі, і так далі. Вони до мене по-німецьки балакають, а я ж не одного слова не знаю. Тоді привели мене до якогось будинку. З того будинку вийшли четверо німецьких солдат – у кузов вантажної машини, і повезли в місто Штеттін¹⁹⁶.

Там направили мене на коксохімзавод і в барак до поляків. А раніше ще поляків вивозили так само остарбайтерами. І от я з поляками. Там у кімнаті їх двадцять чоловік, і я. Вони до мене прекрасно відносились, *(наголошує)* прекрасно. Ну, і я їм довіряв у всьому. І, потім, я став їх умолять, щоб вони мені допомогли втекти *(сміється)*. Це... *(іронічно)* куди втекти із Штеттіна? А вони мені й кажуть, що от ми тобі устроєм втечу до Кракова, а там, у Кракові, наші люди. Ти будеш з ними, а потім, вони тобі на Україну, значить, зроблять. Вони мене одягли: костюм мені, сорочку, все, купили квиток. Ну, я кажу, як брати поступали. Прекрасні люди. Посадили мене в вагон до Кракова, залізничний. Так я ж проїжджав Верхню Сілезію. А на кожній станції заходили жандарми, військові німецькі. Отут *(показує на груди)* бляха така на

196 Штеттін (нім. Stettin пол.Szczecin) Щецин, Щецін, Щетин — місто на північному заході Польщі, 7-ме за величиною місто Польщі, столиця Західнопоморського воєводства

цепі. Як правило двоє. Заходять, подивляться. Підозрілі є, то вони їх забирають. І от, мене, це в Катовіцах, вони забрали з собою. Там, ну, аусвайс, документ. Да? (*іронічно*) А де у мене? Який документ? (*З відчаєм*). Забрали мене, і відвезли на шахту, а це вугільний басейн, як Донбас. Верхня Сілезія. На шахту Огайм Грубе. І передали лагерьфюреру, керівнику табору остарбайтерів. Ну, українці в основному.

Ну все, опустили мене в шахту на шістсот двадцять метрів. Ну шахта механізована так. Прекрасна така шахта. І, як казали, мощність пласта, ну, три, а то й більше метрів висота. Кожний день наших убивало, забивало, то страшно. Мене взяв електрик, шахтний електрик, і він, от знову доброта ця польська. Він з дому брав їду, і ділився зо мною порівну, бо нас тільки двоє було. Так ото отой поляк, він мене підтримував. А тоді ж по карточкам було, це не так просто.

Микола АЛЕКСЕЄНКО

Я двадцять сьомого [1927] року уродження. Мені було якраз п'ятого травня в сорок другому році п'ятнадцять год, а двадцятого травня нас забрали в Германію. Привезли нас у Австрію, город Лінц. От і жінка моя була разом. Ну вони попали до хазяїнів, до бауерів – а ми: я і там ще чоловік десять нас, попали на стройку танкового заводу у город Лінц. Ну робота там важка. Здорові бетономішалки. Давай щебінь, давай цемент, давай пісок. А бетономішалка там така, що жре, як ото земчерпалка. По трубах [готовий цемент] йде і заливає фундамент, там опалубовку зробили... В общем, на стройку танкового заводу. У їх стройка йшла за останнім словом техніки. А робочу силу давай. Ми два тижні там поробили – куди вже! Тут чирки повискакували, той п'ятидесятикілограмовий мішок цементу при. Щебінь давай. В общем, тяжко там було. Ми втекли, думали попадем до хазяїнів, чи ще куди лучше, в інше місце.

Володимир ІВАНОВ

Ну и началась наша жизнь в оккупации. Тоже жизнь не малина, чуть ли не голодовка. Почти что голодовка. И я помню, что в мае месяце [1942] я из Барышевки приехал сюда в Киев на Сенной базар. Честно говоря, так, чтобы прийти на базар или что-то обменять, или ну где-то может, что-то и потянуть. Уворовать или так посмотреть. А была облава. Немцы базар этот оцепили, окружили и молодых людей всех оттуда... и в школу на улице Артема собрали. Там подержали дня три. В вагоны и в Германию. Поэтому мать не знала, куда сын делся. Представляете, буквально я поехал

в Киев, и не вернулся. Я аж потом уже ей смог написать письмо, когда приехал в Дрезден. Это было в мае сорок второго года.

Йосип КІЧКОВСЬКИЙ

Значить, забирали в Німеччину. І з нашого села назначили там стільки-то людей, значить. Приїхали з району і забрали у Кам'янець, там п'ята школа називається, збирали всіх. Але я не... я був такий геройський, що перепон ніяких не бачив. Але сестра менша з двадцять сьомого року, тоді й дітей брали таких як вона, теж брали. Я думаю, якщо я втічу, тут із цього, із зборного пункту, то потом її заберуть. Я думаю, то я візьму та пройду, зроблю вигляд, що я їду з чемоданом, таке-сяке, а потім утечу з дороги. Але коли стали нас на поїзд вивозити, оце все окружили, шуцмани називалися, шуцмани такі, поліцейські українські. Окружили, вже нікуди не втічеш. Я думав, що втічу тут, десь у другому селі в тьотки побуду, пока ця вся суматоха пройде. А то нема як. Раз – вагони закрили, закрили снаружи і – поїхали. Приїхали в Перемишль. У в Перемишлі шо там, помились, туду-сюду – і вже на другий поїзд, вже в Німеччину поїхати. А тут нікуди вже не втічеш, кругом охорона, кругом собаки. Та привезли, значить, у Австрію, крайс Нікольсбург¹⁹⁷ біля Відня там. Ну так я думаю, шо я буду тут на німців робити? Дома сестри, бабка, значить, таке-сяке. Я піду додому.

Олександр САФРОНОВ

А в сорок третьем году, я не знаю, по какой причине, но пришли полицаи и меня забрали (*плачет*). Забрали меня, значит, и увезли в эту Калиновку, и говорят: «Та ты малый, тебя мы только так, для счета везем, а там тебя выпустят, тебя не заберут». Ну, вместо кого-то там меня для счета, я не знаю, как там получилось у них. А получилось так, шо меня не выпустили. Забрали и повезли. Приехали мы в город Дрезден. Там такой был пункт пересылочный такой. Я помню этот город, мы прошлись пешком по нему. Такой серый город, в немецком стиле. И в этом пункте мы были, наверное, дня два. Потом приехал какой-то хозяин, отобрал нас и... повез нас на завод. Значит, двенадцать ребят и тринадцать женщин – двадцать пять человек нас отобрали, и повезли на завод. [...]

И этот, рядом со мной, Иван Волковинский, фамилия его была. И он как-то мне говорит: «Саша, давай будем удирать. Потому шо меня мастер так не любит, он меня убьет» – говорит. Я не

197 Зараз місто Мікулов (нім. Nikolsburg) – місто в Чеській республіці в районі Бржецлав Південноморавського краю, поблизу Брно. Розташоване безпосередньо на кордоні з Нижньою Австрією.

знаю, чего он его невзлюбил (*вздыхает*). «Давай будем удирать». Я говорю: «Давай». Говорю: «Тут не мед. Давай». И разработали такой план, шо мы, значит, отсюда уходим, идем на восток, по солнцу. И если нас поймают, будем говорить, шо мы отстали от поезда, шоб нас назад не вернули сюда. И поменяем фамилии. Поменяли фамилии. Какие фамилии? Возьмем материны фамилии. У меня мама Антонченко, а у него мама... я не помню, какая у его мамы была фамилия. В общем, вот так мы договорились на всякий случай. Так и получилось, шо мы шли дня три. Лесами, полями, ничего. А потом, когда продукты у нас кончились, ну там хлеба с собой мы там запасли немножко, мы так подумали (*смеется*) как у нас. Зайдем в село и попросим (*смеется*). И зашли (*смеется*). Зашли. Тут сразу нам указали куда ити. Мы пошли туда. На полиция указали. В каждом там селе немецком полиция есть. И полиция, значит, нас принял, накормил хорошо. Закрыл в комнате. Мы спать легли (*смеется*). Выспались. А потом, слышим, галдеж. По-немецки разговор, много шума там. А это уже пришли нас разбирать как рабочую силу. Немцы.

Богдан СІДЕЛЬНИК

Я якраз в цей час вже, то був вже 44-ий рік, я вже закінчив сьомий клас навчання. А у німців була така (*задумливо*), був такий звичай, і вони так і говорили, що якщо ти вмієш читати і рахувати, то тобі більше грамоти не потрібно. А поскільки ти закінчив сьомий клас – то ти вже дорослий і можеш працювати на Німеччину. І от мені додому прийшло перше таке розпорядження щоби я після закінчення, бо вже знали по спискам, які діти закінчили школу, вже не мали ніякого захисту від школи, щоби я зголосився на прийомний пункт і поїхав в Німеччину. Перша така повістка я її зігнував. Нікуди не пішов, нікуди не поїхав. Через місяців два, десь так приблизно, друга прийшла, таке саме розпорядження щоби я їхав. Я також другий раз нікуди не поїхав. Батьки сказали, ну що ж роби як хочеш. Може втечеш, може сховаєшся, може якось переживеш. Але третій раз коли прийшло таке розпорядження щоби їхати і вже була погроза в кінці, шо якщо я не поїду, то тоді мої батьки поїдуть. А допустити до того, щоби мій батько, мати, сестра поїхали в Німеччину на роботу я не міг. По-перше, батько інвалід з першої війни, мама – жінка маленька-слабенька, а сестра тоже, дитина така слабесенька собі. Щоби вони там робили на чужині, то я до того не міг допустити. Я сказав батькам: «Знаєте ви шо! Не морочте собі голову, а я піду таки зголошуся і від'їду зі Львова. Від'їду в транспорті. Тут мене в списках в так називаємій домоуправі вже відмітять, шо я виїхав. Але я з того транспорта

втікну і прийду назад до вас додому». Батько, як бувалий чоловік, бувший офіцер австрійської армії та каже: «Роби, сину, як хочеш».

От і я зібрав манатки, не багато їх було, пішов на той пункт, відмітив себе по тій останній повістці і мене прийняли, зареєстрували, назначили в транспорт, видали продукти на дорогу і разом з іншими людьми погрузили в товарний поїзд на станції Клепарів¹⁹⁸ і поїзд відправився до Німеччини. Взагалі то сам поїзд не дуже то охоронявся. Там був якийсь комендант того транспорту, два-три солдати старики. Але вагони все одно були замкнені на раніше і поїзд поїхав. Переїхав я з транспортом через Польщу, то ше яко-такo. Десь після Кракова була зупинка, нас покормили якоюсь зупою на станції, потому знова погрузили в поїзд і ми дальше поїхали. Переїхали місто Бресляв і поїзд скрутив більше сюди на південь на Баварію. І тим більше поскільки ми були вже далеко від дому. То охорона не так вже дуже за нами патрулювала. І одного разу поїзд зупинився на якійсь станції перед містом Хемніц. [...] Нас на тій станції випускали повагонно і відводили до польової кухні, нам видавали якусь зупу. То було вечером, ми як з вагону зійшли, позіскакували, розправили троха кості, так чергою підходили до тої кухні з мисками і одержували зупу і якраз в цей момент з товаришом, з котрим познакомився в транспорті; він був одного року народження зі мною, ми скомпанувалися і постановили собі втечу зробити.

198 Клепарів – сортувальна залізнична станція, яка обслуговує в основному вантажні потяги, розташована в північно-західній частині Львова на лінії Львів — Рава-Руська.

Ув'язнення

Павло АЙДОНЕЦЬ

Влітку сорок третього року, ну, може це на початку літа, я узнав від однієї дівчини, котора мені нравилась, що серед польських підпільників був такий інтерес, щоб залучити і остарбайтерів до підготовки повстання. Коли оця дівчина, Ляля її звали, мені це сказала, я від неї не відстав, і мабуть півмісяця, щоб вона мене якось представила. І нарешті, десь може там через два тижні, мені сказали, щоб я зайшов в один будинок приватний, який я щодня проходив дорогою до шахти. Там жили чоловік і жінка, які були пов'язані з польським підпіллям. Одного разу вони мені кажуть, що остарбайтери теж будуть брати участь у повстанні. Так треба русскоговорящіє командіри. А де їх брать? А він каже: «Отам, де твій табір, там є й військовополонені. Так ти постарайся домовитись, щоб хтось із полонених втекли, а ми їх підберем і вони будуть командирами» (з іронією). Ну це тіки вісімнадцятилітньому в голову таке прийшло... А я сказав: «Да, да. Я завтра приведу, чи коли нада?» А це було поряд біля нашого табору. Там було тисячу військовополонених, а може й більше. Так, ми вже з ними, як кажуть, общались. Перебалакувались через колючий дріт. І, навіть, я і дівчат підводив, там, землячок і так далі, до цього дроту. Балакали. І там був такий москвіч – Володя Ільїн, і був лєнінградец – Валентін Новіков. Я їх на все життя запам'ятав. І я з ними почав оцю розмову. Я кажу, не розумно так воно все це було... Це тепер, з цієї, так сказать, старої калакольні. І вони втекли. Коли ночна смена ішла на шахту, вони там десь, достали гражданські костюми. Оділи, а зверху воєнноплєнні шинелі, ото де «SU» на спині, і стали в строй, і пішли на ночну смену в строю. А ми вже там їх чекали у шахті. А ми, нас було вже п'ятеро, бо я організував там іще в нашому остарбайтерському. І, ми з ними бігом-бігом-бігом туди, куди треба. Сіли навіть на трамвай, і доїхали до цього місця

і, там були дівчата, і з полоненими поїхали туди, де на них чекали. Нормально все було.

У нашому таборі остарбайтерів був... Леонід Козлов, був підручним у лагерьфюрера. Ми його звали Льоха Козел. Він ходив з палкою і бив усих, ну таких, слабих. Мене б він якби вдарив, то я б йому канешно відплатив. Воно ж все це робилося на очах. Він бачив, що я з полоненими через колючий дріт перебалакуюсь. То коли ці двоє втекли, то цьому Козлову Льохе – зразу в голову, що це моя робота. І він пішов у караульне поміщення, і заявив начальству оцього табору (*пояснює*), військовополонених, що він зна (*розтягнуто*), хто може бути причасним до втечі: «Он у тому баракові». Він конкретно не знав, ну догадувався. І от він приводить трьох автоматчиков. Вони заходять; в мене була така шевелюра; і (сумно) потягли в караульне поміщення. Так скажу вам, що я витримав п'ять годин, навіть більше, ну я п'ять щитаю, те побиття. Такий обренок кабеля четирьохжильного. І ото він, унтерофіцер, мене допитував. А, і була із Одеси дівчина, по-моєму вона даже німка, каторая була переводчица у цьому таборі військовополонених. То коли її запросили, а той почав мене бить, і питать, то вона сльозно просила цього унтерофіцера, щоб він її отпустив. То він її отпустив, а сам, ну, на польській мові; так ото слабенько то польську він знав, а може й польський німець; і ото п'ять годин мене питали.

Ну, нада буде сказати, що сліди того допиту ось (*показує шрам над оком*). Я вже про друге не кажу (*з болем*). Після п'яти годин мене вивели і я нормально йшов ногами, правда, мені казалось, що мені вибили глаз. А воно оце одвалилося і закрило глаз. Там був такий маленький грузовичок під тентом, сіли туди солдати і я, і повезли в гестапо. Гестапо в центрі, центрі Катовіц. А там гестапо як раз отправляло із подвала групу, ну може чоловік п'ять, отак. Так коли вони глянули на моє обличчя, то вони побрезгували мною займатися, бо це вони попачкаються, бо вони такі чьопорні. То вони сказали: «О, у тюрму отправляют, оце з цією групою хай він їде.» Таким чином я попав у Катовіцьку в'язницю.

Ви знаєте (*із захватом*), для в'язниці прекрасна будова. Отак, знаєте, буква «V», да? От криші до пола, стіклянна криша, да, все видно і ходили ото так, знаєте, ви собі уявляєте, да? Сітка, хто кинеться. Ото я попав туди, в ту в'язницю. І от, десь через два, може два с половиною місяці, мене отправляют в Освенцим. На другому, так сказать, поверсі, на оцьому ж балконі стоїть стіл письмовий, настольна лампа і сидить начальник в'язниці. І він, по польськи каже: «Так вот, ви все бандіти, опасние для немецкого народа, будете, – це вже я перевозжу, – ізолированы в концлагере до конца

войни.» Ну, начальник тюрми розуміє, що німці переможуть. «А после войны вас будуть судити і кождий із вас получит по заслугам.» Коли нас повезли грузовиком з тентом, так я собі подумав: «Що ж це таке? Батько мій був враг (*голосно*) советского народа, я – враг німецького народа. Так де ж той народ, которому я не враг?» Через півтори години їзди на оцьому грузовику я той народ побачив – це були в'язні концтабору.

Богдан КАЧОР

І тоді, знаєте, такий рух націоналістів був. Знаєте, вважали, що кожний займанець, то приходиться, щоби нажитися Україною. І молоді люди найскорше і найбільше на те реагували. Я був одним із тих, значить. Там роздавали таку підпільну літературу. Я читав її, і поширював. А потім мене зловили.

Степан ПЕТЕЛИЦЬКИЙ

У травні 1943 року я зайшов до Золочева і мене схопило гестапо. Мене негайно допитали, знайшли матеріали ОУН, які я переносив. А потім дуже били, аж доки я не втратив свідомість. Перше, як мене переслухували, то я вам скажу, три тижні майже (*стишує голос*) я був закутий. Їм найбільше ходило – зв'язки. Де я був, кого я знаю. Найбільше (*голосно*) вони мене найбільше (*інтонаційно виділяє це слово*) провідників і все інше (*тихо*). Вони мене так тому мордували три тижні, і я все казав, що я сидів в лісі, я ніде більше не був. Там були дикі свині, там були такі як крайовики і все їх то переконував. Вони мене товкли, я їх то переконував. Мої провідники, іще є в Нью-Йорку оден – Мирон Свідерський, він був териновий провідник, то він втік, три тижні він [переховувався], як він довідався, що гістапо по мене приходило (*сміється*), то він вже думав... кінець. Як вже мене звільнили, то зрозумів, що все скінчилось, що я не видав нікого. [...] Бо він мені вже говорив, бо він ще є, бо ми зустрічаємся не раз, то він казав: «Три тижні я не приходив додому. І сказав всім хлопцям, яких я знав, яким зброю для УПА давали, знаєте, для партизанів і всьо, я сказав всім, щоби додому... дома не перебували». А після як вже скінчили слідства і все. То як вже до них ніхто не приходив, нічого, бо тут все зв'язки були, вони вже знали, що я нікого не видав, все закінчилось.

– А як же ви змогли це витримали?

– А... Сила духа! (*показує*) Во!

– Ну, видно, вони знали, що ви...

– Ну так, вони знали, бо вони слідкували, вони ж мали тих стукачів всяких. А спеціально поляки були стукачі добрі. Наші були. Але поляки були найбільші, бо поляки... з німцями працювали

весь час. Бо то були шльонзаки, і все, і таке інше. І вони знали, що я мав позиції. Шо я був в організації, і тим більше, що я був в підпіллю. [...] Вони думали, як вони переслухували, щоб я видав когось. Їм входило то: де я був тих шість місяців (*повільно*). Де я міг, звідки я жив, у яких людей і хто. Бо вони знали, що ОУН існує. І вони вже знали, що я мав зв'язки. Вони то знали. Лише з ким і як, вони того точно не знали.

– *Це вас у Золочеві тижня три тримали?*

– Та більше мене тримали, трошки довше. Мене в травні посадили, а я виїхав із Золочева у вересні. Майже чотири місяці.

– *А в Золочеві була тюрма де?*

– Вони мали великий будинок в Золочеві в місті ... Гестапо мешкало нагорі, а у великім підвалі мали кімнати малі і великі, і там тримали людей. Тимчасово, бо то всьо шло на Лонцького¹⁹⁹. Вони вас переслухували – всьо. Зробили рапорт і на Лонцького. А на Лонцького вже була тюрма велика, що перетримували. Нас забрали тоді, нас назбирали шось коло двадцять осіб, наприклад, посадили на машину і завезли до Львова. Вони нас пов'язали всіх до купи і повезли до Львова. І поліція була грузини якісь, наприклад, узбеки, то всьо вони були поліція, як нас привозили. Навіть гестапо не було.

– *А які умови були на Лонцького?*

– Дуже погані. На Лонцького ми сиділи, нас насадили там у таку кімнатку, так що ми спати не могли, то спали, як оселедці. Мусів вночі оден вставати, щоб вже обернутись на підлозі. То страшне, як вони нас там напхали. А якось поляк адвокат прийшов, наприклад, не було місця, а його німці дали, бо він був той, щоб німці знали, що ми говорили між собою. То посадили в куті на кіблю, він сидів цілу ніч, той адвокат. І цілий день з нами там був. Вони його тоді забрали.

– *А, то його, щоб знати...*

– Напевно, щоб знати, що ми говоримо. Напевно, бо нащо чоловіка дати, тюрма велика, дати туди, де нема місця. Розумієте, щоб він сидів з нами, як ми говоримо, як ми порядки тримаєм, що ми за одні. Знаєте, там є всякі вар'янти. Чи ми знаємся, чи ми не знаємся. Чи то одна організація, чи може... Люди були спеціалісти на тому.

– *А ви? У вас, виходить, була камера, де одні українці сиділи?*

– Так. Одні українці. А той поляк лише приходив, наприклад, що не було місця в тюрмі.

– *То як ви, мовчали? Не говорили?*

199 Вулиця у Львові, де знаходилася в'язниця.

– Ну звичайно, мовчали. Абсолютно нічого не говорили. Молилися і всьо, що є.

– Зрозуміло. Ви мовчали. А як ви про своє майбутнє, як на Лонцького були... Ви якось додумували, чи ви знали, що вже все – кінець.

– Но. Но. Бачите. Часом, наприклад, так як я свідомо, то я все думав, що мусив бути кінець, або мені, або тій імперії. Я був того свідомий, що я можу вижити. Але, наприклад, були такі часи, що я вже думав, що я не думав, що я живий.

– А вам якось оголосили, що вас перевозять далі, там з Лонцького? Чи нічого, просто сказали, що збирайтеся?

– То було може вісім годин, як нам сказали, що ми вже будемо виїздити до Освенціма. З цього транспорту було тищу двісті людей. Вони вивозили цілу тюрму. І поляків, і хто був там. З Лонцького.

– А як довго вас везли?

– Ну як? Нас увечір, по обіді, десь до третьої години нас завантажили, рано... до обід ми вже були в Освенцімі, Біркенау.

Галина СИВОДІД

Это неделю, а потом вечером поздно, уже, ну, наверно, часов в 10, может, 11, заходят и вызывают нас, наверно, человек восемь, может и десять, называют фамилии. Ну, мы думали на расстрел вызывают нас. А те девчата, которые остаются, говорят, шо: «Если на машинах будут лопатки, значит, каждая должна отрывать там от пальта, от платья кусочек, щоб мы знали, шо вас на расстрел повезли». Ну, нас вызвали на второй этаж, там была такая небольшая камера. А утром нас вывели и поставили на пересчёт. А один с нашего Царкута был полицаи. И так ото проходил и так шепнул, шо: «Вас увозять... везуть в лагерь, вас вывозять в лагерь». И вот это нас везли в Днепропетровск, в тюрму. А в тюрме или не было мест, нас на коридоре, от это мы переночевали, а утром тоже машиной нас отвезли на Игрень. Это был концлагерь Игрень. Там раньше была, может и теперь есть, психическая больница. Большая больница, там много корпусов. Вот это там был концлагерь Игрень. Там мы щибёнку били, кирпичи там... ото мы дорожки делали, ото так нас гоняли. Мы ото там так работали.

В конце сентября нас в Днепропетровск перевезли, погрузили нас на состав, такой большой, нас там грузили прямо в товарные вагоны. Повезли нас из Днепропетровска прямо в Австрию, в Маутгаузен. Такой длинный транспорт. Мужиков было... не знаю, может, может, тысячи три, может быть меньше, не знаю, сколько. Но такое, ото на повороте было – и краю не видно, такой был

состав большой. И женщин было 184, а может быть и больше, потому что по дороге много женщин наших прыгало, в окна выскакивали.

Микола АЛЕКСЕЄНКО

Ми втікли, думали попадем до хазяїнів, чи ще куди краще, в інше місце. І ми в суботу пішли не на роботу, а втікли, короче. Пройшли ми кілометрів може 16, а може й 15, а може й не було, хіба хто міряв там. В общем у два часа дня нас уже заграбастали поліцаї. Ми переночували там, в подвалі у одного хазяїна, що жив поряд з гестапо. Ми переночували там ніч, і неділю пробули, а в понеділок утром нас... на поїзд посадили [...] і одвезли в город Санкт-Пельтен²⁰⁰, у тюрму. Ну тут нас допитували. Так, щоб бить, не били здорово (*зітхає*), а питали: «Откуда?», «Що?» Ну ми почали там обманювать його. Ну хіба ти його обманиш. Мені п'ятнадцять років, а йому шістьдесят, і він досвідчений, знає шо... Потім отпустили в тюрму. Тут в тюрмі ми посиділи. Нічого не допитували, а посиділи ми рівно тиждень, і нас на поїзд, тут уже назбиралися чоловік сто двадцять. Посадили в поїзд і в Маутхаузен.

Володимир ІВАНОВ

И мы с Опанасенком решили совершить побег. Пока суть да дело. А направление поездов, в какой город, какое направление – мы знали, мы знали все эти города. Ну мы сели, значит, на южное направление, сюда на город Аннаберг²⁰¹, как помню. Вагон был уже готовый к отправке. Залезли на ящики, а потом уже ночью открыли окно и вышли, чтобы только ночью добираться... Как нам сказал Янко: «Добирайтесь до Чехии». Поэтому мы и выбрали такой город, где ближе всего к чешской границе. Это было летом, уже сорок третьего года. И блудили, блудили с этим Опанасенко и, короче говоря, что мы, минуя эту Чехию, и вышли чуть ли не до Италии в Альпы. И в Италии нас там встретили их партизаны. Ну и мы стали бойцами их партизанского отряда. Там я подружился с двумя братьями близнецами из города Генуи. Мы общались долго [и после войны], пака они не умерли, вот с этими братьями двумя. Во время одной из боевых операций нас накрыли немцы, эсэсовцы. Меня там сильно ранило в голову, и [меня поймали] такого, как

200 Санкт-Пельтен (Sankt Pölten) — місто в Австрії, столиця та найбільш населене місто федеральної землі Нижня Австрія

201 Аннаберг-Бухгольц (Annaberg) — місто у Німеччині, районний центр, розташований у землі Саксонія.

говорится, израненного. И Петро Опанасенко тоже попал²⁰². Он не раненый был. И забрали нас в плен. И началась тюремная уже жизнь.

Я немножко отошел, мне сделали операцию. В сорок... сорок третьем году был, как они назвали, суд. Какой там суд был. Они сказали, что до окончания войны будете «сидеть». Потом я очутился в самой большей тюрьме в Праге. Есть такая самая большая тюрьма, называется Панкратц (*выразительно*). Панкратц²⁰³. Она как у нас Лукьяновка, так у них Панкратц. Там как раз перед этим сидел Юлиус Фучик. Он там погиб в этой тюрьме Панкратц. Сколько я там сидел, я не помню. Ну, во всяком случае, не один день и не один месяц. Строжайшая была тюрьма. И тут же Петро Опанасенко тоже сидел со мной. Вот тут тоже мы вдвоем были. Потом в марте месяце сорок четвертого [1944] года нас привезли из Панкратца в Маутгаузен. И сказали «bis Krieg zu Ende – до окончания войны». И одному и второму. И вот началась вот эта концлагерская жизнь Маутгаузена. У меня началась она с марта тысяча девятьсот сорок четвертого года (вдыхает).

Йосип КІЧКОВСЬКИЙ

І забрали, і в штрафлагерь Лянцендорф²⁰⁴.

А з Лянцендорфа, значить, як там побув місяць, то мали відправляти вже на завод, на роботу. Але то вже був грудень місяць. Ми попали туди, це було 5 грудня [1942 року] – день Конституції. Ми там той місяць поробили, уже чекали, що підемо у другі команди. Хто місяць там побув, то відправляли на заводи, на фабрики, таке-сяке. Але холодно було, а одягнуті були в такі полосаті... мантелі вони називали. Воно без підкладки, таке як сталінка, значить. І така ж полосата натільна рубашка. І всьо, і вся одежа. І колодки на ногах. От. І щодня з табору забирали на роботу в місто. Так ми старалися втікти, щоб не брали [працювати за межі штрафного табору]. А то брали, щоб розбирати кірпічі [після бомбардувань у Відні]. Значить. Так ми – ховалися. А ховалися де? Це приміщення, де був лагерь, то був колишній млин на річці. Там невеличка річка, і там млин був. А потом поробили тут як кімнату таку: трьохетажні нари такі поставили. Внизу вода шурхотить. А тут, значить, нари на доски, і одіяло. От. І оце таке, значить. Так ми спочатку ховалися під підлогу. Ми піднімали ці доски, а внизу там річка, то й таке

202 Петро Опанасенко, 7.07.1924 р.н., с. Баришівка, Київської області. 30.04.1944 ув'язнений у концтаборі Маутгаузен (№ 60984), помер 18.11.1944 в філії Гіузен.

203 Панкратц (чес. Pankrác) — історичний район міста Прага.

204 Лянцендорф (нім. Lanzendorf (Niederösterreich)) — комуна (нем. Gemeinde) в Австрії, в федеральній землі Нижня Австрія. Входить до складу округу Відень.

приміщення, де можна було заховатися. Одну дошку тільки підважили й залазили туди. Але ж уже кінець грудня місяця, холодно вже. Та ми рішили ховатися вже в шкафчиках (*сміється*). Там при вході була ще одна кімната з цементованою підлогою, і дирка така була, коли змивають там ту грязь, то щоб не носитися [з брудною водою], а вилити в цю дірку, щоб воно в річку текло. В тій кімнаті стояли такі шкафчики. Може ви бачили, на заводах на фабриках такі індивідуальні шкафчики? Ну такий вузький шкафчик, там можна повісити одяг, покласти речі якісь. Так ми рішили, що ми заховаємося у ці шкафчики, і ніхто нас не побачить там. А в тих шкафчиках тримали ломи, відра, швабри, щоб ними мити там, де есесовці жили. От. А коли стали йти... Всіх в'язнів штрафлагеря піднімали в п'ять часов, вистроювали на апельпляц, там називали вони таку площадку, і розподіляли по різних командах. А хто сховався, хто під нари там заховався, чи ще десь і не вийшов на той апельплац, той залишався в таборі. Вот. І той есесовець, значить, зайшов [в той час, коли всі були посторені] в цю кімнату і знайшов нас. Він відкриває шкафчик один – О! І кричить там, ругається. Іде до другого шкафчика. А один, значить, Кіндрат його називали, фамілії уже я не помню, я й не знав фамілію, але що Кіндрат, то знав. Та взяв, значить, схватив швабру ту, швабра на залізній трубі, швабра така перекрестна, і значить... А цей [есесовець] відкрив один шкафчик, і другий шкафчик відкриває – а там хлопці та й закрились зсередини і тримають. А цей [Кіндрат] шваброю як рубонув по голові, так він і впав.

– *Да ви шо! Ого-о-о.*

– От. А той [есесовець] ше молодий такий. Ну то шо, шо робити дальше? Треба вже добивати. І ми там ще пару штук дали йому вже по голові, та вже й всьо. А ті двері на виход закрили, закрили – поставили там палку чи шо, шо не відкриєш звідти. А був Юзек, поляк. Тоже, капо називався він. Прибігає, значить, а в цим приміщенні же світла не було. Цей прибігає Юзек, і включає світло. Ну а хлопці з тими швабрами стоять – і цього (стукає по слолу)! Вбили і того й другого. І шо робити, куда тікати? Всьо равно впіймають. Давай затягнемо їх туду під пол. Та затянули туду, ту дошку там накрили і всьо. Наче все тихо. Але німці уже шось почали не то (*розтягує*). Шото між собою розмовляють, радяться. Одних в'язнів відправляють у Відень розбирати обвалини, в інші місця, а нас не чіпають. А потім, значить, взяли всю нашу команду, всю – в Маутхаузен. Забрали.

Олександр САФРОНОВ

Пришло время, приходит полицай и забирает нас (*смеется*) и везет в город. Он же ж доложил, что таких-то таких поймали.

Пока там разбирались «Где? Шо? Откуда?», пришло распоряжение привезти нас в город на допрос. Привезли нас в тюрьму. В это Герлиц²⁰⁵, в тот же Герлиц откуда мы бежали (*смеется*). И начали допрашивать, ну а мы врать. Ну они ж знают, немцы ж там... И бьют нас (*смеется*). И бьют, колотят. А мы говорим, что мы отста-ли от поезда, и наша фамилия такая и все. А они не верят, русская швайн. Да.

Ну в общем, допрашивали, допрашивали, наверное... может месяц, наверное... А может быть и больше, я там даже не помню, сколько. Но долго. Ну и потом, в одно прекрасное время... нас по-везли на вокзал, погрузили в эшелон, и отвезли, значит, в концла-герь Гросс-Розен.

Богдан СІДЕЛЬНИК

Поїзд таки дійсно йшов на Схід в сторону старої поль-сько-чеської границі. Коли той поїзд доїхав на останню кінцеву свою станцію, там ми з поїзду зійшли, а вихід до міста був тунель-ний попід рельси, і ми попід ті тунелі, і ми через ті тунелі вихо-дили в зал. Документи, ми не мали ніяких документів. А в кінці тунелю перевірка, гестапо перевіряє, значиться, пасажирів. І от мій товариш, з котрим ми втікали, якось боком вислизнув поза плечі гестаповця і пішов в зал і вже на волі. А потому я йду. А ту, не ту то було. Мені не вдалося шмихнути попід руки тому гестапівцю. Він мене впіймав. Документи. А я не маю. Ні «бе», ні «ме». І він мене задержав. Як вже задержав, то відвів в поліцейський участок. Ранком мене визвали на допит. Допитував мене чех. Питався мене звідки я? Скільки класів маю? То, друге, третє. Я йому то розка-зував. Жалів мене. А я подумав, раз ти жалієш, то ти мене вже і відпусти. [...] Він розкусив мій задум і сказав: «Шо не, я тебе не можу відпустити, бо ти є вже зареєстрований в списку прибулих».

[...] Мене відправили до міста Пардубіце²⁰⁶ в тюрму. І я перес-пав вже другу ніч в чеській тюрмі. Ранком принесли сніданок; кусок хліба і кава. Кава була ше з молоком навіть. Я з'їв то, бо голодний. Пізніше мене з тої камери перекинули в загальну камеру, де було вже більше людей, де було вже чоловік десь 15-16: там є два чехи, є два поляки, а решта то є радянські люди, бувші воєннополонені, котрі втікали з таборів. І я один між ними з Галичини. Одержав я ліжко. То ше «люкс», бо матрац був, коц був, подушка була, про-стирадло було. Посередині камери стояв стіл, на столі папери, де в'язні склеювали мішочки на продукти такі, на кілограм продуктів,

205 Герлиц або Гьорлиц (Görlitz) – найсхідніше місто Німеччини, в землі Саксонія.

206 Пардубиці, або Пардубице, — місто в Чехії, розташоване на сході країни, на річці Ельба.

на два продукти і так далше. Кожний день ми мусіли склеювати ті мішочки. Но в тій камері давали нам, правда, три рази на день їсти: сніданок, обід і вечерю, і я, сидячи там, десь на четвертий день, чи на п'ятий я себе почув в силах, бо я їв вже шось. Но до нас ше добавили двох колишніх воєнополонених, котрі прийшли в камеру і через якийсь час скрутили собі папіроса, закурили і надимили. Вікна закриті, дим не втікає на двір. За якийсь час прийшов наглядч, понюхав воздух і запитав: «Тут ви курили! Хто курив?» Всі мовчуть. Він так подивився. Ніхто не признався до тої вини, і він сказав: «Не смійте більше курити. Відчиніть там вікно на горі, форточку. Хай той воздух вийде. Я вам дам два папіроси, будите курити по черзі коло вікна, щоби дим виходив наружу.» І забрався, і пішов. Це був есесівець, чеський есесівець, але видно людина, котра співчувала в'язням. Через день, приблизно, помінялась та варта і прийшов на службу другий есесівець. Чи то був чех, чи не чех я не знаю, но в кожному разі він прийшов і почав робити, значить, перевірку порядку, чи ми добре підлогу помили, чи ми порох повитирали. Походив-походив, і над кожним ліжком була полочка, де стояла миска, горнятко, ложка. Ну там ше зубна паста, хто мав. І він пішов і пальцем так потягнув по тій полочці, на палець так набрав пороху багато. Питається: «Хто на тому ліжку спить коло тої полочки?» Оказалось, шо то чех там спить. І він його два рази вдарив в лице і сказав: «Ти ж чех. Ти ж не то шо рускі свині отут. Чому ти пороху не повитирав?» От. І так він відлупив чеха. Але камера мусіла мати свого старосту. Він питає: «Хто тут з вас знає німецьку мову?» Бо без старости камери тут не може так існувати все. Я подумав, а я вже знав німецьку мову таку розмовну. Я думаю рискну і скажу шо я. І так вийшло. Я сказав: «Я можу по-німецьки говорити». Він здивувався. Такий малий пацан знає німецьку мову. «Ну добре. Ти будеш старостою камери». І я став старостою камери. Але на мені була відповідальність, шо як хтось відкриває двері, я мусів крикнути «Увага» Всі мусіли встати і лицем до стіни повернутися. Я один мав право стояти, значить, по стояці смірно і говорити з німцем. Так воно і було кілька разів. І я відбирав їжу, коли приносили ранком і в обід, і вечером. Я мусів рахувати ту їжу чи всім принесли. Я мусів слідити, щоби кібель параша була випорожнена ранком і долита вода і те все. Я мусів дивитись за порядком. Но поскільки наші хлопці воєнополонені одержали тих два папіроси, то я знав, шо вони будут курити. А на дежурстві того німця курити не можна, бо біда буде. То я казав: «Хлопці почекайте аж буде темно, коли вже він скінчить службу і тоді покурите.»

Ну довго я тим комендантом камери не був, бо через декілька днів нас всіх згрупували, закули в наручники і повезли на станцію.

[...] І приїхали до Матхаузена. Але ще будучи в тюрмі в Чехії ми чули часто в подвір'ї вистріли і крики. Там якраз в тюрмі на подвір'ю фашисти розстрілювали якихсь людей. Кого, я не знаю. Но їх виводили з камер і там в подвір'ї ті вистріли були, і ті крики страшенні. А ми всередині в камері замкнені. То ми думали, сьогодні вас, а завтра нас. Ми цілий час під тим страхом сиділи там. Но діло до нашого розстрілу не дійшло. Ми їхали поїздом зі Пардубіце через Будйовіце. Є таке містечко Будейовіце²⁰⁷. То місто, котре Швейк описував в своїх повістях. Я собі так і пригадав.

Олександр ТОМІЛО

Як тільки ми приступили к роботі, зразу у нас родилася така думка, що треба зматувать вудочки [тікати]. Спілкування із французами [було обмеженим], так кой що, вони роблять, ми робимо. За нами слідкував поліцай. На ніч французи не закривалися, а нас закривали на замочок. І от пройшло може днів десять, не більше. Французи відкривають замочок і ми виходимо. До цього часу у нас підібралося так: підобралася карта, підобрався компас і плащ-палатка. Общими силами при допомозі французів це ми все організували. Ми так планірували з Іваном, це Іван Бартак (Барташевський) з мого села з Гельмязова, на рік старший за мене всього на всього. В розговорах завжди чувствовали, що Чехословакія саме такий приятний народ і їхній опір, до нас доходило, що там є групи опору, ми щитали що ми уллемся у ці групи опору. Італьянська границя тут недалеко і Чехословакія. Як ми йшли? Ми йшли буквально ночью і дето держалися желізної дороги на відстані 100-150 метрів, може й 200 було так. Це був орієнтир, куди можна було йти. І от у один прекрасний день, на світанку, возвращався наряд, якась охрана, три чоловіки і в їх собака, у німців, з собою. А ми йшли так: Іван нижче, а я вище, так на расстоянии метрів 150. Місцевість гориста, ми, значить так і йшли, він, а тоді я. І от собака учуяв шелест і вообщє двіженіе людей, кинувся, гавкнув. Кинувся, це насторожило. Гальт! А ми як сполохані зайці, значить, почувли це діло й хода уверх. І Івана, чую вістрел, Івана легко ранило сюди у м'який... Мене повалив собака й держав. Підходять немци, значить, вставай, піднімайся і везуть нас... Ага, визвали мотоцикл і підвозять нас, по-моєму в Сампент²⁰⁸, був такий город, чи і сейчас єсть. В поліцейський відділ. Після цього значить, там допити, скількись держали. Отправляють в Вену. Ноє Бецирк, дев'ятий Бецирк. І там значить следователь і ведуть допроси. У нас основна

207 Будейовіце — місто на півдні Чехії.

208 Санкт-Пельтен.

зацепка була, для німців, звідки карта, звідки плащ-палатка і компас. Значить це ви готовились. Ну і дають, значить, через це, два місяці держали, водили сюди туди з допита. На допитах, я вам скажу по-правді, немци кулаків не жаліли. Не так кулаки, як гумова палка.

Іван ФЕНЬ

В 1942 році мене забрали до Німеччини. Та по дорозі з під Києва я втік із вагона. Та вмiсто мене забрали сестру. В 1943 році мене забрали знову й вивезли до Австрії, де я знаходився в м. Ейзенерц²⁰⁹, табір № 62. І холод, і голод змусили мене й ще чотирьох втекти з цього табору, та невдовзі нас піймали і відправили в м. Леобен²¹⁰ в штраф-лагер. Там будували канал, бетонні роботи. В таборі було чоловік 300. В 4.00 ранку підйом, всі вибігаєм на плац у дворі табору до пояса голі, і по кругу бігом «марш-марш», 30 хвилин по периметру стоять надзирателі з резиновими шлангами і б'ють по чому попало «Шнель, шнель», щоб скоріше бігали. Поснідали баланду з брукви, 400 гр. хліба і на роботу з 6 ранку до 6 вечора, без вихідних. На роботі били шлангами за самі дрібні провини, щоб більше не кортіло тікати з лагера. Через 3 місяці знову відправили в той же табір № 62 в Ейзенерц. Та голод і важка праця винудили знову тікати. Втекли з табору нас трое. Саме ближче було тікати до Італії. Центр Альпійських гір. 5-6-кілометрові гори, кругом ліс... і через десяток днів ми були в Італії. Вночі спускалися униз в долини, рили картошку, де козу, чи теличку приріжем, виріжем 5–10 кг м'яса, і знову повище в гори. Та через місяць чи два нас піймали. Ми на той час не знали, в Італії править друг Гітлера – Муссоліні, такий же фашист і кат, як і Гітлер. А в горах Італії тоді оказується активно діяли італійські партизани-гарібальдійці. І коли нас доставили в гестапо, то почали бити на допитах, щоб ми призналися як і де ми зустрічалися в горах з їхніми партизанами-гарібальдійцями. Ну ми їх не бачили, що я міг сказати перекладачу, який говорив одне й те ж кожного дня. Де, коли, ми бачили партизанів, скільки їх, де саме зустрічали??? Один наш друг, Костя з Челябінська, помер від побоїв. Утягли його до підвалу ще живого, а на ранок він помер. Нас двох, що осталися, продовжували бити ще днів 10–12, так нічого й не вибили. Просто нам не було що розказувати. Партизанів ми дійсно не зустрічали. Мій напарник, Перехрест Іван Дем'янович, який уже помер, теж бідняга насилу вижив, був побитий, він на 3 роки

209 (Eisenerz нім.) – місто в Австрії, давній гірничодобувний центр.

210 Леобен (Leoben) – місто на південному-сході Австрії в землі Штирія.

старший за мене. Я був тоді самий молодший. Ну вибили і в мене 22 зуби, остальні 10 скоро самі повипадали, бо вибили і кусочок щелепи в роті. Сильні болі і в ногах, били дерев'яним молотком по босим ногам, по підшві, по п'ятам, по колінам, водою поллють і знову бить. Підвішували за ноги вниз головою підтягали по блочку на вірьовці. Висиш, а кров у голову давить, в голові шум, гуде, кров і з носа, і з ушей, а витертись нема як, руки то назад зв'язані. Скільки висів, не знаю, свідомість відібрало, очнувся в камері, рядом стогне мій напарник. А вночі знову на допит. Знав би я, що про тих партизан, мабуть, би давно розказав би, ну ми їх не бачили. Через місяць чи більше нас відправили до Австрії. Грац, Вена, знову допити, катування. І 23 серпня 1943 року я попав (як за дві втечі з табору) у Концтабір Маутхаузен.

Ігор МАЛЦЬКИЙ

Но нас везли почему-то не в Германию, а везли в сторону через Чехословакию в Австрию. И вот там эти офицеры, которые были со мной: «Так нужно бежать отсюда. Сейчас уже охрана с вагонов этих, тех, которые стояли в тамбурах, снята. Осталась только такая охрана». Начали мы ночью ломать пол в вагоне, вагонах. Вот, сломали пол. А поезд, там были такие у них подьёмы, поезд еле-еле идёт. И мы потихонечку под вагоны начали сползать. Ну, и я тут. Ну, короче, нас человек пятнадцать или двадцать, а может быть, и больше. Ну, много с вагона ушли. Но мы решили не ити все вместе, а разбиться по парам, по два, по три человека. И вот мы шли, прошли мы уже всю, вот так была возле Судетских гор. Я знаю Судеты, вот в районе Судет было. Дошли мы до Чехословакии здесь, уже уставшие. И вот в одном из, шли ж ночами, а нужно ж пропитание какое-то. Мы заходили в сёла. Ну, приходилося воровать. То кролей во дворе своруюем, то ещё чего. Вот. И вот, однажды, мы шли, зашли в одно из селений. Ну, мне говорят, ты как самый младший, зайди, попроси хоть у них, что-нибудь там. А там уже были чехи. Я зашёл, он увидел меня: «О, русский, русский, русский». Я: «Да, да. Русский. Русский, русский». – «Бежал?» Я: «Да, бежал». – «Ну, заходи, заходи». Зашёл я. Накормили меня, напоили. Женщина эта, с тех пор я запомнил название еды – «кныдлики». Мне кажется, что это самая вкусная еда на свете, кныдликами накормила. Потом он мне говорит: «Ты, знаешь...» А я ему говорю: «У меня там товарищи, ещё два товарища». Он говорит: «Ты знаешь, у нас однажды...» Я не знаю, может быть, это о Лидице был разговор, может быть, нет. «Однажды поймали здесь, в одном селе, то ли партизан, то ли этих парашютистов, все село, – говорит, – сожгли и отправили остальных в концлагерь».

Поэтому нам страшно, чтобы вы оставались у нас. Вот там есть у нас, – он показал, – в лесу там подкормку ведут оленей». Там или чего там у них, охотничьи эти уголья. – «Там сено, и есть домики такие. Вот там и переночуете». И дал нам большое, у них хлеба пекли большие – по двенадцать килограмм, такая буханка большая. Ещё что-то он надавал. Ну, принес, поели мы, накормил он нас. Пошли мы в это самое туда, переночевать. Ну, мне прости-тельно, но военным непростительно. Снег. Следы-то видно. И мы залезли туда в это сено. И там мы уставшие, значит. И вот только я услышал, когда нас уже прикладами оттуда выбивают, выгоняют. Стоят эти самые, называлось, эти они носили железные бляхи вот здесь, фельджандармерия немецкая, да? А там как раз тоже партизанщина была. «Партизан! Партизан!» – «Никс партизан, никс партизан!». Мы, мол, восточные рабочие, мы на работе здесь работаем. «Где?» А мы, мол, мы не помним, мы не знаем. Ну, что я мог сказать, если я не знал, где, если мы с вагона бежали. Ну, короче говоря, привели нас в полицейский участок, эти жандармы, эти немцы. А там полицейские чешские. Когда немцы ушли, они нам понамазывали хлеб смальцем, накормили этим хлебом. Ну, по-чешски мы хорошо, и они более-менее украинский. Чешский он схожий, понимали друг друга. Вот, говорят: «Да, попались вы здорово». И после этого отвезли нас в тюрьму города Кладно. Сидел я в этой тюрьме сперва один в одиночке. Нас посадили по одному. И водили в гестапо на допросы. Лупили, били. «Говори – партизан? Признавайся! Легче будет». – «Да нет. Да, если б я знал, сказал бы. Ничего не могу сказать, если я не знаю». И в действительности я не знаю, выдержал бы я или не выдержал, но я все равно не мог ничего сказать. Сказал: «Да, – признался, – мы бежали, бежали с вагона». – «А-а-а?» Словом, короче, они знали, с какого вагона были побег и так далее. Словом, больше меня не трогали в гестапо. Я же забыл сказать, что со мной же еще был Толя, мой родственник. Он моей бабушки сестры сын. Он мне приходится вроде дядька, но он младше меня на один год. Вот. Тогда нас уже объединили и отправили нас в Терезин²¹¹.

Яків ЛОМАКА

Шахта, город Бойтен²¹². Це на границі Польщі і Германії. Шах-тьорами. Ну я ще ж малолетка, в шахті ж не робив же ж, після семи класів – і вже на шахті. Шахти ж були небезпечні. Бурять пласт,

211 Терезін, Терезінштадт (Theresienstadt) — нацистське гетто і концентраційний табір, що розташовувався на території колишнього гарнізонного міста Терезін в Чехії.

212 Польське місто Битом (пол. Bytom, нім. Beuthen) — місто на півдні Польщі, у Верхній Сілезії.

свердло таке – метрів два, бурять пласт, закладають взривчатку. Машинкою... одийшли, заховались за угол, крутнув – воно рвонуло. А потом риштаки таки і цей уголь кидають. Це ж думають, що вони розумні, там два гражданськи таки дядьки були здорові. По-первах треба було крепьожний матеріал поставити. А вони взорвали – та кидайте! Так пласт же падає на голову. Два пленних було наших. Пласти падали, побило – нема. Тепер нас туди. Думаю, ну тут уже всьо! Конці! Іще й каже, здоровий такий, німець чи поляк, «Піди принеси стовп крепьожний, кріпить пласт». Я пошов, узяв – дак я його тіки-тіки підняв трохи. Не піднесу. Такий завтовшки, треба три-чи чотири. Я став та й стою, бо я його не піднесу. Він ждав, ждав, бо ж моє діло кидать уголь, а твое діло кріпить». А він же ж дурнішого шукає. Не дурнішого, а він главарь, шо ти йди, принеси стопа. Я й стою. Каже: «А чого ти не несеш?» А я кажу: «Ти наївся, а я голодний, осьо, я його не поднесу» (показує). Щось бурчав, бурчав, а тоді бере, хватає, несе, бо баче, шо я його не поднесу. Бачу, всьо, шо тут не виживеш довго. Ще хлопці попали мастера ті хорощі, более чувствітельні, а це попалися вредні два мастера.

Там у мене був один друг, Сашко, березанець (з Березані), він із приюта, він грав на гітару харашо. Він бойовий такий парень. Кажу, Саша, давай утечем. А вони приводять на шахту, охрانیк-поліцай, спускають у шахту, а тоді іде додому. А вечором, кінець смени він іде забірять. Ти знаєш, шо, кажу, зйдем у туалет і через вікно втечем. Тіки ж осьуди город Бойтен, праворуч, а сюди – поле. Кажу, знаєш, Саша, плигай ти перший, ти бойовий такий, а через п'ять минут я плигну. Він плигнув, пішов, і я його більше не бачив. Я плигаю, іду на проходну, дощик пішов. На проходній цей пропускає, а я не перевдівся, от у чистій одежі, вроді зі смени іду, а він газету чита, на проходній. Я собі марширую, без остановки, бо тоді, як впіймають, то п'ятнадцять кийків по ребрах дадуть. Я проходну пройшов, тільки пересік дорогу – і на поле. На полі я йшов, ішов і того Сашу так і не зустрів, і по цей день не знаю, де він. Чи він де попав, чи погіб де.

А я ішов-ішов, я думав, мо до станції якоїсь. Кажуть, якщо поїзд на Восток іде, з танками, з машинами німецький, то залазь туди і перевезуть (сміється). Ну я до одної станції дійшов, обождав, іде поїзд. Дак вони хитро зробили, загороджено і там охрана. Поїзд як вийшов із загорожі, уже на скорості на великій, я не дожену, щоб учепитися. Я попробував – нічого не получається. Я пошов-пошов. І їсти ж хочеться. А люди там, як тільки куди зайдеш – дак вони німцям заявлять, і премію їм дають, і муки, і крупи, а тебе – посадять. Думаю, не буду заходить нігде. А тоді

вже так їсти схотілося, крайня хата – зайду. Захожу – там старик лежить. Каже: «З куда ти?» Кажу: «З Києва?» – «Що тікаєш?» Кажу: «Так, тільки я їсти хочу». Він дав молока мені, хліба, я поїв добрячо. І сказав: «Двадцять один кілометр границя німецька і закрита, з собаками охороняють. Гляди, ночью може десь огородами там пройдеш». Я пошов, іду-іду да підбігом, дороги минаю, бо по дорозі солдати ідуть, а полями йду, огородами. А потом, думаю, вийду тут на дорожку. Коли село тут і жандарм на велосипеді іде! Я не счувся, як 21 кілометр пройшов і через 200 метрів застава, погранічники. Він доганяє мене на велосипеді і питає документи. Кажу: «Нема». «Іди вперед».

Прошли трохи – застава. Мені наручніки накинули. Вони обідають. Думаю: «Може їсти дадуть». Не дали. Хоть би недоїдки яки. Не дали нічого. Коли один бере сокиру, приводить мене у сарай, там туші лежать, м'ясо рубать собакам. А я ж їсти хочу. Дак я думаю, я тобі нарубаю. Гух сокирою – дак вона не рубає, тільки притулив. «Фесте!» – каже, – сидеть! – Ти, кажу, наївсь – а я голодний, я не подужаю рубать. Він мене – в морду! Раз! Два! Думаю, бий, чорт з тобой. Коли женщина іде, сумка хозяйственна, повна сумка: батон зверху видно. Вона якраз доходить, як він мене вдарив. Жінка питає, чого він мене вдарив. Той пояснює, що я не хочу рубать. – Скільки тобі год, – вона питає. Я кажу: шістнадцять. – Откудава ти? Кажу: з Києва. То вона стала цього німця сварити, я зрозумів, що вона каже, що я ще юний, а він мене б'є. Не став я рубати ті кістки, помив руки. Приїхав якийсь офіцер німецький, погрузили мене на поїзд і привезли в тюрму в Сосновіце (Сосновець)²¹³.

Тюрма Сосновіц. Місяць я побув, мене в Мисловіце²¹⁴ у штрафлагерь, тоже там місяць побув. І тоді в Мисловіцах нас чоловік тридцять на машину посадили і завезли у Освенцім, у концлагер.

Іван ЄВТЕХОВ

А потом собрались мы, решили побежать. И побежали мы в сторону Италии (*пауза*). Зачем это надо было делать? Не знаю. Ну хорошего ничего не было. Решили вечером. А утром побежали. Сели на поезд и отправились поездом. Поезд до конца, а потом неделю целую шлялись по лесах. И нас на шестой или на пятый день кто-то увидел (*пауза*). И забрали. Привезли в прокуратуру в тюрму,

213 Сосновець – промислове місто в південно-західній Польщі, у Верхньосілезькому вугільному басейні.

214 Мисловіце – місто в південно-західній Польщі, у Верхньосілезькому вугільному басейні.

в Мюнхен. «Если вам не захотелось в Грюнвальде²¹⁵ быть, то вы будете сейчас в лучшем лагере». Неделю посидели в тюрме, в высотке был в Мюнхене. Машина приехала забрала нас, и отвезла вы думаете куда? В Дахау. [...] В карантинном бараке ходил-бродил полтора месяца, пока не забрали в «большую командировку». А что такое командировка. Собрали тысячу, а может полторы узников, посадили в вагоны и повезли, а куда повезли, кто его знает куда. В Маутгаузен мы приехали...

Онуфрій ДУДОК

І як то ми приїхали вночі, на рано хлопці збиралися поїхати на пошту, щоб написати п'єсьма додому, шо ми, шоби не писали листів, бо нас вже там нема. Я тоже з ними поїхав. Але знаєте я слабо писав в той час, шо я три кляси, помаленьку писав. Поки я написав то-то нашкрабав то п'єсьмо. Тії шо ми разом з ними приїхали, вже пішли, пішли назад, а я залишивсі сам. І коли я вийшов з почти сам один, і шо на трамвай грошей не маю. А то недалеко було від почти, то я вирішив, значить, пройтисі пішком там. І я вийшов з почти, йду, і тут до мене пристав поліцай і питає сі аусвайз, каже, аусвайз. То значить ну та як в нас, паспорт – значить аусвайз. Ну я сказав, шо я паспорта жадного не маю, бо ше мені ніхто не видавав паспорт. Ну то він каже, підем на участок. Щоби я йшов за ним. Ну він мене завів на гестапо. В гестапо там питаютсі: шо я, звідки я, де я, коли я прибув сюди. Ні документів, нічо немає. Ну, я сказав, шо я прибув на станцію там і там, я не сказав де, бо я ше навіть не знав де то, шо то є, бо шо я міг знати, як я тільки шо прибув. А він каже, добре, той гестаповець сказав добре, ми будем шукали ту організацію. Ми її найдем, але ти будеш тут в нас поки ми її найдем. Шукали, але мене там замкнули, там таке приміщення було. Шукали, шукали, аж на третій день відкрили мене і випустили, і питають і того во. Чому я втік з транспорта? А я кажу, що я не втівав. А вони як дзвонили до тої організації, то організація сказала, шо такий транспорт прибув. Але зараз його нема. Значить тут в журналі записане, шо він з транспорта втік. О таке. Така справа. А за то шо втік, то вони карали лагером. І після того вони мене, значить, ше потримали там. Приїхала така машина, шо відвозить від них в тюрму, мене заарештували. І ніякої ні просьби, нічого, без ніякого суда, без нічого взяли мене, значить, і заарештували.

Завезли мене в одну тюрму. Потім з тої тюрми, десь посидів пару днів, в другу. І так перевозили шось сім чи вісім раз так. А

215 Грюнвальд (Grünwald) — громада в Німеччині, розташована в землі Баварія. Підпорядковується адміністративному округу Верхня Баварія. Входить до складу району Мюнхен.

потім, значить, в останній раз, приїхала машина така, що тюремщиків возить, і вона, та машина, так задом до виходу тої тюрми. Значить, мене там всадили. Як мене там всадили, в ту машину, то там вже було так напресовано людей повна машина. І машина відїхала, двері закрили і возять-возять-возять і привезли, привезли на місце вже, машина відкрила двері і той кричить по-німецьку – всі виходить. Коли нас з тої машини виладували, то там було вже 40 чоловік. Вистроїли всіх і порахували всіх по списку же всі ту вже ест та як. Відкрили двері того лагєру, а то вже лагєр загороджений був дротами і в тому лагєрі два бараки, великі два бараки були. Коли я зблизився до того бараку, слухаю, шо там так кричит.

А ви знаєте, а вони там кождому при прийому в тїм бараку кождому вибивали на задницю по 25 нагаїв. То такий прийом був. О. То так лавка стояла, так во, посередині, з одної сторони один з нагайом, такий фест, знаєте, катюга і з другої сторони другий і клали його на таку лавку, ну лавка, знаєте, така і кождому вибивають, а ті, шо підходять всьо то на то сі дивлять як то б'ють. І кождий вже посинів зі страху від того. Ну, і во так приходить моя черга, треба лягати і всьо відбили. Ну кажу вам до десь так до вісім ударів, то дуже страшений біль. А потім уже не болить нічого. Ніц, а ніц. Так просто якби затерпло, знаєте, то місце, затерпло зовсім. Але вони мусіли відбити, бо той присуджує по 25 і б'ють до 25. Так. О так били. І, але то страшно сі дивити було, як та людина, як з перших ударів, як вона, значить, наперед почервоніла, знаєте, а потім посиніла, а потім десь пожовкне. Во так, як той каже так сі мінєє та людина від тих ударів, во. І потім, значить, після тих, а по єдному, кого вже перебили, відволікають, їх кого тягнуть, кого так ше ведут в камеру.

Це штрафний лагєр був. Штрафлагєр Нюрнберг. То звідтам нас затранспортували в Флоссенбург.

Аушвіц

Павло АЙДОНЕЦЬ

Замісник начальника концтабору – (*голосно та чітко*) Карл Фрітч²¹⁶ – построїв нас і каже: (*голосно*) «Вас, – це вже я своїми словами, бо він казав по-німецьки, а тут потом мені поляк перервав, що, – вас привезли сюди не в санаторій, а в німецькій концентраційний лагерь, із якого єсть одін тільки виход, – і показує пальцем, – через дымоход крематорія» (*Сумно*). То нада собі представить, як ті, які добре його розуміли, я то не розумів, що вони почувчувували (*у розпачі*). Це ж страшне діло, що привезли вже убивать (*підшморгує*). Був я на карантіні, ну не помню скільки. На карантіні... Ну, різні люди, різні розговори, багато було із військовополонених, які тікали і поймали, оце так, як і батько Ющенко, Андрій. Вот. Він втік з військовополоненого табору, його поймали, привезли в Освенцим. І так далі, і так далі. Був я на другому блоці, на четвертому, на восьмому, на сімнадцятому, в Освенцимі. (*Голосно*). В головному таборі.

Богдан КАЧОР

І завезли нас до того Аушвіцу, або Освенцим по-польськи, і до Біркенау. І нас до того Біркенау привезли, бо то новий концтабір був, але обведений цими, колючими дротами. Три ряди колючих дротів і знаєте шо, я знаю, може двадцять п'ять, може більше метрів вишки були, на яких сидів той наглядач із скорострілом. А між дротами ходили також із собаками ті наглядачі, есеси. То було карантана – учили тих лагерьних порядків там. Казали піджак брати наперед, а туди кидали [пісок та землю]. А тоді бігли з тим піском-землею двадцять-тридцять метрів, і висипали. А потім брали з тої купи – і назад. Я кажу до того наставника (*сміється*), кажу: «Шо то не має змісту, то не робота». А він каже: «Ти дурний, ти

216 Карл Фріч — гауптштурмфюрер СС, службовець різноманітних концтаборів, заступник коменданта концтабору Аушвіц-Біркенау.

глухий» – каже. «Нема сенсу, же ти попал – Нема змісту, що ти сяди попав» – каже (*сміється*). А я в своїй молодечій наївності все так то сприймав. Я так то казав. І тоді, за той час, може зо два тижні ми були в тому Біркенау, і нас перевезли до так званого старого Аушвіцу. То був вже більш впорядкований табір, бо там були колишні військові казарми. Але там був так званий одинадцятий блок, на якому розстрілювали і вшали. Була і шибениця, і така стенка, де розстрілювали. І тоді, як скінчили езекуцію, забрали жертви, не знаю, скільки їх було. А нас тоді випускали, чи виганяли на подвір'я, де були їхні вбрання закривавлені. Я думаю, що то було для психологічного гнету нас, знаєте, аби ми зломлювалися психічно, знаєте. Очевидно, то також треба було витримати і не піддатися тому, бо хто піддався, то пропав, знаєте. Ми на тому одинадцятому блоці також були два тижні. Може воно вважалося, що то карантана, також.

А потім взяли на табір і поділили по так званих робочих командах. Того до такого, того – до такого. Очевидно, ті старі на ліпших командах були, а ми – на основних. То на найгірших: десь цеглу носити, цемент носити. На дорозі ми працювали, за табором, знаєте. Але перед нами вже були другі наші старші політв'язні. І деяких з них вже викінчили, винищили.

Ігор МАЛИЦЬКИЙ

Потом нас опять грузят в эти же вагоны. Вот, вы знаете, выпало из памяти, то ли в эти, то ли в товарные. По-моему, в товарные вагоны погрузили. И везут.

Привозят на какую-то станцию, открывают эти двери. «Антретен!» – «Строиться!» Выходим мы все строиться, тут гражданские все. А мы в этой же самой робе тюремной, вот. Идёт группа эсэсовцев, человек семь-восемь, потом я узнал, что там этот был, доктор Менгеле, вот, комендант лагеря. И ещё он пред строем хлопает этим стеклом по плечу: «Раус». И вот меня стеклом ударил, выбрали, ещё, ещё, отобрали нас человек, наверное, так 50–60 из этого эшелона, вот. Остальным сказали сдать вещи в камеру хранения. Вот, музыка играет, ходит дежурный по станции. И в полосатой одежде подходит тоже, я потом узнал, что это капо был. Вот он построил нас, и нас повели. А куда? В лагерь. А этих? А этих в баню. А я ему ещё задал вопрос, он поляк был. Говорю, спрашиваю: «А чего они в баню? Они же из дому, а мы же из тюрьмы, и нас туда?» – «Почекай, почекай, ещё пойдешь в баню».

Привели, смотрю: «Арбайт махт фрай», – на лагерных воротах написано так. Это оказался концлагерь Аушвиц айнс. Центральный мужской лагерь. И вот завели в большой такой барак. Там

была когда-то, кавалерия стояла польская, что ли, казармы польские. Ну, потом переделали в блоки заключённых. И здесь самое такое было для меня впечатляющее, не от этой одежды полосатой, которую дали, не всё остальное, а когда мне начали колоть на руке этот номер 188005. А я был, соответственно, сын кавалериста, да, и среди лошадей очень много провёл времени, и в селе у дедушки. Никогда. Я лошадей очень любил. Вот. И знал, как штампуют лошадей. Думаю: «Боже мой! И нас, как скот начали штамповать, эти номера». Вот это для меня было самое впечатляющее.

Поселили в карантинный блок номер второй на чердаке. Карантин, был это самый страшный карантин. Подъём в пять часов. И до отбоя это всё время то строим, то зарядку делать, то бегом, то прыгать. И вот, когда человек уже не выдерживал, умирал, подходил этот капо, то есть, вернее, блоковой, брал его за ноги, а тут стояли бочки с водой. И туда головой, покамест он там не утонет. А потом – в сторону, в сторону, в сторону. А потом были проверки каждый вечер. Эта апель. И вот так стоишь, и ждёшь, кого ж вызовут, номер. Это называлось селекция. Вот, это, соответственно, смотрели там уже негодных, худых и так далее, больных отбирали. Вечером приезжала эта душегубка, в крематорий, туда, в камере, и в крематорий на сжигание. Вот это так целый день, сперва трудно было привыкнуть, но потом уже привык я. Запах человеческого мяса, человеческой гари – это беспрерывно.

Ну, и потом, значит, после карантина я попал работать на «Канаду». Это команда – «Канада». Но не в саму «Канаду», а там, возле «Канады», там был угольный склад, мы грузили уголь, разгружали. А на «Канаде» работали заключённые, ну, в основном, по-моему, евреи, потому что, они потом всё равно уходили туда, в печь. Это, когда я увидел эту гору женской одежды, гору детской одежды, гору мужской одежды, обуви, то и сё, это сортировалось. И это целое, ну, под двухэтажное здание. Это всё этих уничтоженных людей.

Я помню, когда мы грузили уголь, вели мимо нас женскую команду, то есть, женщины. Это было посмотреть, нам было тяжело. Но женщины – это было ужас. И вот, значит, мне с Канады бросили ребята после буханку хлеба. Там всё-таки доставали они хлеб этот. У меня была эта буханка хлеба. И тут этих девочек ведут, а я спрашиваю: «Харьковские есть?» Она: «Есть». – «Откуда ты?» – «Я, – говорит, – Гуданова. Я из Юрьевской улицы». А это рядом с нами. Я говорю: «Ну, держи». Бросил ей эту буханку хлеба. А эта капа помахала мне, эта женщина самая, кулаком. Ну, ничего не сделала. Я это дал. С Ниной Гудановой мы потом в Харькове здесь встретились. Это брат её, Гуданов, Герой Советского Союза.

Сейчас у нас улица названа имени Гуданова, этого брата. Я говорю, так что бывали случаи, встречали мы земляков. Встречали мы земляков там.

Словом, пробыл я в этом Освенциме до июля месяца, июля месяца сорок четвертого года. В июле месяце, при подходе советских войск, грузят нас в вагоны. Ой, как нас погрузили в вагоны, это я сейчас представить себе не могу. Нас сапогами уже впихивали, сапогами. Так, шо мы там стояли один возле одного, битком набитые. Закрыли нас и повезли. Трое суток везли нас, по-моему, или двое суток, ну, шо-то в этом районе. Ни еды, ни воды, ничего нет. А то вытаскивали руку ночью вот в это, в окно, чтобы влагу эту вот полизать. Люди умирали, стояли живые-мёртвые, живые-мёртвые. Им падать некуда было. И вот этот подходит, открываются двери, туда, как со спичечной коробки вывалились и живые, и мёртвые. Городок Маутхаузен.

Валентина СУКАЛО

Уже, девочки говорят: «Шас в шахты нас привезут и забросят, и закидают!» Но не случилось этого. Привезли нас в Освенцим, выгрузили и повели в лагерь. Повели в лагерь, а там... и тут яма большая и с той стороны, но дорога большая была. Смотрю – в яме люди лежат и хлоркой засыпанные. Мертвые. Ну, думаю, будет нам это тоже. Шо мы будем лежать у хлорке. Коли нет. Нас, значит, сразу отправили в барак слезоточивый. Два часа как продержали, дак и слюны и с глаз текли слезы. Слезоточивый газ. (*Короткая пауза*). Два часа мы там сидели! Дезинфицировали все, весь организм. Потом завели нас в это, в комнату, где была баня. Мы пораздевались догола. То вода горяча, то вода холодна, то вода горяча, то вода холодна. Правда нас уже наголо постригли. Постригли хорошо. Потом понамазывали головы мы таким едким. А с нами еще и немка была, а у нее был крем. Вот. так она как увидела, шо пекучка такая у нас, мы все ахаем. Она нам дала крем, немка, мы помазали себе. Особенно шея очень пекла. Потому шо вода течет и эта грязь вытекает и печет здесь. Так она нам крем дала, и мы начали мазаться. Потом немка выкупалась с нами вместе, а потом ее забрали отдельно, а нас отдельно. Так нас увели в такой барак, где не окон, не дверей – просто дырки. Вот. И нас хорошенько там просифонило! Сидели там ночь всю. Голые. Притулились друг к другу и мы не спали, а сидели, потому что холодно было. А утром уже нам принесли одежду! Деревянные ботинки, туфли деревянные эти, колодочки. Потом платья с большими... крестами, прямо вот так вот на все, на все платьє крест красный. Вот. Ну мы поодевали.

– *Платья полосатые?*

– Нет, не полосатые. Тогда были цветные. Это когда мы уже ехали на этап, нам дали уже полосатые. У меня было такое платье темноватое, с цветочками, только крест вот так вот. Ну и потом написано номер мой (*короткая пауза*), у меня тут есть, вот покажу. Номер мой написанный и трехугольничек. Это назывался винкель. Вот он, вот (*показывает свой номер выколотый на руке*). Попришивали нам до платьев.

Я на еврейку похожа. И вот если подойду до кухни попросить супа, дак надзирательница немка: «*Век, юда!*» Я говорю: «Нихт, их нихт юда. Их Украина». Русиш. Украина-русиш. «А русиш?» – тогда можно брать, попросить супа. А какой же то суп кислый! Уже он на солнышке прокис. А нам кушать не давали с утра, а нам давали тогда кушать вечером, когда уже темнело. А целый день мы парились на солнышке голодные. Хлеб давали тогда с опилками. Вот такой кусочек хлеба дадут, вот такой (*показывает*) – это четыреста грамм хлеба. С опилками. Там и опилки, там и какие-то пластмассовые... потом буряк, жмых – там всякую гадость туда кидали. Ну разве это хлеб! Ну мы ели, конечно. Шо ж делать. Ну ничего, я два месяца там пробыла, в Освенциме. А потом и говорю: «Господи! Неужели я должна тут у крематории згореть!» Когда, через два дня и на этап. Это вызывают девчат, а меня самую последнюю. Я четыреста девятая была. А девчата говорят: «Вот счастливая, попала на этап, не в крематорию».

Яків ЛОМАКА

І тоді в Мисловіцах нас чоловік тридцять на машину посадили і завезли у Освенцім, у концлагер. І оце вибили мені на руці номер 130295. Оце по-німецьки як не знаєш – їсти не дадуть. Я і до цього часу пам'ятаю: «Хундерт драйціг таузент цвай хундерт фюнф унд нойціг». А через що, німець же ж дає, дак щоб казав номер. А спереді євреї стояли, а я за ним стою. А він: «Кажі за мной» і номер мій німецькою говорить. Я повторюю. Пока дойду, так вивчу. Тільки не мимляти треба, а чітко і швидко говорити – бо він влупить черпаком по голові.

Оце і все. Зачисляють нас у концлагерь. Фірма Гута – нас чоловік п'ятдесят. Гута – ми каналізацію робили, очисні споруди будували. Я там год побув, заболів я, воспаленіє льогких. Палили, якщо дуже тяжело больний, еслі больний або слабій – палили. Там крематорій був. Дак я боюсь іти в больницу. Нас на роботу не брали, бо туман, охрана боялась, що розбіжаться. Дак до 11 часов тримали в бараку, нікуди не пускали. Так він капа побачив мене, каже «Ти кранк, больний». А я кажу: «Ні. Я буду работать, бо в

крататорію сплять». «Ні, ні – вже не палять» – каже. Тоді я пошов у лазарет.

Я прийшов у лазарет, там давали манку на втором етажі, у дерев'яних бочках. І я бачу, що там у бочці остається на дні манка. А там були хто? Поляки були, німці були, чехи були, вони з дому посланки гарні получали. Вони те, концлагерне, не дуже їли. То я стою коло тієї бочки, коли обзивається хлопець з Полтавської області, він лежав на середньому ярусі, а я на третьому. Кажу: «В тебе номер пошти такий як у мене, а де ти взявся?» А як нас роздягали до гола та ми проходили на медкомісії біля лікарів, то його відправили прямо, а мене завернули. А виявляється, то тих хлопців відправили на болоті копати, електростанцію строїть, то їх там половину вимерло. А його случайно комісія Красного хреста врятувала, йому дали ліків і відправили в лазарет. То він мені пару таблеток аспіріну дав, я їх випив і в мене температура пройшла. І вже я поправився. І це треба йти на роботу. А в мене ж тут їжі хватає, і манка. А цей врач термометер подає мені на третій етаж. То я привчився натирати термометер до 37,5 градусів, невелику температуру собі робив і далі був у лазареті.

Вже Красна армія була в Польщі і почали лагерь евакуїровать. Сказали тяжело больні та євреї остаються, а остальні на транспорт. То я думаю, це ж євреїв сплять обязательно, і тяжело больних – тоже. То я думаю. Треба евакуїроваться. І записався. І мене завезли... везуть-везуть... тисячу чотириста чоловік у концлагері було, завезли в Матхауз.

Прибуття до концтабору Маутгаузен

Дмитро НІКІПЧУК

Помню всё. Там очень много было построек таких, бараків, не один, а кругом так, и в середине туалет был такой, шо ходили туда, значит, со всех бараків в туалет. А потом баня так на севере Маутгаузена... на севере баня была, там мылись, всё, там воды много было, и ходили каждый день в баню мыться после работы. Ну да, мыться. Или помыться так: руки, ноги помыть там, всё, можно было ходить. А кушать давали брюкву, хлеба там 450 грамм и суп с брюквы, потом чай. Два раза кормили, вечером уже ужина не было, только два раза...

Никого не переодевали, так и были в своей форме... в своей солдатской форме.

– Ну, а скажите, а барак для военнопленных, он был как-то отдельный? Или это был русский барак? По какому принципу там разделялись?

– Для военнопленных, все были вместе там. Кто попал туда, все были вместе.

Микола АЛЕКСЕЄНКО

В Маутгаузен ми прибули вже годин чотири було? Там в Маутгаузені робочий день в суботу був тільки до обід. Нас загнали в баню Постригли кругом де що є. Дезинфекцію пройшли. І давай банить нас там. Баня була так. Це було літом, а з Дуная вода холодна. То дасть холодну воду, то – кип'яток, то холодну воду, то – кип'яток. В общем, закаляли нас добре. Дали нам номери, нову одержу дали: лагерную ту, полосату [...]. Пробыли ми там, у Маутгаузені, на карантині два тижні. Карантин – це там навчали як строятися, як на роботу збиратися, розпорядок дня вивчати. [...] Після двох тижнів карантину, нас відправили по командах на роботу. І я попав в команду штайнбрух²¹⁷.

217 Штайнбрух від нім. Steinbruch – каменоломня. Робота в каменоломні.

Роман БУЛЬКАЧ

Я би вам розказав то, шо в концлагері було, шо мені найбільше запам'яталося. Значить. Шо мене вразило там, у концлагері. Я там пробув два роки й одинадцять місяців. А в сорок другому году, третього червня, я прибув із тюрми із Нюрнберга. Приблизно тисячу чоловік нас перевезли, наче б то на якісь роботи, а практично цей ешелон йшов у Маутхаузен. Ну зустріч. Про це багато написано книг, про те, як зустрічають, як убивають людей. Не доходячи приблизно від Маутхаузена п'ять кілометрів, і бігом, бігом. В кого які були речі, все кругом ото бросал, а хто падав, то їх гестапо добивали. І з тисячі осіб 15–20 убили, доки догнали до Маутхаузена. Ну Маутхаузен – це відомий, звичайно, концлагерь групи III. Значить, там, як заходиш, то оголошують на різних мовах, шо входите до виправного лагеря Третього рейха, хто буде краще работать, той більше проживе. Звідси зашли ви через врата, а звідси – показує на крематорий – через трубу вийдете. [...] Це було у Маутхаузені. Це я був спочатку у блоці 17 – це був карантинний блок. Місяць на роботу не ганяли. І хто захворів, того «лічили», і в крематорій шов. Тобто видержували так карантін.

Володимир ІВАНОВ

Что такое Маутхаузен? Это самый центральный лагерь, где расположена штаб-квартира этого концлагеря. В августе тридцать восьмого года немцы захватили Австрию. В августе тридцать восьмого года он был построен. Это в Австрии, где-то сто восемьдесят километров от Вены. Ему присвоена третья группа... третья категория [в системе нацистских концлагерей]. Это самый страшный концлагерь... оттуда нет выхода... А на бране, на бране концлагеря там написано было в переводе с немецкого: «Оставь надежду всяк сюда входящий». Это лагерь на уничтожение. И вот, центральный лагерь – это пятнадцать бараков. Их называли блоки. А потом был забор и еще пять бараков. Это был карантинный лагерь. А в сорок четвертом году из двадцатого [барака] сделали блок смертников, где был Рыбчинский*. Я был в одиннадцатом блоке, который выходил на апельплац. Барак, этот самый, одиннадцатый – это был блок малолеток русских. В основном, я вам скажу, там было восемьдесят процентов украинцы. Россиян было мало. Мы работали на каменоломне. Каменоломня – это сто восемьдесят шесть ступенек вниз. И там круглый год взрывали камень, а мы обрабатывали его, делали бордюры для дороги. Вот это мы работали там в любую погоду. Значит, питание паршивое самое, какое только может быть. Это трудно даже сказать, что

это за питание (вдыхает). В лагере, я вам скажу, жесткая была, жесточайшая дисциплина.

Вот там в чем строго было, вот идет на работу группа нас двести человек и двести должны вернуться. Двести человек с барака нас забирал немец, руководитель, тоже узник, только он... Если мы политическими были – треугольник красный [пришит на одежде] и буква была «R» – русский и там другие, по национальности. То немцы эти [руководители] были бандиты, уголовники, короче говоря. У них был зеленый треугольник углом вверх. У нас почему вниз – это пожизненный. Короче говоря, с того лагеря никто не выходил, раз он попадал туда (*вдыхает*). Идут на работу двести человек и двести человек должны вернуться, в каком виде, их не интересует. Поэтому трупы мы приносили сами (*многозначительно*). Несли. Вышло двести человек с лагеря на работу. А работа была все время вокруг лагеря. То двести человек должно и зайти обратно. В каком состоянии – это их не интересовало. Мертвый, живой – но двести должно возвратиться. Это соблюдалось. Каждый вечер проводили проверку. Каждый вечер. Вот на так называемом апельплацу, каждый барак докладывал перед начальством... Был это немец, уголовник, руководитель барака, сам же тоже узник, его называли блоковой. Кроме эсэсовцев, был еще из узников начальник в блоках. Выходили каждый вечер на апельплац – поверка вечерняя.

Онуфрій ДУДОК

Приїхали в Матхаузен і зразу до лагелю привезли. Але як виладували з вагона, Боже, там таке... видно там тої рампи не було. То високо, високо шо так, шо люди де-хто скакав. Де там, я ледве зліз там. Але він, есесовець, видно шо так в'яло то вилазіт, то скочив до вагона, спустив собаку, а собака, кажу вам, кусає ті вівчарки такі, знаєте. В ідного як сі вп'ялив ту во в шию зубами і той так впав, надів з вагона, і з тим собакою, і того во. А я так збоку, то сі на то дивив аж я м сі здригнув. А той збоку стояв, я його не видів, шо він тут зайшов, як мене гримне ту во, то в мене та рука була холодна, десь я не знаю, цілий рік після того. Нерв видно пошкодив. Так сильно вдарив.

Там тоже до бані, всьо надворі, там розбирайсі до бані просто. По соткам, по соткам. Сто людий в баню скоро пропустили і на бараки. В Матхаузені, то центральний лагер Матхаузен. А він мав філіяли. Там багато тих філіалів. Там только був центральний лагер, де там пронумерували і там був карантин. Допустім

* Див. інтерв'ю Рибчинського Михайла Львовича в цьому збірнику

транспорт прийшов, через баню пропустили, – і на карантин. Там на тому карантині були ми, я не знаю, дець з місяць часу. Не довше. І потім нас знову ж в путь. Але тим разом вже не вагонами, а так, в маршу. Маршу треба було з центрального лагера в Матхаузен йти в Кузенайнц [Гузен-1]. Кажу вам, то було сміх і гріх. (*Посміхаться*). Так гнали бігом той транспорт летіли, що всі ті гульшуви²¹⁸ погубили. А ззаді ціла бригада лишили спеціальні для того шоби збирати ті гульшуви. І то. І всі босі майже прийшли до лагера. Так така, така дорога була. То страшне було, Боже ти мій. І там нас що до Кузенайнц [Гузен-1], то там вже було всьо підготовлене для транспорта. Бараки, я попав на барак вісімнадцятий барак, вісімнадцятий барак. За нами ше був дев'ятнадцятий, а третій то вже була крематорія, там де палили людей. От таке.

Олександр САФРОНОВ

И потом, значит, пришло распоряжение... Я не знаю, сколько там нас отобрали, но меня, значит, в эшелон, и в Маутхаузен повезли. В Маутхаузен. Да. Это сорок четвертый год был. Уже наступали наши, я так понял сейчас. Польшу захватили тогда, и нас вывозили дальше. Молодых. Таких как я молодых отобрали, а стариков там оставляли. [...] И вот таким образом я попал в Маутхаузен.

Приехал я в Маутхаузен. Был я в блоке номер восемнадцать. Карантинный блок. Что интересно, когда я уже потом, когда я был здесь на родине, я узнал, что там Карбышев был. А эти блоки были семнадцатый, девятнадцатый, двадцатый – они были так огорожены проволокой. Я как-то выходил с этого блока, вижу генерал курит в шинели. Я потом подумал, что может это и был Карбышев, но оказывается его раньше, конечно [убили]. Его, по-моему, в ту зиму казнили, конечно. Но я так думал. Ну и побыли мы в этом блоке восемнадцатом неделю, потом нас на работу посылали в этот карьер. Вот карьер я прошел этот. Триста с лишним ступенек. Ну и после этого отправили меня, пешком мы пошли, там недалеко Гузен-1, Гузен-2, концлагеря два.

Богдан СІДЕЛЬНИК

А куда дальше? Ну, а дальше поїхали в Австрію, бо Матхаузен від границі чеської не дуже далеко находився. Ми поїхали на місто Лінц. В Лінцу пересіли на другий поїзд. А в Лінці на вокзалі ми бачили розриті гори бомбами американськими і там працювали воєннополонені, радянські воєннополонені. Всі вони там були одиті в

218 Гольцшуге – від нім. Holzschue – дерев'яне взуття.

одежу в'язнів полосату, а на спинах мали букву «SU», тобто сов'єт юніон. Ну, нас привезли до Лінца. Пересіли на поїзд, пару станцій проїхали – поїзд став. Транспорт в'язнів з тюрми до Матхаузена складався десь приблизно до 30 чоловік. Всі ми були закуті в наручники. Зі станції до концтабору ще було 6 кілометрів дороги. Ми пішки тих 6 кілометрів йшли. Гарна погода, сонце світить. Ті австрійські дома, хатинки дуже гарно виглядають, помальовані, підметені, підчищені. Ми так йдемо і не знаємо куди. Скільки я не питав гестаповця куди нас везуть, та ще в поїзді питав. Він відповідав: «Я не знаю. Приїдете, побачите.» Він то добре знав, куди везуть, но сказати не сказав. Йдучи парами в тому поході декотрі воєнополонені так собі думали: «Напевно нас ведуть на роботи до якогось господаря. Ми там будемо працювати». І цей воєнополонений навіть висказався: «Шо о! Якщо до господаря, то вже дуже добре. Все ж таки в господаря там можна молока попити, яйце зісти, то-то, то-то». Ну він каже: «Якби так війна закінчилася, я *пожалуй остался бы здесь в Австрии*». Я то послухав одним вухом, другим випустив.

Через пів години нас привели під самий шлагбаум концтабору, де була з правої сторони велика таблиця, білим по чорному, білим на чорному фоні написано «Концентраційний табір», але не просто табір, а «*ферніхтунг лягер*» (табір знищення) третьої категорії концентраційний табір. І все там нижче більше написано; за втечу – кара смерті, не підходити близько до воріт, до того шлагбауму і тому подібне. Ми постояли перед шлагбаумом, часовий дав команду «Ходіть всередину.» І ми пішли. Нас привели перед політичний відділ, котрий находився в бараку. З того політичного відділу вийшов есесівець. Ми стояли лицем до бараку парами по двох. Він, прийнявши документи від гестаповців, котрі нас проводили, прочитав всі прізвища, кожний сказав «є, є, є», і гестаповці пішли, з табору вийшли, а нас через основні ворота завели всередину, в табір. Ворота концтабору нашого, то страшні ворота, як ворота пекла: громадні, високі, як твердиня. Всього це зроблено з граніту. Центральні ворота, то були дерев'яні, а з боку була маленька фірточка через котру нас пустили всередину. Зайшли всередину побачили величезну площу заасфальтовану. З правої сторони бараки, зліва бараки, ми нічо не могли знати, де шо є. Завели нас в кут, в кут огорожі кам'яної і сказали роздіватися до гола. Кожний роздівався. Підбігли в'язні вже бувші Матхаузена, різні там, в основному поляки підбігали, вони мали мішки зі собою паперові і кожний свої речі в мішок паперовий кидав. На мішку підписували прізвище, хто ти такий. Мішки зав'язали і в сторону. А ми голі спустилися по сходах в

пивницю, ніби-то пивниця, а то був великий зал баня. Но перед тою банею ще було приміщення, де нас стригли зі всякої волосинки в кожному місці. Нас постригли і пустили під душ. Душ то так, троха горячої води, троха холодної. Мила ніхто нічо не дав, ми там обталапалися в тій воді. Після води підвели нас під бочку з якоюсь рідиною, стояв в'язень, мав квач такий, макнув той квач в ту рідину і кожного помалював під пахами, за пахами і так дальше, і так дальше, но шоби ми ніби-то не занесли якоїсь зарази всередину табора. І після бані нас повели на один з бараків. Да, в бані нам кинули по сорочці і калісони – полосате і шапочку таку, кепу. Повели нас на барак №16 – це значить *кварринтанна* [карантин]. Ми спочатку не знали, що то значить, а нам старожили вже пояснили, шо то таке.

Прийшовши на той барак, нас зареєстрував писар бараку. Кожному видав номер. Сказав: «оцей номер ваш на дротику, то начипіть на руку замість годинника, на ліву руку, а от номери на маточці, то пришийте собі; один на ту сорочку, на ту блюзу, а другий на сподні внизу». Ми то робили, давали голку нитку, пришивали, і я дістав тоді №102511. Ну, писар бараку був німець, а обслуга, там туди входили такі як два парехмахери до тої обслуги, чотири помічники блокового, ну і сам блоковий. Блокового не було, тільки писар то всьо робив. А ті помічники блокового то всі були поляки з Варшави от. Ну і вже ми дістали номери, попришивали, калісони є, сорочки є, а їсти так і не дають. Ми ще не занесені в загальний список на видачу, значить-ся, продуктів.

Олександр ТОМІЛО

Привозять в Маутхауз. І оце в Маутхаузені, значить, станція Маутхауз, де-то кілометрів півтора чи два від самого лагерьа. Там, зразу, стояли такі хлопці з засуканими рукавами, молодьож, есе-совці. Построїли і вперьод. Котрий десь ото шось таке, відставав чи шо, його зразу прикладом по голові, а то і пулю в голову і следующій товаріщ должен забрать його і таскать у лагерь, потому шо в лагерьі уже точно, передають списки значить.

Ну і так. Пригнали нас туди. Зразу карантин, а після карантіна... Десять день карантин. В чому заключався карантин? Карантин заключається в тому, шо оце тобі утром попили кофе, чорне кофе і построєніє стоїть ото 10 часов, яка б температура на дворі не була, а воно жара була це саме, літо. Стоять, люди просто деякі не видержували, хто слабіший був, то той падав. Вообщем викинули сюди за предели строя, от, а остальні стояли. І так до обід, а з обіда обратно построєніє до вечора.

Іван ФЕНЬ

А з Вени вже нас чоловік двісті п'ятдесят на поїзд і оце в Маутгаузен. В Маутгаузен хто попадав, там строку не було. Ні п'ять, ні десять, ні двадцять років. Туди попадали ті, хто не повинен звідти ніколи повернутися. Може ти читала книжку за генерала Карбишева? Оце ж він у цьому лагері був... Я даже у тому бараке днів п'ять, він тоді карантинний був барак, був. Мені показували, навіть де він лежав. Я його...

– *Тобто, навіть серед цих в'язнів передавалось...*

– Да. Да. «Тут Карбишев був». Генерал Карбишев лежав (плаче). Тепер нас в цей концтабір. От вокзала кілометрів три. І під горою цей концтабір. Ну ми ж зразу... перший раз, я ще не знав, що існує таке заведеніє курортне (*сміється*) концтабір. Нас чоловік двісті п'ятдесят. Брама така здорова, здорова! Залізна. Керпічна. Камінь такий здоровий тесаний такий, як оце тумбочка. І висотою три метри забор. Через кожні п'ятдесят метрів – вишка. На вишці кулемет, направлений на лагерь там. А там проволка у п'ять рядів. Чи в шість рядів? А тоді ще отака спіраллю зверху. Тікати оттуда кудася? Стояли ми довго. Там у них через віконце, відкрив, пішов там старший. Показав там їх той... відкрили браму, впустили нас. От... Тоже ж довго стояли, там баню, постригли. Кругом все! Тут, тут (показує на собі, що під руками, на голові, в паху...) тут – кругом, все чисто. Мазь така, що значить... Басейн. І така жидка зелена мазь, грязно-зеленого такого кольору. І то через неї, хоч не хоч, а щоб... Тако, жидкість там і преходиш. По ступенькам там і преходиш і щоб з головою. І там виходиш. І вони з палкою стоять і щоб нирнув, щоб не шло ніякої зарази. В лагерь.

– *Прямо в отій грязюці щоб купався?*

– Да. Оце через цю жидкість ми проходили. Ну через басейн оцей. Шоб... ну дезинфекцію зробить. Роздяглися все. Уже наша одежа все. А нам оту ж полосату, ти ж знаєш яка. Полосату одежу видали. Брюки і рубашка: нижня, тіки узеньки такі полосочки, а ця ж – широкі такі, як у палець, чи може ширші, ну ти бачила і в кіно і часто. І шуги дерев'яні, на дерев'яній підшві... Ну шуги – ботінки. З дерева, з такого, як оце завтовшки. Бо там і там шипи позабигані металічески. Парусиною просто обтянуто і дерев'яна підшва. От. І беретка на голову, тоже ж полосата. *Мицин* називають її.

Ігор МАЛІЦЬКИЙ

В июле месяце при подходе советских войск грузят нас в вагоны. Ой, как нас погрузили в вагоны, это я сейчас представит себе не могу. Нас сапогами уже впихивали, сапогами. Так, шо мы

там стояли один возле одного, битком набитые. Закрыли нас и повезли. Трое суток везли нас, по-моему, или двое суток, ну, шо-то в этом районе. Ни еды, ни воды, ничего нет. А то вытаскивали руку ночью вот в это, в окно, чтобы этот самый иней этот, или, вернее, влагу эту вот полизать. Люди умирали, стояли живые-мёртвые, живые-мёртвые. Им падать некуда было. И вот этот подходит, открываются двери, туда, как со спичечной коробки вывалились и живые, и мёртвые. Городок Маутхаузен.

И вот мы прибыли в этот самый страшный лагерь, это Маутхаузен, потому что даже на воротах здесь было написано: «Покинь надежду всяк сюда входящий». Да? Ночь и туман. В действительности, ночь и туман. И вот, значит, опять подъехали эти фуры, набросали туда полуживых и мёртвых людей. И вот этих оставшихся здесь, истощённых людей, по 50, вот, сколько было человек, запрягли в эти самые тачанки. И вот мы должны, а это ж наверх тащить. Падали, тут били, опять подымаешься. Ну, старались не упасть, потому что бросали тех опять в эту ж тачанку. Это, значит, уже оттудова нет выхода. Доехали мы до этой брамы, ввезли, в эту браму мы въехали. Отвезли этих там, в сторону эти тачанки. А нас выстроили возле стены, справа там стена. И это, как положено, зима или лето, но, слава Богу, это было лето. Раздеваешься догола, вот, и вот мы там стоим голые, голые стоим возле этой стены, час, два. Потом загоняют в баню, в вашраум в этот. Песка набросали там вместо мыла, чтоб мы там мылись. То пустят горячий кипяток, то холодную воду. А потом выходишь, а он стоит с дубинкой: «Плохо помылся». Дубинкой, и опять назад. Опять назад. Ну, короче говоря, в конечном итоге, всё-таки нас выкупали, если так можно назвать. Одели в эту уже новую полосатую одежду. Тут нам номера эти сделали железные, металлические. Здесь пробрили такую дорожку. Мы их называли Гитлерштрассе. И в карантинный блок. По-моему, 18-ый или 19-ый блок, карантинный блок.

Домнікія СКИБА (ШАГАН)

Нас привезли у Маутхаузен ночью. Привезли ночью, вивезли, і ми пішли так під горку, фонарі, прожектора горять. Ну, а там, у Равенсбруку, тоже висока огорожа. І на високій огорожі наклон, цей залізний наклон і провода под током, і у промежутках сильнейші такі прожектора горат. Так шо освіщало, шо ти нікуда туда не дінешся, щоб там ніхто не зміг утекти. Привезли нас туди. Куди нас ведуть, не знаємо. І так під горку цей Маутхаузен, тоже прожектора горять, освіщається. Тоже по дорозі люди ці падали, їх підбирали вже, вони там добивали їх чи шо вже з ними робили, вони усіх живих не довели. Привезли нас туди і поселили, так

огорожено, такими досками, ці бараки для жінок. Нас поселили як жінок окремо. А за стенкою хлопці, там вобще-то був чоловічий лагерь. Ну, там ми побули трохи як-то нам здалося, це був не такий строгий лагерь, у Маутгаузені, як у Равенсбрюку. Бо у Равенсбрюку кормили нас чим – ця бруква, вона не мита була, грязна. Прямо із землею варили, і воно несолоне, вот. І людина, вона не пухла, а висихала. Висихала людина зовсім. Бо є так що от з голоду, я знаю, 33-й, 47-й, то вобще люди опухші були. А там не пухли, просто висихали люди, повністю висихали, одні косточки були. А вже у тому, в Маутгаузені вже давали хліб по кусочку. І хлопці як-то там ше, видно, вони більш живіші, і нам перекидали через всьо хлібину, іноді перекидали.

Михайло РИБЧИНСЬКИЙ

Ранним утром нас вывозили 17 человек, осмотрел врач и повели на электричку. Ехали очень долго. Привезли, когда были сумерки. Станция какая-то, маленькая. Мы были прикованы по два человека, я был в связке с полковником Кобликовым, Героем Советского Союза, летчиком. Часовые передали нас эсэсовцам, они были в черных шинелях, с собаками. Пока мы продвигались по местной дороге, они все время гоняли нас: «Рус! Рус!...» Мы подумали, что нас ведут расстреливать. Но вот мы подошли: такие прожекторы, такие стены. Это оказался лагерь Маутгаузен.

Нас поставили около «политчасти». Долго стояли. Было уже холодно (...). Потом двоих забрали, они армяне, очевидно, решили, что евреи, а всех остальных погнали на 2-ой этаж. Велели раздеться до белья, выкинули грязную окровавленную одежду, полосатую (номера вырваны). Ни обуви, ни головного убора. И погнали, долго гнали, в конец лагеря, где находился 20-ый блок.

Степан ПЕТЕЛИЦЬКИЙ

Я, наприклад, убрання [смугастого] на останку не мав, як я приїхав до Ебензее. Убрання у мене вже в Маутгаузені відібрали, і мені не дали того смугастого убрання. А дали звичайне чорне якесь таке всьо, щоб було. Бо в Матгаузені ми тиждень не мали убрання. Ми спали... Наприклад, зима, бараки, ми спали: доктор Мірчук, я і Данило Чайківський. Ви знаєте як ми спали? На одній такій причі, називають. Той, шо від стіни спав, тоді йшов в середину. Ми так мінялися, бо так зимно було. Зима, січень, ні падає нічого, а ви не маєте жодного одягу. Ми тиждень не мали одягу, бо їм бракувало, ми тиждень не мали одягу. Цілий Аушвіц і інші табори, всіх до Матгаузена везли. В Маутгаузені як нас зігнали! То як би ви там були впали, ви вже не могли встати. Всьо. Так сила

народу напхали. В такий тунель нас запхали. Так що там, хай Бог боронить, що було! Вас тримали і ви мусіли триматися. Як би ви були сіли, то все – не встали б. Ну так стояли майже цілу ніч, аж до рання. Ми переходили через той *бадераум*, знаєте, де душ брали, і нам забрали тоді одяг. А потім після того, як помився, так голий йшов до бараку, ми тиждень не могли дістати одягу.

Богдан КАЧОР

Потім, якщо вже зближався фронт советський до німецьких кордонів, значить, то нас евакували вглиб Німеччини. Спочатку мали якийсь інший план, а потім звернули до Австрії до Матгаузена. То було, очевидно, на наш Іордан, зима, знаєте. Були старші люди наші. Ну знесилені вже. То старалися підтримувати вже, солідарність така була між нашими в'язнями. Навіть одини, який був хворий на тиф. То ми його прямо несли (*схвильовано*), бо інакше стріляли ті есеси, значить. І так нас довели бо Моравська Острава, мабуть Чехословаччина, а від так до Матгаузена.

В Матгаузені там є, мабуть сто з чимось тих східок, шоби дійти до табору, знаєте. То так, ледве ногами тягнули. Всі – і старші, і навіть молодші, такі як я (*посміхається*), шоби дійти туди. Там, очевидно, почалося нове, таке знущання, до певної міри. Бо ніби казали, що треба в лазні скупатися нам. Транспорт привезли багатотисячний. Принаймні п'ять–шість тисяч. Я точно не знаю, тобто у книзі Марунчака* повинно бути. А купали по двадцять, по двадцять п'ять, знаєте. І то так: раз – гаряча, раз – зимна вода. Потім, виганяли на мороз – і чекайте, щоб вам дали якусь білизну. І так, значить, одні штанці завеликі, а сорочка – замала. Взагалі все таке, неконтрольоване. Але ми тую то пекло, чи Дантове пекло (*сміється*), чи як перейшли якось. І взяли нас з Матгаузена до іншого концтабору, в Мельку (*підвищує тон*). То є біля Відня, знаєте. Сорочка чи більше кілометрів біля Відня. Там також, в каменоломах ті проривали діри для фабрики зброї та амуніції, значить. Табір був віддалений може, не знаю, може зо шість кілометрів. І часом колейками ми під'їжджали, а часом – пішки ми йшли туди. І парадокс знаєте був, що на горі був монастир бернардинів. І ми так дивилися, думали: «Боже (*сміється*), яка несправедливість (*підвищує тон*)», знаєте. Але мусіли приймати життя, так як воно приходило.

* Марунчак М.Г. Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. – Вінніпег – Канада, 1963. – 165 с.; Його ж. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. – 364 с.

Робота

Микола АЛЕКСЕЄНКО

І я попав в команду штайнбрух²¹⁹. Штайнбрух – це каменоломні... Там взривали той же ж граніт, а ми прибирали каміння, сортували яке до каменодробілки. Там камендробілка працювала весь час, пилява стояла. А кар'єр цей, каменоломня ця знаходилась... Лагерь сам був на горі, а каменоломня – внизу. Такий котлован виритий здоровий. Тільки один вихід є, ну такий, як дві машини заїдуть, шириною. А то кругом там видовбали кар'єр цей. Тут робив я. А в мене повискакували чірки кругом. І есесовець був там, ходив же ж по кар'єру цьому. Він там не один ходив, там ще ж в кар'єрі робило більше двох тисяч чоловік, а есесовці ходили, наблюдали, щоб работали. Справа в тому, що там не дають ні сісти, ні стать, як говорять. А тільки робатай і робатай. Корисну, чи не корисну ти роботу робиш – це нікого не цікавить, аби ти робив. Там навіть біля купи щебня із совками і лопатами поставили людей – і я кидаю йому, він – тому, і так кружка цієї купи щебня работали. Кому вона потрібна та робота? А давай робатай. Це знущання над людьми було.

Онуфрій ДУДОК

То сі називав штайбрук. Ніхто не знав, що то камінелом. То штайбрук і всьо, то там то-то всьо мова оригіналу, знаєте. Там не було іншої мови тільки штайнбрук, о таке, бльок і таке во всьо. То всьо по-німецку. На штайнбруку, то майже весь лагер працював по сотням. Там виводили кільканадцять по сотням. Всьо вивели на той штайбрук. Там були такі галії. Галія то такі побудовані шо, ну та як барак, ну тільки така велика якби то вам сказати, як вузко, то колійка така, знаєте, такі вагонки завозили в то. Вона посередині йшла, а по бокам стояли такі стелажі і там обробляли, обробляли тії каміння всякі для всяких, всякі заклази, які тільки поступили, то там то всьо обробляли. Камінь наперед таким зубилом,

219 Нім: der Steinbruch – копальня.

молотком стукав, потім такий спеціальний молоток був шо так дробив то знаєте. Рівненько виходило ті бардюри різні, тепер шо то ше. Ну, різне-різне, шо тільки заклази були, то там виробляли з каменю. А камінь, то такий сивий граніт. То страшно твердий камінь. Скільки там той камінь набивав людей, то страшно. Треба було дуже осторожно цілий час працювати очима, бо хто не працював очима, то дуже скоро пішов гайту.

То як я ше був на квантані, то прийшов там один поляк і питається хто, звідки, як, знаєте. Ну, я розповів йому: «Може я тут довго не буду, бо я ж нічого, кажу, не накоїв». А він сі засміяв і каже, по-польску каже: «Ти глупий, каже. Звіди нікого не звільняють. Немає значення, за шо ти сюди потрапив. Тут всі мусимо бути до кінця, доки всі не загинемо. Справа, каже, в тому, як вийде справа з війною. Якщо німці програють, то буде видно, шо станеться з нами. А якщо виграють, нікого звідс не визволять. Всі тут мусимо загинути. Во так. **Але, каже, бачиш, мусиш, каже, працювати очима. Тільки очима працюй.** Але так, щоб охоронець тебе не бачив, не бачив, шо ти на нього дивишся, бо дістанеш зразу, каже (*сміючись*). Це во так працювати очима. І камінь треба брать на плече і так шоби він бачив, шо ти великий камінь носиш, а не там маленький. Як маленький візьмеш, то він тобі два камені покладе. А то, якщо впадеш, всьо – тебе нема. Во так. Такі-то правила там були. Во так. І о така робота тривала там, мучена робота тривала досить довго.

Іван ЄВТЄХОВ

В Маутхаузен мы приехали ночью... Станция Маутхаузен. Ночью мы приехали, а потом выстроили нас всех, а до утра погнали в Маутхаузен. Понятия не имели, шо за Маутхаузен. А когда пригнали нас в Маутхаузен (*пауза*), то мы уже почувствовали жесткость. Очень большую жесткость (*зітхає*). Месяца полтора мы каждый день ходили в каменоломню. Вниз опускаешься и там лестница, берешь камень и несешь километра два за лагерь, там дорогу строили, туда. А остановиться нельзя, там эсэсовцы стоят, кричат: «Шнель! Шнель! Шнель!» А ты возьмешь камень по силе, а пронес сто метров и сил уже нет! А что делать потом? Бросать его, дак тебя ж здесь прямо *каны* шлангами забьют и принесут тебя под крематорий бросят. Только и всего. А смотришь, какой-то специально отвернулся, видно, что у него душа болит, он отвернулся. Положил камень и стоишь, отдыхаешь. Потом он через пять минут поворачивается и «Шнель! Шнель! Шнель!»

Павло АЙДОНЕЦЬ

Потім нас відібрали п'ятсот чоловік і повезли у тільки-тільки побудований філіал Маутгаузена, у місті Лінц*. Тоже по Дунаю. Там був танковий завод. Що це за танки? Випускали корпуси тигрів. То це були тільки корпуси, а потім їх грузили на платформи; так ми, з нашого табору було видно; і цілими ешелонами отпраляли кудись. Для нас побудували підземний цех. Там стояли фрейзерні, токарні станки, строгарні. Длинний такий коридор з низьким потолком. І ото там ми працювали. Мене мастер австрієць підвів до гражданського і сказав, що от научи його, мене, научи на фрейзерном станке. Їх було п'ять-шість станків фрейзерних, американських, при чому найновіші. Оце я повинен був на цьому фрейзерному станку робить. Ну я й робив. Значить, раз я попробував скільки я можу зробить на станку, то я зробив деталей сімнадцять (*іронічно*). А постійно робив тільки три (*посміхається*).

Володимир ІВАНОВ

Мы работали на каменоломне. Каменоломня – это сто восемьдесят шесть ступенек вниз. И там круглый год взрывали камень, а мы обрабатывали его, делали бордюры для дороги. Вот это мы работали там в любую погоду.

Варвара ГРИЦЕНКО

А привезли в оцей Маутгаузен. Оце я так сюди попала. Привезли тут нас, помістили, уже як строго політических.

Три барака спеціально було у тому, на території, на площі, окремо, і нас помістили в оті три барака. Ні вікон, ні дверей, а холодно було, кругом стужа, і тут познімали з нас усе на дезінфекцію. І ходимо ми, повлазили у той барак, кругом вітер, холодно. Ну, а тут тоді пороздавали нам тако, щоб одітися, і тут ото нас держали. Ганяли на роботи, камні носили, там є, по-моєму, сто, сто сходів, сходинок. Нас туди ганяли, і ото, туди зійдем наниз, а там брали по камню, здоровому, і ото по цих сходах, по ступеньках, виносили нагору. Я помню, тут уже я, уже слаба дуже стала, не могла, я відстаю, а він мене прикладом, прикладом по задниці. А я ж...не можу вже.

Олександр САФРОНОВ

Ну и побыли мы в этом блоке восемнадцатом неделю, потом нас на работу посылали в этот карьер. Вот карьер я прошел этот. Триста

* Мова йде про філіал Маутгаузену Лінц III (Linz III), існував з 22.05.1944 до 05.05.1945. На металургійному підприємстві, поряд з іншими видами продукції сталеваріння, випускалися і корпуси танків.

с лишнім ступенек. Ну и после этого отправили меня, пешком мы пошли, там недалеко Гузен-1, Гузен-2, концлагеря два. Гузен-2, где я попал, этот [был] самый молодой концлагерь. Я попал – это только-только построили его. Я тоже там работал. Строили там завод выпуска самолетов «Мессершмидт». Там гора Гузен называется. В этой горе – штольни (*плачет*). Завод строили. А перед этой горой, такой значит, опытный завод, где строили опытный самолет «Мессершмидт». И меня туда на переборку заклепок. Вот там гора заклепок, и я должен перебирать эти заклепочки по размерам, отдельно. Вот так идет строй, значит, и мой капо: «Алекс, век!». Выхожу и иду себе один. Один (*плачет*). Наверное, я один там был такой [малолетний]. А все остальные шли туда, рыть эти [штольни] (*пауза*). Ну, это недолго продолжалось. Это может месяц-два, я работал так. А потом это все закрыли и меня тоже направили работать в эти штольни. И там работал вместе со взрослыми, со всеми. Хоть мне было, уже пятнадцать лет было.

Іван ФЕНЬ

Основна робота – це камінні кар'єри. Камінь і камінь – бурили, динамітом підривали, вагонетки підкачували, вивозили. В горах це били, підземний завод це колись його і не зробили, ну планувався. В гору метрів по п'ятсот, по вісімсот. Так як ото в метрополітені, в Києві. Я в Києві не був в метрополітені, в Москві був. Ото такі і висотою. Метров вісім шириною, і метрів шість висотою, сводом таким. Підривали, камні вивозили, а тоді риштування. Я робив оце риштування. Бо в мене ж був... ящик: гвозді, гвоздодьор, пилочка, топорік маленький. І там ще в мене було підсобників чоловік п'ять. І оце робили риштування. А тоді бетон розкидався. Ну як ото в метрополітені. Казали, що вибивається штольня, а тоді вагончики вивезли, ті продовжують бурить дірки, дальше проходить, а ми оце робим риштування і бетоном закидаєм. Там бетонщики були. Ну в мене була і там робота така, що мене й спасла, що я ж не камінь... Там грузять у вагончики, да лопатою, а він по спині, щоб побільше набирив на лопату. А де камні на лопату не вміщаються, такі як стул, табуретка – удвох беріть. А воно звернуло, та по нозі, отбило ногу всю. Або вагонетка зійшла та придавила – ото його все, уже він для роботи не потрібний, уже його туда – в крематорій палить його (*утирає сльози*).

Богдан СІДЕЛЬНИК

Там я довго тоже не затримався. Попрацював довший час, там найдовше, а в дальнішому ту команду розформували або можна

не так сказати, команда була добра, то там налізло таких ліньтяїв, котрі не хотіли на інших роботах робити. Ну а мене, як молодого смаркача відчислили з тої команди. Я потому потрапив в команду каменілома, носити камені з кар'єра по сходам до табору на гору. Кар'єр внизу, нагорі табір. Межи кар'єром та табором 186 сходинок нерівненьких, а таких, з ямами. По тих сходах треба було ходити вниз догори, вниз, догори. Внизу ішли порожні, а з низу несли на плечах камені. Хто який камінь взяв. Якщо ти взяв дуже малий камінь, то есесівець замітив, відлупив тебе, заставив брати більший, такий що ти не піднесеш навіть, і пропав. Треба було вибирати камінь середніх розмірів, щоби не попасти в очі. Ну, я попрацював там в тій команді десь так може з тиждень. Пам'ятаю, що я сі випросив з тої команди.

Пішов в команду, котра називалася (задумливо) «*васер ляйтунг*», то значиться регуляція води, але то така назва, а на ділі, то нас погнали копати окопи на Дунай. То ми мусіли в 4 годині вставати, пішки йти до залізниці 6 кілометрів, потому поїздом їхали десь може кілометрів 5–6, з поїзду вилазили, йшли на Дунай, бо ми на другу сторону переїжджали, і там копали окопи, пили загорожу з лозів. Обід одна година була, але ніхто нам не приносив баланди-зупи, бо то далеко, хто нам понесе то всьо. То та зупа нас чекала вечером коли ми прийдемо. А вечером приходили в табір, вже смеркалося. Но то була команда далека і тому наша зупа чекала в таборі на нас. Котли стояли, то вистигло, а потому ті в'язні воєнопонені, то крали з тих котлів. Як ми прийшли, то там вже мало шо сі остало, але було. Якраз в тій команді я навчився їсти слимаки і жаби попробував. Слимаки то ше добре, такі великі, вони в лозах сиділи. Я п'ять штук, Іван п'ять штук, той десять штук докупи в один котелок, в обідній перерив зварили, тобто закип'ятили тільки, а потому воду відцідили, цвяхом слимака витягнеш, кишечки зі земеллю відкинеш, соллю посипеш, кидаєш в рот, з'їдаєш. Ну, грамів 5–6 м'яса попадає сюди в желудок. Та й вже добре. То там слимаки їли. Французи не терпеливі були, не хотілось їм варити в котелках, так сирі їли. Ну то кількох французів мусіли нести на руках до табору.

Так я там побув доти, та вже чую сил нема ходити. Але я був на бараку 13, а там був писар чех. І я після апелю, як то всьо пройшло вже, він там сидів в компанії, чи карти грали, чи шо не пам'ятаю, но я підійшов до него, до писара звернувся на чеській мові, бо трошки вже мів калічити по-чеськи. Як я його назвав, чи гер шрайбер, чи як, *я сим просім, я сим просім вас, а же би я сі не мог ходіть до тей роботи*. Я підійшов до него, він мене покликав, помаців мої мускули (сміється), а тут кості, а не мускули. Добре, завтра не

підеш до тої роботи, будеш тут на бараку. Дуже дякую, дуже дякую. Та він мене не післав більше до тої роботи. Якби не він, я не знаю, щоби там було зі мною. Значить, я відчепився від тої роботи. Потому на бараку довго сидіти не будеш без діла, бо або тебе на транспорт відправлять к чорту на кулічки, або дадуть якусь другу роботу. То треба було шось придумати. Я пішов до хлопців, розказав. Вони кажуть: «Чекай. Ми тебе запхаємо в команду *картофель келлер* – картофельні кагати.» І я пішов в картофельні кагати. Там десь нас 120 чоловік, чи 130 ходило перебирати картошку; гнилу в кут, добру туди. [...]

В тій картопляній команді я довго місця не загрів. Я там може ходив три або чотири дні на роботу всього навсього. [...] Чому так? Та тому, я ж повторяю, що були в'язні, котрі мали протекцію, і все собі підбирали легші команди. Бо з тої команди вони йшли до табору, то зі собою приносили картофлю. Картофля на ринку табірному цінилася, або сам з'їж, або перепродаш. І там багато було охочих до тої команди. Не знаю вже яка причина була, що мене з відтам витягнули. То-то вже була моя четверта команда. Перша – підвал кухні, друга – ліс, будівництво бараків, третя – камінелом, кар'єри, потому *васер ляйтунг* і п'ята команда, то вже були кагати картофельні. [...] Ну і після тих п'яти команд, то час ішов і минав, розумієте. Я вже був битий пес, як то кажуть, я вже знав як викручуватися, я вже по таборі ходив, бігав туди-сюди тільки організував, що можна з'їсти. Ну не без того, що товариші вечером приносили шось перекусити і так воно дійшло, що я вже нікуди не попадав в команду, а все крутився по табору на підхваті, бо було таке. Крик там коло воріт, крик: 20 чоловік носильників. А шо носити, хто його знав. А ми тут стояли коло апель-пляцу тільки ждали таких команд і бігли всі туди. Хто прибіг, то він тобі числив 20 штук і всьо пішли. А решту толпу стримав, відкинув. А шо робити, ми ж не знаєм. Ага. От пішли 20 чоловік. Куди? Завів нас до крематорія грузити попіл кості на машину, ті кості, котрі не догоріли там в крематорію, і ми їх грузили на машину. Погрузили машину, погрузили другу, всьо – марш додому, хто куди. От вам і робота. А потому я все уникав таких робіт, но брався замітати табір, то добре було. Бігав під другі бараки, і там ті блокові функціонери, вони тільки і ждали якогось в'язня, щоби їм підлогу помив, позамітав. А я тут як тут. Ходи малий поможи. Я то робив. А мені миску зупи за то дають, розумієте. То я вже так хитрив такими от всяким другими роботами.

Голод

Микола АЛЕКСЕЄНКО

Справа в тому, що там з голоду траву всю поїли. Там у лагері, там, де бараки стоять, нема ні одної травинки. Нема. Всю ту повиривали і поїли. Навіть отам, де іде огорожа оця під струмом, оця ж колюча проволка. І між цією проволкою на землі росла [трава], і там повиривали де що не єсть! Немає нічого! З голоду. Що давали. На чотирьох буханка хліба. Хліб той був... одна каштанова мука, да хліб такий... кіло буханка й не було там. Продовгуватий такий – на чотирьох. А на кінець року – уже й на вісім чоловік, тому що ліміт вибрали на кінець року. [...] Вечором давали цей хліб і чай. І давали ще 50 грам чи 30 грам ковбаси. Називалася ковбаса. Шо вона там за ковбаса, там отакої товщини, як оцей палець і такої (показує) довжини. Там 30 грам, може було, а може й не було. І чай. Утром пів літра, концентрат якийсь, в общем кава, там у їх кава. Чорна вода, перепалений цей ячмінь, і це все. Півлітра ото тієї кави, називається. В обід – літер супу. Суп цей літом – шпінат. Самий різаний шпінат без солі. А восени й зимою – брюква. От цей брюквенний суп. Теж літер. Оце весь раціон.

Ні, брюква була. Вона через січкарню перепускалася, вона там, там машинерія працює. Так само і шпінат: шлангом миють, вода стікла, його кидають вилами в січканю, воно перекручує, і йде в котли. От де ж ти будеш здоровий? Там самі шкелети ходили, самі шкелети. [...] Такий народ оце був. Так як показують Голодомор оцей нашій, ото такий самий концлагерь там був.

Оце вся в тебе посуда: миска й ложка і більш нічого немає. Одна миска, це не тільки в мене, а в усіх. Ото утром у неї півлітри влили, нахилки випив да і пошов. Ввечері, так само, чай той випив. А шо тут? Той суп такий самий, як той чай, ложкою подряпав, нахилки випив, да і пошов. Там був один, Кавун фамілія його, із Жашківського району. Хлопець здоровий був. Він говорив: «Я б відро виїв був, цього супу, цього шпінату. Відро виїв би». А немец почув це. І там було пожежне відро. Він насипав йому [супу] пожежне відро. І він сів і вилупив те відро, і сам помер (тихо).

Отак. Все врем'я їсти, їсти, їсти, все врем'я хочеться і ти нічого не думаєш, ні про що. Або вже смерть! Або що-небудь наїстися. Хоть що-небудь наїстися.

Акуліна ПАРАСКЕВИЧ

Ой-ой-ой, ви напомними за французов. Я молюся за неї. Что делали девчата. Один раз тоже, и я так [постушила]. Знаете, мы все идём получать этот кусочек хлеба, его давали раз в день. И вот это там два кусочка, какая-то брюква, юшка и кусочек хлеба. А французы, вообще, они очень такие, ну, ещё хуже, как мы, скелетики такие. Все идут, и получают. Они подходят. Наша... подходит и так вот толкнёт её, этот, толкнёт, забирает у неё, той хлеб и всё, и уходит. Так делают. А мне Рая, по-моему, эта, с Ростова каже: «Ну, что ж это ты, Нина, ты ж, возьми тоже. Нина, они не могут есть, кушать, они не хотят, они уже умирают». Это французы. Вот так французам делали. Ну, и та Рая тоже раз, тоже толкнула, то хлеб упал на пол. И я не знаю, я его ела, или та Рая съела той хлеб. А как так можно делать, это же она тоже живой человек. Вот так делали французам, забирали у французов это хлеб. Наши девчата. Как подумаешь, уже дрожит всё, как вспоминаешь. Всё в глазах это.

Степан ПЕТЕЛИЦЬКИЙ

– А як вас годували? Чим вас годували?

– Ну давали рано каву і кромку хліба, на обід – зупу з брукви, на вечір – там давали тоже каву і кусок хліба. Ввечері – це була пайка на цілу добу вам. Вам пайку ввечері давали, ту пайку ви мали тримати собі на другий день, щоб з кавою з'їсти, наприклад, рано чи до сніданку. На обід то там десь зупу привозили на команду, де ви робили, там зупу привозили.

– Ніхто ту пайку, мабуть, до ранку не залишав?

– Я залишав. Я оден мав той, що в мене було, може я тому й вижив, я дуже мало їв. І я не йшов дуже часто на здобичі. Тому, що деякі йшли на здобичі, часом це вдало, а часом забивали. Знаєте, ми могли часом роздобути харчі, бо я працював в таких командах, як, наприклад, есманська кухня. Ми там бараболю теребили, ми там всьо, і ми там могли шось організувати [...]

– А де можна було ще...

– Здобичі? Везли хліб, бараболю везли, або шось, напад робили. Невіть я бачив таке, що несли зупу, і двоє, розумієте на ту зупу накинулися, і їх побилло. З мисками, розумієте на ту зупу, бо миски у нас при собі, і на ту зупу. Хотіли начерпати. Набрати. І то я бачив то. Ну, знаєте, голод. Голод! Нема міри, нема... Нема, як то

каджуть, нема думання, нема забезпечення. Наприклад, бачуть – беруть. А які концеквенції, людина тоді не думає.

Богдан СІДЕЛЬНИК

А шо кормити. Ранком ставали ми година шеста. Всі мусіли пройти через душеву, помитися, ніби-то помитися, а фактично то обляпатися водою холодною. Ніякого рушника ніхто там, звичайно, не давав, але до пояса треба було себе обляпати і вискакуй на двір, а там, як хочеш, одівайся не одівайся. Ну, добре шо то була ше погода тепла. Натягнули ми на себе свої сорочки і вже надворі ходили аж до обіда. Значить ранком шеста година повставали. В семій годині нам дали каву. То чорна вода, ніякого цукру там не було, але кип'яток. То вже добре. А десь в 11 годині дня зупа була, обід. І принесли котли 50-літрові, такі термос-котли. Поставили на подвір'ю перед бараком і штубовий, помічник з бараку мав літрову кохлю на довгому держаку і ми чергою підходимо, ставиш миску на край того термоса, він тобі наливає зупу. То наливає скільки йому сі хоче; або пів черпака, або четверть черпака, або саму воду тобі хлюпне. Як йому ся хоче. Забирай і втікай. Ложки, ми там роздобули ложки. Я вже не пам'ятаю, чи... Не з собою ми не мали ложок, но нам дали ложки. Но ті ложки остались при нас, ми вже їх не віддавали, а миски мусіли віддавати щоби другі поїли. А зупа була з брукви або бурячиння. І то була вода і плавало там та-та бурячиння, плавало. Але тепле хоч було. То обід. Вечеря була десь приблизно сема година вечером. Там давали кусок хліба. Кілограм хліба ділили по різному на 10 чоловік або 12 чоловік. То 80 грамів, 100 грамів тобі попало хліба і до того хліба могли дати одну столову ложку творога, або замість творога один ломтік такої вареної ковбаси і все, і спати.

Було людодіство, ну це вже був не перший випадок, то вже був не перший випадок. А почалося з того, шо коли привозив транспорт людей з іншого табору до нас, вони їхали в вагонах по шість, по сім днів закриті без їжі, без води, без нічого, і в тому вагоні люди помирали. Але, коли вагони відкрили на нашій станції Маутгаузена, то межі тими трупами 5–6 чоловік було живих. А коли трупи викидали, то побачили, шо в того трупа бракує ягодиці, в того бракує ягодиці. А ше інакше було так, шо як тільки якийсь помер, а ше теплий, то розтинали йому шкіру де найбільше крові могло бути і витягували, випивали ту кров, тим самим себе і спасали. Це значиться транспорт людодів був. Ті люди, котрі вижили в тому транспорті, котрі один другого їв, як їх випустили на волю, на землю, то вони ходили, як п'яні, вони з розуму посходили. Ну і вже відповідно їх німці відправили в крематорію чи кудись.

Валентина СУКАЛО

Ну мы там, конечно, не плохо жилось там. Ну там тоже ж грязь. Там картошка нечищенная с песком, там буряк нечищенный, тоже с песком, с грязью, со всем на свете. Потом, там это... мука с червями, капуста тухлая черная, хлеб – корки горелые – все отакое вот, бурду такую. Там не буряк, там была бруква. Вот. Вот эту грязную брукву. Вот это вот мы ели. Как я ела. Я четыре картошинки кусочка выберу оттуда, еще и почищу – тогда уже съем. Четыре кусочка карошинки! С этой бурды. Я не могла ее кушать, бо там черви, да еще и с хвостами! Это ж туалетные черви. Дак я как кому скажу, дак мне и говорят: «Не говори, бо рвать будем!» (смеется).

Терор

Павло АЙДОНЕЦЬ

Один раз я заснув. А як заснув: деталь робе там фрейзер, да, фреза крутиться, а станок нагрітий. Він такий, вертикальний. І в нього бока теплі, а холодно взимку, то я прилип до того станка. А проходив мастер. А мені ще в цей момент сниться мати. Я стою, (*сумно, із жалем*) а мені сниться мати (*гнівно*). Як він мене врезав по фізіономії, а я схватив оту трубу, котрою зажимали деталі, і кинувся на нього. Це, отака дурна голова. Той мастер од мене одскочив і побіг до начальника конвою. Там, з трьома кубиками такий був, здоровий, і він привів його. Той подивився на мене, а нічого не сказав і не тронув мене. Коли нас привели в табір, цей начальник канвою крикнув мій номер. Я піднявся. Він повільно одів перчатку кожану, як врізав мене в ліве вухо. І досі я погано чую – п'ятьдесят процентів. Оце з того часу я не чую на ліве ухо. Це було на мостку. Табір, був, літом заливався Дунаєм. Ну а тут же Альпи. Сніг таяв і ото Дунай переповнявся і заливав наш табір. Тому, всі бараки були на стовпчиках і ходили по цим, мосткам. То як він мене ударив, то я впав у ту воду.

Микола АЛЕКСЕЄНКО

Там є така «лестніца смерті», может ви чули таке? Сто вісімдесят шість сходинок. Вона широка лестніца і зробили її спеціально для таких узників, щоб він ішов по цій «лестніці» і чувствовавав, що він іде не на марші якомусь, не по асфальту. Там цеглини, то вища, то нижча, то зубцями. В общем ідеш, і нога в тебе крутить весь час. А ти ідеш на гору не пустий, а несеш іще камінь. Так камінь несли, менше як п'ять кілограм не було. [...] Взяв на плечі і несеш. Ну сам камінь вибираєш, щоб удобніше – і несеш на гору. І там же ж вона нога не стає, там же ж нерівна сходинка, а та вища, та нижча. Ідеш, як ото по гальках. То була «лестніца смерті» називалася. Якщо ти ішов і камінь упустив – лети сам за камнем. Там

вона... лестниця так: з однієї сторони стіна, а лестниця широка... метрів п'ять ширини, а з цієї сторони – обрив. Тут стіна, а тут – обрив. Ти не вдержав каменя, та покотивсь, та по ступеньках, і сразу в обрив сюди, і сразу і тебе – хлоп, та йди за каменем. Через що її й назвали так. І на цю «лестницю смерті» набіралася кожна суботу команда, і у понеділок виходила ця команда на роботу. Двісті чоловік їх. І вони цілий день носили нагору цей камінь: однесли, спускаються і обратно несуть, і до наступної суботи вже нема кому йти на роботу. Вже штрафна команда та ліквідувалася.

В сорок п'ятому році, нас із двадцять четвертого барака, він називався малолетка, виселили в квітні місяці. Розкидали по всіх бараках лагерь. А в наш барак привезли інвалідів-італійців. Інваліди. Ну які інваліди? Там ну всі інваліди вважай. Інвалід – тощий народ. Інвалід на роботу не йде. Ще як іде на роботу, то не інвалід. А вже як там ноги опухли, вже інвалід ти, вже на роботу не йдеш, а вже йдеш у ревір. А там подивилися на тебе, визначили хворобу, мазнули тобі чим-то по грудях, ти ж там голий стоїш на огляді. Номер написали – і всьо. Шприц дали, у вену впустили повітря, дошло до серця, піна пошла з рота, і ти остався. Цих інвалідів (*го-лосно*) пригнали на цей барак семсот человек. Вони які інваліди? Їх послали на роботу, в квітні місяці на картофельмітте. Називалась команда картофельмітте. Там кагати стояли картопляні, і їх послали перебірать картоплю. Вони понаїдалися сирою картоплею – і всьо, і вже інваліди. Їх пригнали на наш барак, на двадцять четвертий. Вони там три дні побули. Потім їх на тридцять перший барак, закрили вікна і двері. Закрили їх там, і пустили газ. І їх подушили там газом. Це в квітні місяці. У кінці квітня, десь числа двадцятого квітня. А тут уже першого травня Берлін узятий. І їх італійців оце загазирovali. І ці трупи треба було вивозити. Я, останнім часом, як розбомбили Лінц, і розбомбили електростанцію, розформуovali каменотьосів цих, попав у баню робить дегазацію одежі. Я робив тільки вночі. Із Польщі з цих [концтаборів] прибувають етапи, особливо євреїв багато сюди йшли етапами (*тихо*). І в їх до того вошей – страшне діло. І я на дегазації одежі був там. Нас поставили возить в крематорій оці трупи. Вночі треба було возить в крематорію. У крематорії там був підвал такий невеликий, увесь забитий трупами був. Тоді в умивальниках по самі... Туалети осталися, а умивальніки по самі труби, де умиватся, заложено було трупами. Їх сімсот чоловік загазирovali за одну ніч*.

22.04.1945 в Гузені було знищено за допомогою газу Циклон В 890 чи 892 хворих в'язнів з блоку №31 (Hans Maršalek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. – Wien – Linz, 1995. – S.246)

За один вечір, а ми вночі це возили. Ще й не відкрили вікна ті й двері, а ми ще по тому газу, ще й не провітрилося... тягали. Дали нам фартухи такі... здорові. Рукавиці резинові такі, аж по самий локоть, навіть вище локтя. І така тачаночка на чотирьох колесах, трупи ото... По три чоловіка кинеш трупа на ту тачаночку і везеш. Тут недалеко везти. Тут уже, як я робив при бані, тут нас одинадцять чоловік робило, то вже двадцятилітровий бачок супу приносили. То вже трошки оклигав я тут, да вже і трупи возив. То мене возили, а тепер іще і я возив трупи. Це вже в сорок п'ятом году.

Роман БУЛЬКАЧ

Но шо мене здивувало? В один із днів, це було десь у червні, я вже був на блоці 5, ввечері нам капо говорить, шо ми завтра виїжджаєм за межі лагерь, в зону робить. Ну їдемо, так їдемо. Ранком ми, значить, цю повозку веземо, двигаємо. Ну це повозка була, як в Римській імперії, яку ці, раби тягли. Той за колесо, а той за дишло. Велика повозка була, а люди її двигали. І ми виїхали за межі лагерь. Це будувався там нижній «руський» лагерь. Це земляні роботи там, очищали камінь, вирівнювали площадки для будівництва нових бараків. Нам сказали: «Стійте тут». Ми так на горбку стали – оце наша команда, а капо німець був, не політичний, а уловник. Ну й треба було чекати. Шо я побачив. Це було приблизно годин вісім ранку. Значить, есесовці, оці, як воно називається, ну як у нас були оці училища. У їх було спеціальне есесівське училище. Воно знаходилося десь в околиці цього Маутгаузена. Значить, ми побачили... приблизно сто чоловік мужчин, яким наказали працювати. Каміння носити туди і сюди. І значить, все: «Бистрей! Бистрей!». А так на підвищенні стояв якийсь-то унтерофіцер, ну викладач того училища. І їм [есесівцям] було завдання, щоб до 12 годин дня кожен мав убити десять чоловік. Хто були ті в'язні. Це були євреї зі скандинавських країн. Свіжі люди. Ми їх бачили, коли працювали в лагерь, шо прийшов новий ешелон, шо це тільки євреї. І почалася ця от бойня. Значить: «Шнель!» «Бистро! Бистро! Бистро!» Ну, всі випещені, звичайно, ну ці були курсанти-есесовці. І у кожного був там не автомат, а держак від лопати, велика палка. От він повинен від восьми до дванадцяти убить чоловік. Тоді той викладач ставе оцінку за вбивство. Шо я бачив? Спочатку, звичайно, кожний цей з есесівців цілився, щоб по голові дати (хлопає в долоні).

– Раз – і вбив.

– Але кожен чоловік, до того ж вони були свіжі, рукою намагався там захиститися. Він [есесовець] вдаре, руку переб'є, а по голові не попаде. Розумієте, це така почалася бойня. І так дев'ять,

десять годин. А тоді там звідтіля той офіцер каже: «Курт! Ганс! Ду біст шлехт арбайтен!» – тобто, пагано працюєш. Ти не вбив. Тоді, значить, вони почали... А ці в'язні працювали кіркою. Один з есесівців хвата кірку і цілиться вже в спину. Ай... І от це побоїще таке. Ну, значить, вони всі бачать, що загинуть. Десь серед цих ста чоловіків, хтось з євреїв сказав... скомандував бігти... А поряд стоїть пост, ну охорона з автоматом. І хтось сказав, що давайте бігти туди. То краще ж, щоб з автомата, ніж кіркою, щоб мучився чоловік... І от що мене вразило найбільше. Біжить він, тіко перебіг там зону – а той охоронець чик! З автомата. Другого – чик! З автомата. І вже там, де вони добігають до забороненої зони, вже куча вбитих людей. І що мене поразило, такий молодий, красивий добіг до цієї кучі, а в цей момент у охоронця скінчилися заряди. Тоді, доки перезаряджався цей автомат, він стояв і чекав. Тобто хотів, щоб на одному місці погинути. Ну, а наша задача була що? Чого ми приїхали? Це трупи возити у крематорій. Я до чого це розкажую. Що тоді цей нацизм-фашизм – це деградація була людської культури. Якщо в їх спеціально була дисципліна по вбивству людини. Ну це деградація (*голосно*). Це не сумісне ж з людською природою. Ми звичайно ці трупи грузили (*зміна інтонації, буденна*) і не один раз, приїжджали іще раз і відвозили до крематорію до пізнього вечора. От що я хотів розповісти

Володимир ІВАНОВ

Эпизод был большой и трагический, когда... пришел эшелон в феврале сорок пятого года. И привезли... в этом эшелоне более двухсот человек. Это было двадцать второго февраля сорок пятого года. И привезли с этим этапом генерала Карбышева... Но кто тогда знал, что Карбышев там (*эмоционально*)? Вы меня извините. Кто? Я знал? Что, сообщали, что там Карбышев будет (*иронично*). Обычный, как всегда, этап (*громко*). И привезли людей на отбытие наказания или на уничтожение в этот Маутхаузен. Но там был этот генерал Карбышев, вы знаете его. Ему памятник после войны поставили на территории лагеря. Они их загнали (*громко*)... Да. Перед этим вечером нам сказали закрыть окна одеялами. Эсэсовцы приказали. Закрыть (*вздыхает*). А я спал на втором этаже койки, нар. На углу барака. Окно мое выходило на аппельплац. Из моего окна виден был крематорий. А чуть-чуть дальше, в стороне – там была кухня, а в подвале кухни – *вашираум*. Ну, баня, короче говоря. Приказали нам закрыть окна, выходящие на аппельплац сюда. О том, что нам запрещено было ходить вообще после отбоя, об этом речи нет, потому что стреляли даже. И вот где-то часов с десяти вечера начался крик. Дикая крик. Это был февраль, двадцатого–двадцать второго февраля сорок пя-

того года. Там тоже холод, что вам сказать, такая холодина. Короче говоря, этот крик, крик продолжался до утра. Утром уже тихо, тихо, тихо. Вот эти двести двадцать человек, и там был Карбишев, когда пришел этот эшелон, они загнали в душ, раздели до гола, естественно, да напустили там на них горячей воды. [...] Потом их вывели, прямо с бани вот сюда в пространство между кухней и стеной. И вот здесь их определили. И начали всю ночь поливать их с брансбойтов холодной водой. Короче говоря, они замерзали. Вот потому был такой дикий крик. Крик. Часов с десяти вечера начался массовый крик. Вот здесь вот эти двести двадцать человек погубило. Это место тут все обозначено сейчас. И вот тут они все погубили. Вот это гибель этих людей. Все знают, что здесь погуб Карбышев. А остальные двести двадцать (*громко*)? Кто их вспомнит.

– *Я вот представляла себе, что обливали его одного. А получается в куче их там...*

– Да. Вы представляете. Он же знаменитость в Советском Союзе. А те ж двести двадцать человек этих? А кто? Никто.

[...] Я был все время там, в этом центральном лагере, а он [концлагерь Маутхаузен] имел где-то тридцати филиалов больших. Здесь [в центральном лагере] находилось всегда тысяч пятнадцать людей. Это был сугубо, сугубо мужской лагерь, женщин тут не было. Кстати. Евреев тоже не было. В лагере евреев не было. Это такой лагерь. В сорок пятом году начался массовый привоз венгерских евреев, то они даже не завозили их в лагерь, они их делали парашютистами, их уничтожали до лагеря и сжигали в крематории. Мощность крематория была пятьсот человек в сутки. И массовое уничтожение [евреев в лагере] началось где-то в марте месяце. Это пятьсот человек стоит, хотя б даже пикнули. А я с окна наблюдал, как эта масса пятьсот человек стоит перед газкамерой. Газкамера их травит, а потом сжигают. Пропускная способность... там два крематория, один в резерве, пропускная способность крематория, самая большая и мощная, пятьсот... в Бухенвальде была двухсотка, а тут пятьсот человек в сутки сжигали (*громко*). Ни одного еврея не было. Это единственный лагерь, где не было евреев. Они этих евреев даже в лагерь не заводили. Они тут сбрасывали их с обрыва, мы их называли «парашютистами». Их скидывали живыми в этот котлован...

– *Где вы работали?*

– Да. Да.

– *И вот вы были свидетелем, что вот их так убивали.*

– Да! Да! (*эмоционально*). Мы ж их выносили с этого котлована, сто восемьдесят шесть ступенек!

Богдан СІДЕЛЬНИК

До карі смерті присуджували їх або по документам, які з волі прийшли, за ними, як хвіст тягнувся той шлейф за ними, так, або вони в таборі собі заробили кару смерті. Бо в таборі не можна було, наприклад, написати листа, післати поза поштою табірною. А хтось ухитрився, написав листа і передав якоюсь дорогою додому. От написав, лист без цензури пішов. Оце могло бути. Потому підняв руку на есесовця, ну то відразу його там кропнули. Ну і різні такі ще причини, такі, вже я знаю, не об'єктивні. Хтось собі сам заробив то ту смерть, кинувся сам собі, відібрав життя, на колючу проволку з тим, зі струмом кинувся. Потому втеча була 20 блоку, багато в'язнів розстріляли на полі, на снігу лежали, їх позвозили, їх палили. Багато привозили трупів з других таборів, де не було крематорія, а вони там повмирали від побоїв, від чогось і так даліше. В один період в нас команда йшла на роботу в кар'єр, то на воротах капо доповідав, що команда кар'єру 2200 чоловік йде, а вечером, коли команда верталася з роботи до табору, він доповідав: «команда з кар'єру 152 чоловіки.» А де решта? А там в кар'єрі внизу. Внизу їх замучили. Як замучили, то по-різному: палицями могли вбити, могли розстріляти, могли повісити, могли сі самі люди там знищити і такі різні речі. Так що тих трупів було, хоч відбавляй. Капо чи есесовець брав шапку в'язня і кидав під колючу проволку там, де на вишці сидів пост. А до вишки метрів 30 підійти не можна. Він потому каже в'язню: «Йди своєю шапку забери». Ну всьо, він йде за шапкою, а той з вишки застрілив його. Так що там тих трупів було досить і було що палити. Ми тільки знали, що якщо вилітає з крематорного комина дим сухий, сухий дим і там пара вгорі йде, то горуть трупи в'язнів-старожилів. А якщо дим густий та чорний, о, то горуть свіжі, з волі прийшли, котрі мали на собі жир, сало. То чорний дим вилітав. То крематорія горіла день і ніч. І було три печі, котрі палили: дві коксові і одна електропіч. І там на знімках є та крематорія, то вище комина приблизно метрів три-чотири полум'я червоне вилітало догори, а даліше вже ішов дим чорний. І табір на горі находився, а внизу місто Матхаузен. Всі австріяки то полум'я бачили, вони прекрасно знали, що там горуть люди, там спляють. Бо тому, що сморід від спалених тіл то розносився на всю територію кругом. А після війни вони розказували, ми нічо не знали, що там люди й сплявали. Брешуть, аж сі дим з носа курить. Вони всьо прекрасно знали, бо то бачили, якщо такий дим ішов. Ви собі представте таку ідилію дістанеш півлітри баланди-зупи. Да, кстаті, а яку зупу нам могли підсунути. Жом з цукрових буряків, де цукор відтиснули, а той жом йшов звичайно свиням, так як в нас свиней кормлять. Так той жом нам варили, той жом нам давали

їсти. І таке меню могло бути три місяці. Жом, жом, жом. Ви тої зупи не посолите, бо вона нудна стане, правда. Так от дістанеш пів літра тої зупи, сядеш на каменю і починаєш їсти ту зупу. Ложку кинеш в рот, ждеш, аж вона там полетить і там ся стримає. Щоби ложку за ложкою небезпечно їсти, бо вилетить назад то всьо. Але їш той жом солодкавий, а від мого бараку крематорія була, ну, на віддалі 40 метрів десь так. Крематорія горить, дим валить догори, вітер той дим розносить по цілому таборі. Значить так, тут ложка солодкої зупи, а під носом крематорний дим. Раз диму потягнув, раз зупи потягнув, раз того, раз того. От така ідилія, розумієте. І ще крому того. Під крематорію під'їжджають дві машини набиті догори трупами і їх скидають, як дрова, як поліна. Скидають і там воно летить в підвал і так дальше, і так дальше, і так дальше. О так, шо можна думати після того всього. Коли ся той світ скінчить і яким чудом вирватися з него. О такі думки.

Іван ЄВТЕХОВ

Били за что? Я хотел получить суп. И вот я получил – могу показать шрам. Врач Коваленко думал, что я умру. Но я не умер (*голос тремтить*) назло!

Олександр ТОМІЛО

Далі начали гнать на роботи. Які роботи? Значить це у середині лагерьа. Значить кучі піска. Оце тобі ставай і перекидай. Нікому ця робота не нужна була. Тут нужно було поїздеваться, довести до такого стану... Ми працюєм а вокрут ходять капи. Що таке капи? Капа – це бригадир, назначений командою. У капи брали немців із кримінальних. У нас були красні вінкелі, це трьохугольніки от, а у капо, оце зелений. Зелений – це бандіт, а чорний вінкель – це нероба, саботажник. Ну от вони для того, щоб їм давали, їх підкормлювали, давали лучші, не лучші, а більше юшки випить. Ну вони і служили їм ето, немцам. І так ми, значить, ето, потім, кончився цей період по пересипанню піску, посилають в кам'яний кар'єр. Кам'яний кар'єр був 186 ступеньок униз. Що там. Людей, в'язнів розбили по п'ятірках, і оце, ночью вони взривають камні, а на день, значить, приходять в'язні, чи приводять в'язнів і в'язні грузять і отправляють... зразу у вагонки грузим, а тоді вивозим до міста перегрузки. Значить, доходило до того – стоїть капа цей, оберкапа, це старший капа і дивиться, а менші підкапники бігають із палицями, держак із лопати, держак із кирки. Якщо тільки йому не понравилась чоґось людина, не те що вона заслужила чи щось, там ніхто не розбiрався у цьому ділі. Підбігає, значить, угрів раз, два чи три, словом скільки йому не надоїло, той завив і далі.

Іван ФЕНЬ

Да, ще раз за цих льотчиків. О!.. (плаче). Яких собаками розривали. Американські льотчики, вони десь бомбили, ну вобщем їх зенітками збили, самолёт упав в лісі, згорів, кілометрів за два от концтабору цього Маутхаузена. А вони спустились на парашутах. І один із пілотів спустивсь прямо в зону. Така судьба. І інші спустились, тих тоже поймали, но оцьому. Цей прямо в зону! На... на... на кришу одного блоку попав. А тих через два дні теж, в лісу піймали. Ну а тоді неділі дві пройшло і так сталося... Я ж ото плотник, форточки я й стеклить там тоже... я й стекольщиком там був. Оце хоть в концтаборі, я і плотніком був. Мене теж використовували. Десь двері там, замок задовбать, вони ж глянуть: ага, *цимерманн*. Напротів кожної фамілії була його спеціальність. Цимерман, ага! «Гвені, Гвені! (так перекутили на німецький лад прізвище Фень) Ком сюда». Вони вже знали, шо я й постелить можу, і навішать форточку тоже... (зітхає) [...] І ото там навішував цю форточку... І вони отіх... льотчиків... А їх вивели оцих трьох, десь неділь через дві. Це вже десь отако, перед кінцем війни. У двадцятих числах квітня, перед травнем місяцем оце був, оце льотчики збили самолёт (зітхає). Їх вивели. Три їх було. Обнажонні, голі, шо називається. От. Під стінку зовні ж лагерьа. Де охорона була. Ну я, ну я знаю, сарай от сарая метрів двадцять от сусіда отако. І чотири овчарки, отакі як телята. Ну вони були научені розривать людину. І вони оцих чотирьох собак. Вони стояли, не зв'язані були, нічого руки їх. Поставили їх під стінкою, а самих чоловік п'ятнадцять було, стояло (*тремтячим голосом*). [...] Їх ото як пустили цих собак, вони... Ну вони ж треніровані... ці собаки, тіки наскочив – і зразу ж отут (*показує на горло*). Вони, по-моєму, довго й не мучилися (*зітхає*). Ну отакі завбільшки (*показує, які великі були собаки*), я таких не бачив. Здорові! Їх з цепка отпустили, вони так на сторону й не біжать. Дали якусь там, сигнал дав – і вони накинудилися. І на куски, рве отако все. Не їсть! А откида, і отако рве, рве, рве. І то оцих трьох льотчиків розорвали, американських. Це було в кінці квітня місяця. Десь через дві неділі у нас там американці визволили. Ото такий страшний, страшний випадок. Це мені ніхто не розказував, я його бачив особисто (*плаче*). Як згадаю, так важко згадувать (*плаче*). Шо людина над людиною, може таке творить! [...]

А над усіма оцими капо, був *оберкапо*. Старший. Теж німець... німецький циган був. Ну вибирали тудя самого такого... шоб дисципліну тримав він. Він любив душить. Оце людину бере отако, отако бере. Ото сидить, у нього скамеєчка така, він наглядав оце, який

капо погано б'є оцих своїх подчіньонних, він бере шлангу: «На. Ти будеш *капо* з сьогоднішнього дня» – і шоб його бив більше всіх, за те, шо він погано... Хоть і не треба! Не зробив ніякої шкоди, хоть там робив гарно. Ну як де іде, далеко ще оберкапо, бо всі ж, він обходить всі точки. В нас бригади завозять туда строем оце ж на роботу десь чотириста п'ятдесят – смена. Він над усіма *капами* – самий старший *капо*, *оберкапо*. От. То як би його за п'ятдесят метрів побачив, уже когось лупить, цей рядовий капо, шоб той бачив, шо я тримаю дисципліну. І по голові... а воно ж боляче... То вони повинні були бить, не то, шо я ж кажу, провинився, а тримать дисципліну. Шо весь час оця маса оцих людей, яка вона призначена була для унічтоження. Для знищення всіх. Пока людина робила, вибивали, шоб ти побільше робив, шоб до виснаження дійшов, тоді уже забрали. О! А якщо ворушишся, то завтра ще можеш хоть день-два поробить. Ще будеш робить. Так шо били, не той. Я ж, каже, не треба було щось провинитися, просто у їх... В оцього капо, він не хотів же загубить свою должность маленьку. Він такий самий зек, як і я. І під кінець оцієї баланди він міг і дві-три випить. Бо вони ж роздають самі. Шо гестаповець, німець буде роздавать якийсь там із охрани (*іронічно*). Та. Ми самі. Внутренне це начальство. Його тоже могли завтра за шось спалить чи задушить. [...] І оцей капо, оцей капо любив душить. Я разів три чи чотири здалека бачив. От він бачить такого хлопчину, ну слабенького. Просто йому не сподобалося, він не любив некрасівих. От. І ото бере його... і ото сидить... в нього скамеєчка така. За ним тоже єсть прислуга, скамечку носить. От. Чи, як то кажуть, спинку почухать (*іронічно*). І то «Ком!» – побачив там, погано грузить на вагонетки. Медлено, не так працює, або просто так, я не знаю, як він вибирав. (???) Бере ж отак собі передком між ноги його, а цей хлопчина стоїть. Він раз його бере отако його і так його і душить. І сміється. В нього така морда продовгувата. Циган, німецький циган! Чорний! Така в його шевелюра була. Всіх стригли, а він не стригся. Оберкапа. Це внутренній був, самий главний...

– *Він шоб задушить, ще й сїдав, шоб було зручно?*

– Душив, душив він. Не то шоб подушить, а вообщє, насмерть. Він стояв отак між ногами, оцей хлопчина, я бачив це ж не далеко отак, метрів за двадцять, за п'ятнадцять державсь. Він отак підняв його, щось (*говорить лайку*) по їхньому то...ругня (*сміється*). І почав душить. Я бачу в його очі, воно ж чи шо кров чи шо там. Ну він скоро, воно ж слабеньке, ну шо там... Здорову людину, може довше там треба. І... упав, і: «Однесіть туда». Викидять його десь нада, поверка ж буде. Його ніхто за це не наказує. Як побачить

оце гестаповець, що він його задушив, він його: «О! Скажіть, це хороший в нас оберкапо». Такий. Такий їм потрібна людина. Шоб дисципліну... А ми всі дивимось, ми знаєм, що треба слухать, треба підчиняться і робить... безприкословно все виконувать, бо ми бачим, як поступаються з цими. Це спеціально, це не то, що він, що йому це подобалося, може й подобалося, а він підтримував свій авторитет. Вони поощряли таких. Вони не отчитували: «О! Ти сьогодні двох чи чотирьох задушив, чи забив шлангом п'ятьох чи десятьох!» Це треба, бо всьо равно, як нема оцих, то треба живими. Треба триста чоловік кожний день спалить, бо печі ж то роблять. Температура держиться. Треба, шоб не даром вона воздух гріла. Оце таке було. Отакі були умови (*зiмхає*).

Федір ПАНЧЕНКО

Дивлюся, чоботи резинові валяються, один там, інший – там в пилюці. Один, пам'ятаю, порваний був. Я ці колодки дерев'яні з ног змахнув, чоботи надів. Проїшов я десяток кроків в цих чоботах, от мені назустріч німець, капо, капо – це бригадир, уголовник, бандюга. Побачив на мені ці чоботи, як угрів дошкою по голові, я впав. Він з мене чоботи стягнув, в руку в одну, меня за воротник у другу і босяком по склу, по арматурі приволік до цього підвалу. Стоїть уже один, що завинив отак. Руський попавсь. Кажу: «За что?». Пачку маргарину з'їв, кружку пива випив. «А тебя за шо?». – «Та, кажу, дурак, чоботи резинові надів». А патруль стоїть: «Руе!», «Тихо, молчать!». Мовчимо.

Ось веде офіцер, веде ще одного патруля, питає у цього, у нашого патруля: «В чому справа?». Той докладає: «Пиво, масло, резинові сапоги». «Шіссель! Розстрілять!». І от коли він сказав: «Шіссель!», я пойняв, тут уже не одмолишся, не отбрешишся. Привели нас до рова, така воронка, 250-кілограммова бомба, мабуть упала тут. Поставили нас обличчям до воронки. А ці ж офіцери і два патруля с карабінами, по ту сторону дороги. Ми очі позакривали, якось свідомо смерть принімали. Зараз, думаю, долбоне тебя сюди, в яму упадеш, на том твоє мученіє і кончилось.

Він дав команду, вони гаркнули затворами, залишилось йому дати команду, одно слово: «Огонь!». І от ця судьба, шо я вам говорив. І от в цю хвилину між нами і ними їде мотоцикл. Вони раніше його побачили, вони ж обличчям до дороги стояли, раз мотоцикл, тому вони і не стріляли. Вилазе молодий-молодий офіцер, на год, на два, може, од мене старше. З одним оком скляним, на фронті око втратив, і його як нестройовика пригнали в лагерь, був раппортфюрер, помощник коменданта лагерь, от. Обратно

ставить мотоцикл, офіцер докладає: «Найн, найн, найн, найн, от-ставить». Скомандував нам: «Кругом!». І ми підійшли до нього, он винув блокнот, карандаш, цей номер записав. Як крикнув: «Марш до робот!». І я як побіг до своїх хлопців, вони на лопатах стоять. З мене вишло це шокове состояние, шо я живий оставсь. Лопату схопив, та працюю, працюю. А вони на мене дивляться: «З глузду з'їхав, немає нікого, а ти працюєш. І не було півтори години, шо с тобою?».

Соціальна структура в таборі

Богдан СІДЕЛЬНИК

А лушпайки в'язні набирали під кухню. Лушпайки фіра вивозила поза табір до господарів, де були свині, там кормили їх. А лушпайки, якщо мені попали лушпайки, то я прибігав в барак, на одній половині була одна пічка, на другій половині друга пічка, ну типа боржуйки, такі високі печі. Вони палилися дровами, але їх так нагрівали, що стінки були дуже гарячі, майже до червоного доходили. На верха був круглий бляд і на ньому вже сама еліта шось варила, чи зупу, бо вони не хотіли їсти табірної зупи. То вони собі картошки дістали, картошку жарили на маргарині з цибулею, той запах то вбивав людей. А ті в'язні нижчої категорії стояли кругом пічки, брали лушпинку на патичок і притулює до стінки і шкварить її. Другою рукою другу ту, як та зашкварчала, ну, спеклася він її в рот, другу надів і так дальше. І він міг так кишню лушпайок за один вечір спекти і поїсти. Ну перед тим вони їх там ше мили. Розумієте. Звичайний простий в'язень доступу до пічки не мав, бо його там ніхто не допустить. Та вся еліта занімала і всіх гнала в кут. Такий простий не мав доступу.

– Пане Богдане, опишіть мені той барак, місце спання, саме ліжко, як то виглядав той барак?

– Барак, де в'язні жили. Було два типи бараків. Був барак, де ліжок нема і були бараки, де були ліжка. Ну там, де нема ліжок, там всі спали на підлозі, це в'язні. Але барак мав ще дві, два, дві кімнати, де обслуга жила. То ті люди з обслуги спали на ліжках, двоповерхові ліжка. Вони мали коци, вони мали, ну все мали, постіль мали. А штуба, де в'язні сплять, чи то права, чи то ліва – там гола підлога деревляна. В куті ціла стопка матрасів напханих стружкою. Ті матраси виносили, складали в ряди, на них люди ставали, потому клалися і спали. Це ранком підйом, всі вискакували, матраси стягали в кут в стопку, вони там відпочивали, підлогу замітали. А тепер бараки, де люди мали ліжка. Були такі бараки,

що були двоповерхові ліжка і триповерхові ліжка: раз, два, три. Ліжка стояли так, що між одним рядом ліжок, а другим рядом був вузький прохід, о сантиметрів максимум 80. 80 сантиметрів максимум. Можна туди перейти, туди перейти, но в двійко сі розминути трудно. Тепер, кожде ліжко мало поперечні дошки, на котрих був матрас. А пізніше матрас, то там, то ті робочі команди, котрі люди працювали на добрих роботах, бо там, хто не мав доброї роботи, то такий на матрасі не спав навіть. А ті, котрі мали добрі роботи, то спали на тих ліжкаж, що з матрасами. Матрас закривався простиралом, а після простирала ще одно простирало було і коц, і подушечка така, ну зі соломи чи з чого. Кожде ліжко ранком мусіло бути так застелине, щоби канти були, щоби то всьо було вирівняно. Навіть гладівки мали, то вигладжували рівненько ліжечко. Як прийшла контроль там, блоковий, подивився, шо як одно ліжко неправильно застелине, то всі побурив. І потому, що в вас було ліжко не добре застелине, вечером він міг перед аплем дістати 25 буків на задницю. От. То там два яруси. А там де три яруси, то найгірше було, то в яку пору року. Найкраще було на третьому ярусі спати тоді, коли зимно на дворі. А літом на третьому ярусі черезчур горячо. А два ярусні ліжка, то вже люкс. Але ще були бараки там, четвертий барак, то тільки одноярусне ліжко мав. Там жили проміненти. А промінент, то французьке слово, ви то розумієте. А вони мали великі привілегії, вони собі жили, як шпроти в маслі. Розумієте. Ви собі не представляєте, що я вже казав, що концтабір це є держава в мініатюрі. Там є нижча каста, середня і сама верхушка. В таборі ті німці, проміненти, то звичайно туди відходили такі бандюги, котрі по 10, по 15 років вже сиділи в тюрмах німецьких і їх Гітлер не випустив на волю, і вони були господарями життя всього іншого. Вони навіть могли ночами грати в карти на гроші, на валюту. Заслоняли одіялом вікно, щоби світло наружу не йшло, тут сиділи грали в карти на гроші. На перстені, на золото, на валюту, на що хочите. Виставляли вартових, щоби їх не застукали і ніхто не смів знати. То було їхня компанія, вони договорювалися. Той прийшов, той прийшов, той звідси, той звідси, той звідси. Грали в карти. Які гри вони в карти грали я не знаю, но на гроші то всьо йшло. Покер, чи шо то там інше, я не знаю. Грали, а де гра, то там вони ще пили горілку. Вони ходили на роботи з в'язнями по території, поза територію табору, вони мали контакти з австрійцями, він австрієць, там австрієць і вони гендлювали з населенням, віддавали їм одежу з концтабору, а австрієць їм давав спірт або, самогону там не робили, но було вино з яблук, з грушок. Або мост, або спірт. Спірт австрійці діставали за то, що добре здав продукти державі. То їм давали премію спіртом, дві літри спірту

залізною. То він той спирт давав в концтабір. За той спирт ті уловники, асоціальні, могли розплатитися або золотом, перстенцями, алмази чи шо-небудь таке. Розумієте. Сало в них було, тепер шоколад був, ковбаси були. Все це вони з волі тягнули. Мало того, приходив транспорт з Венгрії, то там маса було продуктів. А ті продукти на станції вигражали. Частину віддавали в табір для есесівців, а решту забирали собі. І вони мали шо їсти, мали шо пити і були королями влади над всіми, розумієте. Ніхто їх не міг видати, бо то був скандал, один би другого повісив там. Но було таке, що часто в шестому баракі в штубі «А» есесовці зробили ревізію, перевернули всі ліжка, позривали підлоги і там понаходили золото і валюту. А тих німців, котрі спали на тому ліжку і там де то, бо не буде той з кута пхати сюди. Ясно ти ту спиш, то ти то напхав, то їх порозстрілювали тай всьо. Так шо до пори, до часу було то діло. [...]

Треба згадати про взаємовідносини між в'язнями в концтаборі. Це просто в'язень з в'язнем іншої національності, різних національностей, які між ними були відносини. В концтаборі в'язень на в'язня дивився на його номер. Якщо номер був високий, багатотисячний, то говорило про це, що в'язень є свіженький, недавно в таборі перебуває. Крім того номера, ще була буква в переді котра позначала його національність. І знова ж таки в'язень, дивлячись на другого, вичитував ту букву, під якою буквою він знаходився, і, або до тої національності він відносився доброзичливо, або вороже, або хотів мати відносини, або ні. І тому в'язні під тим оглядом ділилися на різні групи. Росіяни знаходили собі товаришів з російської нації альбо під буквою «R», хоча не всі вони були росіянами, бо під буквою «R» були всі народи Радянського Союзу. Там могли бути білоруси, українці, росіяни, таджикки, татари, хто тільки не був, але це все були народності СРСР. А вже поляки, поскільки мали букву «P», то він був 80-процентний поляк, а 20 процентів відпадало на українців, котрі були до війни громадянами Польщі, тобто українці з Галичини. Тих п'ять областей західних, то вони всі українці носили букву «P», носили в тому випадку, якщо він не протиставився тому ділу. Бо були такі, що казали нащо мені «P», я є українець. Але букви «Україна» у фашистському алфавіті не знайшлося. Так або ти будеш мати «P», або ти будеш мати букву «R», і під яку ти категорію хочеш потрапити, ну то туди і підеш. І якщо були такі в'язні, що настоявали носити букву «R», то вони в результаті програвали тому, що з росіянами найгірше поводитися фашисти. А вже з поляками цілком по-іншому. От. По тому то, шо відноситься категорії в'язня. Німці взагалі букви ніякої не носили,

а носили тільки трикутник різного кольору: червоний – політичний, чорний – то бандит, зелений – то злочин, асоціальний. А знова нації такі як югослави, венгри, то носили вже букви. Французи, бельгійці і всі інші носили також першу букву своєї держави. Но тих національностей як бельгійців, голландців, люксембургів, греків – їх було дуже мало. А вони також гуртувалися кождий до свого: грек до грека, югослав до югослава, француз до француза. І не дуже то вони хотіли мати контакти з другими в'язнями. Тим більше з росіянами мати контакти, то не було ніякої взаємовиручки. Французи одержували пакети-посилки Червоного хреста, югослави також, а росіянин нічого не одержував. Так шо ділитися після роботи не було чим. А розмови які могли бути? Коли вони були патріотами Франції, то говорили про Францію. А що може сказати радянський в'язень про Францію чи так, чи сяк. То мусів би бути добре освічений чоловік, котрий міг би залізити хоч трошки в політику. А звичайний народ, звичайні воєнополонені вони були дуже далекі від тих питань. Це взаємовідносини між в'язнями. Були такі відносини, що коли людина, в'язень одної національності був добре освічений, хоча би так, і лояльно відносився до другої нації, то вони могли собі розмовляти, вони могли спілкуватися і тоді контакти їхні проходили на ґрунті, так сказати, національної довіри. Але вже якщо в'язні німецької національності, ті взагалі були на такому положеню привеліганому, що вони були всі старожили, по-перше, вони були на високих посадах табірних, вони командували «парадом», і їм не дуже-то хотілось мати контакти з тими націями, котрі ішли на останньому місці. Хоча з німцями можна було говорити нормально, чи то був бандит, чи то був дефрондат, чи то був асоціальний, вони мали величезні стажі тюремні по 10 по 15 років і їм той табір надоїдав вже добре, так шо вони хотіли хоть шо-небудь знати про другі нації, то тоді вони спілкувалися, один другом міг розказувати шось про свій нарід. То шо відноситься до німців. Но основна маса німецьких в'язнів себе дуже гонориво носила, бо якби не було, Гітлер свою націю німецьку хоч-би де вона була, то він її возвеличав. І рушити, вдарити німця – то було страшне, бо тоді німці прибігали оден за всіх, всі за одного і могли відлупити і наказати того обідчика.

Тепер, якщо говорити про відношення в'язнів з адміністрацією, то ми до тої адміністрації були дуже далеко. Адміністрація це писар цілого табору і комендант цілого табору – це в'язні. Але вони зі звичайним смертним в'язнем контактів мати не хотіли. Вони вели свою роботу через комендантів блоків і писарів блоків. Кожний блок мав писаря і свого бльокового. Як які справи

треба було робити по бльоці, на бльоку, то тоді визивали того чи іншого бльокового, йому давали завдання, то роби, то не роби і так даліше.

[...] Звичайний в'язень міг тільки мати контакти зі своїм писарем блоку. Шось потрібно до него. Ага. Крім блокового, то був писар, а після писара, то був старший штуби, старший кімнати. І їх було також два: направо в кімнату, наліво в кімнату. Вони були менші корольки-князьки, але вони піклувались про в'язнів, щоби вчасно принести котли зі зупою, видати одіжу, поміняти одіжу, поміняти черевики, якщо були, то все залежить від того, ну і вчасно постригти в'язнів, щоби високе волосся не було. Якщо водили до бані, то комплектували команду, водили до бані. Но ше, вже на четвертій ступені нижче від бльокового, то був бльоковий фрезієр. Фрезієра було два. Вони кожний день голили бльокового, голили шрайбера, бо в них мали бути лиця підголені. Там вуса носити не можна було. А появлятися десь там перед другими, мусів бути підголений. Але чи то бльоковий, чи то писар як його, значиться, на дурняка голять, то було дуже добре, причому той, значиться, парехмахер, він мав різні креми, води для дезінфекції і так даліше і він їх голив кожний день. То вони були в променентах ті всі шрайбери, і ті всі бльокові кожний день підголені, кожний день міняв сорочку шовкову. Краватки, правда, не носили, але шовкові сорочки дуже великої якості, то вони таки носили. Вот. І то четверта ступенька, то був фризієр-парехмахер блока. В'язнів стриг як треба, щоби волосся на голові не було вище півтора сантиметра і через голову від чола аж до затилка проголина така – чотири сантиметра ширини полоса. Лягер-штрасе, або Гітлер-штрасе вона називалась та полоса. З боку волосся є, а посередині полосочка, то шоби не втікали, щоби їх відразу на волі впіймали по тій полосі, бо хто тебе там на волі підстриже на ноль. Не найдеш такого фризієра. Так.

[...]

Відносно нашого одягу, то ми були майже всі одіті в полосату одіжу. Полосата одіжа то це була національна табірна одіжа. Но в зв'язку з браком тої полосатої одіжі дозволили носити і цивільну: штани, блузка чи там шось таке друге. Но зато блузка на спині мала мати вирізаний квадрат і втой квадрат вставляли полоси. Так шо блузка якийсь файний коверкот, а на спині все ж таки полоса, на спині, шоби здалека видно було шо ти в'язень. Так таку одіжу носили заслужені в'язні, старожили, котрі собі могли позволити на такі речі. А нам було все одно. Звичайний в'язень тільки топов в одіжі полосатій. Кидали нам замість черевик то деревляні колодки, запихаєш ногу тудя і шльоп-шльоп-шльоп біжиш. Дерево, дуже незручне. Воно натирало справа, зліва, згори. Ноги калічилися, тому

шо нема води, та й гноїлися. Надінеш якусь шмату, то не можна, бо шарпеток нема. Люди і в папір завивали ноги і запихали в ті колодки, і як могли, так ходили. Якщо колона йшла в тих колодках, то по каменях, так вони калатали тими колодками, шо чути було дуже далеко. Це значить, шо відноситься до черевик, то шо на ноги. А в уніформ входило: калісони, вони же і штани і блузка і всьо. Взиму то давали ше такий халат, шо був нижче колін, мав дві кишені, рукави, гудзики. То поверха надівалося. Ніяких трусів, ніяких калісон не було, тільки штани, блузка і халат. Халат тільки зимою давали, а так решта бігай в тому, шо є. Но знова ж таки, в'язні умудрялися себе берегти від холода, то під ту сорочку надівали паперові мішки, обмотували себе паперовими мішками. Їх діставали тільки ті, котрі працювали десь в будівельних командах, де був цемент в паперах, то якщо цемент висипали, то мішок розпороли там, поділили і тим папером себе обмотав, а поверха надів ту блузку і так зберігся, тепло зберігали. Ну, якщо знайшли, шо хтось носить під сподом папір, відібрали, відлупили і всім показали, о він за це дістав, бо папір носив. По-перше, то папір треба було здавати, як макулатуру там. А ти не здав, то ти обікрав Німеччину. Ну і без дозволу. То вже заборонялося. Це відносно одягу. Кожний в'язень мав на голові кепочку полосату. Полосату. Ті кепочки мали бути все на голові. Але коли була перевірка, нас ставили рядами по-десять, щоби зручно було лічити 10, 20, 30, 40. Мусіло це все бути вирівняно і впоперек і вздовж і ми всі стояли. Як заходив рапортфірер есесівець на наш бльок падала команда, подавалася шо «Струнко. Шапку надів» (*міцен ап по-німецьки*). І ми всі мусіли під один такт зняти з голови і вдарити тою шапкою себе по коліні, щоби був оден такий тріск. Він пройшов, провірив. Всі мали бути з голими головами. Потому він, як то все зробив, відходив. Тоді була друга команда: міцен ауф – шапки на голову. І тоді знова під один ритм «трах» і всі шапки на головах. Знова ж таки, треба було себе троха долонею стукнути по черепу щоби лускіт був, щоби та команда вийшла так, як в один ритм. І коли вони заходили, есесівці на перевірку і бльокшрайбер і бльоккомендант – всі тоже шапки знімали, бо перед есесівцем в шапці бути не можна було, він відлупить. І не дивлячись шо то німець. Тут вже пардону не було. То ті шапочки. То-то були ті полосаті шапки. Але старожили в'язні собі заказували спеціально в майстерні у знайомих кравців, шапки з дашками такі вже чорні, чи гранатові.

[...]

А потому мені мої черевички були шкіряні, файні мені вкрали з під голови, славні наші воєннополонені. Крали по-чорному. Хліб крали, одержу крали, все, шо їм захотілось.

– Добре. Як вони крали, от організувати якісь продукти від німців, то було нормально. Як такі, як були крадіжки у в'язнів між собою, як давали собі в'язні раду, тобто тих, що крали, карали між собою в'язні самі, чи їх не чіпали? Як було?

– Якщо в'язень у в'язня вкрав продукти: хліб, маргарину, кусок ковбаси. То могло бути так. В мене вкрали, але в мене ще є чотири друзі. Я їм розказав, показав пальцем «о цей во вкрав». Вони його впіймали в куті і відлупили. А якщо то вкрав ще хліб навіть, а хліб то-то є все одно, що крадеш життя чуже, то тоді бігли до штабового і доповідали: «такий-то номер в мене вкрав хліб». Тоді його за той хліб могли закатрубити, на смерть забити і всім показували, за те, що він вкрав хліб. Одного забили, другого забили через день, ще через скільки днів третього забили і всі знали хліба красти оден в другого не можна, бо поплатишся життям. І все одно помимо того крали, крали і крали. То була така пошесть, що і не стримати. Но люди голодні ходили, очі мутні, блудні, він не знав, що він робить. То він на то рішався, бачив кусок хліба, то він кидався на него. Я не застав тих часів, але кажуть раніше, півтора року назад, то миш перебігала через подвір'я концтабору, то 15 чоловік за тою мишшою кинулося доганяти. Піймали, той, хто перший її зламав, кинув в рот, пожував і з'їв. Всього сі їло. А то був голод тоді. Пізніше вже менше того голоду було, бо рахувалися з робочою силою для заводів. От. Так що міг бути самосуд, а міг бути суд зі сторони бльокового. Шо бльоковий міг сказати: «А самі робіть порядок». І там його кинули в кут і добили до кінця. І нікому то не було в голові, що він просився, що то. А коли били, то він і говорити нічо не міг, бо вже був і так на половині дороги межі смертю і життям. То такі кари були.

[...]

Ну всі вони, ті воєннопонені, котрі там вже жили, то вони були по спеціальності токарі, слюсарі, такі мали спеціальності механіків. То їх вже не рухали ніби-то і вони вже були відкормлені. Но з ними було говорити на політичні теми, по-перше, було небезпечно, а по-друге – він з тобою говорити не хотів. Як тільки узнав що ти зі Львова, то ти Западнік, всьо нема розговору з тобою більше нічого. От.

Українська ідентичність

Богдан СІДЕЛЬНИК

Приблизно місяць проробив в тій кухні. Але я жив на бараку №6, тобто шестий барак обслуга кухні. І там блоковий був німець, а писар був поляк з Познаня. І той писар до мене, підозріло дивився на мене. Ну і в один день, в один час той писар каже до мене: «Богдан, ти не поляк.» А я питаю: «А хто?» «А ти українець.» А я кажу: «А чому?» «*Бо ти мав назвіско Сідельнік. Якби ти мав назвіско Сідельніцкі, на «цкі», то би було видно, шо ти поляк. А ти Сідельнік. О то там у вас во Львовє, там мнєшка тен (задумливо), – ну митрополита він назвав, – там Шептицький мєшка, то там націоналіста, там такі-сякі.*» Обізвав Шептицького, а мені сказав «Я тебе зроблю тепер руским, бо ти належиш до тої категорії». І до мої букви «Р» додав хвостик вниз і вийшло «R», «руси». І в картотеці, котра була в основній шальпштубі, тоже там переправили, я вийшов руский. Цілий час числився поляком, а тут руским став. Чому наші українці носили букву «п»? Та тому що німці так вважали, всі громадяни Галичини, котрі раніше були громадянами Польщі, то мають носити букву «п». От. А ті громадяни, котрі були з-за Збруча, зі Східної України то «Ost» або «русіш». «Русіш» і всьо. Ну так мене перехрестив. А поскільки мені присвоїв категорію росіянина то за два дні мене з кухні викинув, бо він мав великі права, то ж писар барака, писар цілої кухні. Кого хотів, того прийняв, кого хотів, того викинув. І він ж моментально мене з кухні викинув і направив в команду по зрізуванню дерев, сосен і будуванню бараків в лісі. І я прийшов в команду *гольсфелер* команди і там вже працював дальше.

[...]

Тепер, мабуть, треба казати про кількість галичан у концтаборі. Галичани були: загальне число галичан трудно мені визначити, бо я можу говорити тільки про-про-про Матхаузен. Але скажу так, що не помилюся як в одному Матхаузені, якби назбиралось 100

чоловік, то було би дуже добре. Тому що галичани, так сталося, що не потрапляли в концтабори. Де би він в Німеччині не працював, то вони старались знаходити компроміс межи тою фабрикою, чи тим господарем. Вони не були такі раптові, щоби там в драку лізти, красти і так далше... Але багато галичан було замаскованих під буквою «Р». Говорили по-польськи і дістали букву «Р». А він то сам галичан зі Стрия, з Івано-Франківська, але носить букву «Р» і не признається, що він українець, бо небезпечно. Якщо полякови скажеш, що ти українець, а носиш букву «Р», то вони тебе візьмуть і переіначуть, зробить з тебе росіянина, а росіянам найгірше велося. І тому багато українців, як потрапили в табір під буквою «Р», так і вийшли з тою буквою «Р». То вже відноситься до загальної кількості в'язнів, чи то жінок, чи то мужчин. Як до Равесбріка, так і само до інших концтаборів. Всі жителі Галичини і навіть ті, що під Білорусією були діставали букву «Р», колишня Польща. От. Так, як я кажу, якщо їх було до 100 чоловік, то то буде добре, навіть не перебільшую. Но багато було галичан, котрі політичну мали справу, по політиці сиділи. І то були зі Львова, Івано-Франківська, взагалі Кам'янка-Буська, Стрий, Сокаль різні ті міста, але це були ті українці, котрих Гітлер поарестував в 41-му році, в основному, коли проголосили Україну у Львові 31 вересня [червня], так. Як вони проголосили самостійну Україну, гестапо їх поарестувало, в основному, і в концтабори. Спочатку вони потрапили в Освенцім, а з Освенціма потрапили в Матхаузен при евакуації. Так от в Освенцімі вони сиділи великою групою, там може їх було я вже точно не можу знати, може 300 чоловік, може 400. Але вони були націоналісти, всі вони були за Бандеру і вони з ніким не хотіли мати контактів, вони трималися всі разом. Їх разом водили на всякі роботи, на самі тяжкі роботи, бетонні роботи. Їх там і били, і мучили але не німці, а тільки поляки, бо вони всі знали, що то є українці-націоналісти і всі бандерівці. І так же в Освенцімі братів поубивали Бандери. Але вони перед німцями змогли показати, що то є одна команда, одної нації і за шо вона бореться. Вони відкрито німцям говорили на допитах, що вони хочуть мати свобідну Україну. Ну німці, звичайно, того не могли їм дозволити, але вони заробили пошану перед німцями і ту команду називали німці бандери команда, не українці, а бандери команда. І вони так тою групою трималися, переїздили з місця на місце і всі трималися разом. Вони всі були оден за другого, оден за всіх. То вот їх багато було в нас. Від нас їх перекинули в сусідній табір Ебензее. Ну багато згинуло з них в Освенцімі, троха згинуло в нас, але то була та команда.

[...]

– *Пане Богдане, тоді таке зустрічне питання. Чи контактували українці зі Східної України з українцями з Галичини? Чи признавалися вони один до одного, чи були контакти між ними, чи то не було таких контактів?*

– В основному, я скажу про свій табір, що таких контактів не було, бо всі ті хлопці, котрі я вам перечислив, якщо він належав до групи бандерівців, то він з українцями зі Східної України і розмовляти не хотів навіть, бо там інший менталітет. Він тут вихований на національній підставі, а там він заражений був цілком іншими ідеями. І то таке було, як вогонь і вода, різне. Якби цей українець з великої України не розписувався, не розкладався перед нашим хлопцем, що він то-то, йому ніхто нічо не вірив. Не вірили і все, бо багато-багато, ну то тільки то, що воєннополонені в основному там були українці між ними. Але поскільки ти носиш букву «R», якщо навіть підійдеш до него наш галичанин і будеш говорити на політику і про вільну Україну, чи шо-небудь таке, то він тебе за підозрие і подумає, що ти є шпик, що ти є донощик і він замкнеться, нічого тобі не скаже. Розумієте. Так що таких контактів просто не було. А тільки кождий тягнувся до свого. Ти земляк, то я до тебе, ти то... Ти з Коломиї, то ше добре, шо ти з Коломиї, чи Дрогобича, чи звідкись. А якщо він був вже з-за Збруча, звідтіля, ого, то вже нема контакту з ним, бо тому, шо вони були підозрілі.

Жінки

Галина СИВОДІД

Ну, в Австрию прибыли, мужиков куда-то гнали в другую сторону, а нас гнали, там какая-то река проходила такая узкая, но быстрая. Всё угадывали – Дунай, наверно, Дунай. И как-то нас вроде бы балкой гнали. По ту сторону бараки, мужчины там ходят в полосатой одежде, но это далеко, может быть, метров там триста. Нам только видно, шо бараки, и там мужчины в полосатых ходят. А нас гнали. На нас бросали... дети немецкие камни, кричали «Русиш швайн, русиш швайн». Погнали нас в этот Маутхаус, в этот карантинный лагерь.

Вот такие высокие, открылись эти ворота. Каменные высокие стены. И нас ото во двор загнали, и так мы ночевали во дворе. А утром, от это шо неблагополучно было — шо бежали наши женщины, а, может быть, и мужчины бежали. За мужчин не знаю, но женщины не все уже были там. Так от этих полицаев, но мы говорили «власовцы», и они ж нас охраняли, а наутро смотрим – наши вот эти полицаи уже в полосатых, уже их тоже арестовали, потому что бежали. Арестовали, и так мы ихней судьбы и не знали.

Ну, мы ото переночевали, а их в полосатое одели и, наверно, в штрафная, потому шо штрафная – там бегом-бегом-бегом. Они носилки и веники, носилки, бегали во дворе, заматали... Бегом-бегом-бегом. Эти наши власовцы. А наутро ото переночевали, потом где-то к обеду нас в один там барак какой-то, кругом обгороженный проволкой, туда поместили.

Они пораздевали нас, пообстирали. Куда-то в стирку давали, постирали нашу одежду. Дали нам ото мужские брюки эти, полосатые куртки. А потом вернули нам одежду, предложили, может, хто добровольно, говорили «пуф» – это в проститутки. Но с наших никто, никто не пошёл. И они нас ото погрузили со зла в вагоны, и это недели три мы, наверно, там были.

Всё мы, всё в бараке, никуда нас не выпускали... Но мужчины приходили, спрашивали земляков и подходили девочки.

Это мужчины там, наверное, те, которые расконвоированные. Он идёт мимо, там шо-то: «Земляки е?» Или кусок хлеба кому-то, мне не приносил никто там. А Надя одна, с правого берега, так мужчина ей – землячка – приносил хлеба, это наверно, раза два.

Ото побыли мы, а потом нас во двор поставили и предложили, хто хочет у «пуф», но никто не согласился, и они нас погнали на вокзал... Погрузили в вагоны, не в товарные, а в такие уже пассажирские. Полицайки-женщины нас сопровождали до Освенцима.

Богдан СІДЕЛЬНИК

В таборі знаходилися також і жінки. Вони були в основному всі в'язні. До періоду 43-го року, десь може серпень, може вересень місяць поки не приїхали жінки-в'язні з Дніпропетровська. Тоді приїхав транспорт, там десь до три сотні жінок було. Вони в нас побули максимум 10 днів і після приказу з Берліна від нас переселили їх в Освенцім і Равенсбрюк. [...] В нас ще були жінки австріяки, котрі потрапили в концтабір по різним причинам, але то були одиниці, дві-три жінки, дві-три жінки там працювали. Наприклад, у Відні замок королівський віденський, вони там порядки робили, натирали підлоги і так далі. Но, але то були австріяки, їх ніхто не рухав. Вони і не втікали, вони там і ще посилки діставали і таке. Пізніше, коли фронт приближався вже до таборів Німеччини і фронт зі сторони Сходу і з Заходу, то тоді німці почали евакувати ті табори і всьо пхати в наш табір. І до нас почали приходити транспорти жінок з Равенсбрюка, з Освенцима, в основному, так, Фльосенбурга, Терезінштата і так далі. [...] То були з різних таборів, різними етапами, різні кількості. І як вони отак хлинули, то наш концтабір чотири бараки кваринтинних випорожнив і там помістив жінок. І там жінки жили. Їм адміністрація табору, вже внутрішня, постаралась про легші роботи. Тобто їм давали роботи; прополку капусти, моркви, цибулі, отак щоби їх зайняти якимись роботами. В кар'єр їх не ганяли камені носити, копати землю тоже не, но тільки на огородних роботах вони були. А приходили з роботи туду спати в ті свої бараки. Частина жінок була зайнята на роботах в швейних майстернях. Там вони шото шили, шото прасували, шото то і так далі. Знова ж таки різні нації жінок були. Вся Європа, як то кажуть. Багато французенок було. Були жидівки. Але ж була така категорія жіночок, що вони були дуже гарні. Просто ми ту всі дивувалися, як вони з концлагера Освенцима такі красиві приїхали. [...] Но життя їхнє в їхніх бараках знова ж таки було поділене на градієнти. Там були бідні, нещасні, котрі ледве ноги волочили. Ну а були ті блокові, котрі командували блоком, о то були цариці. [...]

Тут така справа що, як до нас почали жінки потрапляти з евакуації з других таборів, то, а наш табір то мужеский, там жінкою і не пахло. А жінки мусіли пройти через баню, через парекмахерів. І ті парекмахери дуже тішилися, що голять жінок. І чого там тільки не було, там внизу в тім підвалі. От. Ну, а потому були жінки такі, що вже їх там поскребли з того всього волосся, причому на голові їх стригли до нольки, потому вони були хворі, слабі, вони з бані не могли зайти на барак, там метрів 300 треба було йти, то їх брали, спеціально стояла група людей-мужчин під банею і просилися, щоби дозволити їм тих жінок перенести од жіночого табору до бараків.

Я бачив мужчин худих, що тільки ребра і кості, шкіра і кості, то ше мужчина, то ше мужчина, то яко так виглядає. А як жінка худа, то вже страшний вид. Ше як поголена, пострижена, то всьо на ній висить. Розумієте. То собі не можна не представити. То відразу чоловіка відкидує. Побачив жінку, тут не груди, а одні тобри висят. Розумієте. І тоненькі руки і то всьо. І тут, і ребра, і так дальше. А їй то вже нічо, вона вже така, що не сьогодні-завтра піде в крематорій, їй вже все одно що з нею роблять, що з нею то всьо. От. Ну, одним словом, жінки коли попадають в такі екстремальні умови, то дуже погано виглядають. Можна сказати в разів десять гірше, чим мужчина виглядає. Мужчина інакше ще виглядає, а жінка погано.

Іван ФЕНЬ

...Барак, де оті гестапівці, охорона була. І там і дівочки були (*ніжним голосом*). Вони, бідні, там більше пережили, чим ми. Вони снаружі були. Не в концтаборі були, а снаружі. Ну вони обслуговували оцю охранку. У їх там городи були, крапельку, грядочки такі, може, як у мене, чи більше. Їх там було хоть п'ятнадцять, хоть двадцять, отако. Дівочок (*зітхає*). Дівчатка, українки.

– *Чий? Остарбайтери?*

– Да. да. При концтаборі ну були... як оце в Освенцімі, там вообщє і женщины, і діти палили всіх, і розстрілювали їх і все. Но у нас не було так. У концтаборі. А оце вони... І на кухні там, ну оце ж охорона наша, вони ж за зоною були, там бараки їх, і контора, там і то другое...от. І вони там жили ж, і пахали оце, там цибульку, там картошечку, уборку робили. Ну... обслуговували. Ну їх там було, по-моєму, десятків около двох. А може і більше, я не знаю. Я бачив не більше дівочок. Українки, бо ми перегукувалися, бо я там кричав другий раз, як хочеться обізваться. «З Полтави е!» Бо ми ж з Полтавської області. «Полтавчанки єсть?» «Єсть!». «З якого там?» – «З Гадяча!», чи ще там якоїсь, чи Миргорода. «А ти?» – «Із Золотоноші!». От. То там ото українки були.

Повсякденне життя в таборі: гігієна, дозвілля

Іван ФЕНЬ

Ну барак, по нашому, блок. Десь вісімсот... були по шістсот, а в нашому було десь вісімсот, до дев'ятсот чоловік в одному блоку. В блок заходимо (коротка пауза) в чотири ради. Один за одним і: «ейн-цвай, ейн-цвай» – перещитали всі. Парні номера. Ось ми стоїмо, непарні сюда, парні сюда. І получається, я оце лягаю на бік. Не на живіт і не на спину, а на бік! Шоб більше, плотніше уложить.

– А ліжок не було?

– Не! (розтягнуто) В концтаборі?! Не! (розтягнуто) На полу! Ні подушки, нічого! Ну холодно не було. В одному бараці нас вісімсот, дев'ятсот чоловік. Всі вікна пооткривані в зімне врем'я. Там вообщє зіма.... Ну це ж Австрія, вообщє, там тепліше чим у Криму. Один місяць і то зими всього. І ми ото лягаєм там. Перший ряд одні ноги тільки, воно отаке завширшки тіки, ну вужче трохи. Всього чотири ряди: тудя і тудя. Я оце лежу, тут ноги оцього ж, а ззяду ноги отого. А мої ноги там біля його. І то ото кажний день спали – на боку. Перевернуться нема куди. А тоді буває так, шо в бараці полягали, це ж на ніч пришли з роботи, а там чоловік п'ятнадцять ще осталося, не вміщає. Він тоді... Резинова така шланга і то пер цих людей і ото лупить... шоб утрамбовувалися. Щоб оці ж остачу умістилися лягти спать. І тож каждий шатається так, а вроді попку так, шоб оставить хоть чуть-чуть містечка, бо туго ж не можна! А як винирнув, ноччю там в туалет, вікна пооткривані, бо до дверей добираться не будеш, по людях іти, а стараєшся отут о. То вже міста нема, уже під бараком до утра досипаєш. Ото на одному боці, не на спині. І ото до утра спиш. Там у штрафлагері було чотири часа, а тут п'ять часов було в концлагері. П'ять часов спать. Все. Утром подійом! Піднімаємося. Дивлюсь там, там – чоловік п'ять-шість осталися. Ну слабші. Не було такого дня, шоб ми піднялися, і всі піднялися. Кажен день... (коротка пауза) остава-

лося, ну в середньому, так сім-вісім, до десятка чоловік. Мертвих. Ну слабші, слабші, слабші. Ми бігом отако. Там дзвінок, ударив у ту рельсу – всі дві-три минути, а він на дверях стоїть і лупить, щоб скоріше виходили. І строїться по чотири в ряд. Рапортує есесовець, гестаповець. З кокардою такою, такий довгообразий ходить, там у його журнал. Почитав, записав. Там дванадцять чи вісім чоловік не вистачає. А цей *блокельтестер* – німець, теж такий самий, як і ми. Зек... ну... в'язень, но він старший блоку. Він на роботу не ходить, і їсти. Так приносять, ми тільки по два черпачки їмо, а він... Погане таке, но він вволю його їсть (*сміється*). Бо він старший. Це *блокельтестер*. Тоже в полосатому такому самому. Ото построй: «Блок, хальт!» (*вигукує команди як на плацу*) «Стільстар!» – значить, смірно, «Міцен!». Міцен – це шапка. «Міцен! Ап!» (*показує як швидко і яким рухом треба зняти шапку*). І так кожен должен стоять і не ворухиться, вперед дивиться. Дивись тіко вперед, рівно, первий ряд. По чотири в ряду. Той оберфюрер оцей прийшов, почитав, записав... Тоді зайшов у барак оцих мертвих, шо ще не встали, їх не виносять зразу. Пока він їх почитає. Їх отмітили, пішов в слeдуючий блок. Тоді тільки вольно. Тоді тих виносимо. Там штабель був. Складали, як ото дрова у штабелі, тоді вечором їх относять у крематорії. А вечером, як прийшли з роботи, знову поверка така сама. Строїмося. Усіх перещитує. Оцей же самий оберфюрер приходить, щитає. Ну воно ж менше там на роботі десь осталися тоже. Ну в крематорій. Там було три печі. Одна електрична, а дві коксові були. Там кокс внизу горить, і температура десь вісімсот градусів. Там такі корита, ричаги такі виходить. Там по три, по чотири чоловіки укладає не живих, мертвих уже там. Якщо живі, оце оберфюрер оце отбирає, як поверка проходить, от. Він записав усіх, почитав скільки, а тоді іде: «Ком!» Ну він дивиться, ну єсть же стоїть (*показує хитається*), стоїть і гойдається. Уже він робить не нужен. Оці ще можуть поробить, і той, а цей... «Ком», «Ком» – і то він чоловік десять–п'ятнадцять визве. Ще живих. Ну він знає, куди це їх, шо він через пів часа, чи через час буде вже... Отам тіко дим у трубі піде от його. Ну тоді уже якось привик. Попервах воно було страшно. А тоді вже привикли, шо кожен день триста... двісті п'ятдесят – триста, а під кінець і триста п'ятдесят чоловік у день палили. Раз печі працюють, не будеш же енергію даром, щоб потом огонь горів. Треба загрузать.

– Це ви все бачили, як воно?

– Не, я там не був! Я разів десять, може п'ятнадцять, бо мене часто брали... Я був завжди трошки здоровіший для других... Яюсь бадьоріший... Ну гени батьківські ще мої ж. А то всі, як його отако гойдається. Однести треба мертвого. Там така, як

одіяло завбільшки, така ряднинка, чи як би сказати, чи стареньке одіяло. Кладемо туди двох і на одіяло ото, на кожний угол по одному чоловіку. Бо ми ж тоже вже слабенькі були. В чотирьох ото несемо до крематорія. Так шо всередині я там не був. Я був, тіки, як американці звільнили, то усередині ми ходили дивилися. А під час того, як був процес, я не бачив. Ми принесли до дверей, вивалили, забрали ту тряпку і до свого бараку, до свого блоку. О! А я часто носив оце мертвих. Не було такого дня, щоб ми мертвих не несли туди. Як не вистачало оціх о, шо померло, так слабеньких набирали. Но триста чоловік вони повинні були кожен день набрать. Потому шо производство, работа (*іронічно*), дим повинен іти обов'язательно. Погода така, шо дим падає з труби на низ. Ну таке... ну кості ж, ну тіло, яке людина не худа, а всьо равно ж шось остається там м'ясця трошки. Воно ж запах неприємний такий. Ну це інколи, но буває, шо це дим падає на лагерь, стелиться (*зітхає*). Думаєш, це ж і я колись там буду (*сумно*). Не було, надії не було ніякої! Шо це вижить, от. І вже привикли ми до цієї думки. Мертвих носимо, або, як під кінець оцей... (*коротка пауза*)

Богдан СІДЕЛЬНИК

Ше я вам шо можу сказати. Коли я був на карантині, коли роздавали зупу; піднесе там чоловік зупу, то миску, йому хляпне пів кохлі тої баланди і він взяв, і пішов. Я як вихований пацан та ше похитрив трохи, то я вспів тому німцеві, котрий наливає зупу, то тоже був такий бандит, то він мені скільки би не налив я сказав: *данке* – дякую. Він вшистко так подивився, здивувався, що в тому місці такий пацан дякує за зупу. О, то вже було діло. І вже він коло мене переходив мені пів папіроса міг кинути навіть. То *жизнь*.

– *Що давало тих пів папіроса для вас особисто?*

– Я ті папіроси вимінював на табірному базарі на хліб. Бо там біржа була. Той продає хліб, той продає клаптик ковбаси, той продає кість, той копито кінське продає. І всьо вимінюють на табак, сигарети, бо всі воєннополонені голод глушили нікотиною. О! А я не курих. Так як я два кіпи, кіпи то по-німецьки окурок. Два кіпи, то одна папіроска. Я міг дістати пайку хліба. Я хліб одержав, то я його з'їв, я його використав. А там торгували чим тільки хочеш. В таборі одного разу били коней фронтowych, котрі вже свій ресурс виробили. Тих коней вбивали. Ну, і м'ясо пішло на фронт, шкіри в гарбарню, а внутрішні ті бебехи, то нам в зупу кидали. Там різали, сікли і так далі. І ше шо. Кінська нога від копита до першого коліна викидалася на купу. Їх потому вивозили кудись там ті ноги, десь закопували чи шо. Як в'язні

приходили з роботи, різних робіт, тільки ввійшли всередину табора, там можна було розходитися. Через ворота мають пройти всі кроком, шагом, рівно всьо має бути. А вже всередині, то всі розбігалися хто куди. І основна маса в'язнів бігла коло кухні зі заду на ту купу копит кінських. А там купа така була, що на добру фіру можна набрати. Як злапав в'язень, то копито аж до першого коліна, підпаху і втікав з ним, щоби його ніхто не злапав, бо відберуть. А як там троха кишок було, тих що вже з навозом, то як народ кинувся на ті кишки, той тягне до себе кишки, той тягне до себе. І зійшлися в одному місці, і тому в кишеню вже не влізе, тому не влізе. Третій підбігає, ножем розрізав то всьо пополам. То той запхав за пазуху і побіг з тими кишками і так далі. Потому ті кишки на базар приніс, там сполоснув чи як, і на базарі торгує, вимінює на папіроси і так далі. Чим торгували ще на базарі? Лушпайками з картоплі. Жменю лушпайок. *От видишь* в мене є лушпайки, два папіроси.

– *Чекайте. Добре. І в'язень продав, наприклад, копито те, ту ногу кінську, чи продав ті лушпайки, чи можна було в бараку зварити? Ну сире не з'їсте.*

– Значиться так. По-перше, кінське м'ясо, то є тверде. Його треба варити і варити і нічо не вийде з того діла. По-друге, та коняча нога, то майже одні сухожилля були. Там м'яса не було. Там тільки могло бути під шкірою якийсь маленький прослоїк м'яса. То в'язні то шкребли ножами, кожний мав трошки солі в кишені, макнув то м'ясо в ту сіль і кидав в рот і жував-жував. А були такі спеціалісти, що саме копито кінське, той ріг, тут дальше вже не мав того, тої костوماхи, но то копито брав з собою на роботу. І за пазухою тримав, але то копито ножем вишкрябував зі середини таку стружку. От копито, воно всередині м'якше є. Тільки збоку є ріг твердий, а що всередині, воно м'ягеньке. Так в'язень мав ніж примітивний, з якоїсь бляхи там, чи шо і тако стружку вирізував, макав в сіль, в рот і жував ту стружку. В тій стружці, я не знаю, що там було, які вітаміни, но в кожному разі він їв доти, доки не вишкребав то копито кінське так, шо воно було кругом ше в розі, а середина вибрана. От. Потому викидував то всьо діло, вже нічо не було до їжі.

– *Ну добре. А лушпайки?*

– А лушпайки в'язні набирали під кухнею. Лушпайки фіра вивозила поза табір до господарів, де були свині, там кормили їх. А лушпайки, якщо мені попали лушпайки, то я прибігав в барак, на одній половині була одна пічка, на другій половині друга пічка, ну типа боржуйки, такі високі печі. Вони палилися дровами, але їх так нагрівали, шо стінки були дуже гарячі,

майже до червоного доходили. На верха був круглий бляд і на ньому вже сама еліта шось варила, чи зупу або вони не хотіли їсти табірної зупи. То вони собі картошки дістали, картошку жарили на маргарині з цибулею, той запах то вбивав людей. А ті в'язні нижчої категорії стояли кругом пічки, брали лушпинку на патичок і притулює до стінки і шкварить її. Другою рукою другу ту, як та зашкварчала, ну, спеклася він її в рот, другу надів і так дальше. І він міг так кишеню лушпайок за один вечір спекти і поїсти. Ну перед тим вони їх там ше мили. Розумієте. Звичайний простий в'язень доступу до пічки не мав, бо його там ніхто не допустить. Та вся еліта занімала і всіх гнала в кут. Такий простий не мав доступу.

– *Голилися, не голилися чоловіки, як було?*

– Ті люди, в'язні котрі були на загальних, на робітничих бараках то вони самі ся голили. Вони на фризієра не ждали. Вони мали лезвія, бритви, оден другого голив так дальше, так дальше, а хто мав посилку з дому, мав якісь продукти, то він давав, скажем, кусочок ковбаси фризієру, шоби той його підголив. Но начальство блоку голилося безплатно, а там ті то вже мусіли фризієру платити. А в бараках квантанни, де сиділи в'язні по два, по три місяці, там тільки голилися раз на два тижні. Цей парихмахер бараку роздавав три-чотири бритви в'язням, давав якісь пару кусків ерзац-мила; «Нате вам, голіться самі!» Оден другого голить. Бритви тупі, але деруть то все. І після голєня, води нема чим помитися. Ну нема, то воєннополонені придумали спосіб, як після голєня помитися, бо то мило хоча ерзац, ну воно і засихало. Він себе намилив, тим помазком намазав, намазав, тут сонце світить і воно сохне. Потом знова треба мазнути, а води нема. Так оден другого обшкрабав. А як той того голить, то той від болю терпить-сичить. Ну скінчив його голити як-небудь, шо гірше, то зняв, а потому два хлопці воєннополонених, я бачив то: «*Петя пописяй мне на руку.*» Той пописяв. Помився значить то. «*А теперь я тебе пописяю.*» Той тому пописяв, обмився. І кажут: «*Это лучше чем одеколон.*» Бо води ж то нема. І сечою помилися. От вам пожалуста і весь сказ. А вже як волосся стригти, там треба машинку мати. Там вже не давали оден другого. Там вже парекмахер скубав, рвав тими поломаними машинками, а дійшов до полоси, ну то вже брав другу машинку-нольку і то всьо, ну то, простригав. Ну то, коли поступали в табір люди, то їм всюди волося голили: на голові, під пахами, між пахами і так дальше. А вже на бараку, то тільки голову і лице слідили. А там дальше вже то не рухали. Вот.

Тепер відносно дозвілля молодезі і так дальше. Ну дозвілля. Еге. Ми дозвілля яко такого не могли мати. Ми тільки зібралися на

Новий рік, 44–45-ий рік, ми зібралися тут Новий рік, значиться (*пауза коротка*), а то був не Новий рік, то було Різдво латинське, 24–25 грудня. Фашисти дозволили ялинку поставити в таборі, показати, що вони гот міт унс – з ними Бог і так дальше. Ну і багато було віруючих: поляки, чехи, інші. Поставили на апельпляцу велику ялинку, ну метрів може з 10–12, велику. Електрики були. Начіпили кольорові лампочки, засвітили і вона стояла, ну Різдво, ялинка. Це Різдво латинське було. І я, коли побачив ялинку, після роботи я вийшов на табір, побачив ту ялинку, то мені пригадався святий вечір домашній. І отут то я заплакав. Потекли сльози. Згадав батьків, домашнє Різдво і так по апельпляцу я кілька разів пройшов взад і вперед. Я не знав, шо наші хлопці зберуться там в тому місці, де завжди. Я тудя не пішов. Я рішив бути сам, походити біля ялинки. А потому мене знайшли. Котрийсь хлопчина прибіг, мене на апельпляцу знайшов, висварив: «Ти куди ходеш? Ми тебе ждем». Я прийшов до гурту, ну то їх десь було чоловік вже може з 15 тих постійних наших друзів. І мені, в день Різдва, подарували кістку маргарини, півкіля маргарини. Ого. Ну оден другого поздоровляв, не пам'ятаю тих слів, але можна собі пригадати і додуматися, щоби слідуєче Різдво ми вже вдома були, і таке інше. І ми там собі постояли і собі побриняли під носом колядки наші: «Бог предвічний», «Нова радість стала». Тихесенько, бо сильно голосно не будеш кричати з огляду на конфідентів всяких. Там поляки шмондрали, туди-сюди ходили. То ми собі там трошки поколядували. Але я, будучи на роботах, то при мені не було ні одного з наших хлопців. На тих роботах я був сам, німці, югослави, поляки во таке, во такий збрід. Як мені трудно було, на роботі, або йдучи до роботи, або вертаючи з роботи по болоті, по дощи, то я собі сам під носом співав пісню. То нашої Лесі Українки і співав оту пісню:

*Жити буду
Геть думи сумні
Я на гору круту, кам'яную
Буду камінь підіймать.*

Та пісня мене всюди переслідувала. Як я її співав, гомонів мені, то робило легше. Вот. А яко таких імпрез, концертів, то там ніхто того не робив. Але перепрошую. Наступив Новий рік, то Різдво, а тут Новий рік. І в'язні добилися дозволу, щоби в таборі зробити новорічний концерт. Сцена, якісь там мікросцени це все і так далі. І розповсюдили білетики. Його трудно було дістати. І завдяки одному німцеві, з котрим я контактив, і він мені сказав: «Богдан, на концерт підеш? Я маю білет». Добре. Я попав на той

концерт. В одному бараку зробили провізоричну сцену, артисти були в основному поляки, бо їх багато і вони там грали різні сцени. То це було юмористичне таке різне, була музика. Барак забитий в'язнями, дивилися, плескали, бо сцени були зроблені під смак в'язнів, так сказати, домашнє життя і переодівалися ті артисти за жінок, прибирали значитья фігуру жінки. На сцені викручувалися, ножки показували і таке сяке. То був хохіт, сміх, музика. І то шось чотири дні той концерт показували, пока основна маса тих промінтів не пройшла через той концерт. То мені тоді повезло раз захпатися туди, як мишка проліз, я бачив той концерт. Це був один концерт в тому таборі – новорічний. От. А яко такого дозвілля, то взагалі не можна було й думати про шо.

[...] Тепер, німці собі робили імпрези – грали в футбол. В'язні, котрі мали силу, були підкормлені, виставляли ворота одні і ворота другі, дві команди, грали в футбол. Іспанці з поляками, чехи з німцями, ті з тим. І так грали футбол на тому асфальтовому полі, шо страшне діло, а кругом стояли другі в'язні і дивились на той футбол. Ну публіка кричала: «Давай. Давай» і так далі, і так далі. Це футбол був розвинутий. Вони грали, а я знаю, ну не довго. Може пів року грали той футбол, а потому їм і то заборонили. Но більше всього зрилище було, видовище було боксу. Ставили ринг, справжній ринг, рукавиці, боксери сходилися і билися. Три раунди, або вісім раундів, або до перемоги, хто переможе. І знова ж таки ті в'язні, котрі боксували їх підкормлювали. Їм давали спеціальну зупу, спеціальні продукти, щоби набрати тіла, плюс зі сторони їх підкормлювали, бо кождий за свою команду. Але в неділю виходили на ринг і там сім-вісім боксерських пар між собою билися. Впереді на лавках сиділи есесовці, дивились на то чудо, доки їм не надоіло, а потому могла бути команда, що ви тут на ринг виставили доходяг – *векміт дізідрег* – забирайте їх, щоби не показувати. То і тих боксерів знімали, а билися вже такі з мускулами, такі вже відкормлені. Так вот, той бокс ше проходив в таборі. Але то загальне було на цілий табір. От. І більше ніяких таких причин не було. Ше таке могло бути. В таборі була оркестра симфонічна. Тото там не так, то симфоніка, там всякі інструменти були, то вони могли оркестру на апельпляцу посадити. Був диригент. Музиканти були прекрасні і вони грали всякі мелодії. Які мелодії? Такі, котрі Гітлеру підходять. Розумієте. Національних вони там не грали. Оркестра грала може півтора години, може дві години, і там були охотники і то всьо слухали. Оркестранти, їх добре кормили. Хто вмів грати, то виживав, бо він музикант. То згруповано то все. В оркестру потрапити, то треба було мати великий блат і треба було

вміти на чомусь грати. В табір ішли в'язні з волі навіть з акордіонами. Як він тащить акордійон, то німці говорили: «Ану заграй, що ти вмієш». І він там вже зайшов всередину перед банею, ше вигравав всякі мелодії. А ти музикант. Добре, добре. На него вже чекали. Якийсь блоковий бажав мати в себе гармоніста, значить, музиканта, то він вже його до себе брав на бльок. Реестрував, записував в якусь команду, ніби ти там працюєш, а йому вечорами будеш на акордіоні вигравати. Циган був скрипач. Котрий циганські мелодії на скрипці так файно грав. Він давно сидів. Працював на кухні в підземеллі. І він вечорами вигравав всякі мелодії циганські там. Ну то як він грав, то всі тудя бігли послухати, як циган грає. Росіяни мали два бараки: тринадцятий барак, п'ятнадцятий і троха в чотирнадцятому. Згромаджені росіяни, воєннополонені там всякі. Ну то там, де росіяни, то там була неділя, вихідний. То вони збирались під вечір після вечірнього апелю, вони там сиділи і співали. Співали народні пісні російські. Але був там один в'язень воєннополонений Мішка Армянин, котрий мав дуже гарний голос і він там соло виступав і співав. Ну то йому аплодисменти, йому куски хліба за то давали. То він собі сам поспівував. Як його не було, то за ним шукали по таборі, приведіть Мішку Армяніна, хай нам тут поспіває. То так троха ся, значить ся, публіка радянська задовольняла.

[...] Кождий думав про себе. Якщо говорити про самогубство, дійсно доходило до того, шо були такі хвилини, хотілося зі собою покінчити, бо то було дуже просто. Від бараку метрів через п'ять дроти колючі з пропущеним електричним струмом. Підійдеш, кинешся на ті дроти і стум відразу тебе вб'є. То багато людей кидалося, але коли я то бачив, то страшно було дивитись на того чоловіка котрий там загинув. А з другої сторони думки були інші. Та я ше як не як, ше можу троха потягнути. А може Бог дасть, шо я вернуся додому, ше побачу батьків. Ну і сама основна думка приходила така, шо я ше молодий, я ше життя ніякого не бачив і маю тут себе отак легко віддати фашистам на поталу. І це мене піддержувало думка про дім, про родину, і я подальше відходив від того місця, щоби якось спогади були цілком інші. Найкраще такі думки відходили на всяких роботах, як я ішов до лісу корчувати пні, то там в тій роботі забувалося все це інше. Підходив обід, як не як, дістав літру баланди. З'їв ту баланду і тоді сонце ше світить, і думаєш «е не, та жити таки краще, чим себе так загубити по дурному.» І ті думки на роботі відходили на задній план, ніколи не хотілось про це вже більше думати. Другі люди, були такі, шо в безвихідне положення потрапляв, або вішався, або кидався на колючу проволку.

Вот якщо в загальному взяти питання, що ж мені допомогло пережити то все. По-перше, допомогло то, що я був молодий. Молодий вік. Но мені допомогло то, що я пережив, мій молодечий вік. Я не потребував так багато їжі, як доросла людина. Мені треба було менше їжі і тому навіть та порція, котру я діставав, то вона мене в деякій мірі задовольняла. Друге, молодий я не був схорований з дому, не переносив ніяких хворіб, там запалення чи чогось такого. Я був відпорним. Завдяки тому, що дідусь мене виховував, то він мене навчив працювати лопатою, сокирою, пилкою, косити, жати. Я вмів такі фізичні роботи виконувати. У таборі, коли приходилось копати землю лопатою, то я з тим добре і справлявся. Це раз. Коли я працював і кидав ту землю, викидував з траншеї, то знова ж таки забував про все інше. Інші в'язні на ті роботі стояли і хитався на лопаті, не працював. Но то було небезпечно, тому що ти не знаєш, звідки на тебе дивляться. Як тебе німачисько побачив, що ти не працюєш, лопатою не кидаєш, то він підходив до тебе і відлупив, а бити то чим попало або гумовим шлангом, або палицею. То можна було і руки поламати і все таке інше. Но я коли був підготований до фізичної роботи, то я з тим справлявся. Друге (*кашляє*), значиться я собі ради давав. Крім того, знакомі німці мені допомагали: той дав кусочок хліба (*кашляє*), той дав ще чогось там кусочок. Я то все доїдав і вечером хлопці шось принесли і також дали, чи кусок цибулі, чи кусок моркви. Ну найбільше мені допомогло то, що я знав німецьку мову. Я міг контактуватися з німцями. Не тільки з німцями, з чехами, з поляками. Ну з поляками то запросто було. З чехами я вже говорив, бо знав польську мову, то вона подібна і я також з ними розмовляв. Але хто був в таборі чи француз, чи бельгійець, то на німецькій мові таки розмовляли. І я з ними міг розмовляти. І я міг доказати, що я хочу або чим йому допомогти, або мені допомогти. То, значиться, знання німецької мови мені дуже допомогло навіть в тім випадку, коли поступали всякі німецькі команди, я їх відразу розумів і я їх виконував. А не виконати команду, то значиться треба було заробити побої якісь. А мене то обходило боком. От. Потому завдяки ще такий фактор, завдяки тому, що я зустрічався з нашими хлопцями тут з нашої Галичини. Вони мене як мало, наймолодшого, вони мною опікувалися, піддержували на дусі і так і говорили: «Почекай, почекай. Ти не спіши. Ми тут ще трошки, ще трошки потерпимо, а там дальше буде видно чи ми кинемося на ту колючу проволку, будем рвати її, а наша зброя – це каміння буде і всякі поломані табуретки, котрими будемо ширяти в тих німців. Ото ми можемо піти в останній бій, коли вже нічого нам не останется.» Всі думали про те, що під кінець табір розстріляють, бо то всьо елементи такі, що Гітлерові не подобаються. А щоби нас всіх не

розстріляли, то нам тоже треба прийняти деякі міри, щоби назустріч вийти і боротися. Так підтримка товаришів, моральна і фізична, також багато допомогла мені в тому ділі.

Володимир ІВАНОВ

В лагері, я вам скажу, жесткая была, жесточайшая дисципліна. Но если взять тот лагерь, в котором я был, когда работал на железной дороге (*пауза*), то он не отличался от концлагеря. Даже концлагерь в отношении гигиены (*пауза*)... был более приспособлен. Вы ж понимаете, в каждом бараке находилось семьсот человек. Семьсот человек. Барак был разделен на две части: посредине вход – здесь был вашраум..., туалет и где мылись. Боковина сюда и боковина сюда (*налево и направо от входа*) – вот это по триста-триста пятьдесят мальчиков в одной половине. Это насыщенность, конечно, что вам сказать. И вот это мы ходили на работу каждый день. Лагерь был этот предназначен (*пауза*) только для уничтожения. Он был в далеком тылу, в Австрии. Где-то сто восемьдесят километров от Вены на Запад, ближе туда к швейцарской границе. Очень жестокий в смысле дисциплины. Но зато, зато, я вам говорю, не было ни клопов (*выразительно*) никаких, ни вшей. Я вам скажу, соблюдали гигиену. Не дай Бог заметят у тебя вошь! Они боялись, чтоб там не вспыхнула какая-то (*пауза*) болезнь. Потому что ... людей очень много, и она могла не только для узников, она могла перекинуться и на охрану. Потому что тут же был и лагерь эсэсников, эсесы охраняли, охраняли этот лагерь весь. Поэтому вот здесь гигиена соблюдалась строжайшая, я вам скажу по примеру себя. Там вот, когда заходишь в лагерь, где брама была, с левой стороны сразу барак: кухня и вашраум, ну короче говоря, баня. Там в потолке торчали... душ, душики. Не регулируешь ты ничего, они сами регулировали. Они могли, дать вам воду горячую, могли дать холодную, как захотят. И вот когда после бани мы шли уже в барак, в блок, эсесники проверяли, как мы помылись. И почему-то, попал я под проверку. И вы думаете, где он нашел у меня грязь? Я никогда в жизни не догадывался там смотреть. Он залез в пуповину (*пауза*) и увидел там (*пауза*) чуть-чуть грязи. Так он меня так побил. Такая доска у него была под рукою, как даст мне по заднему месту. Так это место у меня черное было недели две. Так я уже, когда заходил в следующий раз мыться, так я начинал с пупа (*смеется*).

Катерина КРИКЛИВЕЦЬ

И, это, выгоняет нас с блоков, по пять человек становимся, идёт снег и дождь, а эти колодки разваливаются. Где-нибудь

какую-нибудь найдёшь эту, верёвку, привяжешь – ну, не держится. А то уже не на чем стоять, так мы кирпичи подставляли, стояли ногами босыми. А потом мокрый весь. «Зайдите в блок», – зайдешь в блок, на нарах солома, и там какая-то тряпка валяется. И то – тряпки друг у друга забирали. Это холодно, выкрутишь платье, наденешь и лезешь туда. И ложимся, друг о друга пообжимаемся и согреваемся. Так. В концлагере было – ужас.

Ігор МАЛІЦЬКИЙ

Потом произошло такое, ну, можно сказать, более или менее такое анекдотическое. Когда делать нечего, выходной или что-то в блоке сидели, брали, вылавливали себе вшу, ставили на стол каждый. И вот чья вошь, и спичку там ещё положили. Чья вошь быстрее доползёт, тот выиграл, чего-то там выиграл. И вот, если победитель, то он бросал назад, а тех давили. Ну, вот, я говорю, анекдотическое.

Валентина СУКАЛО

– А у вас была спецодежда какая-то?

– Нет. Нам как выдали полосатые платочки...

– Это когда на этап шли...

– Шерстяные, как на этап шли. Шерстяное платочко, байковая рубашка, под сподом темная. Теперь это, чулки дали, правда теплые, и... Шерстяное платье, шерстяная кофточка такая, тоже полосатая и шапочка полосатая. Такая как у маленьких детей – тут завязывалась (*показывает, под подбородком*), шапочки такие, как у маленьких детей. И тут это нашивается (*показывает на груди, где пришивается номер*).

– А трусы были какие-то?

– Да. Трусы давали тоже темные, но. Но все это – вот восемь месяцев была и вот восемь месяцев в этом ходила. Но так. Как приходим мы с работы, мы стираем холодной водой, а потом там у нас печка была чугунок и труба. К этой трубе потом просушиваем взад, вперед это платье... да все. И... оно как глаженое получалось.

– А обертываете трубу...

– Не. Не обертываем. Обертать нельзя, бо стогит же. А мы стоим: и туда и сюда, туда и сюда (*двигает руками перед собой*). Держим и высушиваем так платье. А оно, как глаженое. А потом одеваем. Нам не давали одежды. Просто в этом. Восемь месяцев я пробыла.

Віра БОБРОВСЬКА

Ви знаєте, я точно не можу сказати, скільки у них бараків. Бараки були, двухетажні оці кроваті були, от. А от скільки бараків... Отак вночі, коли виходиш, то чутно запах, крематорії горять, запах. Ну, палять людей, то цей запах чутно. А що ми, ми сиділи, Богу молилися, щоб нас Господь сохранив (*усміхається*). Знаєте, як..., як молоді. Якщо которі і умірали, то що — його в крематорію, і раз-два, та й пошол, от. Ну, я не знаю, чи ми чудом осталися живи, я не можу сказати, я не можу. Звичайно, страданія пережили, ми дуже великі стражданія пережили. Того, звичайно, не опишеш, що ти бачив. Якби це зразу, як то кажуть, кіно впустив в твоє життя, то, звичайно б, народ би сидів би і плакав би, яке життя було. А після того, коли приїхали, та й тут нам солодко не було.

Інші табори, Ґузен, Лінц, Мельк, Сан Валентино

Микола АЛЕКСЕЄНКО (ГУЗЕН)

Отправили це ж нас у другий лаґер. Набрали таких самих пацанів. Тут уже ми учиться... [були] учениками каменотьосів. Ну тут уже, звичайно, не кар'єр, а вже сидиш і обробляєш камінь. Тут зубило, і це побив всі руки собі тут (*показує*). Знаєш, які ми мастера. Не зубила, не молотка в руках не держали. Наче ж б'єш, да потім по пальцях, да по руці. Ну все одно, це ж було легше. А так, щоб я побув іще там, то я б там і остався. Там остався... Нас пацанів... Ми в чотирьох утікли. Нас трьох: двадцять четвертого року [народження], двадцять п'ятий рік [народження], і двадцять сьомий рік [народження] – забрали в інший [лаґер], а которий з сімнадцятого року був... Кульбашний Іван Іванович, він з сімнадцятого року [народження], потрапив у полон тут і додому прийшов, а потім забрали ж його в сорок другому році в Германію, і він там в кар'єрі цьому [робив]. І одинадцятого жовтня, сорок другого року і не стало його. Там би і ми [померли]. А то, завдяки тому, шо пішли в цей, на каменотьосів, тут уже набагато легше.

– Полосатий одяг у Ґузені був. Потом уже полосатого не стало, а було уже оце цивільне. Оці ж приходили нові в'язні, одџу усю у мішки складали і тут же ж люди пішли через крематорію на той світ. Почали видавать одџу цю цивільну, але вирізали «вікно» на спині і вставляли туди полосату тканину. І на штанях так само отут вирізали «вікна» і вставляли полосате. Давали нам взимку французькі шинеля, французьких солдат шинелі видавали. Вони голубоваті таки. Ну воно ж трошки тепліше, чим полосатий той халат. Першу зиму (сорок другий, сорок третій – ні, а сорок третій, сорок четвертий і сорок четвертий на сорок п'ятий – давали оці фрацузькі нам шинеля. Оце то з одџи. Спать. Бараки у нас у Ґузені, як і в Маутхаузені, були на дві половини. В Маутхаузені були

двоповерхові койки. У Гузені були триповерхові, по два чоловіка на койку. Матраси були набиті соломою, не соломою, а дерев'яною стружкою. Но вона вже до того перетовчена, що там не видно, чи то стружка, чи то пух і перо. І одно одіяло на двох. І оце так, три етаж шість чоловік спало. [...]

Там режим такий був у лагері. У п'ять годин підйом, у шість годин уже перевірка. Іди, арбайтскомандо формірують на роботу. І взимку і літом – однаково. В п'ять годин підйом, у дев'ять годин – отбой. Полягали спать – вікна откривать. Вікна відкриті. Цілу зиму. Одне напроти другого. Лежиш вдвох, шинелькою вкритий і одіялом, зогнулися один до другого. А ранком встаєш – снігу на тобі накидало. Ну це ж не кожний день іде (*сміється*) сніг зимою. Не буде відкриті там вікно, за ніч там задохнуться можна було. Там п'ятсот чоловік у тому бараку. Там задохнуться можна геть.

Ігор МАЛІЦЬКИЙ (Ліни-III)

И вот, когда отбирали в эту каменоломню, а каменоломня, это почти что, редко, кто там долго мог продержаться. И вот какими-то путями через лагерный комитет, подпольный комитет, меня записали вот на этап в Линц III. Но, оказалось, он не лучше, может быть, а похуже. Если в Маутхаузене было все-таки чисто. А когда я лёг на третью нару, можете верить, не верить, солома там копошилася, шевелилася от вшей. Столько вшей я в своей жизни не видел. Ну, и потом мы уже привыкали. И у нас была печка, это было, мы приходили на эту печку, только треск раздавался, как все давили этих вшей. Ну, вот, я говорю, такая вот вещь. Вшивость была и болезни, конечно, ходили. Дизентерия сильно ходила, тиф ходил. Вот. Поэтому, я говорю, там очень боялись они, немцы, ходит, заходит в лагерь. В основном командовали это лагерные.

Я встретился там, уже в Линц III, с Громовым, с которым я ещё встречался в Освенциме. Дело в том, что, когда он узнал мою фамилию настоящую, так уже не Майор, а действительно, как моя фамилия, он меня спросил: «А отчество?» Я говорю: «Фёдорович – я говорю, – Игорь Фёдорович». – «Твой отец не служил в кавалерийских частях?» Я говорю: «Служил». – «Так я, – говорит, – когда он был командиром эскадрона, я был у него комиссар». То есть, он знал моего отца, но военные ж тогда не так, как сейчас, тогда военных не так много было, с такими званиями, как полковник, тогда было это редко. И вот мы здесь, когда я прибыл в Линц III, а когда прибывают новые, сразу ж их встречают заключённые. И он меня увидел, и сразу сделал так,

шо я попал в блок к нему. А как попал? Потому что этим самым капой был с этого блока немец Кейза. Он носил зелёный винкель. То есть, рецидивиста, да? Но он, я хочу забежать вперёд, что он относился вот именно к русским и к советским, вернее, людям очень доброжелательно. И он набрал себе команду, сто человек там команда, только из русских. Правда, был там один немец попался и один поляк. А то были всё равно одни только русские. А все остальные были там в других командах, но в этом же блоке. И Фёдор у него был, как, как называется, ну, не унтеркапо что ли, фюрарбайтер, старший рабочий. И он с ним, конечно, очень дружил. И вот я был с ним.

И вот этот Фёдор Громов, можно сказать, однажды меня спас, ну, не знаю, если не от смерти, то я тогда не знаю, от чего. Работали мы в основном на земляных работах. Закапывали, откапывали там ямки, воронки после бомбёжки. И вот нам привозили обед. Нам привозили и эсэсовцам. Бачки ставили рядом, бачок эсэсовский и так далее. Потом мы бачок относили для эсэсовцев. Им одну, конечно, пищу, не ту, которую нам привозили. Вот. И эти бачки как-то стояли возле той ямы, недалеко, так вот тут доска стояла, доска была. По доске возили тачки нагруженные. А тут бачки почему-то поставили. И я как-то вот тачкой зацепил бачок эсэсовский и перевернул. А он уже был открытый. Словом, короче говоря, я уже думал, ну, всё. Тут нас выстроил немец. Говорит: «Вы не видали? Вер ист да, вер ист да? Кто это сделал? Кто это сделал?» Я уже хотел выйти, а тут Фёдор Громов сказал: «Я». Ну, и, конечно, его схватили, и присудили вот 25 штук. И, соответственно, он получил 25 ударов. Но он был здоровый мужик такой. Я бы, конечно, не выдержал. А то, и кто его знает? Если бы был еле живой, то отправили бы туда, дальше на переработку. Ну, короче говоря, это был первый такой случай с ним, который мне спас по сути дела жизнь.

Ну, работали мы, это самое, на каменных, и на всех земляных работах. Питание было страшное, все всегда были голодные. Это я всегда рассказываю, что такое голод, это голод тогда, когда ты можешь есть, сколько угодно, и не чувствовать, что ты наелся. И так с нами и произошло. Однажды нас американская, англо-американская авиация сильно бомбила город Линц. Я не знаю, рядом стоял завод, на котором работали. Правда, наших туда не пускали на работу. Потому что один раз взяли, и там натворили делов, больше туда не пускали на работу. Но, такие чёрные работы делали. Стоял завод Герман Геринг, так называемый. Большой комбинат, начиная от кокса и выпуская, кончая выпуском танков, да. Так вот, даже разбомбили Линц II, то есть, рядом недалеко стоял

второй филиал. Линц I был подземелье, то есть, Линц II – это был небольшой, рядом стоял, у нас был побольше лагерь – Линц III. Так вот, разбомбили этот лагерь, две бомбы попало в наш лагерь. Вот. Разбомбили станцию. Ну, а завод, как был целый, так и остался целым заводом.

И вот нас погнали туда, на эту станцию, там были невзорвавшиеся бомбы и бомбы замедленного действия. Нужно было разбирать всё это и так далее. Ну, конечно, эсэсовская охрана стала подальше, а мы там хозяйничали. Вот там были вагоны. Один вагон, как я сейчас помню, был с хлебом, с выпечкой хлеба тридцать четвертого года еще, в целлофановых мешках, этих пакетах вот. И мешки с сахарным песком. Но я не знаю, сколько я съел этого сахара, сколько я съел этого хлеба, тоже не знаю. Но знаю то, что я завязал вот здесь и вот здесь штаны, насыпал туда этот сахар, чтобы его вот так вот принести. Когда пришли в свой блок, расстелили это одеяло, вытрусил, я встал, высыпал сахар. Потом ходили ребята: «Игорь, Майор, разреши тебя облизать. Разреши тебя облизать». Ну, все же голодные были.

Ну, потом, значит, нас было, собралось так: десять человек команда во главе вот с Фёдором Громовым, которые жили, как говорится, как один, как одна команда. И так вообще, кто группами жил, они больше выживали, чем те, которые по одиночкам жили. И вот мы договорились записываться в бомбокоманду по очереди. Это шесть человек, отбирали шесть человек, и даже добровольно могли ити, вот это выкапывать не взорвавшиеся бомбы. Но это, значит, что шесть человек идут, значит, три копают, а три уходят, вместе с эсэсовцем в сторону, потом три следующие копают. Но они очень далеко. Эта площадка была наша. И там попадались и кошки убитые, и собаки убитые, да и кроли убитые, там ещё кое-чего. Это мы всё забирали. А бомбокоманду не обыскивали, они могли нести что угодно. И вот мы приносили. Поэтому мы сюда приносили и делились. Вот. И когда вот этот самый Громов, немножко Фёдор Громов приболел, вот, мы его начали подкармливать. Я принёс, как сейчас помню, кошку. Так он сказал: «Умру, никогда не буду есть ни кошек, ни собак». Ну, мы обрубали лапы, всё ободрали, она, как кролик, кроля. Ну, кроля, как кроля? Ну, это на чём? Это были, там выдавались такие большие свечи, когда алярм, тревога, вот свет выключался, так, чтоб зажигать эти свечки. И вот свечек, несколько свечек, вода там чуть подогрелась, чуть закипела, вот там оно ж горячее стало, вот уже и всё. Ну, вот и такое ели. Словом, короче, умирали от голода очень сильно, от истощения, от побоев, от болезней. Вот, каждый раз новый транспорт

ввозили, это всё увозили, увозили. Так вот, представьте себе, что наша команда, ни один человек не погиб с нашей команды. Кейза за нас, как не знаю что, дрожал. Он даже ходил на эсэсовскую кухню, забирал там недоеденное, приносил сюда на свою команду, подкармливал.

Это было уже в апреле месяце, вдруг, на самой бране арбайтс-фюрер: «Значит, этот Кейза. Раус!. Выйти, Кейза, из строя». Он шёл же как капо. Его забрали, а повёл нас, значит, помощник капы, повёз на работу. И когда мы вернулись с работы, нам рассказывают, что произошло. Словом, Кейзу этого, эсэсовцы дали ему верёвку, заставили, чтоб он пошёл в вашраум и повесился. А он был здоровый немец такой, крепкий вот. Не знаю, как он выскочил, и вот там, в конце лагеря, я потом покажу вам на фотографии, стоял такой цементный ящик, как мусорный ящик, да. А там целая груда была этих булыжников, то есть, дорогу хотели строить и так далее. И он влетел в этот самый ящик, и вот там с булыжниками отбивался от эсэсовцев. Те стреляют с пистолетов, а тот, что на вышке, у него мёртвое поле, тоже не может. Причём, рассказывают, что Кейза просил его, чтобы он его пропустил. Там была калитка, он: «Пропусти, – говорит. – Не пожалеешь, – говорит. – Я тебя, – говорит, – обогашу». Но это так рассказывают там в лагере. Ну, в конце концов, его застрелили. Я не знаю, почему и за что. Вот, наверное, у него были какие-то там дела с ними вместе, они там всё это занимались тоже всякими делами. Но, короче, Кейза погиб. Это было в середине апреля.

Но с нами уже Фёдора Громова не было. А случилось это так. Когда нас вели на работу, это было уже тоже перед самым освобождением, он нагнул. Чего он нагнул, я не знаю. И эсэсовец выстрелил ему в спину. Выстрелил в спину. Ну, конечно, назад никто не возвращается. Его подобрали и повезли там, где мы работали, засыпали эти воронки. Вечером привезли его, принесли в лагерь, положили возле вашраума, возле умывальника этого. Вот там, где ложили трупы. И вот он кричит: «Игорь, нагнись. Игорь, нагнись». Я нагнул. Он говорит: «Я уже мертвец. Возьми вот здесь, возьми вот здесь». Я полез туда, вытащил оттуда свёрточек небольшой. В этом свёрточке, я ж не знал, я сразу его в карман. И только когда пришёл в блок, развернул. Там был значок, значок, серебряный значок с изображением Ленина, и написано: «За ликвидацию безграмотности». В своё время он работал то ли учителем, то ли директором школы, я точно не помню, не знаю. Но вот он участвовал как раз в ликвидации безграмотности. А тогда награждали

лучших за это. И он значок этот сберёг, и я его забрал, этот значок. Этот значок впоследствии с описанием всего я передал в наш Харьковский исторический музей. Кроме того, там были его и награды. Ну, награды потом я, я уже после того, когда попал к своим, я передал, куда положено, его награды с рассказом, откуда они у меня появились.

Яків ЛОМАКА (Лінц III)

Так, привезли в Матхауз – ох там каменоломні! Такі провалля! Там народа погисло! І води, хочеться ж води! Привезли воду, я товпивсь-товпивсь – не можна дотовпитися, не можна води попити! І так і не взяв води, думаю, да ну їх к чорту, буду умірати тут! Коли нас... вночі так на асфальті переночували. А ранком: «Вставайте, на транспорт». Строять і повели. Повели дак у Лінц. Город єсть там такий. Там дуже великий танковий завод був Герінга. Робочих нема, через те, що німців забирають на фронт. То вони нас привели туду, питають: хто токарь, хто слесарь, хто сварщик? В общем, спеціальності всі пишуть. А нас 50 чоловік, у яких немає спеціальності. У мене немає спеціальності, я шахтьором побув два тижні. То нас 50 чоловік без спеціальності привезли на Лінц цвай, то був Лінц драй – танковий завод. А ми працювати на штрасенбаум – ми ремонтували дороги, тротуари. Побув я там місяць, коли знову – строїться! Привозять нас назад, на танковий завод.

Одного разу на роботу ідемо – високо-високо вгорі самолёт-разведчик, американський. А в десять годин ранку оголошили воздушну тривогу, нас усіх загнали в бомбоубежище. А охорона нас закриває і чуємо чиюсь розмову по телефону, що летить 500 літаків, летающа крепость, англо-американські самолёти, і летять вони на Валентіновку, там був авіаційний завод. Коли передають, що проминули Валентіновку, летять на Лінц. І на Лінц як налетіли. І на Лінц як налетіли. Ну це ж бомба видно упала на бомбоубежище, а там по стенке іде вода, електрокабель, каналізація – оце оборудованіє це во іде по стенке. І він ударив бомбою по бомбоубежищу. І завалив, і пробив трубу водопостачання. Ну стала вода прибувати, а вони ж нас замкнула охорона, самі втекли у бліндажі. А тут бомблять, таке вже кричать, що затопить, отако (показує по коліна) води було. Два часа з половиною бомбили англо-американські війська. І як через дві години охорона одімкнула бомбосховище і вже побачили, що там вода і вже каже охорона: «Виходьте, виходьте» – вже м'якше. А то вони так грубо і різко нам командували.

Виходим ми... Всього, станки попалили, рельси все отако покрутило – вобщем завод все розбомбило чисто. На другий день нас уже туди не послали. А приїхав той Герінг, помічник Гітлера, кажуть то його завод, і він подивився і каже: «За місяць одремонтіровать». Ну війна ж іде, танки треба. І вони взялись, ремонтірують. І вже місяць проходить, двадцять сьоме число – одремонтірували. І мене взяли помішником до одного електрика чеха, громадянський був у концлагері. Я день чи два побув, думаю, робота нічого: ізоляцію там зробить, станки дивимося. Коли ж налетіли другий раз, налетіли і розбомбили – і вже більше не ремонтірували той завод. А ми стали робить... Ото город розбомбили, станцію розбомбили ту залізничну, поїзда там шість розгромили, воєнних: і сахар там поплавився, і пушки і коні побиті були. Дак ото ми ремонтірували.

Петро ЧУБЕНКО (Мельк)

Нас направили в Мельк. Этот концлагерь в Мельке, организованный на территории бывшей воинской части. И я попал в шестнадцатый блок. Оттуда нас поездом возили на строительство подземного завода. Назывался «Штайрверк» завод, шарикоподшипниковый. И тот завод, значит... ото специально делали тоннели, он должен бы спрятаться под землей.

Ну, я работал отбойным молотком. Отбойными молотками бьют песок, песчаный это грунт. Песок так запрессовался, как будто это камень. И вот эти тоннели били штреками. Первый штрек пробрили, настиляется настил, потом второй штрек, и третий штрек. А посредине идёт транспортерная лента, и на эту транспортерную ленту бросается эта порода, и выносятся лентой наружу.

Как-то я стоял, бросал этот песок на транспортерную ленту, наблюдатели кругом. Там бьёт сверху отбойным молотком, и летит порода. Он меня пхнёт туда, я дал сопротивление — получил 25 палок. И сейчас можно проверить, потереть бархоткой, и видно, болит всё до сих пор. Ну, это ж доработали 1944-й, начался 1945-й год, январь. А были там русские, немцы, югославы, поляки, вот. Ну, можно сказать, вся Европа.

И 18 апреля 45-го года собирают всех, грузят в баржи, по Дунаю куда-то вверх. Оказывается, нас привезли в другой концентрационный лагерь, Эбензее назывался. В Эбензее нас встретили ото, смотрим — комендант лагеря кричит, и показывает – повешенный один. Смотрите, мол. Мы пробыли там с апреля месяца. Кормили очень плохо. Уже в последние дни, перед маем, давали по 150 грамм хлеба.

Американці разбомбили станцію, називалась Атнанг-Пуххайм. Там разбомбили здорово, рельсы були покрученні, як пружина всі рівно. І туди гоняли для перегрузки, щоб обійти цей Атнанг-Пуххайм, на другу колею. І грузили там макарони, муку. І ото так удасться украсть... Ну, гоняли, не дай Бог, і стреляли. Потом, значить, уже в має місяці есэсовці стали якісь-то добренькіє. І поставили вместо есэсовців на вишки так називаний фольксштурм, громадянських. А самі більшість поудирали, куди — невідомо.

Іван ЄВТЄХОВ (Сан Валентино)

Сан Валентино – ото у мене був третій лагерь. Пригнали нас – уже морози були. Ще блок не був готов, но ми в траншеях були. Сутки побыли, а потом перешли в свой блок. Уже было очень холодно. Значит что, вшей было столько, что вы не представляете себе! Они прямо ползали, как.. как... как ватага какая-то! И наш блок раздели полностью, взяли только пантофли, миску взяли, ложку – и все. И погнали в эсэсовские блоки. Голых! Вначале загнали в умывальник, чтобы мы там помылись! А семнадцать градусов мороза! Помылись кое-как, побрызгались. Стоим около этого умывальника... И вот там мне стало очень плохо. Если б не майор и старший лейтенант, я бы там дуба дал.

Валентина СУКАЛО (Гіртенберг)

В Австрии я была восемь месяцев. Так нас не приняли в Маутгаузене, нас повезли в филиал. Этот филиал, где ледяные горы²²⁰. Там ледяные горы. Нас тоже там заставляли работать. Мы, конечно, под конвоем. Меня там конвоирша одна любила. Дак она ото положит бутерброд и покажет мне, а сама отойдет, а я потом подойду и заберу и съедала. Она мне говорила, шо я хожу вот так (*показывает, шатаясь*). Качаюсь. Не хожу, а качаюсь, как качка. Вот, не правильно ходила, потому что это от голода. Ну так, поработали мы где-то...

– А что вы делали?

– На военном заводе... э... эти самые не патроны, а капсулы на... Ми... я капсулы на эту такую, значит, досточку... клали. И эти капсулы вот так на досточку и которые перевернуты, мы их поворачиваем так, шоб капсулка, шоб у капсулку насыпался порох.

– Вы выкладывали капсулы...

220 Згідно документів меморіалу Маутгаузен, Валентина перебувала поблизу Hirtenberg.

– Мы выкладывали. Да. А девочки некоторые там порох сыпали машиной. А другая машина заливает капсулы краской. И вже оттуда порох не высыпится – уже в краске. А потом уже кладут их в эту... у гильзу на дне, вот. Прикрепляют уверх пулю – вот тебе. Вот тебе и пуля получилась.

– Не захотели на военном заводе пули делать, так в концлагере пришлось...

– Да. Пришлось. Потому шо тут под конвоем (*короткая пауза*). А потом... они думали нас подорвать. Были разговоры. Но у нас так было. Значит... вот здесь, вольные ходят, а здесь перегорожено наш лагерь (*показывает на столе*). Они хотели нас подорвать, но там женщины сказали: «Не вздумайте их тут подрывать». А я еще думаю: «Господи, неужели я тут должна умереть, в Австрии!» Смотрю, уже нас опять ведут в третий лагерьный этап. И мне сон приснился. Выйдя с одного двора... А мужчина мне говорит: «выйди с одного двора и с другого, иди прямо, прямо и никуда не поворачивай и не оглядывайся (*короткая пауза*). Не в лево, не в право». Проснулась я и думаю, что ж это за сон такой приснился. А потом думаю, нет. Наверное, это Господь показал мне дорогу, куда ити. Ну... И нас уже повели. Нас уже не подорвали, а повели по дороге. И мы дошли уже... Там ледяные горы высокие, их далеко видно. А мы шли целый день. А потом нас это, положили спать. А одна сказала: «Еще до ледяных гор четыре километра, оттуда, где мы спали» — значит, они сильно далеко. Но все равно ж их было видно.

Варвара ГРИЦЕНКО (Амштеттен)

Розбили один городок недалеко... забула вже як він називався, і знала довго, а забула вже. Розбили от груддя самі лежали, даже костьол, і той розбили. Розбомбили і железну дорогу, вагони стояли, а в вагонах там всякі продукти були. А нас із цього лагеря, із Маутхаузена погнали сюди очищати, розбирати. І тільки нас розмістили по командах, команда була – п'ятдесят чоловік, розподілили команду, яку в яке місце, а тут знову – алярм, знову як налітають, вдень налітають самольоти, як почали бомбити... А недалеко був ліс сосновий. А нас у лес одвели. Як налітають, и та бомбьожка уже не по вагонах, а по лесу. Зробили той ліс, оті сосни просто, ну, всі поваляли. Стільки нас там побило! Стільки! А я там научилась, ще я була у хазяїна, то поляки всігда молилися, і я в них узяла научилась, і тоже молилась. І я кричу: «Спаси Пан Езус, спаси», – щоб спастись... спастись, а душа чувствовала, шо я жива остануся.

И отаку бомбёжку пережить, що земля закидала, а я то все рівно пережила. Ну, а тут як вже після отбоя, стали всіх із села, визвали усіх хоз'яїв з підводами, і начали собирать мертвих. І ото собирали і мертвих, і ранених, і всіх на підводу. Ну, хто міг іти, то построїли і нас обратно на станцію. І тут підвезли, під'їхав состав, і нас посадили. Їхали туда був повен состав, а відтіля вже зовсім мало. А цих мертвих всіх собрали, і на станції, так рядочком положили їх, і підвода під'їжджає, і знімають за ноги, за руки, і ложать, ложать, ложать. Привезли нас в Маутхаузен цей, ну, а тут нада було ще іти, так під гору. А нас тільки построїли, считают, скільки нас осталось, а тут машина за машиною, машина за машиною, із мертвими. І чуєш, і голоса там, між мертвими, і стони. А тут же крематорія, такий бункер.. И ото за ноги, за руки, на машині ж стоїть, і туда: хоч живе, хоч ото... І чуєш голоси, даже як бросють, а ми стоїмо ж тут оце, як воно на площаді. Була подружка в мене, Катя, с Полтавської області, ну, тоже ж не взяла адреса, не помню. Не вернулася.

Валентина СЕХІНА (Амитеттен)

Однажды вот такое было – слышали, как бомбили. Там не очень далеко железная эта дорога, куда нас водили, она не очень далеко. А концлагеря ж тогда вроде не бомбили, ну или запрещено было, не бомбили, может, когда-то где-то ошибочно. И слышим такую бомбёжку, а на следующее утро нас, значит, выстраивают и туда ведут. Привели, помню, на железную дорогу, и мы там вот эти вот зарывали от бомбёжки, как они называются, вот эти вот воронки..

Вдруг слышим – самолёты летят. Летят самолеты и над нами стали кружить, их столько... не один. И стали кружить, и посыпались бомбы. И нас, значить, это, да кто там нас, мы сами кто куда. И там такая была посадочка, но редкая-редкая, немножко железной дороги отак наверху. Редкие деревья. Стали бомбить, а мы забежали все туда, положились на землю, а рёв страшный, бомбили именно как раз точку, то место, где мы находимся. Отак от, ну, состояние, вы представляете какое. Думаем: «Счас и мы. Вот это нам и капец, это наша и смерть». Видим, вот так если поднять глаза, видим, как... подниму глаза – вижу стон, стон вижу. Или подниму – вижу голову или руки, туловище. Ну, в общем, всё кругом вот такое. Прекратилась бомбёжка. Землю грызли, руки уходили в землю. Сильно страшно было.

Закончилась бомбёжка, стали подымать вот эти ж наши лица. Кого собрали, кто куда, может, удрал. Свободно. «Но куда

тикать? – я подумала. – Куда? В таком виде, такой весь. Всё равно захватят, еще, может, и пристрелять где». А потом, значит, нас собрали и дали такое вот указание: «Все трупы собрать, всё-всё это собрать». Тут солома появилась, наверное, завезли по-над, по-над путями, и мы собирали на эту солому, складывали. Там и головы, руки, это... это я не знаю, что – страх какой. Ну, вот так потом живая осталась, осталась живая.

Ебензее

Богдан КАЧОР

Але з часом, як фронт підсувався той, советський, нас знов евакували. Знов евакувати трохи тим, Дунаєм. Але то, мабуть, було трохи проти течії. І ми до Лінцу, мабуть, доплили, а даліше пішки вже йшли. Вже недалеко того, Ебензее, була така станція Атнанг-Пухгайм, і звідтам вузькоторівка їхала до Ебензее. Не до самого Ебензее, десь недалеко там. Но нас тоді підвезли до того концтабору, який вважався верніхтуттунглагер – лагер знищення. Ну він і такий був, і такий був. Бо у ньому наших тих, в'язнів, багато погинуло, то він у тій книжці* є, там Марунчак подає, чи тридцять три, чи тридцять шість, не пригадую все. Деякі вже на волі... Вже були так виснажені, що на волі померли. Деяких забрали американці там, до шпиталю, там недалеко. Колись був есесівський шпиталь, і там їх лікували. А я не знаю, [як] казав мій приятель, «вирвався грабареві з-під лопати» (*сміється*). Богу дякувати, витримав (*голосно*). Знаєте. І вважав на себе, бо казали, шо... Я то знав іще з хати, що у таких випадках не наїдатися, бо то небезпечно. Тому, ми як ті магазини відкрили, там бараболі було трохи. То ми наклали вогню, напекли тих бараболі. То вже празник був! Якраз на наш Великдень, шостого травня нас звільнили.

То ще перед тим, той наставник лагеру казав, шо є бомбардування американське, то він хоче нас до штольні... То штольня називалася ота діра в горі. Він хоче нас туди взяти, шоби зберегти від американського бомбардування. Ми сказали, шо ніхто туди не йде (*сміється*), ніхто. І він незадовго після того втік. Він втік, а ще трохи тих, есесів там [в таборі] лишилося. І [вони] казали, вже казали «камераден». Вже казали не «гефтлінген» – в'язні, або

* Марунчак М.Г. Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні. – Вінніпег – Канада, 1963. – 165 с.; Його ж. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. – 364 с.

як в Австрії діти на нас казали «бандітен» – банти, казали, знаєте. Ото таке було. А ті [охоронці] вже казали – «камераден», знаєте, «товариші».

Степан ПЕТЕЛИЦЬКИЙ

В Маутгаузені ми побули тижні два. Потім вже там, комісія була, вона вже розподілювала кого куди. Наприклад, я попав до найгіршого табору. А доктор Данило Чайківський, Богдан Качор* вони попали до інакшого, вони не мали так тяжкого, бо вони попали до Мельку. А Мельк був межи фармарями, вони ходили на роботу так і до фармарів, вони вже цілком інакше мали, що ми, що були в Ебензее. Ебензее, то були гори і фабрики будували. Гітлер будував на зброю. Такі фабрики будували як «ФАУ» ту, ракету другу. Бо першу він збудував, то послав на Лондон, а другу велику мав будувати, щоб весь світ запанувати (*посміхається*).

– *То табір Ебензее як він виглядав.*

– Ебензее всьо бараки на такій горі, таке як плато, знаєте, там побудували. [...] А навколо такі великі гори були, там будувалися фабрики. Там озеро гарне було, і там в тих горах будувалися фабрики. Вони тому там будували, щоб ці фабрики було охоронено... від, наприклад, цивілізації, від саботажів, від бомбів. Бо то великі гори високі. А там такі, як то кажуть, як церкви, знаєте, ті гарні... ну ми називали штольні, а по нашому називати вироба. І це були, як сказати фабричні приміщення... індустрія фабрична. Бо там же станки везли, де ми працювали. На тій, що ФАУ-2 робити, там були вагони, там всьо було, шоби ракету другу робити. Там були цивільні робітники, які мінами вживали, ну знаєте, мусіли розбивати то, ті частини. Тоді ми візками такими, які на залізниці були такі візки, ладували всьо і вивозили. В'язні всьо вивозили.

– *То ви довбали цю стіну?*

– Но. То вже мінами всьо, а ми лише ладували, що то розбивали.

– *Годували вас краще?*

– В Ебензее абсолютно. Я власне в Ебензее мало не помер. Навіть зупи часом бракувало. То вже було останньо, німці вже нам давали лупину, а німцям ще давали бараболю, німцям тим есманам, тим всім службам, а ту лупину давали нам. І багато в'язнів похворіло. Бо вона до кішок прилипала і діставали деярю і все інше. І я мав ту деярю, і Василь Лесюк, що вони повмирали, і Савчук Володя, і Дацюк, ті такі мої хлопці. Але кому шо було призначено.

* Див. інтерв'ю з Богданом Качором у цьому збірнику.

Мої товариші добрі. Всьо пішло спати. Той учитель Савчук Міша в підпіллю були разом. І разом попали на Лонського, в Золочеві до тюрми, бо його злапали і мене злапали. Така була доля. Чи вона була добра, чи зла, але треба було жити.

Іван ЄВТЄХОВ

Самое страшное было это уже в Эбензее. Там уже не кормили совершенно, уже конец войны. А там осталось что, ну пол месяца или месяц до победы. Я точно не могу вспомнить, понимаете. Давали вот такую буханочку хлеба (*показує, сантиметрів 20*) на тридцать человек. Что это такое? Кинеш ее – а там жмых один и не проглотить ее. Супе, суп – одна вода и желуди там плавают. Ну вообще не кормили совершенно. Подойдешь к тридцатому блоку – а их там 30 блоков было, представляешь! Подойдешь там к 30-му блоку, а их там не одной стороне, на левой стороне, под окнами лежат до самого конца трупы заключенных, уже одни кости и кожа и с правой стороны – тоже самое. А здесь [в бараке] ползают люди! Я подошел, посмотрел и думаю: «Сколько же мне еще осталось сюда попасть?» Я уже думал об этом!

А тут первого мая нас выгнали всех из блоков на аппельплац. Вышли, построились, комендант вышел со своим подручными, кто там, помощниками и говорит: «Здесь будут проходить бои и вам нужно всем ити в штольни!» А эти штольни в горах делали, там станки стоят в некоторых, какие-то штольни уже работали, я-то не знаю, что они делали там. А тут как все заорут. Зная, то все там заминировано «Никто пойдет!» Не получилось ничего.

Мы ждали этого освобождения. Уже немцы или австрийцы, кто там, уже почти не охраняли этот лагерь. Ну еще стояли там на вышках, стояли. А американские войска уже подошли к этому, к Эбензею подошли. Американский танк вошел в этот самый лагерь, негр вылез и давай фотографировать, одни зубы белые. Можешь представить, что это такое (*плачет, не может успокоиться*) Как вспоминаю, так и не могу.

Солідарність, дружба, кохання

Домнікія СКИБА (Шаган)

Помагало нам вижити те, я все собі говорю, яке б горе не було, я не падала духом. Так само там, в концтаборі, ми попадали в таку біду з цією подругою, з Нюсею. А вона як-то все перетворювала в шутку, сміх. Навіть нас постригли, так ми вийшли, і ми одна на другу дивимся, і ми зареготалися. Ми не плакали, ми не заплакали, ми реготалися, ми сміялись, дивилися. Вона каже: «У нас в городі така була Настя і Наталя, дурнуваті дівчинки були». В общем, вона все, все в шутку перетворювала. Вона вміла, да. І як-то нам з нею було легко. Від цього багато залежить. Велика підтримка була. Но якби все плакав, думав, що завтра погібнеш, ти голодний, ти упадеш з голоду і так далі, думати про це, от, то, звичайно, то людина швидко, вона здає.

Але як би ми не піддержували друг друга, но якщо б іще нас продержали місяців три, ми би, я би лічно далі не витримала, от, всьо. Люди, якщо були там пару років, то вони всі загинули там, вони вже не вийшли. Людина там не видержувала.

Там нікаких отношеній, там ні з ким ніхто не разговаривал, понимаєте. Там просто вийди, воно двигается, воно напівтруп, воно ні с кем, воно вже безразлічне, понимаєте. Воно считає, шо воно вже труп, от. Да. Воно вже считає людина, шо воно труп, ходити воно... Даліше виходу вже нема. Воно вже считає, шо воно вже всьо там.

– Ну, а вы-то на что рассчитывали, вы верили в то, что вы выйдете?

– А я шо, я нічого не хотіла, лише умерти, вийти за ці стіни, на свободу вийти, в общем, вийти на волю і померти. Не там, не за тими стінами, не за тим током, не за цими прожекторами. Шоб вмерти, тільки не там.

Дмитро НІКІПЧУК

Русские ничего не получали, а они получали посылки, получали и всё... Французы получили, вот так через забор нам бросит. Один француз получил посылку, шо-то мама ему коржики послали, там такие печенья, еще шо-то там наслала. А он взял себе один, заплакал, и нам бросил всю посылку через забор, русским.

Степан ПЕТЕЛИЦЬКИЙ

– Ну так. То є. Я вам скажу, шо мене поляк визволив від смерті. Поляк. Бо коли я був в Ебензее, мені вже було все. Я лежав так во, тут во ми лежали. Нас троє українців, то шо зо мною вони були: був Лисюк той, учитель Володимир з Полтави і я. Туй во (*показує*) [на відстані] як та шафа [стойть] крематорія, а тут кімнатка цементова, наприклад, цемент і той папір, як кажуть, асфальт, папір той лежов. Ми дістали червінку. Червінка – там все.

– А шо таке червінка?

– Кровотечі*. Отже, це є все. Уже життя нема в таких умовах. Отже, Василько помер. Володимир помер. Ми вже разом з Володимиром, як він вже позимнів, я відсунувся. Приходе поляк (*голосно*). А він приносив нам вапно пити. Вапно пити, щоб вам скоро спалили легені і всьо, щоб ви си не мучили. А ці поляки, шо там обслуговували, і цей доктор, то вони були з Варшавського повстання. Їх привезли якраз, може тиждень тому. І той лікар приходе і приносить те вапно, і каже до мене. Вже ті, знаєте, вже ті хлопці, шо він бачив, вже в крематорії, а я лишивсь. А він до мене каже: «А ти еще жиєш?» А я кажу, так ніби відповів, шо «еще жию». Бо як це ти мене говориш, то значить жию. «С конд естишь» Но, перше він сказав: «Єстиш поляк?», я кажу: «Так». «С конд естеш?» Я кажу: «З Тарнова». «А где ти мешкаш в Тарнове?». Кажу: «Уліца Сангушкі». «Мешкам на улице Сангушки (*голосно*). Я ходіл в університет в Тарнові». І тренд. І каже до мене: «Не пий тего вапна. *Єго заберу вечорем до бараку*». І він прийшов і то зробив. Чудо?

– Чудо.

– Я в Тарнові не був. Я не знав «Сангушкі уліци» (*посміхається*). Ну є Боже провидіння, шо я знайшов партнера визволення.

– Ну це дивовижна історія.

– Це є шось, шо людина несвідомо, не знаючи навіть, бо я в Тарнові не був ніколи. Вам приходе думка, яка вас визволяє від смерті. Таки він мене заніс до бараку. Я був вже такий... Він заніс мене до бараку. А їх було багато, вони з Варшавського повстання,

* Ймовірно, дезинтерія.

вони були такі лікарі, то інтелігенція була, вже мали ті троха впливу. То він мене положив на такій долині, така була пріча. То він мене положив і сказав штубендісту, знаєте, шо кімнатою завідував, щоб мене не зачіпав, бо там же багато поляків, і мали вже такі впливи. То була еліта: адвокати, судді. Вони не раз говорили такі речі, а я слухав: як то було вдома, як то їх жінки варили... Між собою, то з Варшавського повстання (*сміється*), які то вони розказували. Але їх багато повмирало (*тихо*). В Ебензее так багато вони дістали, наприклад, тиф і всьо інше. Знаєте, вони приїхали з повстання, там такі умовини страшні, і їх дуже багато повмирало.

Олександр САФРОНОВ

Ну и потом я начал болеть. Начали ноги болеть. Опухли ноги. И я попал в этот – ремир, в больницу. Опять мне везет (*плачет*), попал на такого врача (*смеется сквозь слезы*), что он мне говорит: «Алекс, будешь у меня, пока закончится война» – говорит. – «Я тебя буду держать» (*плачет*). Ну, так я пробыл там, наверное, с месяц, а может и больше. Когда приехали эсэс, газовая камера, и начали проверять документы. Кто много лежит – туда. Туда! Туда! (*плачет*). В камеру (*плачет*). Он прибежал: «Быстренько одевайся, век!» – Уходи. Я ушел. Ушел удачно. Он меня вроде выписал там все, пока они добрались там до этих документов. И тоже, я приходил к нему (*плачет*, не может успокоиться), он меня подкармливал. Ну, это уже шел сорок пятый год, начало было сорок пятого года.

Богдан СІДЕЛЬНИК

В тому бараку із-за тої їжі, котра була недостатня, я почав пухнути з голоду і ноги мої внизу кісточки вирівнювалися опухлизою.

Десь приблизно понад місяць в той час, в один день, то була неділя, до могого бараку підійшов мужчина. А до бараку, не так до бараку, як до колючого дроту, котрий огорожував барак. Підійшов мужчина, гарно виглядав і запитав: «Чи є хто з Львівської області?». Я сказав: «Що я є.» «А звідки ти?» «А я зі Львова.» «О, зі Львова. А де ти живеш у Львові? То-то, то-то.» Я розказав, де я живу. Він сказав: «Шо я. А як твоє прізвище?» Відповів. Він каже: «Та я ж твого батька то знаю, бо твій батько агроном, бо твій батько їздив по селах пропагандував сівозміни сільськогосподарські і він багато разів в могому домі ночував. Він інвалід на праву руку. Правда!» Я кажу: «Правда.» «Почекай, почекай. Я шось зроблю. Я тебе звідси витягну з того карантину». Бо я там вже доходив. Він побіг, то була неділя, яких мінут

15–20 прибігли хлопці чоловік десь може 10–12 наші галичани, кожний шось приніс. Но головне то, шо мені подарували через дроти, передали миску зупи густої, якісь макарони, якесь м'ясо там було. «На, поїж». За огорожу і почав їсти. Тут до мене, звичайно, підбігли товариші з тюрми, котрі ми разом приїхали. Ну то треба було з ними поділитися. І ми до тої миски стали кругом шість чоловік, кожний витягнув ложку і по черзі ложку набирав і клав в рот. То ше добре, що шість, бо більше не знало про то, шо мені такий подарунок потрапив. Ми ту миску моментально змолотили, хлопці мене випитали, відки я, шо я і так дальше. Самі вони представилися. Я зі Львова, я зі Стрия, я з Тернополя, я з Коломиї, я з Івано-Франківська, то всьо так розказали, а цей основний, котрий знав мого батька каже: «Нічого. Я тебе витягну». Записав мій номер і в понеділок зробив справу, шо мене з карантинного бараку, витягнули на робочий барак та ще працювати в кухню, але в підвал там, де чистять картофлю, капусту, брукву і так дальше. І я, коли вже в вівторок писар бараку викликав мій номер, на мене подивився, поляк був, але добрий поляк, він був з Білорусії, так шо він знав росіян і не мав такого націоналістичного нахилу. Та каже: «О. Як ти скоро знайшов тут знакомих, шо тебе зразу витягнули, та ше на кухню.» Ага. Я думаю ото тобі на. Але пішов і на кухні працював. Чистив, ніби-то чистив картофлю, а на самому ділі я мусів вивозити, збирати лушпиння після чистки картошки. Чистки там брукви до такого скрині і то відвозити там до ліфта, і викидати, і робити порядок там в підземеллі тої-тої-тої-тої цілої там кухні. Там була команда десь 250 чоловік працювало. І ті, котрі чистили картофлю, то вже були старожили, то були в основному чехи, французи, німці. А мені, такому молодіку, ніхто місця не дав там картофлю чистити, бо ти молодий, то йди попрацюй наперед, виноси сміття. Але так чи інакше, я в ті, в тому підземеллю там віджив, бо там попадало в рот мені морква, капуста, буряк, картофля. Потому чехи зупи лагерної не хотіли їсти. Вони діставали посилки з дому і мали продукти нормальні. То вони віддавали мені ту зупу, а я ту зупу як міг, так їв і потому потрошки-потрошки навчився виносити з підземелля, з тої кухні картофлю хлопцям нагору, бо ми збиралися кожний день вечером в одному місці і хто шо організував, то приносив до гурту. А вже в гурті то всьо розприділяли межі всіх інших. Так шо я в кухні і віджив, і навчився організувати. А організація в нас називалася делікатно справа краді. Но ніхто не казав, шо ти вкрав, а казали організував. Бо вкрати називалося тоді, коли товариш в товариша вкрав. А якщо ти вкрав з кухні з загального котла, чи з фіри, котра їхала, привозила картофлю,

то вже не, то вже організація була. Ти організував. Я в тій кухні віджив.

Ну найбільше мені допомогло то, що я знав німецьку мову. Я міг контактуватися з німцями. Не тільки з німцями, з чехами, з поляками. Ну з поляками то запросто було. З чехами я вже говорив, бо знав польську мову, то вона подібна і я також з ними розмовляв. Але хто був в таборі чи француз, чи бельгієць, то на німецькій мові таки розмовляли. І я з ними міг розмовляти. І я міг доказати, що я хочу або чим йому допомогти, або мені допомогти. То, значиться, знання німецької мови мені дуже допомогло навіть в тім випадку, коли поступали всякі німецькі команди, я їх відразу розумів і я їх виконував. А не виконати команду, то значиться треба було заробити побої якісь. А мене то обходило боком. От. Потому завдяки ще такий фактор, завдяки тому, що я зустрічався з нашими хлопцями тут з нашої Галичини. Вони мене як малого, наймолодшого, вони мною опікувалися, піддержували на дусі і так і говорили: «Почекай, почекай. Ти не спіши. Ми тут ще трошки, ще трошки потерпимо, а там дальше буде видно чи ми кинемося на ту колючу проволку, будем рвати її, а наша зброя – це каміння буде і всякі поломані табуретки, котрими будемо ширяти в тих німців. Ото ми можемо піти в останній бій, коли вже нічого нам не останеться.» Всі думали про те, що під кінець табір розстріляють, бо то всьо елементи такі, що Гітлерові не подобаються. А щоби нас всіх не розстріляли, то нам тоже треба прийняти деякі міри, щоби на зустріч вийти і боротися. Так піддержка товаришів, моральна і фізична, також багато допомогла мені в тому ділі.

Ігор МАЛІЦЬКИЙ

И в карантинный блок. По-моему, 18-ый или 19-ый блок, карантинный блок. А есть же хочется, не ели уже. Ну, это что-то, пережить нельзя, пережить нельзя, это передать нельзя этого чувства, этого голода. Но этот карантинный блок, и там небольшие такие заборчики с проволоки сделаны. И там постовой, этот полицейский, лагерный полицейский из заключённых. Вдруг, подходит к этой самой загородке, тот с ним поздоровался за руку, вот. Говорит: «Харьковские есть?» Я говорю: «Есть». – «Откуда?» – «Оттуда-то». – «Ой, я из Клочковской. Ну, подожди сейчас. Никуда не уходи». Побежал. Приходит этот самый часовой, или как он называется, полицай, лагерь-полицай, говорит: «Иди сюда. Комм хир». Ну, я подошёл. Тот мне полную миску баланды. Да не воды, а с гущей там, с брюквой и так далее. И буханку хлеба. И говорит: «Слушай, как тебя зовут?» Я говорю: «Игорь». – «А прозвище, как у тебя?» – «Майор». – «О, у тебя высокое прозвище. Так вот, я тебе

говорю, я врач. Запомни, хочеться очень кушать — съешь ложку и съешь кусочек хлеба, а потом ещё, а потом ещё». Я говорю: «Хорошо, хорошо». Ну, куда там, как там набросились, Боже мой! Разорвали этот весь хлеб в куски, эту миску, она там летела, с земли подбирали. Ну, короче говоря, вот такая. Ну, потом он уже стал выходить ко мне, подходит. Это был Александр Моисеевич Иоселевич. Ну, в лагере он был под другой фамилией. И он там был, числился как украинец, вот. Это он военврач, капитан военврач, вот, и работал в реви́ре, в нижнем лагере вот там он работал, это типа санчасти. И он часто приходил сюда ко мне, приносил мне, подкармливал.

Марія МУДРАК (Москаленко)

З моїм майбутнім чоловіком ми познайомилися в Маутгаузені. Він на кухні робив. Ідем в колоні жінки і підходимо до кухні, рядами стоїмо. А вони, всі хлопці, всі у вікна виглядають. Тоді він раз до мене обізвався, другий раз. Кой черт! Я не хочу балакати з вами. Тоді ми були не дуже знайомі. Коли не коли там вигляне, кусочок хліба дасть або що-нібудь. А тоді замітили німці, і не стали підводити до барака до їхнього, кухні. Ну, і він мене держав у голові все время. Наших дівчат питає, правильний лі адрес, правильно лі ім'я.

А тоді вже те... так ведеться і ведеться, ми, то обізнесся, то коли не обізнесся. Він держав у голові. Як освободили, вони ввечері як поприходили до нас, а їх американці пропустили. Ми зразу були окружені, но пропустили. Хлопці между собою, там, із Дніпропетровська Васька до мене приставав, тошо. Кажу: «Ні, нема делов. Ви хлопці, ні, ні», – кажу. А прийшли ж у лагерь та й посідали вони, і балакають, шо я собі найшов, і я собі найшов. А Мішка каже: «А я собі найшов таке мале, худе, а ніяк не уговорю». Ті три хлопця збираються на другий день і сюди ж ідуть. Кажуть: «Шо ж тут за мале, худе, а не вговорить. Мішка, ми тобі вговоримо». Пришли сюди, я, уже наше начальство ж разбіглося, ми їсти самі доставали собі. Я варю вермішель. Ось вони прийшли. Кажу: «Нате, жрїть, бо ви ходите не ївши». Ще є нам нічого не давали такого. А дівчата, знаєте, живо собі, а хлопці є хлопці. А Мішка і каже: «Оце те мале та худе, а сердите яке!» (*сміється*). Ну, побалакали так, ніхто нічого. Одні збираються ночью тікати. А я кажу: «Нікуди не піду, буду до последнего тепер. Пережила ото таке...»

Я його бачила у заключному, а як він приїхав в наше село шукати мене, да, я з ним зустрілася, я його не пізнала. Він мене не пізнав, я його. Я тут стала гладка, у кухвайці робила в олійниці, в своєму селі, підв'язана поясом. А він іде, считає хати. Йому

посчитали хати, де моя. Іде, счита хати. А мама моя купила теля і вела сюди, так каже: «Казала Нелька, там военний до нас якись пішов». Він же ж приїхав аж перед Новим годом. Тоді він посчитав хати, а ми з мамою таки вертуємося, а він стоїть коло двору. Каже: «Думаю, це вони з цього двору». Я вернулася, а він трошки так уже мене начав пізнавать, каже... А він мамі пісьма писав, мамі казали, шо я погибла, а він каже: «Я бачив, як вашу дочку освободили, вона жива». Підійшла ж я. Він: «Ну, здрастуй, Маша, ти мене пізнаєш?» Я кажу: «Ні. Я вас не знаю». А він на маму: «А ви получали пісьма?» Мама: «Получали». – «Так ото ж я вам писав, ви ж казали, шо її нема живою, а вона, бачте, жива». Мама тоді з радості: «Ідьомте в хату». Пішли в хату. І мама, його розділи, дали братове, воєнне зняли, постірали. А я кажу: «Я пішла на роботу, а тоді прийду ввечері». Прихожу ввечері, уже дівчат повно, сидять кругом його./Сміється/.

20-й блок

Володимир ІВАНОВ

Был еще в лагере такой двадцатый блок смертников. Двадцатый блок смертников. Они не ходили на работу. Им не присваивали номера. Они ни с кем не общались. Они были обречены на голодную смерть. Блок был дополнительно огорожен. Из блока был выход... ну калитка такая. Из этой калитки вытаскивали каждый день такие... ну как вам сказать, такие на ручках носилки. Ну трупы, что вам сказать – это арматура и больше ничего. Кости и больше ничего. Значит они были обречены на голодную смерть. Основная масса. Здесь (т.е. в 20-м блоке), – это были видные русские офицеры, пленные офицеры Советской армии. Это были... преимущественно политрабтники. Согласно Женевской конвенции военнопленные должны были находиться в лагерях для военнопленных (*растянуто*). А это концлагерь. А они их сюда загоняли на умерщвление. Но учет был, я вам скажу, очень строгий. Но номера они не носили. Зачем им присваивать номера, когда... Сколько человек может выдержать без пищи, вы понимаете, так же как и без воды? А они осуществили побег... Это был февраль месяц. Было, как раз, много снега... Если бы весна, может быть их осталось бы там в живых, конечно, больше. Вот тут стояла возле двадцатого блока вышка с пулеметом. На стене идет провод высокого напряжения. Вот эти обреченные, семьсот человек, были в бараке. Двести человек из них уже не могли принимать участие в побеге. Не могли. Приняли участие где-то около пятисот человек. Эти подробности мы уже после побега только узнали. Побег осуществили под командованием одного офицера, который находился в двадцатом бараке. По званию он был, по-моему, полковник или генерал – я не знаю, я не могу судить. Взяли [узники 20 блока] с собой матрасы, накинули... накинули на проволоку высокого напряжения. Некоторые разобрали там кровати. Кровати

(іронічно) – нары это деревянные, чтоб перелезть через стену. Огнетушитель они использовали, чтобы обезвредить охранника на вышке. Он естественно стрелял. Это ночь. Масса эта выскочила в лагерь. Они знали, что или умрут голодной смертью, или... Другого выхода у них не было. Поэтому они рискнули этот вариант. А почему в феврале, я не знаю. Можно было б дожидаться марта. Одни б дождались, другие не дождались. Чтоб весна, чтоб снега не было. Ну, короче говоря, из этих пятьсот человек осталось в живых... после побега где-то девять (выразительно)! Девять. А остальные все. Вот при мне как раз они привозили тех, которых ловили и привозили в лагерь. Они их тут же убивали и все. *Эсэсовцы*. Вот вам такая... такая... история.

– А в этот день, после их побега, утром *апель* был?

– После побега все так продолжалось, как вроде... ничего не случилось. Дисциплина та же самая, выходили на *апельплац*. Мы утром встали и пошли по работам. А они [охрана лагеря] занимались своими делами. Абсолютно тот ритм, который существовал, не изменился. Как будто ничего не было, после того, как они умертвили, как будто ничего не было. Абсолютно никаких таких изменений. Это был второй случай.

Михайло РИБЧИНСЬКИЙ

Это был каменный мешок, три вышки, одна трибуна. Нас встретила внутренняя команда, тоже из узников, но работающая на эсэсовцев. Они погнали нас вокруг барака, а потом уже завели в барак. Барак делился на две части: штубе-комната «А» и штубе-комната «Б», посередине – «шрама» (фонтан), был туалет и была комната для блокового, т.е. для той зондеркоманды, которая нас «курировала»). Кто они были? Два поляка, Мишка – татарин (он самый худший, самый злой), блоковый – немец. Они все время издевались над нами.

Когда нас завели в барак, то поставили около фонтана и велели снять брюки, куртку, намочить и, не выкручивая, одеть. Мы это все проделали (они же с палками стоят). Дальше. Загнали нас в комнату, а там уже негде было не то, что лежать, а и встать. Мы так встали, а с нас течет... Так и простояли до утра, до проверок. Один из наших умер, умер сразу (его еще в гестапо сильно покалечили). На проверке считают каждого десятого. Значит, нас тогда было тысяча сто человек! Исключительно советские офицеры, всех рангов. Но в блоке, этой штубе, может поместиться только 600 человек. Спать было негде, спали «ковром», никаких нар, никаких одеял, пол, правда, деревянный. Я ложился у стенки, на меня уже никто не мог положить голову, но тянуло от стены. Издевались...

То открывали двери и поливали нас водой из брандсбойта: «У вас воняет...»

Я пробыл в блоке около четырех месяцев. Каждый день – по 5-6 убитых или умерших. Их складывали в туалете, один на другого, а забирали, когда набиралось где-то десять-пятнадцать. Кормили – через два дня на третий. Когда привозили хлеб, то в ту же тележку обратно загружали мертвых. Иногда дадут такую баланду, одна соль, а воду выключают. Люди – одни мощи, мерли, как мухи. Нас оставалось все меньше и меньше. Как-то в ночь забрали сразу двадцать человек: полковники, подполковники, два генерала. Куда их забирали?

Штубе «Б» – это была комната точно для крематория, там находилось где-то 250 человек. Это были полковники, подполковники, генералы, они лежали отдельно, блоковой им дал одеяла. А мы – здесь, в штубе «А».

Уже был январь. Что же делать? Мы все только об этом и говорили.

Это было 2 февраля (мы, конечно, это уже потом узнали). В час ночи открывали окна, двери. Выступает полковник интендантской службы: «Я говорю не от правительства, я говорю лично от себя. Вы все знаете, что мы смертники. Наши войска подходят к Венгрии, а значит, нас всех расстреляют. Давайте погибнем достойно, а если история справедлива, она о нас напишет». И дал команду.

Конечно, мы готовились. Ходили, смотрели. Я, например, за часовыми (ведь я лежал у окна): когда уходит, когда приходит, во что одет. Он придет, походит, поднимет воротник и спит. Разве такие мощи куда-нибудь полезут? Они на своем дежурстве были спокойны. В 12 сменится, к часу уже кемарит.

Когда мы рухнули на стену, нам удалось вырваться и отойти на 7 километров. Паровались мы уже по дороге, я его не знал, этого Николая, а он меня.

Проходим склад, часовой спит. Николай: «Заберем винтовку? Ты что, он же тревогу подымет?» И мы прошли. Проходим мостик, дальше – вышли, все открыто. Зашли в сени. Банка с молоком. Конечно, хлебнули. Ящик, а в нем одна детская одежда. Видимо, это был детский садик или что-то подобное. Ушли, попали в селение. Читаю: «Продовольственный магазин». Николай: «Давай снимаем окно». – «Ну, пробуй». Он туда – не может, я туда – рукой не удержал, нет же сил. Шум, свет. Две женщины вбежали, кричат... И мы удрали.

Уже ближе к рассвету обошли село. Двор, сарай, в сарае коров восемь, большой сеновал, лестница. Набрали морковки от коров,

полезли на сеновал и глубоко-глубоко зарылись, спим, а ноги – вата. Шум, шум и все стихло...

Надо ж переодеться. Зашли на виллу. Одноэтажная. Белая скатерть, ваза. Степан нашел чемоданчик. «Я пошел сам...» Видимо, это тоже Бог подсказал, троих она может и не взяла...» (Мария Ланггаллер). «Ну, иди сам».

А мы с Николаем нашли, что переодеться. Я нашел шляпу, женскую кофту, брюки с дыркой. Штрафное бросили на дороге.

Идем. Маленькое селение. Домиков восемь. Один дом большой. Николай: «Это фашист. Не пойдем». Уже дошли до последнего домика. Обошли кругом. Что такое? Нет сеновала. А у них старый и новый дом, новый дом выше. Около нового – лестница. Я встал на лестницу, посмотрел: «Николай, да, тут вагон сена!» Выжмись! «А я не могу, он залез и подал мне руку». А наверху куры носят яйца, мы находим четыре яйца. Я порядки знаю: по яйцу выпили, нам, тощим, больше нельзя, остальное оставили, куры будут носить, а если заберем, они не придут». Закопались. Все тихо, хотя стрельба еще где-то очень далеко слышна. Но кушать же хочется. Николай дал мне шарфик черный с белым, вывязал галстук, сам в женской кофте и в шляпе с метелкой и пуговицей. «Я спущусь, попрошу покушать, я же немного говорю по-немецки. Если будет шум, тогда ночью уйдешь».

Спустился, стучу, а не открывают. Это оказался коровник. Стучу в следующую дверь. Открыла хозяйка: «Заходи быстрее в дом». Я зашел и стал. Шляпу снять не могу: «гитлерштрассе». Она меня начинает спрашивать: Я отвечаю: «Я из Линца...» «Не ври, я знаю, кто ты». И открывает дверь в столовую. Радио кричит: «Сбежали сталинские бандиты, кто будет укрывать их – будет расстрелян, а кто поймает – живым не приводить, за голову – 200 марок». Вышел старик и говорит: «А чем их убивать, вилами?» Я понимал все по-немецки. Тогда эсэсовцы мобилизовали всех и охотников, и лонг-штурм, всех активистов, из Лица дополнительно привезли своих. Как же, это ведь большой скандал для них: сбежали сотни узников. Вызвала дочь: «Дай этому тощему человеку какую-нибудь затирку». Стоит стул, на стуле фонарь. Хозяйка собиралась ити в церковь, если бы я пришел на 10–15 минут, мы бы с Николаем не спаслись. Что-то же подтолкнуло меня пойти? Я об этом все время думаю.

Я ем вежливо. Лежит хлеб. Лежит нож. Смотрит на меня: «Ты симпатичный, красиво кушаешь». Когда открывается дверь, входит парень. «Ну, – думаю, – попался». Она его спрашивает: «Ты один?» – «Один». – «Никто не видел?» «Никто. Мать, ты знаешь, они по одному не ходят».

Слышу: «Надо спрятать...»

На столе нож, подумал, может быть, думают, что надо спрятать от меня нож, ведь я для них бандит. Он меня поднимает, я отдаю ему свой шарфик, он берет, и дальше мы идем на улицу и на второй этаж, где сеновал. «У меня есть товарищ». – «Нужно кушать?»

Вернулся в дом, принес что-то завернутое и пустое ведро (это что бы не портить сено). Отдал Николаю этот пакетик с едой. А сам не стал кушать, мне стало плохо, закружилась голова. Это была пятница. А в субботу прибегает Анна: «Быстрее в дом!» И проводит нас в спальню, где спят хозяева! Слышишь шум? Нагнули... Но вот все затихло. Зашла Мария: «Я им сказала, что ко мне в дом никто не зайдет».

Нас перевели на летний чердак, там отдельная такая комната и дымоход, дала свечку. И мы остались там жить. Жили мы у этих хозяев два с половиной месяца. «Хлеба не будет, только картошка». Картошка – еще лучше. Они нас спасали, кормили, все.

Поскольку я немного знал немецкий, во всяком случае, все понимал, то меня часто приглашали к себе в дом. Николай больше отсиживался на чердаке. Закроет все окна, двери и разговариваем. Она все расспрашивала меня, кто я, где я был, как убежал и так далее.

Это была простая крестьянская семья. Там дом, как маленькая фабрика – все было, и сепараторы и все приспособления для переработки молока. Я как-то спрашиваю: «А почему вы масло не взбиваете?» А у них четыре коровы, две работают, две доятся. «Запрещено. Мы молоко сдаем, а на сыр масло получаем, картошку...» И себе даже пол литра не оставляют. А там они дисциплинированы. Ферботен – запрещено, значит запрещено. Я говорю, что можно ж масло взбить. Отвечает, что нельзя. Через неделю Мария решила:

– Михель, а ты умеешь масло сбивать?

– У вас машинка есть?

Посмотрел, что за машинка, а там такая огромная сургучная печать. Но не даром же я в штабе работал. Все сделал как надо – с печатью, и масло взбил. И Мария на следующий день намазала нам на хлеб тоненький слой этого масла. Сын делал веники на продажу: «Покажи как, я тебе помогу».

И таким образом, я вошел в эту семью. Правда, меня смущал сам хозяин. Он ходит на работу, слушает разговоры, а там говорят разное. Приходит домой утомленный, хлопает меня по спине и все повторяет: «Михель, ты не солдат». «Отец, да каждый солдат должен быть генералом».

Слышу в один из дней: «Дядя приедет». Дядя – это серьезно, он у них был архиепископом в духовном учил будущих монахов.

Вызывают меня поздороваться. Я подумал, а как же мне к нему лучше обратиться. Сказал: «Помоги, Бог». Он меня пере-крестил. Посмотрел на голову: «Ничего, волосы наростут». Проходим в столовую. Мы все сели, а мать стоит. «Ну, – думаю, – сейчас скажет, накормили, а теперь идите». А они между собой все говорят, а потом архиепископ матери: «Ты делаешь большое дело для Бога». Заметил, что у меня нет обуви. Применяем атлас, стали обсуждать международное положение». Я тоже что-то добавил. Архиепископ сказал матери: «Это образованный человек», интеллигентный.

В конце вечера я осмелился спросить: «Нам уходить?» «Нет, я сам скажу, когда это надо будет сделать». Сказал сестре, что дает на наше содержание мешок картошки и еще кое-что из продуктов – на содержание.

А Николай тем временем все чердак проверяет. И нашел два нагана, два патрона, нашел брюки, шапку ушанку: «Это фашисты!» В это время как раз сын приехал в отпуск с фронта.

А еще Николай выискал корзину с грушами, из этих сухих груш они делают что-то типа сладкого хлеба. Николай лежит и все грызет эти груши. Я прихожу и тоже грызу. Мы догрызли, что пришла Мария, а груш нет.

Сын приходит, что-то ищет. Я говорю: «ты что ищешь?». Ты плохой хозяин, смотри, мы уже их почистили». Один наган был нашего образца 1915 года, моего года рождения, у меня такой был. А второй – 1941-го. Первый старик привез еще с гражданской. Папа из этого нагана кабанов стрелял на охоте.

Старик никаких замечаний не делает. Мать никаких замечаний не делает, каждое утро уходит молиться, нас не закрывают, в субботу и в воскресенье все уходят молиться – так же не закрывают.

В воскресенье обед праздничный, даже с бисквитом, (а так картошка, но сколько хочешь). Вечером совещание: что кому делать назавтра. Я предложил: могу почистить коровник, а Мицель она же еще девочка, лишний раз поспит, что ей в семь вставать, я, мол, к дверям все подгоню, а Фред только на улицу вынесет. «Хочешь, Михель, делай». Сделал я так раз, другой. А потом думаю, что тут такого – открываю дверь зачем мне этот Фред, и шурую навоз куда надо, никого кругом.

А мать говорит: «Ты больше так не делай» – «А что такое?» Сосед меня спрашивал. Я ему ответила, что это, мол, Мицель кавалер».

И вот в доме плохо.

– Мать, что такое?

– Ничего, ничего.

– Да что такое?

– Пальма умирает.

Пальма – красивая корова, видимо, на гвоздь наступила. Наверное, нет ветеринарного врача или бояться его пригласить. Я вызвался посмотреть больное копыто. У нас ведь в армии полк связи был конным. Поедешь, покатаешься на лошадке, поглядишь, посмотришь, что сержант там мажет.

Видимо выхода нет, доверились мне.

– Сможешь?

– Смогу.

А нужен был хороший острый нож. Велел нагреть горячей воды. Вымыл копыто. Тряпку, лист квашеной капусты, еще тряпку, два мешка. Они чешут корову, гладят, за рога держат, а я профессор!

Я как дал ножом, как брызнуло! Все выдавил, завязал. На чердак вернулся, а Николай мне: «А что если не так. Убьют нас. «Пойду, посмотрю». Спустился, а они тоже не спят, все собрались вокруг Пальмы. А у ней уже и уши по-другому. На третий день даже подоилась. Старик: «Нет, Михель, ты не солдат!» Смеюсь.

А у меня появились фурункулы, целых 22 штуки, показать, может выгнать. Предложил Марии: «Нам бы помыться». «Ой, я забыла». Горячая вода, ванна. Дала нам белье, еще не ветхое, от старших сыновей. А наше белье – это уже тряпки, рвань. – «Дочь постирает».

Я напарил свои фурункулы, все за собой вымыл. Но это надолго не помогло. Фурункулы мои чешутся.

– Надо мазь. По-нашему «ахтиол».

– Напиши.

Мицель поехала в Линц на велосипеде. Приезжает с мазью. Мать покачала головой; видно, дорого.

– Сколько?

– Нет, нет, Михель, это я так.

Потом мне Мицель рассказала. Аптекарь спрашивает: «Откуда у тебя такое название, кто тебе сказал?»

– Я была в Линце, там мне сказали... Этой семье очень верили, уважали, их знали во всей округе.

И опять в доме новость.

– Приедет сын с женой, она у него фашистка. Я вас возьму «на замок». Но как-то все обошлось. Мария нас на замок не взяла.

Анна дежурила, давала мне знаки, когда можно спуститься. Потом вспоминала: «Я была твоим солдатом».

Мы старались не шуметь. А тут уже и конец войне. Около нас находился лагерь для сербов без колючей проволоки, но с охраной. А Николай в одну душу: «Миша, я ухожу». Как можно? Ты же как бы своруешь», тем более одежда на тебе тоже от Марии. Вот придут наши...» Нет. Собрался и пошел. Мария из церкви возвращалась, а тут Николай идет. Прошел мимо них, они даже не поняли. Возвращаются домой и ко мне: «Что случилось?» А что я мог им сказать. Когда вечером Николай возвращается. Оказывается, объявили конец войне. Он эту новость от сербов узнал. Николай принес из лагеря мешок сахара, мыло, отблагодарить его спасителей.

Втечі з концтабору

Павло АЙДОНЕЦЬ

Нас восьмеро, скористалися тим, що американці бомбили танковий завод. Оце ж ми втекли. Нас восьмеро. З нами поляк, бувший офіцер. На кожному бараці висіли оці протипожежні інструменти: багри, кирки, топори, лопати і так далі. Так вони, їх було без мене семеро, а вони зняли цей інструмент і рубають проволку (здивовано). А через що вони рубають і що їм це так? Був же алярм, тривога. Всі охоронці потікали під землю, а десь бомба упала, і оцей самий струм отключили (голосно). Отключився! Па-етому вони так запроста сиділи, рубали. [...] І я дивлюся частина уже пройшла, да, туди за проволку. І вони вже побігли, а я останній. І той поляк, которий первий був, він то мене зна, і кричить: *(голосно)* «Павел, прензей!» Щоб я не отставав. Бистро! І ото ми, воно там десь метрів може на п'ятдесят от цієї проволки починаються оце прибережне – придунайські зарослі. І оце вони біжать: там канали всякі, все те, що тече в Дунай, перебираються по пояс в воді *(голосно)*. І вискочили до Дунаю *(розгублено)*.

А як же? Дунай – це колосальна ріка. Значить, треба або средства, ну зразу почали шукать средства переправки *(розчаровано)*. Не найшли. Коли починалося, бомбардування починалося, або даже перед ним, починався алярм. Воздушна тривога. А тут ми тільки добігли до Дунаю, *(засмучено)* отбой. Ті ж самі воздушні оці от сирени прогуділи... І, коли це трапилось, ну буквально через дві-три-п'ять хвилин, проходила тут близько біля Дунаю дорога, підїхали есесівці з автоматами *(розгублено)*. А що, а що робить? Ми кидаємся в воду, це був по-мойому вересень місяць, в Дунай і нас... *(здивовано)*. А він швидкий такий Дунай, волністий, швидкий і ми пливемо, нас розкидало по етому. Як ті есесівці почали стріляти, вони просто закип'ятили воду в Дунаї. Четверо було вбито на плаву, як уток. А других четверо, ну от я в цій четвірці,

удалося добратися до протилежного берега і вийти. Вийшли і, нас четверо, і цей поляк з нами, ну ми розсипались.

І ото зразу в зарослі, прибрежні зарослі, і так далі, і так далі. Короче говоря, я найшов мішок із під цементу напевно, продрав там дірку для голови і для рук, мішок той, і надів на себе (*голосно*) О! Бо я як кинувся в воду, так я оцей піджак свій полосатий кинув (*розгублено*). І думаю: «Ну що ж оце робить?» Ну нада там... Погриз кору на деревах. Така молода кора. А потім попав на такий як горошинки яблучка кислі, кислі (*розтягнуто, сумно*). Поїв. Ну думаю, нада ждять ночі, бо там... А, тут же ж недалеко проходять Альпи. Альпи. Снігові оці їхні шапки. Я думаю: «Оце нада туди.» А потім мені прийшло в голову, що раз паравози кричать, то треба туди добиратись і, може як на вагон десь-щось, ну, вобщем буде на місті видно. Туди тільки. Так одягнений я дуже не ето самое (*коротка пауза*). Ну треба дождатись ночі. І я таку ніч діждався. І вийшов на асфальтову, узку асфальтову дорогу (*коротка пауза*). Значить, тут таке діло, перед цим, як алярм, чи був отбой, то по радіо було об'явлено, що (*розтягнуто, голосно*) із концтабору в Лінці втекли восьмеро найстрашніших злочинців. Так населення Обердунаю повинно бути дуже уважно і сприяти владі вилову отих злочинців. Ну кождий, як почув по радіо, що такі зубаті, з ножами і так далі. За кожду голову утікача п'ятсот марок (*голосно*). П'ятсот! І от видно ті молодики, які на цій дорозі мене чекали, ну не мене, а любого... Як тільки я, а, одягнений так воно біле, воно на темному фоні я білий. І вони кинулися до мене (*розчаровано, сумно*). Я хотів тікати в кущі чи куди, хтось мене як вривав, то я так покотився. Короче говоря, вони мене привезли в той концтабір, з якого я втік. Ну, видно ж получили (*сумно сміється*) п'ятсот марок.

І мене закрили там у бані. Вона «баня» і називалась – (*скептично*) чорті що таке. Мене там закрили. Воно було дерев'яно-бетонне щось таке. До ранку. А ранком мене вивели на оцей плац, де кожного ранку нас рахували, строїли і рахували. І, тут же стояла оця шибениця. На чотирьох ногах, де вішали – хто провинився, по їхньому. Ну а втікачів – то це в першу чергу. Ну мене як завели в ту кімнату, я не пам'ятаю, як я переступав поріг, но я впав. Бетонний пол, а я ж полунагий. Ото я на той пол упав і я отключився. Просто отключився, провалився, і проснувся тільки тоді, прийшов у себе, коли підо мною отак заколихалась земля (*здивовано, радісно*). А, американці ж назад верталися в Полтаву, а! (*радісно*). Мої земляки! (*сміється*). То вони як шурунули опять. І там був у нас такий заключьонний – Пчюлка, він росіянин. І, він бачив як мене вели і закривали туди. То він гріб руками і ще якоюсь железякою, і кричав мені туди в подпольє, що: «Павел, я Пчюлка.

Давай ти отам чем-нібудь. Руками греби, а я отсюда.» А воно все. Раз заливало лагерь, то воно було, фундамент був такий, як кажуть ленточний, дерев'яний. Не глибоко, можна було підкопатись і вилізи, і я звідти (з *полегшенням*) виліз. Виліз, і пішов на свій, з цим Пчолькой, пішов на шостий блок, мій. Коли стали приходити до нас ці, заключьонні, і стали казати, що (*голосно*) скільки ж погинуло багато есесівців (*радісно*) Есесівців погинуло! От оцієї бомбьожки. Я тоді зрозумів, чого мене ніхто не шукає і так далі, і так далі. Тобто, їм було не до мене, бо їх багато побито, багато ранені. Тут зразу з Матхаузена (ймовірно: Маутхаузена) їдуть, а воно двадцять кілометрів. Їдуть, везуть нову партію есесівців і так далі. Короче говоря (*здивовано*) остався я жив.

Йосип КІЧКОВСЬКИЙ

А коли почали евакуїровати вже, знову в Маутхаузен відправляти, от. Та в нього ноги боліли, в Маркіна. А потім нас лишили... Значить, тимчасовий лагерь розклали на лузі. Коло дороги хата так була, і хазяїн там, австрієць, жив. А позаду – сарай. Із сарая вони гній викидають, не так як у нас. А досками оббито спеціальне місце так біля сарая, і вони відкривають [із]сарая [через вікно], щоб не носити тачками, а сюди, і купа гною. Ну а я тіки то й думав... Я ще в Відні там, коли на заводі мессершмідта був, то я ще там намагався втікти, значить, і тоже не получилось. А думаю тут. А тут було так. Площадка тут, а кругом тече річка. І річка іде сюди. А тут стоять ті есесовці, палять костри, собаки там. А полонені всі тут сидять біля хати. І ще й дощ, а всі роздіті, тіки ті мантелі, що я казав, і ще одіяла. Ну як накрит там хто, по два, по три, але як дощ, то яке одіяло там, то всьо промокає. А я так тут подивився: тут цей гній, доски, а гній під саму стінку йде. І сіно там. Ну яке – гній і солома. І там ніби туалет зробили для всіх тих лагерьників. Але я звечора це примітив, та й думаю, це можна витягнути туди солому, та й залізи, та й накритися, вони туди й не підуть дивитися. Але ж одному... Я один тікав, дуже тяжко одному. Нікуди ні сюди, нікуди не підеш. Я вже шукав, хто зі мною піде. То одного питаю, той каже, там був Іван... Тхоренко Іван Іванович, то він ще стояв в караулі, коли Леніна із Горкі везли в Москву. То він тоже там, ноги були обморожені, все жалівся. Каже: «Я старий, мені вже всьо равно як уб'ють». Другого там попросив, давай лишимся – та ніхто не хоче. А потом пішов я до Жори [Георгія Маркіна] туди, він в другій палатці був. Кажу, шо давай. Таке діло. «Добре, давай. Я піду», – каже. Із цей Тхоренко – ми пішли на той гній, іще тільки почали під'їом. Викидали той гній під стіну, залізли в ту яму, а той [Тхоренко] зверху накидав того гною. Але дощ іде, гній парує – і

дихати нема чим. Але ми тихенько (*сміється*) то пальцем робили дірки, та так тягнули той воздух, а потім ще шось трошки одуріли, потому шо не помним, коли лагерь пішов. От. Коли, значить, виглянув, я не помню, хто перший виглянув. Я виглянув – немає нікого, тільки одіяла мокрі там полишалися, якісь палки там. А тоді ми повилазили. А тут дощ, а там – гори, там – сніг. І то тече всьо. Отаке о. Ну то ми ще там, там ходили по Альпам. Туда-сюда. Ну зрештою ми там осталися, договорилися, значить, з австрійцями, шоб ми в них були. І договорилися, якщо там буде облава., то ми втічем у ліс. А там у них кожен мав свій город, і кусок лісу. То ми в ліс ідем тікати. А потім уже восьмого числа, травня місяця, вже прийшли танкісти наші, совецькі.

Валентина СУКАЛО

Ишли, и значит, после нас положили на траве спать – раз. Я сорвалася, бежала. Бежала и убежала. Но дурочка, пошла ж по дороге. Меня опять забрали и привели к этому *лагерфюреру*. А он сказал: «Расстреляю!» Надзирательница и говорит: «Шо ты будешь стрелять, она ж маленькая». А он говорит: «Она маленькая, но она коммунистка. Вот сейчас буду бить, и она не будет кричать». А чего мне кричать, если меня никто не спасет, чего ж я буду кричать. Во (*короткая пауза*). Он меня сильно побил. От табуретки... от табуретки ножку взял и начал меня... Помесил мне голову так, шо мне на голове вот тут была большая шишка. Я еще приехала домой – долго сходила эта шишка (*короткая пауза*). Да, поймали.

На второй раз нас положили в сарай, спать. Бо на улице мы удирали (*начинает говорить более эмоционально*). А там сено было под самый потолок! А с этого, с низу я начала рыть себе нору. А девчата подходят, говорят: «Шо ты делаешь?» А я говорю: «Нору рою. Хочу удрать!» А они: «Мы поможем тебе». «Поможем», да й сами влезли. Мы четыре человека спрятались в эту нору. И вот значит... Ох как он орал этот лагерфюрер! «*Во ист кляйнэ мэдхэн!*» «*Во кляйнэ мэдхэн!*» (*смеется*). «Где маленькая девочка!» Вот. Ну, говорит, убью, как только найду! Вот. Так он и не нашел. А потом вечером уже, мы у сарае... А, он стрельнул двенадцать раз угору, поприезжали полицаи, давай это сено то в одну сторону, то в другую, то в одну, то в другую – и не разрыли нас. Невозможно было разрыть. Мы убежали.

Визволення

Богдан СІДЕЛЬНИК

5 травня 1945 року, година пів другої, або друга після обіду в прекрасний сонячний день нас концтабірників визволила американська армія. Це здійснилося при допомозі патрульної служби американської, котрі під'їхали до вхідних воріт концтабору на трьох броньовиках і в'їхали всередину табору. Один з броньовиків остався біля вхідних воріт, а два в'їхало в центр табору. Но на цей час охорона табору вже не була есесівська, а табір охороняли вояки Віденської пожежної охорони. То значить фашисти втікли в ліси, в Альпи, але щоби табір не розбігся, передали весь табір під охорону віденської пожежної охорони. І ті пожежники, котрі приїхали з Відня, до нас ніякого відношення в політичному смислі не мали. Вони просто напросто позанімали ті вежі, де сиділи раніше есесівці, і нас так ніби-то держали. В числі тої охорони ще були австрійські громадяни, котрі призвані були до німецької служби. Але це вже були старички 75–80 річні старпери, котрі ледве той карабін волочили на своєму плечі і проклинали на чом світ стоїть, що їм на старість літ прийшлося брати зброю і ще охороняти концтабір. Самі есесовці молоді, боєспосібні і ті, котрі знущалися над нами, втікли в альпійські гори.

[...] А знова же, коли під'їхали броневики до табору, то пожежники віденські були дуже раді, що для них настав кінець війни. І вони з охотою підняли руки догори. З охотою. То ж не есеси були вже. То пожежники побачили, шо то для них вже є кінець всього, тоді перед будинком комендатури табірної на високому флагштоці появилось біле полотно здачі. Це самі віденські пожежники викинули білий прапор. На цей момент, коли білий папор піднявся на флагшток, я з товаришем був в шестому бараці. Ми на буржуйці варили якусь зупу. Літо, горячо,

жара. Вікна повідкривані. Я виглянув через вікно і побачив, по-перше, крик був страшний на таборі, люди почали кричати «Ура!» і всі побігли до воріт центральних. Я коли подивився через вікно і побачив прапор білий на флагштоку, то я тоді звернувся до свого товариша, котрий мішав якусь там зупу на тій піщці. Я кажу: «Михаїл! Білий прапор є. Всі здаються». Ми кинули ту зупу і вибігли на подвір'я. А шо таке подвір'я? То є апельпляц. Впереді ворота ті величезні і вся маса людей кинулася в ті ворота. То вийдеш за ворота, то ти на волі. І я також побіг в ту толпу, але як мене там так стиснули зі всіх боків, що мало не задушили, то я ледве-ледве назад вицофався з того. І вже з тою толпою не перейшов на другу сторону. Причому, коли в'язні ринулися на другу сторону воріт, то там декількох і затоптали на смерть.

Я вибіг з тої толпи, де мене могли задушити-затоптати, вернувся на територію апельпляцу і розглядався, шо робити. Як побачити тих солдатів, котрі нас звільнили? Але рядом величезний одноповерховий барак, то значить там находилась дезінфекція і пральня, і це все, і я побачив, шо люди лізуть на дах того бараку по громоотводі. Бо барак мав не то чотири, не то п'ять громовідводи, то такі сильні троси з позабиваними в стіну кронштейнами, котрі служили нам добрими ступеньками, як драбина. І в'язні повилазили на дах, і згори з того даху бачили все, шо внизу твориться, поскільки той барак і сам табір був на висоті. Я не знаю, де в мене взялася сила і я по тому громовідводу викарабкався на дах того бараку. Там вже на даху було чоловік з 50 і ми всі бачили внизу сторожову вежу, бараки, де була охорона віденської, віденських пожежників. І ми всю ту толпу бачили згори. Наділ злазити не було чоґо, бо ми, як з трибуни, це все бачили. [...] Пожежники віденської охорони всі вийшли впереді бараку, бараків, всі підняли руки догори. А броньовики до табору всередину не в'їхали, тому шо люди, стільки людей було, шо вони могли подавити тих людей. То броньовики вони поставили перед воротами, а самі солдати пішли пішки в табір. Ми побачили тих американських солдатів. Озброєні до зубів, ну добре відкормлені. Всі озброєні. В'язні кинулися цілувати. Вони відганяли від того діла. Тут не до поцілунків. От. Но, старший офіцер, від тих броневиків, сказав: «Шо ви звільнені. Але мусите самі держати самоохорону, бо есесовці в лісі. Вони можуть прийти і вас знищити. Так шо ви надійтеся тепер на свої сили. А ми є патрульна служба. Ми вас звільнили та ще їдемо в сусідній концтабір Гузен, ще там треба визволяти.»

І нам два рази того говорити не треба було. Вони сіли на броньовики, поїхали, але ворота стали вільними, ми могли

ходити туди-сюди. Основна маса в'язнів кинулася на есесівську кухню, там де продукти були, їжа, а вони голодні і почали ту кухню грабувати. Котли були загружені зупою. Так що ту зупу набирали в котюки, хто в шо міг, банки-склянки. Тут же сідали, тут же їли. Але найшлися там люди котрі трошки тою толпою могли регулювати і зразу же в той же день почали організувати сотні людей – рота – для охорони концтабору. Всі магазини, як продуктові, так одєжні, так і магазини зі зброєю, то все попало в руки концтабірників. Якщо попала зброя, то тут вже як тут кождий, шо хотів, то надівав на себе, чи карабін, чи кулемет, чи пістолет. І в'язні моментально себе обезпечили зброєю. [...] Але після двох днів справа так виявилася, що есесівцями вже і близько не пахло. Тоді вийшло так, що приблизно на третій день після звільнення в таборі почалася велика різня, відплата (*кашляє*).

– *За що? Кому?*

– По-перше, з табору не втікли ті бандити німецькі, котрі над нами знущалися. Вони не втікли. Їх не забрав ніхто. Вони притаїлися в своїх бараках. Але вони на совісті мали багато людей вбитих. І шо інтересно, що тільки-тільки російські воєннополонені згадали про помсту і кинулися на тих бувших капо, тих функцій, тих, котрі знищували людей. Їх витягали з бараків, з ліжок, з-під ліжок, де хто сховався. Викидали їх на апельпляц, а на апельпляцу толпа з ними робила порядок. А порядок був такий, шо півгодини, максимум, він ше жив, а його затоптали, зарізали. І вони гинули, ті німці-капо, повторю функційні, ті, котрі знущалися над в'язнями, ті загинули. Але така різня коли була в таборі, то-то вже було десь на третій день приблизно, то вже підійшла близько американська армія і вже танки стояли внизу, американські танки. І коли американці побачили, шо в таборі така драка, поножовщина, то тоді вони ввели свій батальйон в табір для порядку, щоби припинити ту різню. Но поскільки було багато людей, котрі англійську мову знають і доповіли тим американським солдатам і офіцерам, шо то все робота росіян. То російські, російські в'язні це роблять. А раз так, то тоді по мегафону команда була всім росіянинам зібратися на апельпляцу, сісти і руки за голову. Нікуди не дінешся. Та причому таку пропозицію подали поляки, шо це все рускі роблять. Ми тут не причому. Ми так не можемо робити. А то вони бандити. А американцям два раз не треба було говорити. Щоби припинити різню, команда – всі на апельпляц, всі росіяни сідайте на землю, руки за голову. І ми мусіли вийти і сидимо. Нас окружили американські

солдати з автоматами. І ніхто не може встати, бо на тебе автомат націлений. Встанеш, тебе престрільють той солдат. Причому американські солдати в основному були негри, негритоси, негатииви. То бики по два метри. Всі відкормлені. А що ти з ним будеш говорити, як він має зброю. Ми так сиділи десь може годину–дві. А потому рішили всіх росіян, хто має букву «R» відправити на третю зону табору, там були ще бараки і там є місце для росіян. І всіх росіян туду пхнули. І знова кругом тих бараків виставили американську варту. Ми знова сиділи вже під вартою американською. Правда, що ми на ту варту звертали ноль уваги, перелазили через паркан мурований. Американець стояв на вежі і махає рукою: давай назад, а йому ніхто не слухає. Він показує, що я буду стріляти, а йому той росіянин каже: «Та стріляй, але стріляй мені в друге місце.» І так перелазили через паркан на другу сторону. Там недалеко були хати хутора австрійського. Вони ходили в ті хутори, лапали кури, яйці назбирували, гуси, кури – то всьо і приносили то в табір і варили собі вже бульйони. Вот. Але ми там в тих бараках сиділи все ж таки під вартою. Решта національності були свободні. Поляки тим паче. Австрійці моментально додому пороз'їздилися. Німці ждали своїх транспортів. Французів вивезли автомобілями у Францію. Італійців вивезли італійці. Австрійці самі порозходились додому. Тільки німці торчали. Та й радянський чоловік торчав ще там на місці. Але то вже був такий період післявоєнний. [...]

Акуліна ПАРАСКЕВИЧ

Американцы нас освободили, это 5 мая. Нас всех согнали. Слышно было, где-то наверху, с пулемета строчили. А потом уже открываются ворота, а мы думаем, что нас всех собрали, чтобы нас «строчить». Уже, значит, будем умирать. А мы все так Богу молились, я сама с детства всё время Богу молилась, так молитвы я-таки знала, с детства. И я так всем кажу: «Бога надо просить, надо Богу молиться». И вот, ворота открываются, въезжает танк. А я как раз спереди стояла, я такая маленькая, так стояла с поднятыми руками: «Боже, всемилостивый, прости». Въезжает танк и начинают фотографировать, это американцы приехали. Меня часто в лагере били, что я «Святую Варвару» учила петь, били, те, что наблюдали. Там, в основном, женщины в концлагере были. Мужчин там не было. А только немцы-женщины наблюдали за нами. И тоже и палкой стукнут, и «молчать!» кричали. А я все равно: «Боже Всевышний». Значит, помираю, Бог берёт на тот свет. «Слава Богу! Спасибо Богу!». Ну, так, ну, так, так было. А тут один

американец встал и говорит: «Дети! Вы освобождены! Мы американцы (так плохо так по-русски говорит)... Мы американе, и вы освобождены!» [плачет].

Ну, освободили. Это 5 мая было, а 9-го мая пришли наши и отвезли в Польшу. А там в Польше... военный госпиталь уже был. А я домой попала аж в августе. Это май, июнь и июль, аж где-то в августе меня отвезли оттуда санитарным домом. Девчата писали домой. Там была одна, недалеко так кровать её стояла возле меня. Она написала домой письмо, на второй день умерла. Умирили много. Поэтому я писем домой не писала.

Микола АЛЕКСЕЄНКО

П'ятого травня сорок п'ятого року, це була субота. На роботу не ходили, уже взагалі останні дні у травні місяці на роботу ніхто не ходив. Були всі в лагері в бараках. Есесовці вже здали свої пости, і втікли в Альпи. А прийшли вже охороняти «чорнорубашечники» – вже такі старики, як оце я зараз, год по сімдесят, по вісімдесят, вінтовку дали йому, да чорну дежу наділи, да він держав. І чуємо ми у [таборі] Гузен-2 крики такі. Це було годин чотири, чи може й не було, близько чотирьох. До нас по прямій дорозі з Лінца танками прийшли американці. Він заїхав спочатку у Гузен-1, американський танк. Вийшов і по-польськи, і по-руськи, і по-німецьки оголосив, що ви вже звільнені. Но тут уже піднялися і лагерники. У Маутхаузені зразу озброїлися наші руськіє. А тут в Гузені взяли в руки свою [владу] ці поляки. Вони достали зброю, познімали з вишок тих, порозпускали тих стариків по домам, а самі стали на пости і нікого не випускають з лагерья, і в лагер. В общем, щоб не було грубунків, бандитизму, нічого не було. [...] Нас освободили в суботу ввечері. Ми переночували, і тільки сонце зійшло, ми звідти пішли у Лінц. Скики можна вже сидіть? [...] Пришли ми в Лінц у неділю. Магазины граблять, усе граблять, там таке – не поймеш. Ми дійшли до пристані. Там баржи стояли. Ми зайшли на баржу – там рис у мішках, в общем, харчі були. Ми мішок рису взяли і тут же у парку давай варить їсти. Ми ж голодні. Зварили ми там їсти, ще набрали з собою харчів, і пішли звідси, перейшли через Дунай. З нами ще йшов начальник барака і капо. Нас дванадцять руських було, і це капо, і начальник барака. Німці, німці, заключьонние. Німці-заклучьонние.[...]

Нас переправили через Дунай. Пройшли далі – село. Ну і там ідем, чуємо, грають на гармошку. Неділя ж. Веселяться там. Ну і ми зайшли туди. Там хазяїн нас давай угощать, там хлопці гуляли наші, руськи, два. Ну ми зайшли туди. А ця немка-хазяй-

ка була в концлагері Равенсбрюк. Ну звідти як звільнили, вона прийшла сюди, додому. Ну вона знає, що це таке концлагер, вона нас прийняла добре. Повечеряли. Там було і випить, було що їсти. І хлопці й дівчата там були з України. Працювали в неї. Ми там і заночували. Коли вночі щось там... А я під вікном спав, долі там. Нас одинадцять чоловік спало й ці два німця. Щось по мені стукнуло і у вікно вискочило. Я прокинувся. Коли поляк заходить з нашого барака. Фрезером був, парикмахером. З американцем, воєнним заходить. І цього німця, начальника барака, хотіли убить. Видно він їм свого часу сала за шкуру залив. Бо вони із тридцять дев'ятого року сиділи там. А він ще раніше, німець цей. Видно він їм налив трошки сала за шкуру, і вони хотіли його вбить. Той поляк вислідив його вже, побачив, що він тут. Слідкував за кожним його кроком, бачив, де він ліг спати. Бо відразу до нього: «Виходь». Він давай говорить, що на тобі сигарети, і на тобі те... Починає узуватись. «Не треба взуватись!» – цей поляк. «Хватить тобі, й босий вийдеш!» А там, побудова цього будинку була така: з кімнати, де ми спали, виходиш у коридор. Сіни. Із сіней можеш вийти в двір, і на вулицю є вихід. Ну він як вискочив в сіни, за собою двері зачинив, а куди він побід – чи в двір, чи на вулицю, вони не розібрали. Дак він у двір вскочив. А вони думали, що він на вулицю. А він [німець] у двір вскочив, а у дворі лежала така купа гною. І він за гній, да в гній. А вони стрілять давай, а темно, ніч. Утік. «Ну я найду його все одно». Ну тут давай поляк ще випивать. В цієї хазяйки ще достали випивку. І потім вони пішли.

А ми... ранком вирішили, що будем двигать на Лінц, а потім будем добираться на свою сторону. Ми переїхали через Дунай у Лінц, ще у парку посиділи тут, їсти поварили. Американці приходять забірають усіх нас, усіх шатающикхся нас, це ж з «вікнами» одежа, і в «Лінц-драй». Концлагер був «Лінц-драй», там робили в'язні на танковому заводі. Ну нас у цей лагерь. Ми переночували в цьому лагері. А там лежать іще такі доходяги, що ходить не можуть, а ще не вмер, а жить не має де. Ну ми звідти втікли. Да прийшли, да в хазяїна взяли підводу, да набрали туда вівса коням, і давай... їхать на руську сторону. До границі між... руськими і американцями.

І тут, на наступну неділю, американці повантажили нас на студебекери, підвезли до моста, уже пропустили нас на ту сторону. Посередині на мосту стояв руський часовий і американський, один напроти другого стояли. А там річечка Енс, котора впадає в Дунай, вона не широка така буде. Ну ми на цю сторону вже перейшли, на руську. Тут нас вистроїли і давай шмотку делать. Це вже

наші. Солдати. Да і не солдати, погранічніки, хто вони там такі. Давай. Позабірали фотоапарати, мотоцикли, в кого був, в кого велосипеди. Акордеон у Микити був – забрали. В общем, в кого що було, позабірали. В мене нічого не було, в мене була ото з «вікном» одежа, так я ото ще і в армії в ній був. Да, а що я ще. Я в італійських туфлях був. Не в дерев'яшках, а в італійських тухлях. Італійських. І я в туфлях ще пройшов і Монголію! У тих туфлях. І вже забрали ті туфлі у мене, як демобілізовували. А тут позабірали, де що не є в кого. Ще переночували ми під мостом. Потім прийшов поїзд, нас на поїзд і в Венгрію. На розподільчому пункті ми там побули дня три чи чотири. І тут приїжджають покупці. І нас построїли: «Так, я називаю фамілію, а ти ім'я отчество і – виході!» Назвав «Алексеєнко», ти: «Николай Андреевич». – «Виході!». Вийшов, построїв нас, і в армію.

Нас посадили на машини і повезли. Проїхали ми кілометрів п'ятьдесят. Приїжджаєм вечором... Стали. Вони шукають, шукають, ми сидимо в машині, ніде нікого немає. Действующая армія, де? Десять тут повинна бути, а її немає. А тут сказали, що вони вночі пішли. Ми ранком давай їх наганять. Цілий день ішли, бо блукали кругом. А вони вже йдуть назад вночі. Ми тіки дійшли туди, там же вечеря. Обід і вечеря, як кажуть, там же обіду не дають, а хліба зразу по буханці, махорки, сахар і наганяють їх. Дак ми оце так: ніч їхали, день ішли, тепер знову ніч ішли. Дак оце тоді я втомлений такий був (тихо), що мені ніколи так тяжко не було... Сімдесят два кілометра пройшли. Іще в действующей армії, як Будапешт проходили. Тоді в чотири години вечора ми вийшли, бо в місті привала робить неможна, і у вісім годин ранку ми пройшли Будапешт, і привал зробили. А то весь час ішли. Речі наші їхали на повозках, а ми із карабінами та зі скатками-шинелями... да не скатками, а одіяло скатане, наче шинель носиш. І так іще пройшли ми Венгрію, так іще шли ми два дні. Вночі йдеш, потім добу відпочиваєш, два дня вдень. Потім добу відпочиваєш – ідем на ніч (*пауза, зимає*). І так ми пройшли оце кусок Австрії, Венгрію, Румунію... Аж в Румунії вже дали нам галіфе, дали пілотки, а то ще (*тихо*) йшли... Дали полотно таке, як платок в'язали на голову – победітелі йдуть. От бедний народ же, ну не було шо одягнуть солдатку! Одівать не було чоґо! Война забрала де що не есть.

Володимир ІВАНОВ

Пятого мая, срок пятого года, когда война подходила к концу. Мы это знали. Перед этим, мы уже заметили, что произошла смена караула. Были молодые такие эсэсовцы, вы знаете, отобранные

все, а потом пришли старье. Потому что уже Рейх, собственно говоря, погибал. И они молодых сняли *эсесовцев* и направили на фронт, а их заменили уже такие старички. Мы пошли на работу, как раз в первых числах мая. И услышали танк. Это освобождали нас, приехал туда на возвышенность американский танк. И вот тут началось, значит, кто что мог. У каждого человека, который там был, первое желание – покушать (*тихо*). Голод нас сопровождал все время там, при нахождении в лагере. Холод, голод и больше ничего. Потому что давали такую пищу, что у тебя была только арматура, вот. Как топ-модель, сейчас (*смеется*). Точно. Эта арматура, я имею ввиду кости и шкура и больше ничего (*вздыхает*). То есть, с тридцать восьмого года существования этого лагеря было уничтожено... Через концлагерь прошло около двухсот тысяч человек. Из них сто три, сто пять тысяч человек погибли. Умерли. То есть, их уничтожили. Этих людей (*вздыхает*). Вот. Если взять по численности, то первое место занимает... занимает Советский Союз. А Советский Союз – это там в основном, большинство – это были украинцы. Россиян было мало. Наши занимали по гибели первое место – это сорок пять – сорок семь тысяч человек из ста трех. Потом идут на втором месте поляки. Поляки. Ну и потом пошли... и на последнем месте американцы. Несколько сот человек там погибли – это летчики, которые в период войны бомбили. Их сбивали и они туда попадали. ...Ну и когда настал этот день освобождения, то над этими *капо*, уголовниками, немцами и так далее, был сделан самосуд. Самосуд. Там меня один избивал, вот этот самый *капо*, который за заключенными наблюдал. Он заставлял меня с гравием сдвинуть вагонетку с места, а я не мог. И он, когда меня бил, он такое сказал: «Их шлаген бис тодт!» – Я, говорит, бью до смерти. Ну к моему, как говорится, счастью эта телега-вагонетка двинулась. И его первого, в сорок пятом году, в мае месяце (*пауза*) убили.

– А как убивали, что ему сделали?

– Просто. Взяли, расстреляли всех. Уже оружие ж привезли. Привезли, дали американцы. Ну, короче, дали оружие и их расстреляли всех. Их не вешали, ничего. Кто из них делал вред узникам...

После освобождения, значит. Вот в тот момент, в тот интересный момент. Если б, конечно, это я вам скажу по-честному. Я не люблю себя где-то афишировать. Я человек такой, понимаете, который не любит афишировать себя, как некоторые другие, которые, может быть, и не участвовали. Это было. Прошло. Слава Богу, что я живой! Самое ценное, которое осталось в жизни – это жизнь человека (*вздыхает*). И получилась свобода. Свобода.

Что и как? Пока там организовывали комиссию... А мы ж голодные, как сволочи, кинулись на эту эсэсовскую кухню. Кинулись так, что некоторые, там в этом котле что-то кипело, так и руки пожгли. Я подскочил, дак мне ничего не досталось. Котел был вылизан до блеска... Значит, организовывалась международная комиссия. Людей то много, тысячи остались. И вот в этот момент, значит, собралась нас братия. Я не помню, я не знаю, сколько человек, наверное, десять или пятнадцать. Голодные. Те, которые подъели, где-то понаходили что-то, а мы голодные. И решили спуститься в поселок Маутхаузен. Мы не начали тут в поселке, а дошли до железнодорожной станции. Это в тот же день освобождения. Человек, по-моему, десять или пятнадцать. Перечислить вам по фамилиям, я даже и не помню, и не интересовался, как кого звали. Смотрим, стоит эшелон. Стоит эшелон товарный. Начали, значит, открывать вагоны. А тут же в Маутхаузене железнодорожная станция, Дунай. Мост через Дунай. Двадцать километров – Линц. Это второй город по величине в Австрии. Там очень крупный металлургический завод (*вздыхает*). Мы начали открывать этот вагон. Открываем – два слоя мешки сахара. Сахара (*тихо*). Один вагон открыли – сахар. Другой – сахар. Ну сахар – это ж, это не еда. Ну мы взяли немного. Открываем вагоны дальше, дошли... почти что до конца, открываем другой вагон, а там оказались галеты и коньяк французский. В картонных ящиках французский коньяк (*улыбается*). Я вам скажу, никто не взял ни одной бутылки этого коньяка. Никто не взял. Взяли эти галеты. Ну подошла уже ночь. Подошла уже ночь. А там, за железной дорогой, фермеры жили. Большое такое фермерское хозяйство. И вот мы залезли туда в это хозяйство фермерское... Хозяин, он, конечно, перепугался этот австриец – пятнадцать гавриков. Они же....

– *Голодные, злые...*

– Голодные и в этой робе ж, *зэковской* робе, вы понимаете. «Давай кушать». Он, конечно, перепугался и все запасы [выложил], иначе мы там бы шмон навели. У него там получилось и окорока, мясо и какая-то консервация. Короче говоря, мы наелись. Утром просыпаемся, ну так говорим: «Мальчики, нада ж двигаться». (*вздыхает*). Я попал в группу [и начал двигаться в советскую зону оккупации] с опережением графика работы той комиссии. Голод заставил. А с востока немцы отступали, тикали от русских. Они считали, что лучше плен американцам, чем русский. Ну, короче говоря, когда мы вышли на трасу, смотрим – стоит автомашина. Грузовик такой большой. Нашелся кто-то из нас один, который умел водить машину. Нашелся, хорошо. Куда ехать? Ехать, конечно,

нужно куда – на Восток, домой. В основном то русские среди нас были. Мы доезжаем, по-моему, до города Кремс. И как раз идет капитуляция немецкой армии, американцы принимают капитуляцию немецкой армии. Целая гора вооружения. Они скидывают туда. У-у-у (*протяжно*), мы ж храбрые янкели, уже наелись. Наелись. Еще где-то нашли там бензин. И едем по направлению к Вене, домой же! В основном все русские. Вот. Вооружились. Нам это нужно было оружие? И приезжаем мы в Вену! А Вена уже у русских! Уже свои. Свои. Мы еще тут «пограбили» в Вене. Я помню, что мы зашли где-то в какой-то магазин. И когда мы спустились в подвал (*смена интонации*), а там висит мясо (*растянуто*), окорока! Колбасы! Сосиски! Ну куда? (*тихо*). И бочки с вином! Что мы ж идиоты, у кого было там оружие, взяли, выстрелили, пуля попала, вино течет, рот подставил, вина напился... Господи! И тут, когда мы вышли ехать домой же. Куда? Домой! Дома ж мать. Я не знал, что отец погиб, понимаете. Вот. Сестра ж дома, брат – дома. И стремление куда? Домой. И тут схватили наши доблестные меня войска.

– Ага! Иди сюда. Откуда ты? Сколько тебе лет? Я говорю так и так. А видно ж, что я концлагерный, потому что нас постригали, видно было, что полоса постриженная. Они эту полосу делали на случай, если убежит человек, чтоб потом его узнать. Там такой город Айзенштадт. Там расположилась наша дивизия и меня – цап! Туда. На две недели откормить, и призвали в армию!. Пятого мая меня освободили. А где-то, через неделю я попал... в армию. Зацарапали. С одного места попадаю в другое место.

Марія МУДРАК (Москаленко)

Ми, дівчата, тіки ото узнали, шо уже освободили нас, так ми по горіщах до бауерів. Ех, я як заскочила до одного бауера, гороху страшно, і мішки отак висять. Я як смикну мішок, півмішка гороху нагребла і пішла на лагерь на свій. Дівчата мої, ці, шо знакомиє, три качки піймали у бауера.

Степан ПЕТЕЛИЦЬКИЙ

Так за яких три дні вже прийшов Червоний Хрест французький. І пам'ятаю, шо нам дали по три таких маленьких косточки цукру. І казали, щоб ми на раз не їли. Уже було, я вже лежав не пам'ятав нічого. Я не пам'ятаю, шо далі. І зара прийшов Червоний Хрест, і мене забрали тоді, я страшні воші мав, знаєте, мене забрали до Мундена, там уже американці були. І там нас всьо те таборове з нас забирали ті сестри, скидали, смарували тим протів вушів той мастію, завивали білою простирадла і клали до ліжка. І тоді

на другий день нас купали. Купали... Знова смарували і завивали і до ліжка клали. Ті, що були слабі, такі як я. А ті, що не були слабі, може вони якось інакше їх.

– А як ви дізнались, що закінчилась війна?

– Ну, бо американці прийшли. Я не знав того. Але я думав, бо зо мною їден поляк говорив там, так як я був слабий: «Хто мені кривду робив?» Я сказав: «Ті, що мені кривду робили, їх тут нема».

– А коли ви прийшли до тями, так що могли вже ходити? Скільки часу пройшло.

– Я ще оден випадок мав. Там був югославець, який знав французьку мову. Лікар молоденький. І він зо мною скомпанувався, і мене взяв під свою опіку. Молоденький лікар. І казав, що ти підеш зо мною, і казав: «Пішли з французами». З французьким Червоним Хрестом. Ми пішли, і то було за Мунденом санаторій, здається есесів. І французи то забрали і нас там поставили. Я був дуже слабий, я не був тей, що за їжою полював. А деякі там кричали, що замало їм їсти (*обурено*) дають. І було (*голосно*) в неділю постійно ходили в різні авантюри. Я їв те, що дали їсти, трошки каші якоїсь на воді, бо то все голодний і слабий, не можна було багато їсти. А деякі були здоровші, вони хотіли багато їсти, і вони в авантурі все були. Але я їв, що дали, ішов так трошки до гори і там сидів під соснами. А на діл я на задку ссувався, бо я не міг на діл іти ногами. Бо був слабий, знаєте ото во. І під тим деревом сидів. А той югослав, той Володя, іще там інші французи, в неділю кажуть до мене, чи я би пішов з ними до фармаря, вони мене будуть вести. Я кажу: «Ви йдіть, а я буду тут сидіти». Вони пішли, фармар їм наварив їсти м'яса, всьо. В неділю, це значить, ввечір. А я дивлюся в понеділок – вони вже не живі. Дістали скрут кішок і всьо, вони вже пішли. Там ніхто операцію не міг зробити. Тоді, французи зі мною не можуть договорити нічого, і мене назад до Ебензее (*сміється*).

І я після, як до Ебензее завезли, там була українська група вже, там американці давали нам кухню свою всьо. Я се віджив, тоді я пішов вже документи зробив, що я в'язень. Бо треба мати документи. А там пані така Рудницька була, вона добре знала англійську мову. Вона нас там пішла до того окупаційного офіцера в Ебензее, сказала, що ми є українці, ми потребуем документи. Вона добре по-англійськи знала, і нам зробили документи. І ми ті мали документи. Ну опісля я вже віджив, я вже по Австрії їздив, мене приймали, давали мені картки на їжу. Се я знав мову трошка, і вже так шло. Я навіть, як він на волю вийшов, багато помагав національному рухові. Я зареєструвався у німців у двох місцях, знаєте. І в одному місці, і в другому. Бо я все їздив. Так само в Німеччині

я ті зв'язки тримав. А опісля, наприклад, бо я був у вищих колах, то я опісля до зв'язків належав на Україну. Бо люди приїздили... і ходили... і їх лапали, і все інше. Я на тих зв'язках був. В сорок сьомому році вишколи переходив всякі, і школи. І морзу виковував (*посміхається*). [...] Був патріотизм в той час, і люди вірили в краще, і думали, що буде краще, і дехто ще дочекався, такий як я, ще української самостійної держави (*сміється*). Я знав, що Україна буде, але я ніколи не думав, що я дочекаюсь того, я ніколи в то не вірив.

Олександр САФРОНОВ

Ну, это уже шел сорок пятый год, начало было сорок пятого года. Опять я на работу ходит начал, туда-сюда. Такой больной, начал я уже сохнуть, как там называли – мусульман – кости и шкура (*плачет*). Ну, в одно прекрасное время, мы увидели, что на вышках поменяли охрану. Вместо тех эсэсовцев поставили стариков. Мы поняли, какая-то перемена идет. Это уже было начало, по-моему, мая. Первые числа мая уже были. Или конец апреля.

В одно прекрасное время, мы стояли на плаце, значит... Уже на работу нас не гоняли, ну все равно на плац считать, мы выходили. И больных и всех. Ломаются двери, и врывается танк: американцы черные (*плачет*). Приветствуют и все такое. И тут, значит, началось освобождение (*вздыхает*). Освободили, значит, ну что? Тот, кто здоровый был, все, значит, пошли на волю. Там бауеров грабят, где-то доставать кушать. А мы были совсем такие, никудышные. Мы заняли место в бараке ближе к кухне, значит, на четвертых нарах, и там отлеживались. Потом американцы подвозили еду. Кухня была, варили супчики там и все такое варили нам. Мы приходили, брали, а в лагере уже осталось совсем мало людей. Совсем мало. Ну, такие, которые не могли ходить. А то все ушли. А перед этим же было побоище. Начали, значит, драться, начали избивать своих капо, своих этих блокэльтестеров, понимаешь, всех (*плачет*). Там такое было (*плачет*), я смотрел на это все такими глазами (*взволновано*). Закапывали в землю, отрубывали головы. Та там такое было страшное дело! Боже мой! Крематории не работали, у крематориев уже штабели этих трупов лежали, значит, они уже начали вонять, понимаешь. Мы все это... Ой! Ну, короче говоря, мы еще это побыли там, пока окрепли. Да, в это время, что американцы провозгласили такой [клич]: «Кто хочет уехать в Америку, придите к проходной, запишитесь». Ну, мы не могли, мы даже и не думали об этом. Было такое. А потом через какое-то время пришел

наш представитель Советской армии, капитан, и всем русским предложил построиться, и на нашу территорию.

Валентина СУКАЛО

И когда я убежала, вот... Так мы пошли в лес, а по лесу ездили полицаи и кричали: «Гайкен! Гайкен!» А мы были возле ручейка. А девочка с нами, которая была, она была в партизанах, так она нам говорила: «Воды много не пейте». Как же тут воды не будешь много пить, такая жажда. Кушать хочется, и воды хочется попить. Мы ж воды целые сутки не пили. Вот... Дак я как допалась, а на второй день у меня дизентерия. И у меня ноги подкосились, я ходить не могла. Так девочки меня начали на руках носить. Я говорю: «Девочки, бросайте, я тут буду умирать. Уже все, уже конец мне». А они говорят: «Нет. Ты спаслась и мы тебя додержим». И сразу же пошли к хозяйке, там австрийке. Сразу одна австрийка говорит: «А что с этой девочкой?» Они говорят: «У нее понос большой». Так она: «Вот я сейчас чай сделаю». Сделала чай, мне на ноги дала теплые чулки, шоб согреться.

Попали мы так к австрийке, и она мне дала чаю, я попила. И где-то к обеду, солнышко хорошо засветило, в апреле месяце это... ж еще там дожди были. Вот. Солнышко засветило и я говорю: «Девочки, оставьте меня тут на траве, я погреюсь на солнышке». А когда уже грелась я на солнышке, у меня ж одна шкура да кости были... Прелась, дак у меня аж пар ишла с рук, как вроде замерзала я. Ну замерзала, потому что... с голоду.

– Так эта же женщина австрийская и переодеться вам дала?..

– Да.

– Вы сняли свою арестантскую одежду?

– Нет. А мы зашли в лес, мы в арестантской одеже не ходили тогда. Мы только убежали, зашли в лес, вечером, тогда был дождь. А утром мы проснулись, и далековато зашли в лес и там мы пороздевались, покидали свои платья, вот... (*вздыхает*). Покидали свои платья мы и пошили себе... У нас были одеяла. Пошили себе с одеял платья. Была у девчат голка... голки и нитки. Вот как-то у нее сохранились. А так же ничего не давали. И мы себе пошили платья и тапочки и это й косыночки поделали. Это вот... А им говорили, шо разбомбило нашу фабрику, мы остались голые, поэтому они начали нас одевать, австрийцы... Мне дали теплые чулки, а потом к другой пошли, она дала платье. Вот. И нас покормили хорошо. А потом ишли хлопцы, а мы опять же спали у сене, в сарае. Зашли в сарай чужой уже... Куда ж ити. А вечером дождь был. Дак мы в сарай зашли, у сено врылись, так хорошо спали, в сене тепло. А потом ишли эти хлопцы и пели:

«Цыпленок жареный, цыпленок вареный...» А эта и говорит, вы не выходите никто, я сама выйду, та которая была в партизанах. И она вышла, говорит: «Мальчики, откуда вы?» А мы, говорят, русские. «Ну вы не полицаи?» «Нет». «А вы ж одеты красиво?». А они показывают свою одежду, шо они были пленные... наши, военные были, пленные. А щас, говорит, уже никого нет, так мы себе ходим, оделись. Пошли в магазин, взяли костюмы, подевались, вот... И идем... Понаедались у магазин зашли. Никого нету – мы хозяева. А они и говорят: «Давай, выходи отсюда!» По-йдем, говорит, вместе, мы тебя накормим. А она говорит: «Я не одна. Нас четверо тут». «А! Четверо. Давайте все четверо, выходите! Уже полицаев нет. Не бойтесь! Никого нет!» Дак мы по-выходили. Они нас поустраивали до хозяев. Просили: «Возьмите девочек этих, подкормите. Особенно вот эту» – на меня показали, – «Шо она больная, и ее надо хорошо...». Дак меня хозяин и не заставлял работать. Так ничего я не делала. И они меня хорошо кормили там. И вообще, я так охляла! Шо и это не помогло. Потому шо, когда уже начали забирать нас домой (*короткая пауза*) дак повезли меня в Будапешт.

Іван ФЕНЬ

А як нас американці звільнили... п'ятого травня десь години о другій... дня, то ми зразу подумали, шо це російські танки. Там повилазили на кришу крематорія, то есть столової, вона була двухетажна, такий будинок був у углу, біля брами. [...] Чуем, танки ідуть, гуркотять. Коли кричать: «Танки! Руські танки! Танки! Танки!» – всі кричать на криші. А воно ж на танках у їх, на боках і спереду зірки. Такі ж ото, як у нас. Гострокутні такі, тільки шо білого кольору. Ну ми ж тоді не знали, шо у американців теж зірка. Кричимо: «Руські танки! Руські танки!» (*голосно*). Зраділи вже, стрибаємо. Це ж думаємо, вже ж, значить, ну живі останемося (*плаче*). Коли вони підійшли, то кажуть, шо то американські. [...] Ну вони зайшли у лагерь. Ну там перекладчики тоже найшлися, і по руськи..., і по польськи. Отак і так, ви звільнені. Вони вже зразу взнали – полізли на вишки, а там нема нікого. І у кулеметах замки повиймані. Хоть би которі і були, то вони... без замка він не стріляє. Тоді вже казали, шо вони п'ять день уже покинули, з гвинтівками, чи з автоматами утекли в ліс. Кажуть, отбивалися до посліднього, не давалися у плен, бо вони шкоди багато наробили, скільки вони людей знищили. Вони знали, шо їм в живих не остаться. Ну це такі чутки. То нас ото, значить, американці сказали, шоб був спокій і шо оберіть собі ну керівництво лагерне внутренне. Випустить

таку масу голодних, озлоблених людей. Там же оці сусідні села і посьолки, усі вони б грабили і... що хоч. Вони просили, що не виходьте і охорону поставте. Щоб порядок був (зітхає). От. Ну можна було виходить. Випускали там свої хлопці ж. Охрана була, така символічна охрана. Ну кормить нас почали днів через три тіко. Консерви. І галети такі, як оце долоня, як ото маца, таке... казали раніше єврейська маца. Вони такі сучі.

– *Прісний хліб...*

– Прісний! Не солоне, не солодке, як сухарик. Ну з білого, білого хліба воно таке тверде. Ото по одній оцій, по тому галетці давали. Тоді яйчка такі... коробочка, а там два яйця. Курячі, жарені і жовточок, і білочок, і такий ключик там. Береш і раз, раз, раз крутиш, раз – кришечка знялася і там два яйця жарені. Ото таке давали американці своє. Сухий пайок такий, бо варить не було ще ж ні картоплі, ні де його набраться. Ну а щось же ж треба, маса людей голодні. Ми ж траву їли. Сидимо ото під баракком було. А сонечко ж уже пригрівало у травні місяці, там же ж весна раніше, чим у нас. І з доски ото живиця вилазить. Ото сидить, ту живицю видовбав (*показує шо їсть*), хоть слина щоб появилась. Їсти хочеться. Травичка де тіко появилась, ще тіко отака – вискубуеш, їли. Послідні п'ять... ми ж були зголодали до... самі кістки та шкура були. А тоді вообше п'ять день! Вода отключена, кухня не робить. Нема нічого, бо на кухні ж робили теж оці повара, і всі ж... це ж ті ж... з в'язнів. Мо в їх там запас і був для себе, не знаю. Ну маса була голодна, кухня не робила, їсти не давали нам! І води пити не було чого! А тоді ж вода отключена, свету нема – всьо вмерло. І вже ходили: там лежить, там лежить – ніхто уже не убірає мертвих. Уже наші оці начальства нема, всі вони притихли. Вони зрозуміли шо...

– *А капо тут осталися?*

– Всі осталися. Тоді як ото американці ото прийшли, то їх начали... конечно і вішали (*тихо*) і той... Американці зразу одраховували, а тоді роздивилися, шо воно ж уже переходить не тіко *оберкапо*, *блокельтестери*, а і рядові *капо* уже. Наш Тоні Шваб, шо я казав, остався в живих. Бо нас як забирали тоді, по-моєму майор і два капітани приїхали із зони, вже з радянської забирали руських, ну з Радянського Союзу, ото він кричить: «Іван! Іван Гвені!» – гукав на мене і махав рукою. Глядь – Тоні Шваб, наш капо. Він остався живий. Но він хороший був капо, я ж кажу, хороший. Бив! Но порівнять з другими, йому не можна було не бити. Він живий остався. А *оберкапо* і там дуже таких заядлих таких, шо... вспіли. Дак американці зразу фотографірували даже. Оці, як і вішали, і били... А тоді заперетили це. От. І ото уже

начальство вибрали з цих зеків, їх там старших... І почали ото кормить. І почали кормить! Оселедців, отака бочка, що я таких не бачив, кілограм по п'ять, здорових таких! Шо я скільки живу, оце восемсят перший рік пішов, я не бачив таких оселедців. Бочка стоїть. Не роздавали. Бочка стоїть, кришку зняли тільки – бери скільки хочеш. Тіко, щоб ми не насмічували, не перебірали – вони всі хороші. А хліба ж нема. А вони жирне, і консерви жирні, і все чисто. То ти знаєш, міленька, почали мерти ше більш чим перед цими (*трагічно*). Ніхто не контролює. Їж! Їж! І почали... Багато! За першу неділю... ти знаєш, ну валялись як ото... як муха. А тоді почали вже хліб давать, хоть зрідка, і варену пішу. Тоді прекратилося мерти так. Шо уже після освобождения, як освободили ото десь, можна сказать, неділь дві ше мерли. От того. Не от голоду вже! А от того, що понаїдалися і бідні ото, з животом ходе, ходе і скрутився...[...] А тоді, кормили вони хорошо, американці (*коротка пауза*). Десь з місяць нас ото покормили (*коротка пауза*).

– І шо, ви нічого не робили?

– Нічого! Ні, ніякої роботи. На криші... всі блоки ж укриті толлю, от. На кришах лежали, загорали. Пороздягались, ну самі ж мужчини, голі, загораєм. Раді. Ну ми ж раді, шо остались живі.

[...] А тоді прийшли наші. Майор і... в общем п'ять чоловік їх: майор, два капітани, а то лейтенанти. От. Нас построїли строем, з прапорами. Два автобуси були, ну є такі, шо слабенькі були... шкутильгав там, або ноги негодящі... (*зітхає*) із заду йшли. Строем ішли з прапорами червоними (*радісно*). І Чехословакію оце пішки. Кажуть, транспорту нема, пішки будем іти. Із Австрії в Чехословакію. Ну, ми йшли може три-чотири дні, а тоді не знаю де прапори подівались. Нам вони нужні, нам їсти хочеться. І ото ті туди, ті туди (*притишено*). А ми знали, шо у Чехословакію, город Зімбергер. От. Там от Брно недалеко, туди... ну там був фільтраційний лагерь. Всі туди сходились, чи в концлагері, чи десь у багера, чи де не був – всі туди. А там КГБ, следовательно там все записував, де ти був, шо був – все, шо їм треба. Особий отдел фіксував все, коли освобождались... і того в армію, то туди, кого в армію, хто підходив. Ну мене тоже, були в армію, а тоді... побачили, шо зубів нема. «Ану роззяв рота» – я роззявив. Пусто! Нема жодного зуба! Куди ж у армію брать. А мої друзі попали та ще п'ять-шість, а один сім год валяли ліс у тайзі. Ну це щиталось, як вороги народу. Вроді я туди на заробітки поїхав. І вони... тоді називалось трудова армія. Війна закінчилася – в трудову армію. А мене подивились, да кажуть: «Їдь додому». Куди ж

іти в армію, як нема жодного зуба. Документів ніяких на руки не дали, а по домам.

Ігор МАЛІЦЬКИЙ

И вот подходит уже к пятому мая. Как сейчас помню, пятое мая, вдруг, команда: «Строиться, выходить». Никто не хочет выходить строиться, никто не выходит из бараков. А блок... лагерьэльтэстэр в этом самом, был Вилли, я знаю, что его звали Вилли, и он носил красный винкель и ещё одну полоску под ним. Это значит, он политический заключённый, который сидел уже дважды. Судимый. Он вообще относился очень хорошо. Часто бывало, собирал самых младших молодых ребят с лагеря, тоже доставал, подкармливал их там обедом и тому подобное. И вот его слушались. И потом вдруг Вилли сказал: «Выходить и строиться». Ну, раз сказал Вилли, значит, будем строиться. Каждый может рассказать по-своему. Но я рассказываю так, как я всё это видел. И вот большие колонны идут туда, к Дунаю. А через Дунай э-э-э, мост, а там были штольни. И часто, когда был алярм, так, чтобы не разбежались заключённые вот во время бомбёжки, загоняли в эти штольни, вот. Эсэсовцы снаружи, а там, оттуда не выскочишь, никуда не денешься. И после бомбёжки мы выходили. И вот этот раз тоже гонят к этим штольням. Ну, то, что я знаю, то, что я сам видел. Дальше – то, что мне рассказали. И вот, когда наша колонна, я очутился на середине моста через Дунай, вдруг летит наш самолёт, то ли истребитель, то ли штурмовик, я не знаю, в то время я ещё не разбирался в них, какие это. Но он так низко-низко пошёл, красные звёзды. И он так вот посмотрел на эту колонну, помахал вот так вот крыльями туда-сюда и пролетел. И в это время: «Ура!», начали, полетели эсэсовцы, те, которые охраняли, с моста, выхватили, выхватывали оружие, как сейчас я помню, возле меня близко он стоял, уже пожилой такой, потому что ж молодых уже там мало и было. Я у него выхватил этот самый автомат, а не мог с ним, не знал, как с ним пользоваться. Тут подбегает ко мне поляк, говорит: «Давай. На тебе вот пистолет». Взял у меня автомат. И мы кинулись все назад к лагерю, вскочили в эсэсовские казармы, там перебили этих эсэсовцев, они начали бежать, со всех, с этих с вышек начали прыгать эти эсэсовцы. Вот, короче говоря, мы здесь вооружились. И стали вокруг лагеря, вооружившись этим самым оружием, которое у нас было. Это было утро.

К вечеру подъезжает «виллис», на нём американцы. И команда передаётся, команда. На «виллисе» подъехали американские военные. И была дана команда сдать оружие и никому никуда

не виходить и не отлучаться. После этих слов, что началось, я не знаю, но словом, короче, наша десятка не сдавала оружие. С оружием через мост назад и на восток, кто куда. Французы на запад пошли и так далее. Но мы пошли на восток. Нас пошло человек двадцать, наверное. Потом мы разделились на десять. Нет, сперва не разделились. На пути разгромили немецкую зенитную батарею какую-то там. У нас был раненый один товарищ. Вот взяли там подводку хорошую, лошадей, погрузили. И вокруг с автоматами, даже пулемёт у нас появился этот самый немецкий. Я уже забыл, как он называется. Вот, и навстречу своим войскам, советским войскам, Красной армии.

Двигались мы, наверное, шестого и седьмого мая. Встретили танк, советский танк. Они остановились, и мы остановились. Они увидели нас. Ну, тоже, наверное, не знали, шо это за полосатая одежда. Не немецкая форма, не какая-то форма, вот. Вышел там офицер, и говорит: «Кто вы такие?» Нет, он по-немецки сказал: «Кто вы есть?» По-немецки. Я говорю: «Та говори по-русски. Мы по-русски понимаем хорошо. Мы русские, говорю». – «А кто вы?» Говорю: «Узники концлагеря». – «Да? Это вот полосатые, как и у нас?» Я говорю: «Да, да. Так, как и у вас, у нас». Ну, короче говоря: «Ребята, а там немцев нет?» Говорю: «Вот там, где вы прошли, была батарея. Но её теперь уже нету». – «Ну, кто сядет с нами на танк, покажет?» Ну, я сел и ещё трое сели на танк. И вот, как сел я на танк, и встал с этого танка в тысячу девятьсот аж пятидесятом году.

Федір ПАНЧЕНКО

Потім нас вистроїли, весь лагерь, 5 травня ранком. Коротше кажучи, дали команду унітожити. Вигнати за город, там гори були, ущелини були, типу катакомбів, заміновано було и підірвати. Начальство дало приказ, а само удрало до американців. І нас вигнали 5 травня, заставили одіяла з собою брати, вигнали в гори. І добрі й там люди були, антифашисти. І хтось із місцевих жителів повирубував кабель шматками, кинулися, а воно всьо. А потом у п'ять часов вечора пролетів над нами самолёт американський, білими зірками, низько помахав. І ото нас построїли, і почали вести. І я йшов вже в самих задніх рядах отам, ледве плівся. Ну, тридцять вісім кілограм вага моя була. Передні здоровіші там були. І шо воно спереду получилось. Мабуть яка-то була організація підпольна, там же ж сиділи капітани, лейтенанти, і майори наші сиділи в концлагері, теж попадали. Коротше кажучи, там ото, спереду чуємо стрільба, крик був, шо-то такое. Пока ми дошли, бачимо, уже старики охоронці поотдавали зброю нашим, пошли

старики. Деякі вбиті були із цих есесовців, вони ж знали, що вони раніше творили. Пацанів тих [з гітлерюгенда, які охороняли табір в кінці війни] поразганяли, уже дивимося, зі зброєю наші. Дивимося разом, ну, наші, наші. В бога мати, нікому не дають, щоб із строю виходили.

І ото швидко, швидко загнали нас в табір, ворота закрили наглухо. Табір кругом оцепили, і пошла бойня в таборі, друг друга бить. А кого? От отих лагерних капо, блокових, поліцаїв, там, писарів, вони ж обслуговували там, в основному поляки там були, і почали їх бить. А вони тоді кинулись на дроти, ага, дроти перерізали. Під 380 вольт була, в кожному лагері це 380 вольт була. Оцепили їх і побили. Отам який-то не то бункер був, не то колодязь, що їх закидали туди. Останній виглядав руки токо, повен накидали лагерних цих, ото капо, ну оцих, которі знущалися ото, вислужувалися, туди покидали. І потом ото порвали проволочку, и хто куда.

Я ото в город пішов з одним росіянином, потім ото загубив його. Зайшли ми, грабують магазин, магазин граблять. Ми зайшли, а під ногами якийсь пісок, ми роздивилися, а воно сахар. Мішки порозривали, все, і ото топтали. Ми роздивилися – сахар, давай тоді його їсти. Потом натрапили на пряники, там. Потім як захотілось, помню, мені води, а ну наївся сахару. І руські, чути, матюкаються, по-руськи. «Где вода, вода?». – «Вон там, у подвале, вон там, у углу». Там сакі бутилки були, а пробки кам'яні були отакі, на пружинах. Отам. А темно, я нащупав, правда, відкрив, та я хлібонув, та й упав. А під ногами мокро. А воно замість лимонаду уксус попавсь. І зараз я не можу, пройшло вже шістдесят років, не можу уксуса після цього переносить... А руський кричить: «Отам! Отам!». Я тоді нащупав, правда, лимонад, та ото чотири бутілочки випив зразу після цього всього, заглушив там.

Ну, а потом же начали собірати наших руських американці. Хорошо ставились, хорошо. Освобождали нас негри. То хлопці були два метра ростом, у плечах отакі, зуби, як у коня, як у мене пальці, губи, як кулаки. Обнімають наших дівчат українських, їм хочеться цілувати наших, а сам на чорта схожий, ніде не дінешся, нада цілувать. Освободітель. Да, здорові хлопці були, той, да. І ото нас собрали. Годували... Деякі лежали вже, не вставали. Годували вони в день три рази, чи чотири давали вони по стакану манної каші рідкої. А він вип'є, кричить: «Давай ше!». – «Нельзя, через два-три часа ще дам, нельзя!». Кричить: «Давай!». Ну, він не людина вже. Нельзя, бо ти ж нажрешся і пропадеш. Харашо обрацались.

Зайшов, я помню, ну треба ж цю скинуть прокляту форму, підійшов я в магазин, а там граблять. Одежа, костюми, пальта, плащі, граблять всі. Там же всі і французи, і італійці, і місцеві, і німці, і австріяки, і поляки. Я отак в стороні постояв, постояв. Кажу: «Шо, полізу, мене завалять, затопчуть. Таке пережити і по-глупості загинути. Не, говорю, я не полізу». Став і стою. Вилазе який-то щупленький, худенький не то француз, не то італієць, і оберемок одягу в нього в руках. Дивлюся, роздягнувся наголо. Він одягнув це, що з магазину приніс. А я одягнув його, і в ній і додому прийшов. Хороший костюмчик, чуть-чуть прим'ятий був... І довго я ще його носив, довго носив.

І ось 27 травня, вистроїли нас американці, подивились, щоб ніхто не голий, не босий був. Ну, я був уже приодітий, а дехто залишався в цьому табірному одязі. Оділи, не шикарно, але оділи. Дали триденний пайок, коробки такі, там ото і тушонка була, і консерви, й галети, папіроси, сірники, навіть таблетки знезараження води були. З калюжі набери, таблетку вкинь, розколоти... і не страшно. Под духову музику посадили нас в машини, негри були за шоферів оце ці, і сто вісімдесят кілометрів перевезли на нашу сторону. В Австрії місто Брук, неподалік від Братислави, кілометрів сорок, мабуть, але то Австрія була. Звідти забрали французів, італійців, югославів... на ту сторону. Помню, нас згрузили, вечерком сонечко сідало, машини нас за рогом здали, нас вистроїли. Дивимосся, з-за рогу виходять наші краснопогонники, зі штиками, у бога мать, по дорозі поотнімали у нас ці пакети. Хто був у шкіряній куртці, хто у хазяїна був де-небудь, а де ми, концлагерники, розжилися, а ті ж ото були добре одягнені, – поздирали це все і нас – за колючу проволоку.

Павло АЙДОНЕЦЬ

Два слова шутки. Я вийшов із брами, іду по улиці, даже не по улиці, а це була дорога: тут концтабір, а тут залізнична дорога, де стоять оці от корпуси тигрів (*здивовано*). Я йду і напротів мене, далеко, машини проходять туди-сюди, но ні одного человека нема (*голосно*). І от я йду... (*здивовано*). Я на стільки ж привик до конвою, що мене конвоїр, а тут я йду один. Кружусь отак. Ніде нікого нема. Нікого (*із захватом*). А патом я побачив, що там далеко щось забіліло. І от оце біле приближається. І я як глянув, а це женщина, дівчина. Тоїсть вона із остарбайтерів, да. Но саме, (*сміється*) це те, що мені на все моє життя, що як я глянув на її пазуху, я вмер (*усі посміхаються*). Я до неї, а вона перелякалась мене. Рожа у мене була (*грубо*). Сама настояща рожа. Страшна. Оце я пострижений, а отут (*показує на голові*) пробрито на

ширину лезвія. Да? Пробрито, да, (*іронічно*) дорога. Страшний і грязний. І от, я до неї, а вона від мене: перелякалась мене. А це дванадцять годин ранку, ну, дня. Я до неї. Ну, отака пазуха, ну що ж, я не мог так пропустити, ніяк. Я до неї, прижав її до отієї стіни, а там керпична стіна така. Проїздили мимо американці, військові, і вони побачили цю картинку. Вони остановились, прийшли, двоє взяли мене так (*голосно, серйозно*), дуже вежливо, да? Повели до машини, а двоє остались біля неї. А я ж, коли до неї кинувся, то кажу: «Фрау, медхен...» Ну, я німецької мови не знаю, а вона: «Я не фрау, я не медхен.» – (*здивовано*) «А хто ж ти така?» – (*гордо*) «Я, Настя.» – «А звідкіля ти, Настя?» – «Із Лубен.» Отаке. Кароче говоря, ці американці підвели мене до машини, достали, тоді воно не політилен, а пластмасова така каністра, повна вина, такого, білого, ну, жовтого вина. Вони мене вгощають цим вином. Всьо, тут балачки вже. Та Настя вже кудись зникла (*голосно*). Оце цей момент.

На другий день я уже начальник по цим... А воно зона американська, поетому у Вені, місті Вена, був спеціально центр тих людей, які, ну, вели роботу по евакуації, вернеє, ну, реєстрації, фільтрації і так далі, на батьківщину бувших остарбайтерів. А я тут, в Лінце. Цей зо мною, Янковський, зустрічається ну рідко. Я пам'ятаю, із Освенцима нас привезли, частина була – військово-полонені, бувші. І от якось було так, що я проходив мимо і вони мене підізвиали: «Павел, іді сюда.» Я підійшов. (*Тихо*) «Слушай, ми тут от говоримо, ото нас стоко человек, нам проедлагають американці уехать, а не возвращатся назад, на родіну.» – «А чо-го?» – «Потому що дома нас посадять.» Оказується, всі вони оці, група, які сиділи і казали що давай в Америку, чи в Бразилію, чи в Канаду, всі вони офіцери, молоді офіцери. От. Я отказався, ну десь, я знаю, може через тиждень я бачу, що вони мчать на таким, як у нас маршрутки, отаким – американське військово, такий мікроавтобус, і відкрили вікна і кричать мені: (*приглушеним криком*) «Павел!» Я дивлюсь, що вони всі в американской военной формі, ну без знаков отлічія. В американской, новінька така, і вони кричать, і пілотки в них. Пілотками махають: «Павел!» (*збентежено*). Коли вони проїхали, я прийшов до тямі. Я поняв, що це ж американці їх і переоділи, і все, і вони уїдуть за кордон. Що таке за радянської влади за кордон уїхати – це як на той світ, (*емоційно*) це уже ніяких відносин, нічого не буде. І я пам'ятаю, я це пам'ятаю харашо, (*схвильовано*) в мене бризнули сльози, що я отаких друзей, це такі... Проїшли разом через концтабори. І тепер вони уїхали назовсім, як на той світ, (*сумно*) я їх ніколи не побачу. В мене текли самі сльози, що я розтався з цими друз'ями.

А потім, уже в Вені, а потім нас перевели на радянську територію окупації, а потім нас, скільки нас там було уже, це уже було десь кінець серпня, нас построїли і сказали: *(зміненим голосом)* «Ну що? Оце ж війна кінчилася, а ви не воювали, а на ворога працювали. *(тихо)* Працювали на ворога. Так вот вам нада..., – да, іще там майор такий був. Він сказав, що, – вам не предоставляється возможность смить свою віну, віну кров'ю» *(здивовано, сердито)*. Мені просто не зрозуміло про що він балака. А потім там підключились другі, і почали казати, що ми вот воювали... *(ображено)* А вони не воювали, бо вони НКВД, НКВД всі. Вот. *(Зміненим голосом)* «Ми воєвали, погібалі, а ви на врага работали.» *(Сердито)* Ну так, а чого якби ти попав, ти б що не работав, чи як? Це не понятно. «Так вот, ми вас повізьом на Донбас востанавливать разрушение войной шахти.»

Життя після війни

Павло АЙДОНЕЦЬ

Война ж кінчилася, мати ж моя в Сумах сидить жде, а ніяких нема від мене, нічого. І от я, нас привозять: Ворошиловградська область, Луганська сьогодні, на шахту «Кременная Восточная» – називалась. Я, як опустили клеть, а нас там в клеті було чоловік, може, десять, (з жахом показує по шию) отак води. Там два чи скільки роки, воно ж воду ніхто не викачував. Вся шахта залита водою, і ото... (Голосно). Я повинен сказати, що після тієї Сілезької шахти, (з люттю) це нора була! натуральна нора! Страшна! Єслі там міханізовані шахти, і ходили ці електровози, і возили вагонетки, то у нас тут (сумно) комарик коняка тягав оті вагонетки. (З жахом) О, рятуй мою душу! Не могу я вспоминать про це (коротка пауза). Начальником шахти був поставлений демобілізований капітан. І він так у формі і ходив, і сидів. Ну він уже в візасі був. І я став до нього заходить і просить, щоб він дозволив уїхати. А ми були як у концтаборі: нікуди не мав права вийти, поїхати. То я його став просить, щоб він мені написав або заявленіє, або щось, щоб резолюцію, щоб мене відпустив. Я кажу: «Я хочу вчитись!» Ну і, я його зустрічаю, один раз він іде видно дньом на обєд, або з обєда, і я кажу, я вже не помню як його звали, що я ж хочу вчитись. «Давай заявленіє.» Не: «Напиши заявленіє і приходи.» І тут ось заявленіє. А воно в мене тут же, тут же. Він зразу резолюцію зробив, я пішов розщитався, і на другий день уїхав в Суми. А мати уже от тьотки, своєї сестри молодшої, яка жила у Полтаві, часто получала ці листи. І та тьотка, Мар'я Ніколаєвна, каже: «Як він приїде, або що там, хай іде в Полтаву.» Так а я ж ото був рік на шахті, а потім ото ж, як він мені зробив резолюцію і я розщитався, і поїхав в Суми через Харків. І мені мати розказала, що Мар'я Ніколаєвна он, Маруся, як вона казала, в Полтаві жде на тебе (тихо). У неї не було дітей, тому я був один на двох сестер.

І я як приїхав, вона не знала, де мене поставить, положить. Но, у неї був чоловік, який робив бухгалтером в Облздравотделе. Ну куди? А вони займали невеличку кімнату в частном домі. Потом вони з хазяйкою договорились там на більшу кімнату і спали там, а мене оставили в цій маленькій. І ото я пішов зразу (*голосно, чітко*) в вечірню школу номер один, вона і сьогодні номер один, в десятій клас. Вечірню школу, десятій клас. Коли я закінчив вечірню школу і поїхав у Харків поступать на юридичний факультет, мені скрутили дві дулі і сказали: (зміненим, грубим голосом) «За границей бил? Бил. На врага работал? Работал. Забирайся.» Так я приїхав в Полтаву з носом, ну ворог народу. Тоді ж було об'явлено: (*емоційно*) «Всі хто в плену був, де...» (*розгублено, сумно*) Що робить? У мене в Києві був брат двоюрідний – Данило Іванович Безуглий, художник, заслужений діяч мистецтв, прекрасна людина. І я йому написав листа. Я приїжджаю в Київ. Він такий радий що я приїхав. А ми з ним знайомі були, познайомились перед війною. І він мені каже: «Зараз ми з тобою, – тільки я приїхав, в той же день. – Я уже договорився, їдемо до Максима Рильського.» По-перше, я і не знав (*сміється*) хто такий Рильський. Приїжджаємо до його, а він жив в будинку письменника, да? (*тихо*) Високий будинок. П'ятий чи шостий у нього був етаж, ну по ліфту. Як я прийшов до нього, я просто не... (*здивовано*) Він як кинувся до мене, Максим Рильський, обніма мене так... (*сміється*) «Як ти ото все пережив? Як ти... Ой-ой-ой.» А це в його кабінеті. Я там не був, в тих кімнатах, ну тут кабінет великий, в два вікна, диван, стіл тут. І, ну там я трошки розказав що... (*розмірено, чітко*) Він бере чистий лист бумаги, сидить за столом, одів окуляри і пише. У нас в Полтаві був директор тоді, чи ректор педінституту Редько. Чули? Він пише: «Дорогий,...» І так далі, і так далі. «Я тебе прошу, (*голосно, емоційно*) ну як за рідного сина, прошу прийняти його от..» Конверт не заклеєний, то я прочитав потом. Тут поки ми балакаєм, а Максим Тадейович достав бутылку горілки, налив собі і брату. «А цьому, – каже, – не. Він, – каже, – ще в житті вип'є.» (*інтерв'юери сміються*). Так що не-не-не, він мені не дозволив (*здивовано*). А тут заходить Петро Панч, про такого чули? І він: (*голосно*) «О-о. Давай і ти підключайся, щоб ректору Полтавського педінституту просьбу.» Той написав, ну теж не закритий. Я прочитав, то Петро Панч написав красивим почерком, но сухувато. Той, я ж кажу, як за рідного сина, а в нього два сина було, у Рильського. І, більш того, я ж живучи уже у Полтаві, вже як в інституті, то як я писав Данилу Івановичу Безуглому, то Рильський постійно

питав (*турботливо*): «Ну як там? Павло устроюний, все?» Ну от в такому от плані.

Микола АЛЕКСЄЄНКО

– А як ви жили після війни?

Галина Петрівна (дружина): А після війни, знаєте, як на нас дивилися.

– Нікуди (*голосно*) мене не принімали на роботу.

Галина Петрівна (дружина): Ми ж були «ізменнікі Родіни» (*емоційно*). Да. Нам прямо в глаза говорили не то шо.

– Так. На роботу принімали (*пауза*): на шахти йди (*пауза*), колгосп і в ліс (*пауза*) на лесоразроботки.

Галина Петрівна (дружина): шахта, лісосплав і колгосп – всьо. І далі хода нема. Я сама робила оно стільки на плотах. Ті якор'я потягала, і брьовна, і доски, і... і шо хочеш. Осьо грижа вилізла отакенна! То з добра? (*Пауза*) Угу.

– Оце три тіки. Ти щитався как враг народа (*пауза*). Був там, а хто ти, хто тобі... Це вже після стало, як начали... До шістьдесят другого року ніхто за концлагерь і балакать не міг. Дак це в 60-х роках як почали організувать цих концлагерніків, та добиваться льгот хоть якихось-небудь. Не то шо льготы, а щоб за людей почитали, щоб не враг народа ти. А то ж ти, як враг народа. Я ж казав: ти на шахти йди, на лесоразроботки, або комарів кормить, або на лесосплав чи лесоразроботка, або в колгосп. Всьо. Далі тобі хода нема. Я демобілізувався і прийшов зі мною (*пауза*) теж з Трипільців, хлопчик односельчанин. Влаштуваться пішли ми на завод Сталіна. Це колишній завод Сталіна, а тепер судоремонтний чи судостроїтельний завод. Находився там на Петрівці. Пішли ми у відділ кадрів. Ну от. «Яка спеціальність?», «Яка спеціальність?». «Нема спеціальності». «Можем іти учнем слюсаря, чи токаря чи будь-кого». Шоб де-небудь улізи-ти... Шоб гуртожиток дали, чи шо-небудь. Його прийняли, а мені: «Напиши автобіографію». Я біографію написав. Він говорить: «У нас местов нет» (*пауза*). А його взяли. От тобі й так.

– А ви написали, шо були в концлагері.

– А як же. Я ж чесно думав. А декотрі приховували (*голосно*), шо були в Германії. Учиться не можна нікуди йти. В біографії написав, все – учиться не можна. У п'ятьдесят шостому році тільки, як уже Хрущов трошки пом'якшив, дак мене у технікум прийняли. А то – нікуди.

Галина Петрівна (дружина): А цей так, пішов на сплав робить... Ні, зразу в колгосп, а потім на сплав.

– В МТС, в колгосп... В колгосп, а потім на сплав. Чого ж мене не прийняли вчиться (*емоційно*)? Чи я такий з рогами був,

чи шо такий страшний! Чого ж мене не прийняли нікуди вчиться? Слесарьом не прийняли вчиться! «Ото йди пилку (*пауза*) «Дружба-2», іди ліс пиляй, комарі годуй, або на сплав іди, тони купайся там.

Галина Петрівна (дружина): – Ще і так, слава Богу! Якось так...

– Ну я поплавав, а потом пішов учиться в технікум, речной технікум, да на катері начав робить, на катері (*пауза*) Ну тягать ті плоти. Тягав плоти.

Володимир ІВАНОВ

Пятого мая меня освободили. А где-то, через неделю я попал в армию (*пауза*). Зацарапали. С одного места попадаю в другое место (*пауза*). Уже ж война закончилась! Зачем вам эти такие несчастные (*возмущенно*) бывшие эти узники. Ну мне тогда, в сорок пятом исполнилось девятнадцать лет. Даже девятнадцать не исполнилось, потому что июльский. Где-то двадцатого мая я принял присягу на верность Вооруженным силам Советского Союза и прослужил в них двадцать девять лет (*тихо*). Попал я в сто восьмую стрелковую дивизию, трехсотый гвардейский полк, в пехоту. И мы пеши (*громко*)... Дивизия вышла из Айзенштадта²²¹ и пришла на станцию Вапнярка в Винницкой области! Это через всю Венгрию шли. Пришли – а там разбитые казармы. Остановилася там наша дивизия. Не успели мы там очухаться, нас снова садят на поезд, мы его тогда называли «пятьсот веселый» – это товарняк, и повезли нас на Дальний Восток!

– *Ого!*

– Япония. Это ж вы представляете. Пока мы доехали туда до Дальнего Востока (*смеется*), целый эшелон, война закончилась.

– Слава Богу.

– Слава Богу. Ну а потом (*уныло*)... Потом, собственно говоря, служил я там на Дальнем Востоке. Там закончил я училище, получил офицерское звание. Город назывался Уссурийск, сейчас. А тогда назывался Ворошилов-Уссурийск – там был штаб Приморского военного округа (*вздыхает*). И служил в Китае. Я закончил училище в сорок девятом году. И переехал в Китай на службу. Там послужил, а потом, в связи с тяжелой болезнью матери меня переводят в Киевский военный округ. Я служил в Киевском военном округе. Впоследствии я закончил и Академию тыла и транспорта, финансово-экономический факультет. Перед выходом на пенсию я работал в Госплане Украины, и в Министерстве промышленности

²²¹ Айзенштадт (Eisenstadt) — місто на сході Австрії, адміністративний центр землі Бургенланд.

и строительных материалов – зам. начальника планово-экономического управления министерства.

Богдан КАЧОР

І потім, як нас звільнили, як я вже тих бараболей наївся (*сміється*), пішов трохи на села, шоби молока випити, знаєте, шоби трошки підкріпитися. І так ходив до тих баворів, тих господарів, там шоби продали молока. Вони не дуже радо хотіли (*пауза*). Деякі були такі, шо давали, деякі такі, шо ми міняли. Там були якісь черевики, чи шось в тому таборі, ті есеси мали. То ми за те [міняли]. Я там (*пауза*)... багато зі мною не ходило: я (*пауза*) і ще один такий волоцюга (*сміється*). То так: де в кого трохи молока, де в кого трохи сала – і так підкріпився. А потім (*пауза*) зібралися ми, значить, українці, і кажемо: «У Мінхені [Мюнхені] є збірний такий пункт наш. Там же є наукові установи. Отже, поїдемо туди». І шоби трохи (*пауза*) навчатися. Я дуже хотів вчитися, бо (*пауза*) я не мав жодних документів, знаєте. І ніде не міг долучитися до жодної школи, бо не мав посвідок наукових.

Отже, переїхав до Мінхена [Мюнхена], чи радше до Баварії. Но Мінхен також Баварія. І в тому, Авсбургу²²², закінчив торгівельну школу. І паралельно ходив на економічний факультет, Економічну високу школу. Ректором був професор Мартос, і професори були переважно з (*пауза*) чеської школи. Які були в Чехії професори: професор Колесса, професор Рогачевський – і то вони були професорами в чеських школах, університетах. І потім, як створили ту Економічну школу в Мюнхені, то, значить, (*пауза*) брали, старалися шоби (*пауза*) ми посвідки мали середньої школи, значить. Тому створили в Авсбургу ту середню торгівельну школу на те, шоби могли продовжувати на економічному факультеті то знання, значить. І так я закінчив зі званням інженер-економіст. Очевидно, потім були різні громадські навантаження, як я закінчив ті студії.

Але мав батька я в Аргентині і брата й сестру. І якось я зв'язався з батьком, і батько каже: «Приїжджай, бо буде нова війна там, в Європі» – він казав. «Ми так довго не бачилися. І я не хочу, шоби ти там сам залишався». І тому я постарався переїхати до батька до Аргентини. А тому, шо не було консульству аргентинського в Німеччині, бо вона була окупована альянтами, треба було переїхати до країни, до країни-держави, яка мала впорядковану свою державну адміністрацію. Тому я вирішив поїхати до

222 Аугсбург (Augsburg) – місто на півдні Баварії, на річці Лех. У 1945–1949 рр. поряд з Мюнхеном, Регенсбургом – один з центрів українців Німеччини.

Франції, тим більше, що я довідався, якщо дати якусь рубльовку, то перевезуть (*сміється*). І я не пригадую, чи я дав 50 долярів, чи шось, і мене перевезли туди (*пауза*). Але кажуть: «Ти якщо підеш до готелю, то зараз тебе поліція знайде». Бо ті власники готелю зобов'язані повідомити поліцію, значить. І так було. Я пішов до готелю, і зараз рано приходить поліція і каже: «Поліс», значить до мене, і каже (*пауза*): «Чи я можу піти з ними?». Я кажу: «Можу» (*сміється*). Я вже поліції не опираюся, тим більше, що вже вони після війни не є жорстокі (*пауза*), або скажім, не є такі, що би кривду зробили або шось. Я пішов з ним. По дорозі ще кажу: «Чи я можу снідання випити, чи може ви вип'єте». Він: «Ні, ні. Він на службі, він не може». (*Сміється*). Я випив снідання, прийшов... Вони кажуть префектура на поліцію (*пауза*). І там, очевидно, мав протокол з мене: як я взявся в тому, і звітки, і то... Я кажу: «Я з Німеччини переїхав». «А де ти переїхав?» Я кажу: «Я не знаю. Їхав якийсь американський вояк, і (*пауза*) я його попросив, щоб він мене перевіз. Я там шось йому дав, і він мене перевіз». Я кажу, що маю... Я йому розказав, що маю батька і брата в Аргентині, і що я хочу до них дістатися. І що я був в концлагері німецькому. Правду говорив, бо формально тоді за перехід границі брали дві тисячі франків. То не була велика сума, але така ставка в них була. А вони мене звільнили, так би сказати, від тої кари, не взяли з мене нічого. Каже: «Тоді ідіть до Аргентинського консуля». Там ще була в міністерстві закордонних справ пані Ковальська, мабуть з тих старих емігрантів (*пауза*) у Франції, донька якогось старого емігранта, і працювала там. І до неї мене спрямували, щоби одержати не паспорт, а дозволення. Вони казали: «тітер де вояж».

– Дозвіл на виїзд.

– Так. На один раз. І вони мені то дістали. Я ще щось там ходив на альянс франсес, на французьку мову. Думаю, що буду тута час гаяти даром, може колись пригодиться. А воно пригодилося, бо тепер моя внучка (*сміється*) вчить французьку мову, а я до неї кажу: «*Коман те ля ву, мадемуазель*» (*сміється*). І вона каже: «Діду, як ти знаєш?» Я кажу: «Та, я колись також вчив».

Пізніше, як я вже дістав той «титул де вояж», аргентинський консул дав мені візу, і я поїхав до батька, до Аргентини. І там знова хотів вчитися, знаєте. Але там вони жодних тих європейських звань академічних не признавали. Каже: «В нас мусиш починати спочатку». І то тільки в одній школі. У їх була така Карло Перегліні торгівельна школа. «Там маєте здати іспит, а тоді примемо вас в університет в Буенос-Айресі». Я то здав, той іспит середньої школи. То було чотири предмети. Мова, очевидно, перша була, мова,

історія і (*пауза*) не пригадую, ще які ті предмети. І я здав, а потім вже на університеті. Але там професори були вимогливі (*підвищує голос*), не так як... Професор зі статистики був такий, що приходив – одна шкарпетка така, а друга – така, штани, як правило, пом'яті, але матеріал знав п р е к р а с н о, знаєте (*сміється*). Так що у нього не було викрутасів, знаєте, як не знав. А так як на Україні був такий професор, ну учитель німецької мови, Цинцерук. І він читав, і кличе мене, а я, здається, не дуже добре знав. А він каже: «Ну нині маєте недостаточну. Як буде час до кінця року, то я вас закличу, а як ні, то залишиться на кінцеве» (*сміється*). Це так заставляв (*пауза*) мене вчитися. Але я побачив сам, що треба вчитися. І я ще потім, ще потім... тепер в Аргентині дітям все повторяв. Кажу: «Діти вчіться, бо з дурними ніхто не рахується», знаєте (*пауза*).

Олександр САФРОНОВ

А потом через какое-то время пришел наш представитель Советской армии, капитан, и всем русским предложил построиться, и на нашу территорию. Это ж американская территория была. И на нашу территорию. Пешочком шли... ну наверно... целый день, наверно так. К вечеру мы добрались. А куда, черт его знает, в какую сторону. Пришли, туда в лагерь. Ну и началось, значит, там уже нас переписывать: «Кто? Где? Как попал?» Началось там уже в этом лагере. Потом на машины посадили через Чехословакию, перевезли нас уже на Украину в город Стрый... Нет, Самбор. И в Самборе – это уже была последняя проверка, проверяли нас. И потом, значит нас, кого я не знаю, кого куда. Но мне сказали (*пауза*): «Едь домой» (*плачет*).

[...] А тогда шо? На товарняк на любой сел, да и поехал. Вот так я приехал домой. Куда я домой приехал? Приехал тоже до тети до этой, в Винницкую область (*пауза*). Приехал. Шо делать? Мама больная. Мама говорит: «Мне дали уже участок земли, давай будем строить домик» (*плачет*). Она больная. Потом ее забрали в больницу с сестрой. Она умерла. Нет. Она еще не умерла. Я говорю: «Ну, шо мне строить домик. Я поеду на родину, в Боярку, к друзьям, узнаю как там. В Киев. Что-то надо действовать». Я приехал сюда. Мне посоветовали: «Поступай в ФЗУ, приобретай специальность и начинай жить». Я так и сделал. Поступил я в ФЗУ № 20 в Киеве, вот когда оно приехало с города Кургана, на Подоле. И закончил я это ФЗУ, потом начал работать в системе Киевэнерго. Вот, я всю жизнь почти проработал в системе Киевэнерго (*пауза*).

Олександр ТОМІЛО

Через декілька днів... не знаю, мабуть із місяць пройшло, підходять машини і грузять, і відправляють в советську зону.

Значить, нас привезли в город Дрезден. Це був зайнятий нашими військами город. В Дрездені обратно на зборном пункті ми декілька днів пробули, може декілька тижнів. Там довго не були. Приходять з воїнських частей і починають відбирати хто куди. Першим польовим военкоматом першого Українського фронту був я призначений в ряди Радянської армії і зачислений в 104-й отдельний дорожний батальйон. З цим дорожним батальйоном я проходжу Маньчжурію, доходим до Молдена, а потім, значить, вертаємося, війна кінчається і ми вертаємося в Советський Союз. В Советському Союзі такі города як Чита і ще, Омагьяна, це станція, де ми находилися. Потім, значить, після виздоровлення мене направляють на місяць додому. Я побув у Гельмязові. Да, значить, я пройшов контузію. При контузії у мене що було. Взрив снаряда, значить, лева нога (косточка) була роздроблена чи розчавлена і сотрясеніє мозга було і на грудях ось-ось ношу шрам такий. Мене направляють на охрану харківських продовольчих складів. І в 1947 році, по указу верховного главнокомандування, ці года подлежат демобілізації. После демобілізації вертаюся в село Каленики Гельмязівського району, де і працюю на відбудові сільського господарства.

Богдан СІДЕЛЬНИК

Тепер, якщо ми там сиділи-сиділи, потому появилася функціонер радянської влади, МВД чи що то там, підполковник, чи полковник, котрий виступив перед нами і сказав: *«Граждане Советского Союза! Езжайте все на родину. Родина вас ждет. Все там отстроено немецкими военнопленными и будите жить прекрасно. Езжайте на родину.»* Зробив таку заяву. І тоді через день, приблизно, нас організували, ті радянські функціонери, котрі приїхали в табір. Зробили мітинг прощальний з табором і клятву там зачитали, оркестра заграла, спочатку похоронний марш, а потому марш вже на відході. Нам видали по хлібу, одному буханку хліба, кусок маргарина, якусь консерву. І нас згрупували в колони і ми колонами вирушили з концтабору Матхаузена пішки, переходячи на радянську сторону.

І ми колоною вийшли з концтабора. Знова ж таки гарне сонце, гарна погода, заграли марш. П'ятірками і ми так вийшли. Всі ті, котрі хотіли йти на батьківщину. Якщо були такі, котрі не хотіли йти, то ті поховалися, десь-то там повтікали на другу сторону, ну чи в Німеччину повтікали, чи куди. А ми

пішли. Ту колону, радянських громадян, очолили ті активісти, котрі раніше після звільнення табору затіяли партсобраніє. То значиться патріоти великі, партсобраніє. Найшлися майстри, що повірізували з фанери силуети Кремля, силуети Леніна-Сталіна розмалювали, червоні прапори зі звіздами і так та колона з концтабору вийшла, обійшла і пішли на Матхаузен. Прийшли до Дунаю і потому в напрямку чеської границі. Ми мали пряму задачу потрапити в місто Шремс²²³, там де є пересильний пункт, пересильно-фільтраційний пункт. [...] Тільки ми відійшли від табору кілометрів 7–8, не більше, справа село, зліва село. Колона розбилася. Кинулися на ті хати австрійські і почалася, почався грабіж. Дівчата вбігали в хати австрійські, німкені в кут, в шафи, в комоди і давай надівати все це на себе. Скидати полосату одежу. Почали бити тих австріячок, бо вони їх вважали як німкеня. І нічого там не можна було вдіяти. Толпа кидається грабувати.

– А шо чоловіки, тільки жінки то робили? А чоловіки не робили?

– Чоловіки тоже робили то, але чоловіки дивилися за випивкою. В кожного австрійця в пивниці стояли бочки з вином. То більше всього мужчини пхали носа до вина. Як нап'ється, очуміє, впаде на землю і йому добре. А жінки, не тягнуло їх до випивки. Вони себе хотіли приодіти, прибрати і тому вони все тягнули. Я бачив мужчин, котрі також надівали костюми цивільні, котрі там находили фотоапарати в хаті, брали на себе, не думаючи, не знаючи, чи той апарат доведе додому, чи йому по дорозі не відберуть. Але то були перші кроки. А дальше наситились тим селом, тим хутором, колона пішла дальше. Порядку в тій колоні не було. Як хотіли, так і йшли. Но люди групувалися 8–10 чоловік, Петя, Шура, Аня, Ваня. Групка, групка. Вони собі збирали продукти, сідали на поляні на траві, огонь, варили, жарили, шмарили, їли. І ідучи ще на перших початках, колона, котра йшла в сторону фільтраційного пункту. Нам назустріч їхав військовий табір, тобто коні, на тих фірах везли всякі там речові мішки солдат і той цілий поганяч тими кіньми, то звичайно був наш радянський дідусь з такими вусями від вуха до вуха, так вже мав 60 років щонайменше. І наші дівчата, котрі зустрілися перші з тим табором тих возів, впали в ейфорію і почали кричати: «Ой солдатики родные, солдатики», і бігли до тих фірманів цілуватися, дякувати їм, шо їх визволили. А фірмани – не тут то було. Повернули батоги і почали тими батогами дівчат бити і кричати: «Изменники родины. Вас всех повесить

223 Шремс (Schrems) – місто в Нижній Австрії.

надо.» І дівчата одержали батогами по головах, по спині, куда потрапило, но ні одна не поцілувала солдата, бо вони їх не допустили до себе. Як перший іздовий батогом відігнав, так другий, так і третій. І тоді дівчата побачили шо то, шо то не те. Перестали лізти до солдат на лизання.

Так ми дійшли 80 кілометрів за три дні і потрапили в пересильний табір, фільтраційно-пересильний табір. Його тільки-тільки-тільки заснували. Но, поселили нас в домах австрійських. Тобто місто Шремс поділили на дві частини: та частина – половина відійшла під репатріаційний табір, а в другу частину всіх австрійців поселили. Ми залізли в чисті, гарні австрійські хати, ліжка, постіль – це все. Збиралися групами, там спали, там жили. Ходили ми до кухні, бо там була кухня військова, котра варила їжу і нас кормила три рази на день. Ми добре їли. Но справа в тому, що приїхавши туди в той табір, то ми були перші-перші репатрійовані. І в тому таборі я, наприклад, особисто десь до трьох місяців просидів, пока не пройшов фільтрацію, пока не назбиралось людей на Західну Україну, шоби нас відвезти, то десь до трьох місяців я просидів. Викликали всіх на допити і кожного питали: Як ти потрапив в Німеччину? Що ти там робив? Де ти знаходився? Ну про все це. Якщо концтабірник, то з ним було менше мороки. Причому я молодий, на моїй голові ще не заросла полоса «лягерштрассе» на черепу, то я був пізнатий, шо я концтабірник. Крім того, моє все тіло було в прищах. Не короста, а прищі. Я був брудний, як чорт, худий. І як я потрапив на допит, то той слідчий багато зі мною не говорив. Розпитав конкретні речі, я сміло відповів і мене відправив.

Але були такі, котрих не відправляли відразу, та ше заганяли в підвал на замок, через два тижні потримали. Ну з него викрутили там, шо можна і тоді відпустили, як шо треба. А як не, то приїздила машина, тих всіх підозрілих відправляли до Відня, там був воєнно-польовий суд і там судили. (*Изменник родины*) і готово. Тим більше, якщо потрапився вояка з полону, а мав звання там сержант, капітан, лейтенант, його не відпустили, його обов'язково через суд мусіли переправити. Через суд в Відні.

Дівчат також провіряли. Як вони там говорили, як котра могла. Як на якого слідчого потрапила, так її судьба. Слідчі в основному, були колишні партизани Білорусії. Коли прийшла радянська армія, визволила Білорусію, тих всіх партизан, наділа на них шинелі-костюми, дали їм по дві зв'язочки і зробили їх всіх слідчими, бо то надійні люди. І вони дуже-дуже придиралися до людей. Ти йому кажеш одно, він тобі каже друге. Ти так, він сяк. Не вірять і тебе ше понижуює, і там нічо не зробиш.

Я ж кажу, як яка дівчина, як її вдалося так вона проскочила слідчого. Якщо трудно було там десь її пройти перший етап допиту, то вона йшла на все. І слідчий під кінець дня її брав під ручку, вів на свою квартиру. З нею переночував, то всьо, а потому їй відповідні документи виписав. Я навіть то можу сказати, що слідчий мене там піймав і сказав: «Ходи сюди до мене. На неси ззаду за мною два пакети». А впереді йшов з тою оstarбайтеркою. Йшов в німецьку частину міста. В одному пакеті були цукерки, а в другому пакеті були печення. Тих печенів було, ну мінімум кілограм. Він з нею йде впереді, собі розмовляють. Я то все чую. А я зі заду йду і несу ту їжу. Чув тільки то, що він її шось там питає. «А где ты работала?» Вона каже: «В помещика. В помещика.» І цілий час слово «помещик, помещик». Він все «Да. Хорошо, хорошо.» А я йду зі заду. Ну а я ж то, як не як ше невідкормлений, голодний і я по одному пиченьку в рот кидаю і їм. А вони смачні, бо то печення, то таке. Делікатес. І я так одне, друге, третє. Потом дивлюся, ого-го вже пів кулька осталося. А потому думаю, та нічо з'їдять. Так шо я йому переполовинив кульок з тими печеннями. Як я вже йому то під дверми віддав, то я чим скорше змотався, щоби мене не зацапав, де решта. І я втік. Ну то. О такі речі були.

Ну нас зібрали в транспорт, галичан в основному, Львівська, Тернопільська, Луцька область, то-то всьо і в оден прекрасний день погрузили на студебекери і ми за півтора доби з Австрії ми стрималися в Самборі. Гнали ті шофери машини страшенно. І день і ніч вони рулюють. Ну Самбір від Львова недалеко. Тим паче, шо батьки жили в той час в Городку, я так як їх оставив, то мені до Городка треба добратися. Я в Самборі, вони ще, ну вже ту інший начальник є то все. Всі довідки про кожного має в себе. Як мені видасть довідку: хто я, шо я, то я можу їхати до хати хоть на велосипеді. Ну і я підійшов до того начальника і кажу: «Я зі Львова. Ти шо думаєш, шо я ту в Самборі маю сидіти. Пусти мене.» «А как ты доедеш?» А я кажу: «Ти не перживай.» Одним словом випросив я в него довідку. Написав хто я, шо я, де я був і так дальше. Я ту довідку сховав і пішки зі Самбора пішов до Мостиськ, бо через Мостиська проїжджають поїзди Львів-Перемішль. А я на товарняках, на поїздах був професор як їздити. Но діло в тім, шо в Мостиськах в концтаборі сидів зі мною товариш, його взяли в армію. Я мусів його родині передати вістку, шо він живий і нікуди не пропав. То я поїхав в Мостиська то всьо розказати.

– А як так сталося, що вас до армії не забрали? Ви вже ж були призовником.

– Я по праву повинен був потрапити в армію, бо я 27-ий рік народження. Але на тому фільтраційному пункті я сказав, що я 28-го року. Рік себе омолодив. А раз 28-ий рік, то ще не підлягає призиву. І він каже: всьо, поїдеш додому. Я його обманув і на тій основі я приїхав додому. Вдома мене розоблачили, але то було вже пізно. Я вже з родиною побачився і зустрівся і так далі.

– Чи можете детально пригадати той перший день зустрічі, як ви прийшли до хати, додому?

– Так. То було... То була радість, як то кажуть, зі сльозами на очах. Повідомив я родину товариша в Мостиськах. Їду далі до Судової Вишні, мушу повідомити родину про того комсомольця, що він живий. [...]

Там своє зробив, там своє зробив, поїхав до Львова. Ну по дорозі я вискочив в Городку з поїзда. Но то поїзд був товарняк. Я вже вискочив, як було темно. І пішов на нашу квартиру, там де ми жили, а квартира занята. Живуть цілком чужі люди. А сусідка мені сказала: «Ваші батьки живуть о в там тій вулиці. Підеш туди вниз і там сам крайній дім з правої сторони, там твоя родина.» Я... темно, а комендантська година – ходити після дев'ятої не можна. Але я йду. Мав сумку, там рушник, мило, ще якась холера, сорочка була. І я йду. Темно, світла нема, я йду в ту вулицю. Ну ту вулицю я знав раніше, ще як я бігав зі собаками. А дивлюся – будинок зліва. На фронті того будинка мужчина стоїть, курить папіроску. Огонь папіроски його видає. Я підходжу близько, але помаленьку йду, бо чим чорт не жартує. Я підходжу близько, а він каже: «Стої! Кто идет?» Я став. «Ты куда идешь?» Ну по-російськи говорить. Я кажу: «Та я йду шукати таке прізвище. Тут десь має в кінці жити Сідельник, старий Сідельник.» А він каже: (з посмішкою, прикурює сигарету) «Так ты што, сын его?» Я кажу: «Син.» І він каже: «Я твого батька добре знаю. Ми з ним все в шахмати граєм. Мама все плаче за сином. Пішли до хати, я тебе заведу під двері. Почекай на вулиці, я надіну кітель.» Він побіг до хати, надів кітель, а він був льотчик. А в Городку був великий аеродром, і він там літав. Но батька він знав, бо то були хати одна від другої но метрів 25. Вже темно, година одинадцята. Прийшли під двері. Він каже: «Ти сховайся, збоку стань, а я постуку і зробимо мамі несподіванку.» Та несподіванка чуть боком не вийшла (посміхається), тому шо він постукав в двері, мама вже з татом спали. Мама питає: «Хто там?» А він каже: «То я, пані Сідельник, то я капітан такий-то.» Вона його знала. «А шо вам треба, то вже пізно?» А він каже: «Та відчиніть двері, я вам шось важне скажу.» Мама каже: «Зараз. Зараз. Лямпу засвічу.» Вона лямпу засвітила, поставила на стіл в кухні. Світло якесь є і

він заходить, і я заходжу. А він каже: «Я вам сина привів». Мама подивилась на мене (з плачем) і впала в обморок. Як впала, то гримнуло щось в хаті. [...]

Іван ФЕНЬ

Я прийшов додому, у Полтаву у военкомат. Ну кормились так трудно. На кожній станції зійдем, до крайньої хати: «Бабки, так і так, ми з Германії, ми додому»... Ну всі ж давали і молочка, і... борщику, всі ж кормили. Ну знали, війна кончилась, всі раді, що кончилась, у кого погинули...

– Це у вас першого зустрічаю, що ви кажете, що всі кормили.

– Не. Ми було підєм... Вишні були, як ми вже... черешні були. Вишні були, то ми нарвем ягод. Бабка: «Хлопці. Шо таке?» – «Та ми, так і так, з поїзда цього. У вас нема чого поїсти?» «А ви звідки?». «Та з Германії, були в Германії». «Ну борщику є»... Кормили, молочка давали. Ми ж кажем: «Ми з Германії були». От... А концлагерь, вона там поніма, бабка, що таке концлагерь. Просто в Германії були. От. Давали їсти. До Полтави добрались ми тоді через Кременчук на поїзді, який іде в цю сторону: паровоз, на щєбню, на дереві. Оце там станки везли з Германії – аби в цю сторону, на Схід який поїзд іде. Тоді ніхто... на кришах на пасажирських, тоді ніхто нічого не питав білет. Вагони ходили так: безкоштовно (*розтянуто*). Куди, як напреться повно, нема де? На криші. Сидиш отам ото, там трубки ці вентиляційні, держишся, щоб вітер не здув. Де міст єсть, попригиналися. Який поїзд іде сюда на Схід. І то с Чехословакії, через Польщу, через Западну Україну до Полтави добралися. У военкомат – кажуть: «Їдьте додому, ваші документи у Золотоноші у военкоматі». Приїхали сюда – тудя: «Ви звідки?» – «З Лукашівки». «Ідіть робіть у колгоспі». Все. «А в армію брать не будете?» «Війна кончилась. Ненужні вже». Через то я не попав, шо із-за зубів. Повезло, з одної сторони. А лучше, хай би вони були б (*сміється*).

[...] А тоді ото ж прийшли додому, розказав я все. Мати каже: «Ти не розказуй нікому за зуби, шо нема зубів. Та передні тутя вставим...». А в мене жодного зуба! Вона бідна плакала, та і я сам. Ну парубчак уже ж. Уже ж жениться треба буде, гулять до девочок, а нема зубів. От. Ну вона каже: «Нічого, синок. Живий. Ноги є. Руки є. Тут приходять он Борис, Лаврентій – в того ноги немає, в того руки нема. От. А другий без обох ніг там. Зубань Лука без обох ніг. А ти ж таки прийшов – усе єсть. Нічого. Якось буде. Нічого, синок». І так ото без зубів оце я щитай шістдесят три роки можна сказать (*зітхає*). Це, я кажу,

мої трохвеї. Туфлі – один чорний, один червоний. Тоді начав робить. Опять же у майстерні. Все. А тоді. Ой! (*Болісно*). Все розказувать... (*плаче*).

– *То розказуйте.*

– Я ще шість год... в тюрмі радянській просидів (*коротка пауза, зітхає*). Тоді ж начали брать після війни в ФЗО. Було фабрично-заводське обученіє. На сільради приходило, значить, наряд. Через воєнкомат. Обов'язково. П'ять там чи дванадцять чоловік в ФЗО. Ну розруха. На відбудову шахт, заводів. Хочеш чи не хочеш, года, значить, мої підходять, в армії не служив, тим більш – в ФЗО. От. Не питалися. Хочеш ти чи ні, а на таке то число явиться в воєнкомат – і всьо. І отправили на шахту.

– *Куди?*

– У Донбас, Луганська область, або тоді Ворошиловградська, город Кадіївка. Шахта Ілліча. Працювати в шахті, в забой угольок довбать (*голос тремтить*). Ну начали довбать... Форму нам дали, така чорна була форма... як то залізнодорожна, картуз був, туто (*показує на кокарді*): ключ і молоток. Ну така емблема була на козирку. І форма, фезеошенська форма була чорна: піджачок, туфлі чи ботінки і штанці. Поробили ми. А їсти ж хочеться. Молоді. В шахті робота важка. Там більшість із общежитія: утік той, утік той. А паспорта ж наші у отделі кадров, шо в шахті, на руках нема ніяких документів. Додому пишу письмо. Мама каже: «І коровка ж є, і сальце ой... приїжджай додому в отпуск, може я шо-нібудь.» Шоб наїстися. Бачу тікають хлопці з ФЗО. Із-за їжі! Не то, шо ми робить не хотіли! Сіли ми в поїзд. Там трамваєм доїхав до Луганська ж. От. Їду в Ворошиловград, там на поїзд. Глядь. А в мене ж нема документів ніяких, зайцем. Вечером проходять там два міліціонери, провіряють документи. Там багато тікало остуда. Із-за голоду! Їсти ж не кормили. Давали ну там супики і второе, і катлетка. Мені п'ять порцій дай, я з'їв би, я б робив, як бугай, би. Но тільки ж накорми! А вони ж кормили так. Ну в столовій. Шо положено і всьо (*зітхає*).

– *А гроші не платили вам?*

– Платили. Аванс... Це два-три дня – проїв. Зарплата трохи більша. Од авансу до получки не хватало. От получки до авансу. Не знаю, може місяців три побули, подовбали той угольок, собралися і утекли додому.

А тоді був ше... не закон, а указ, воєнний ше. Ну це може ти чула, даже за запізнення на роботу можна до трьох-чотирьох місяців примусової праці. А за уход із роботи от трьох до семи років. Це ні суду не було, нічого. По указу. Зачитала суддя, в

кабінет зазвала, по указу. Сталінський указ був. Но війна закінчилася, а він ще діяв. А тоді як я от був шість років, аж тоді оказалось, що він уже не діяв у той год, що я попав у сорок восьмому році. За уход з роботи до семи год тюрми (*коротка пауза*) давали.

Проїхали ми остановок... ну я знаю, три чи чотири от Луганська, міліціонери: «Документи». – «Нема». – «А куди їдете? – «Додому». – «Куди?» – «У отпуск». А де якісь документи, справка? – Нема». Ну вони пойняли, що ми ж втікачі. І туди нас. І по указу цьому і зразу на другий день, суддя зашла, каже: одному сім, а двом нам, ще двоє було, по шість год. І не довго думаючи, десь днів два, три, чотири – на Москву, з Москви – у Омськ, із Омська – в Улан-Уде, в Монголію і на Пекін дорогу залізну строїть!

– *Ого!!!*

– Пустиня Гобі (*голосно плаче*). Я тобі, як перед Богом, оце розказую.

– *Боже!*

– Скільки на мою долю випало... (*продовжує плакати*). За що?! Я не вкрав нічого! Їсти хотілось! Так корміть мене, я б робив. Це вже при радянській владі. Отправили там тіко молодих. Там не було більше тридцяти років нікому. Це од китайської границі кілометрів двісті п'ятдесят. А до Улан-Уде – це столиця ж Монголії, кілометрів може тоже, около трьохсот. Пустиня. Нема ні кустарнічка такого, нічого. Трактор рельси тягає, заривається у пісок – ми на плечах носим рельси по піску. Сорок чоловік під одну рельсу становиться. Один вище, де нижче – а воно ж давить. Ну рельса здорова залізнодорожна. Ноги грузнуть. Трактор не потягне. Ну він потягне, як би по асфальту... но він заривається у пісок. Це пустиня Гобі, після пустині Сахари сама більша на землі пустиня Гобі у Монголії. Нема нічого! Ні звірі там не водяться – пісок і всьо. А треба ж було Москва – Пекін залізну дорогу строїть. А робочу силу нада було. То вони нас і взяли туди. Молоді, гроші не плати, кормили – тіко-тіко. Там і тікати не було куди. До Китаю далеко, і до Улан... А там же оце Улан-Уде і ще є два городки, а то в їх немає. Кочівники там, верблюди там, осли там якісь, та конячки – там того скоту. У їх от насельонного пункту оце сто-двісті кілометрів і немає. Ну пустиня, хто ж там буде жить. Ні води, нічого. Нам підвозять і воду і все чисто. Зразу узкоколейку строїли, а тоді широку. Так трактор три рельси зачепив тросом, тяне. Рельси у пісок загрузли, він пробуксовує, треба нести на плечах. І ото за день кілометрів п'ять. Оце пронесли метрів сорок – кидаєм – кинули, вернулись назад. А там другі підбирають туди дальші (*плаче*).

У піску оце в пустині так строїли на плечах (*плаче*). Желізну дорогу шість год.

– *Шість год і все одне і те ж?*

– До одного дня.

– *А жили де ви? В палатках чи як?...*

– Воно так було там. Землянку рить – нема як, пісок. Ну отако виривали, тоді обапами оббивали, щоб пісок не сипався, а тут палатки – і літом і зимою, круглий год.

– *Взимку же там дуже холодно?!*

– Ноччю холодно. Там літом оце дньом може быть жара тридцять градусів, а ноччю до п'яти–семи мороз. Я колись раніше читав уже в книгах, після цього уже, у Сахарі ж тоже. Ніч холодна там. І ото так і жили. І тоже ж. Ні лікарів, нікого. Шо-нібудь десь там... там і мерли почті, як і в концлагері. Молоді ж хлопці ізнурялися роботою, ну рельси носили на плечах. Шпали, рельси – все це на плечах! Трактор не потягне, заривається. Гусеничний трактор він заривається. Як би він не тянув за собою, він проходить. А як ото груз, йому важко, і він заривається і всьо. Підганяють ото сорок чоловік до однієї рельси. Вона ж важка. А тим більше один виший, один нижчий. Я трохи нижчий – мені менш попада, а той не вдержить да й упала – тому ногу одбило, тому руку, тому те.

Наші ж охоронники, хлопці молоді тоже – старих не було. Молоді хлопці все, призовники, а обходилися не краще чим у концтаборі. Тіко того, шо не палили у тому, у печак. Кажен день тоже, тому те, тому те – а хто ж буде... Ой!... Лікарства! Як вода, два рази на місяць привозили бочками. І то до того місця, де могли підійти. А тоді вже оце, де то на плечах все носили. І рельси, і шпали, і костилі оці в мішках – на плечах все носили, строїли желізну дорогу. Її ж таки построїли. І ніде не написано (*голосно*) скільки там осталося молодих людей! На оцій дорозі.

Як кончилось усе, як приїхав додому, а по радіо співають уже... Радіо в селі появилсь уже. Пісня була така «Москва-Пекін» (*наспівує*), знаю такий мотив, «Москва – Пекін» – за ту дорогу пісню співали. Ви співаєте, а хто її построїв! Туда спеціально заганялися молоді. Заробив ти ці сім год... Могли мені за це, за побіг, шо я втік із шахти, год чи два дать, так щоб провчить. А їм треба було, їм треба. Так казали, давай побільше... так же ж не можна... Як найнять людей туду, то треба ж їм гроші платить.

– *То їм ще й не малі гроші.*

– Да. Сказали б, плати гроші. Не, щоб там наwerbували людей на стройку, на комсомольську стройку. Як там колись було на

цілину. Так їм же гроші платили! А ми ж нічого не получали, в мене в пенсію воно не увійшло!

[...] Я скільки оце робив у школі, в оцей, у ДОСААФі, і в автошколі, я нікому не признававсь, що я був. Я той документ порвав, щоб ніхто й не знав, що я ще й тут... зек (з *презирством*). Це щиталося, значить, що це преступник якийсь. А я ж? Яку я вину зробив? Да, я втік і тут. Один під Києвом побіг зробив, два у Австрії, і третій тут. Ну там хоть два годи з лишнім, а тут шість год отслужив. Оце, Танюша, яка в мене доля випала (*плаче*). Я б ще розказував. Но я всього не буду розказувать. Дуже важка доля. Яка ніде не фіксувалася, ніде не описувалася. Я ж кажу, ті хоть заплатили хоть трошки, знову от получил (*показує конверт з листом*), двісті євро мені дають. Тридцять першого мені получать їхать у Черкаси. О! А за ті шість год... Ми ж копійки не получали! Ну кормили. Ну в палатці жили! Та били! Правда ж не шлангами, прикладами.

Михайло РИБЧИНСЬКИЙ

На следующий вечер, когда мы все вместе сидели за общим столом, вдруг вижу, в окно проскакивает по улице мотоциклист. И мотоцикл портится возле нашего дома. Наш. Китель расстегнут, артиллерист, офицер. И надо же, мотоцикл ломается прямо напротив нашего дома. Как к нему подойти? Парень похож на городского, симпатичный. Обратиться к нему по-русски, а он может сразу и не понять: «А! Ты скотина, мы воюем, а ты...»

– Ты артиллерист?

Он удивленно смотрит.

– Ну ладно. Я вижу, что тебе можно. Я старший лейтенант...

И рассказал все, как есть.

Он говорит тогда:

– Забери мотоцикл, а я приду сюда позже с товарищем.

Пришли они вечером. Наши уже вошли в местечко. На столе шнапс. Ему с товарищем дали комнату, а меня с Николаем поселили к девочкам (мы уже были их защитниками). «Утром пойдем к комиссару полка» – говорит нам.

Утром все рассказали, а комиссар позвал часового, и посадили нас в сарай. Сидим. Кормить не собираются, а чего сидим и сами не знаем. Подозвал часового: «Скажи майору, что мы никуда бежать не собираемся». Позвал нас к себе. «Вы, – говорю, – посадили нас, как бандитов. Нас спасали, как русских, а теперь народ подумает, что ошибался, что спасали-то бандитов».

В 8 вечера возвратились домой. Мария: «Ой, я так переживала...» – «Да, мы тут с товарищем встретились».

На следующий день, в полдень, приезжают майор, капитан и гражданский. «Рассказывайте, как все было». Рассказали. Гражданский оказался из местных (наверное, из социал-демократов). «Это все правда». В общем, нам с Николаем нашли работу. «Ты по-немецки знаешь, при комендатуре останешься». «Я же Николая не отпускаю» – и его оставили при комендатуре.

Что, в первую очередь, надо делать? Надо кормить солдат. Лавочник Билинштейн. Богатый дом, собака, красивые настенные часы, фото жены на столе. У него все есть (так сказали), но клянется, что – нет, нет, нет. А он давно все закопал на случай перемены власти. Посоветовались с начальством. Вечером берем машину и солдат. Откопали. Через день прихожу к Билинштейну.

– Знаете, наши часовые задержали машину, и там было много сахара.

– Там был сахар? И сколько?

– Сахар, но вот, жаль, этих немцев, что в машине были, задержать не успели. Удрали.

– А где же это было?

– Да, точно не знаю. Вот сержант знает. Сержант объяснил, по этой дороге, в том... В общем, дал мешок.

У нас были деньги. Я заплатил Билинштейну за этот сахар и столько, сколько он сам назвал.

Нужно мясо. Спросил у Марии: – «У кого можно купить корову?» Она назвала одного: «Вон у того фашиста возьмите». Мы выбрали самую лучшую корову, на килограмм 400. Холодильника же не было, нам столько мяса и не нужно было, так половину ему оставили.

Меня в местечке все теперь знали, а Мария говорила: «Это мой сын».

Неприятный случай был, когда за картошкой поехали. Старшина, два сержанта и я. Картошку везли. Проезжали мимо деревушки, окна светятся. Старшина решил зайти в один из домов. Как было тогда у наших: приличный дом, может повезет с богатыми «трофеями». Открыл он дверь, а ему: «Заходи в дом, не стой». Чего он испугался и автоматной очередью. А это была зона наполовину наша, а наполовину американская. На стрельбу американский патруль тут же приехал. Старшину, наверное, потом расстреляли. Дисциплина была крепкая, держали людей. Конечно, все зависит от человека. У наших особенно много было трофейных часов. Но это совсем другое. Они у нас такое творили! И с разрешения государства!

Пока моя служба идет хорошо, но форму не дают, в звании не восстанавливают. Если куда мне надо выехать по делам, конечно,

в комендатуре справку дають, но это же не дело. В общем, обратился я к командованию: считаю, что должен пройти проверку, я ни в чем не замешан. Ответили: «Мы знаем, когда тебя отправить». И вот меня и Николая отправляют в Вену, в фильтрационный лагерь. Николай – младший лейтенант, его сразу поставили охранником, стоял на вышке. Я потом уехал в составе группы из 200 человек. Меня привезли в Вышний Волочек, Калининская область. Военные казармы, стены все красные – клопы. Нары. Специальный лагерь органов НКВД. Две недели прошло. Приехала группа: 150 человек, разных рангов, начали вызывать.

Я заполнил 14 анкет! Но нужно отдать должное: наши органы знали все. Меня хотели отправить в запасной офицерский полк. Я же попросил полковника (помогал ему в штабной работе лагеря), и меня демобилизовали в народное хозяйство. Я был восстановлен в звании, праве ношения награды: медаль «За боевые заслуги», которую я получил в конце 1941 года. Я задержал немецкого пленного. В общем-то, я дал только команду, а задержали этого мотоциклиста мои солдаты.

Приехал в Киев. Мне на дорогу дали денег, 1500 рублей и две банки тушенки. Куда ити? Квартира занята, там какие-то две семьи, даже не пригласили переночевать. Пошел на вокзал, а наутро в райисполком. Мне председатель: «Таких сейчас много приезжает». «Как много? Я домой приехал, работать надо, жить. Вот оставлю у Вас здесь чемодан, а вечером спать сюда приду». Направил в жилотдел, на улицу Жилянскую. Там командовал демобилизованный офицер. «Придешь через 20 дней». Два раза ночевал на вокзале, крутился как-то по знакомым. Через положенный срок получил ордер на комнату. Потом пошел в паспортный отдел. Приняли хорошо. Потом на военный учет в Московском районе. Военком: «Тебе же кушать надо. Приходи через два дня, я тебя устрою на работу». Пошли на Бессарабку. Там, на 2-ом этаже, был городской отдел общественного питания. Меня оформили за 15 минут директором столовой завода «Арсенал». Ну, я работы все знаю, я офицер административной службы. Ну, я принял такую работу, посмотрел. Была бухгалтерша, такая женщина. Она мне говорит: «Я умею делать баланс прибыльный и убыточный». Думаю: «Ты воровка». Думает, пришел солдатик с пагонами, она там меня обставит. Но я поставил работу так, как надо. И пошел по этой линии. Я пошел поднять свою квалификацию, в торговый институт, по линии общественного питания. Был отдел директоров общественного питания. Я поставил хорошо дело и меня вскоре назначили, как вам это называть, я управлял отделом общественного питания Московского

района міста Києва. У мене було 27 одиниць: три ресторана, два кондитерських цеха. Шість тисяч чоловік я кормил. І я здесь отработал 29 лет. У мене в трудовій книжці тільки армія і вот этот район.

Я когдa прише́л, я да́л се́бе сло́во, що́ я ни́где не́ буду́ гово́рити об е́тих лаге́рях, об е́том пле́не. И́стория́ спра́ведливая, значи́т, она́ са́ма до́лжна́ найтис́ь, е́сли она́ в спра́ведливы́х ру́ках. И я не оши́бся.

Які́в ЛОМА́КА

А да́лі. Та́м у лаге́рі ски́рти та́кі по́вми́рало, а це́ ж жа́ра бу́ла, тра́вень мі́сяць, та́м те́пло. Віногра́дов у ме́не бу́в дру́г, лейте́нант, я йо́му ка́жу: «Да́вай де́сь пі́де́м, ту́т у́же вонь та́ка, да́ вже́ ж ми не́ кон́цлаге́рники, да́вай шу́ка́ть де́сь». Пі́шли. Ко́ли в кон́ці го́ро́да – гра́жданський лаге́р, та́м се́м'я́ми жи́ли, жі́нки, чо́лові́ки. Да́к ми ту́ди пі́шли. Аме́риканці́ на́с ко́рмили ха́рашо: на́варя́ть су́пу горо́хв'яно́го, на́полови́ну з м'ясо́м. О́то у ні́мців ско́тину бе́руть, по́б'ю́ть і на́с го́дую́ть. Ко́ли при́їхав ма́йор со́ветський, на́зива́вся репа́тріаціо́нний, і пере́писав на́с усі́х. По́грузи́ли на́с на ма́шини і пере́дали Со́ветському Со́юзу. Во́ни по́грузи́ли, да́ли на́м ко́робки, та́м ї́жа, тушо́нка, та́ке і́нше. За́возя́ть на́с до на́шої зо́ни сту́дбе́кери, ту́т сто́ять сту́дбе́кери со́вецькі́. На́с пере́саджую́ть у сту́дбе́кери, за́возя́ть у лі́с, роздя́гну́ли до го́ла, ви́дали во́єнну́ фо́рму, пере́обму́ндірува́ли на́с усі́х і – в армі́ю. І я́ вже́ два́ го́ди слу́жив та́м у Ге́рманії. Че́тверта́ танко́ва армі́я, Ле́люше́нко ко́манду́ючий.

А в 1947-му́ ро́ці цю́ армі́ю ско́роти́ли і пере́сла́ли на́с на До́нба́с. Хо́лодно́ бу́ло, 20 гра́дусів мо́розу, як на́с при́везли́ у го́лод Во́рошило́вськ. І на́с ту́ди при́сла́ли. Ми́ ще́ два́ мі́сяці́ бу́ли в ко́манді́ровці́ в Ки́ївській о́бласті́, дро́ва за́готовля́ли. Ми́ раз чи́ два́ схо́дили́ у то́й лі́с, за́готовля́ли дро́ва, а ї́сти не́ даю́ть, про́дуктів не́ма́є, про́дуктів то́ не́ при́везли́. То́ ми всі́ зіб́рали́ся, ви́йшли́ до ста́нції́ і по́путни́ми по́їзда́ми по́верну́ли са́мі́ у Во́рошило́вськ. При́їжджа́єм ми́ у Во́рошило́вськ – не́ма́ ні кро́вати, у ка́зармі́ не́ма́ нічо́го, до́лі по́ляга́ли на́ шинелю́, о́то по́укрива́лись. Ко́ли ді́журний бі́жить, підні́має́ на́с – а ми́ не́ вста́ємо, та́к зму́чили́ся. По́тім і́демо́ сні́дати, ко́ли на́м ка́жуть, що́ два́дцять дру́гий–два́дцять че́твертий во́зраст [рі́к наро́дження] і́діть у шта́б, оформля́йте до́кументи́ і́хать до́дому. І́ я́ два́дцять че́твертого́ го́ду [на́родження́] по́пав під де́мобілі́зацію. І́ при́їхав я́ до́дому, ма́ти ме́не до́ждала́ся і́ я ста́в ро́бити... Пра́вда спе́ціальності́ не́ бу́ло ж... Я́ ха́рашо вчи́вся, якби́ не́ війна́, я́ бу́в би́ вчи́телем лю́бим. Геоме́трія, алге́бра ари́фметика́ в ме́не «на́ отлі́чно» бу́ло. Да́к во́йна́ пере́би́ла. То́ дире́ктор ра́дгоспу́ поси́лає́ на́с у Зо́лотоно́шу на ко́мбайне́рів. Три́дцять го́д я́ про́комбайне́рува́в.

Іван ЄВТЄХОВ

Американцы привезли нас в город Мельк. Были месяца полтора. Фильтрационный лагерь. Каждый проходил. И я, когда пришел туда, сидит старший лейтенант или капитан, я уже не помню, спрашивает: «Откуда?» Я рассказываю, там-то, там-то, там-то... Он разобрался, а потом говорит: «Сан-Валентино, ты был там? А ну пойдти там сядь». Я за ширму зашел, сел себе за ширмой. Другой кто-то пришел на проверку сюда. Он спрашивает этого нового человека: «Ты был в Сан Валентино? Расскажи, покажи на карте, нарисуй, как это было?» Я не видел этого человека, только голос слышал его. Когда тот человек вышел, следователь меня вызвал: «Это Сан Валентино?» Я говорю: «Нет». «А как?» Я нарисовал. А там все просто: три блока, барка, умывальник, *кюхе* (нім. кухня) – и это все. А там было все по-другому, все не так показано. Значит, фильтр правильный был. Никто там не был, никто грубо не разговаривал. Все было как положено (*пауза*). А уже в Советский Союз когда приехал... тут уже считалось что-то такое.

– Что считалось?

– (*Сміється*). Мне даже неудобно говорить...

[...]

Я, значит, жив остался, прослужил пять лет в армии. Приехал, навязал себе семью. Семью навязал. Ото попал в тюрьму из-за семьи и ото уехал на родину. А меня нашли, опять закольцевали, ну что теперь. А она сидит, живет у меня, жрет у меня, ну образно я говорю, понимаете. Сидит: «О, фашист идет...» Я с работы иду.

– Она – это кто?

– Теща. А я в футбол играю, в волейбол играю, в самодеятельности участвую. Я был веселый крепкий паренек. Я иду с работы, я работаю механиком цеха. Я окончил техникум, после техникума начальником смены работал, сто двадцать человек в подчинении было у меня. Я иду с работы и эти женщины наши сидят, кумушки наши и она [теща] тут сидит, уже старая: «У... фашист идет».

Віра БОБРОВСЬКА

– Нам ще кажутся в Аушвіці, чи що, номера понакалювали на руці

– А вы его сняли?

– А я, (*посміхається*), я ж приїхала сюда. А коли я приїхала сюда, ви знаєте, шо тут було? Кожний день на допроси, кожний день...

– А у вас вот там номер остался, да? А как же вы его вытравили?

- *(Посміхається)*. А як? Кислотою!
- *И вы не знаете, какой у вас номер?*
- Цей, 87 926.
- 87 926. А *какой же кислотой капнула?*
- Не помню, ви знаєте, це дитинство...
- *Так больно же очень.*

- Це було дитинство, це було дуже больно. А як же, я не можу устроїться на роботу, мене кожен раз шантажують, мене кожний раз визивають на допроси, вот, тільки шо-небудь – цей номер. Ви знаєте, я с такою злістю, з такою... – все. І я не помню, хто мене тут підбив, тоже такі були, шо з номерами повернулися: «Та випали, – говорить, – його кислотою, щоб на тобі ніхто цей номер не бачив». Ну, вот оце в мене така пам'ять і осталася *(сміються)*.

Rykalski Helmut	15.7.15	Hilfsarb.	-	W.Saure
Spikalski Franz	20.9.14	M.Schlosser-		
Skalo Alexander	30.11.03	Schuster	-	Amstett
Schapowalow Alexej	15.4.17	Arzt	St.	Sl.Pers
Schischkanow Nikolaj	15.9.16	Tischler	-	St.Aegy
Schikow Alexander	19.12.13.	Techn.Ing.	-	
Schmakow Alexea	10.2.11	Koch	-	
Stawski Alejzy	13.6.10	Foerster	-	
Stefaniak Zygmunt	19.9.06	Metalltech.U		18.10.
Ternowskich Alexander	18.9.90	Arzt Schir.-		
Thrun Anton	26.7.84	Schneider	-	Nachsts
Tschistow Pawel	11.9.05	Heizer	-	Heizung
Tzurkow Jurij	15.4.18	Tischler	-	
Walnjew Anatolj	18.1.17	Waffenm.	-	
Warimow Ivan	26.8.02	Soldat	G	11.6.44
Witt Jan	12.7.08	Kaufm.	-	

6.Juni 1944

Ancukiewicz Jan	31.10.26	Landar,	-	Linz 3
Awksentjew Igor	20.9.20.	Baecker	G	20.7.44
Babitsch Nikolaj	23.7.25	Metallschl.-		W.Neust
Bloch Czeslaw	9.4.11	Schuster	-	Weberei
Buchta Albert	16.1.04	Kaufm.	-	Linz 3
Chasy Bajtashili	1.1.25	Lehrling	-	"
Dahamilow Jumis	11.11.23	Arb.	-	
Dzie...	16.6.16	Koch	G	14.10.4
Eldejow Semaj	30.5.20	Schuster	-	Linz 3
Fetijew	23.2.15	Masch.Ing..U		18.10.4
Orth Gusep	20.2.05	Hilfsarb.	-	Linz 3
Gorbunow Alexej	1.3.14	Traktorist	-	gefl.22
Hara...	...	Lehrling	-	Linz 3
Hrec...	...	Landarb.	-	"

**В'ЯЗНІ
В УКРАЇНИ
В КОНЦТАБОРІ
МАУТГАУЗЕН:**

ПОШУКИ ПАМ'ЯТІ

Використано фото з книги реєстрації в'язнів концтабору Маутгаузен. На ній записані прізвища в'язнів, які прибули із концтабору Штуттгоф 6 червня 1944 р. (Архів Бад-Арользен)

Спогади про Івана Резніка

Ірина Лебеденко

Час спливає.. Йдуть від нас ті, хто бува щось знає та пам'ятає про ті тривожні, страшні часи Другої світової війни, часи репресій та зневаги до людей, що потрапили в полон до ворога. Багатьох, хто вижив у німецьких концтаборах, продовжувала перемелювати сталінська машина, ні в чому не поступаючись фашистам.

Довгі часи люди, які мали родичів, що зникли без вісті під час бойових дій або потрапили в полон, приховували цей факт заради своєї безпеки та безпеки своїх близьких, дітей. Вони вдавалися до різних хитрощів, аби про це ніхто не дізнався, бо в ті далекі післявоєнні часи ешелони з «визволеними» в'язнями нацистських таборів йшли прямо до Сибіру. І мало хто звідти потім повернувся на волю.

Тому і в нашій сім'ї довгі часи замовчувалася інформація про мого діда Резніка Івана Дем'яновича. І лише після того, як було відкрито вільний доступ до матеріалів архівів, в'язнів концтаборів та інших жертв війни стало можливим розпочати якийсь пошук.

Про свого діда я знала більше всього зі слів своєї мами, але і вона не дуже любила про це говорити. І я її розумію. Що вона, дівчинка, якій було всього 1,5 роки, коли розпочалася війна, могла мені розповісти про свого рідного батька!?

На паркані в бабусиній домівці було прикріплено зірку, яка сповіщала про те, що в домі проживає сім'я загиблого героя. І на цьому закінчувалося все шанування. А на питання: «Чому в бабусиній домівці на стінах, які були обвішані фотографіями родичів, була лише одна єдина фотографія дідуся Івана, і то самотнього, без сім'ї» – мама лише знизувала плечами.

І я, зі своєю дитячою допитливістю, залишала це питання без відповіді. І тільки коли я стала вже дорослою, мала вже своїх дітей, це питання поставало щоразу, коли в школі давали завдання на-

Іван Дем'янович Резнік. 1930-ті рр.

малювати дерево родини. Питання почали задавати вже мені мої діти. Тоді я і вирішила, що обов'язково дізнаюся, що трапилося з моїм дідусем.

Мама розповіла мені, що колись, свого часу, вона написала лист до Міжнародної організації Червоного хреста, але отримала лише відповідь, що Іван Резнік зник без вісті. На цьому пошуки закінчувалися. Але вона обмовилась мені, що бабуся зберігала листи з фронту, але ж де, – вона не пам'ятає. Бабуся ж на мої прохання відповідала одне: «Навіщо воно тобі?!» Так сталося, що бабуся

занедужала і батьки забрали її до себе в місто, а будинок в селі продали, ось тоді я і отримала той скарб, на який полювала довгі роки: три дідові листи з фронту та лист його товариша, невідомої мені людини, який дав поштовх в моєму пошуку.

Я розпочала його в 2008 році з того, що написала листи скрізь, де могла отримати хоча б якусь інформацію. На сайті ОБД «Меморіал» знаходилося декілька документів, у яких було прізвище мого діда (<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=51086585>). З одного з них я дізналася, що мій дід Резнік Іван Дем'янович, який служив у 2-ій ударній армії, роті автоматників, пропав без вісті в червні 1942 року в Чудовському районі Ленінградської області. У донесенні про військовополонених була інформація, що він потрапив у полон, у концентраційний табір Майданек (<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=77943283>). Третій документ – це картка військовополоненого Резніка Івана Дем'яновича, дата народження 20.07.1913 року, уродженець с. Григорівка Харківської області, потрапив у полон 25.06.1942 року біля села Лесной Бор¹ та відправлений до шталагу 319, табірний номер 771. (<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=290010632>). Інформація у трьох документах збігалася із тим, що я знала з розповідей моїх рідних.

¹ Правильна назва населеного пункту, де тривали бої за вихід із оточення 2-ї ударної армії, Мясной Бор.

Сумнівів не було, це мій дідусь. Також, з картки табору військово-полонених я дізналася, що він народився 20 липня, що був блондин із сірими очима та мав зріст 160 см.

Єдине, що не сходилося – це назва табору. В одній було вказано Майданек (Польща), в іншій шталаг 319 (м. Холм, Польща). Я писала листи до відповідних служб у Польщі, але відповіді не отримала. Надалі були пошуки і запити до різних архівів Російської федерації, до Чорного Хреста та Червоного Хреста. Відповіді були більш багатослівні, але не відповідали на моє головне питання.

Нарешті, в травні 2008 року я отримала довгоочікуваного листа, який допоміг мені рушити далі. Це був лист з військового комісаріату Вовчансько-Великобурлуцького району Харківської області, де призивався мій дід. Я дізналася, що старшина Резнік Іван Дем'янович, 1913 року народження, пп 47613, помер від хвороби 28 жовтня 1945 року, похований в с. Кітбаєв, Австрія. Цю інформацію надали мені на підставі записів у Книзі Пам'яті України, том 5, стор. 444.

Ця відповідь лише додала мені нових запитань. Чому Австрія? Чому жовтень 1945 року, коли війна вже закінчилася?

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Personalkarte I: Personelle Angaben																		Beschriftung der Erkennungsmarke Nr. 777143						
Kriegsgefangenen-Stammlager: Stalag 319																		Lager: A						
Name: Resnik																		Staatsangehörigkeit: USSR (1913) / pol.						
Vorname: Iwan																		Dienstgrad: soldat						
Geburtstag und -ort: 20/7-1913, Charukow Bz.																		Truppenteil: 23 Inf. Div., 1. Div. 1. Arm.						
Religion: orth.																		Zivilberuf: Eisenbahnarb.						
Vorname des Vaters: Demjan																		Matrikel Nr. (Stammrolle des Heimatstaates): Recegiy Bor						
Familienname der Mutter: Resnikowaschna																		Gefangenennahme (Ort und Datum): Lesnoj Bor, 25/11/42						
Ob gefund, krank, verwundet eingeliefert: verwundet																								
Äußere Beschreibung																		Nähere Personalbeschreibung						
Größe: 160																		Besondere Kennzeichen: rechtes Bein fehlt						
Haarfarbe: blond																		Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat: Nina Resnik, Charukow Bz., Wolschansk Kreis, Bjelyj Kolodetz, Belarus						
Bild: 																		Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat: Nina Resnik, Charukow Bz., Wolschansk Kreis, Bjelyj Kolodetz, Belarus						
Bild: 																		Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat: Nina Resnik, Charukow Bz., Wolschansk Kreis, Bjelyj Kolodetz, Belarus						

Реєстраційна картка військовополоненого Івана Резніка у шталагі 319 (м. Холм). В картці зазначено, що у полоненого немає правої ноги. (ОБД Меморіал)

Ніна Кузьминічна Резнік (Шевченко) 1930-ті рр.

Одночасно я отримала відповідь з Міжнародної служби пошуку Бад Арользен, де повідомлялося, що Резнік Іван Дем'янович (номер ув'язненого 84004) в липні 1944 був переведений з концентраційного табору в Любліні до концентраційного табору Маутгаузен (Австрія). Також було зазначено, що 16 травня 1945 року він був переведений до госпіталю «131st (US) Evacuation Hospital (SM)» (Маутгаузен). 4 червня 1945 року переведений до госпіталю «130st (US) Evacuation Hospital (SM)», Маутгаузен.

Тепер я зрозуміла, чому Австрія і чому 1945 рік.

Цю нову інформацію підтверджував лист незнайомого чоловіка, який написав до моєї бабусі. Його звали Скороходов Костянтин Савелійович. Саме він в своєму листі (дата якого не збереглася) з'єднав усю інформацію в логічну послідовність. В листі він писав, що дідусь був йому краще за рідного брата, що він познайомився з ним в концентраційному таборі в Любліні в 1942 році, куди він потрапив у полон із 2-ю ударною армією. В 1943–1944 роках їх перевели до концентраційного табору Маутгаузен, Австрія. Там вони знаходилися до 5 травня 1945 року. Їх звільнили з полону американські солдати і він потрапив до їх госпіталю, бо був дуже хворий. Останній раз він бачив дідуса 30 травня і той сказав, що скоро вийде з госпіталю. Але більш зустрітися їм не довелося, так як 30 травня 1945 року Костянтина відправили до радянських військ, а дідусь залишився з іншими хворими у госпіталі.

З огляду на зазначене, я намагалася дізнатися більше про госпіталь, але мені просунутися в цьому напрямку не вдалося.

Тоді я розпочала пошук селища Кітбаєв, яке згадувалося в листі військового комісаріату та в Книзі Пам'яті. Однак, ні такої філії концентраційного табору, ні такого міста в Австрії не було. До пошуку підключилися пошуковики з «Форума поисковых движений». Завдяки їх порадам, я відправила наступні запити до військового комісаріату та військово-медичного музею з надією

відшукати інформацію щодо госпіталів. Невдовзі отримала листа та копії документів. Копії документів свідчили про те, що це зовсім не Кітбаєв, а Кітзее, Австрія, що дідусь помер 28.10.1945 року та похований на кладовищі при замку (11 км від міста Гайбург), могила № 74, одиночна. Лист військово-медичного музею лише підтверджував зазначену інформацію, що він знаходився на лікуванні в ЕГ 1695, помер 28.10.1945 року та похований 30.10.1945 року в селі Кітзее Австрія на кладовищі при замку, могила одиночна, № 74. Все співпало.

І ось, коли здавалось я була на один крок до завершення пошуку, виявилось, що ніяких одиночних могил біля замку не залишилося. Я направила запити до общини в Кітзее, до посольства Австрії в Україні та посольства України в Австрії, однак відповідь невтішна – могил немає, а документи щодо перепоховання відсутні. Останньою надією був запит до Інституту дослідження наслідків війни ім. Л. Больцмана, однак відповіді від них я так і не отримала.

Тому на сьогодні я маю місце поховання, але ж не маю змоги його відвідати, оскільки воно відсутнє. Воно є на папері, але його нібито немає в дійсності. Свого часу я отримала відповідь від аташе при Посольстві України в Австрії п. Соколовського С.В., що

Пам'ятники загиблим радянським воїнам на кладовищі села Кітзее (Австрія). Ймовірно в одній з цих могил похований Іван Резнік. Фото надіслало Посольство України в Республіці Австрія 2012 р.

в с. Кітзее на місцевому кладовищі є дві братські могили, куди, за інформацією місцевих жителів, було перепоховано останки радянських воїнів, в тому числі і з території замку. Документів, які б це підтверджували, немає. Імен солдатів, похованих у братській могилі, також немає. На них лише напис: «Тут покояться радянські солдати Другої світової війни».

Резнік Іван Дем'янович народився 20 липня 1913 року в селі Григорівка Велико-Бурлуцького району Харківської області. Мав професію залізничника. В 1938 році одружився з Шевченко Ніною Кузьминичною та проживав на ст. Білий Колодязь. В червні 1941 року був призваний по мобілізації до Червоної армії. Служив у роті автоматників 2-ї ударної армії. В червні 1942 року потрапив в полон під с. Мясний Бір Ленінградської області. Був відправлений до табору військовоплонених (Шталаг) №319, надалі до концентраційного табору Майданек. В 1944 році переведений до концентраційного табору Маутгаузен, де в травні 1945 року був визволений американськими військами та направлений на лікування до ЕГ 131, в червні переведений до ЕГ 130. Помер від хвороби в ЕГ 1695 28.10.1945 року. Похований 30.10.1945 року в с. Кітзее, Австрія, на кладовищі біля замку (11 км від м. Гайбург) могила №74, одиночна.

Невелика біографія. Не містить ніяких захоплюючих фактів. Рядова людина: жила, любила, працювала, народжувала дітей і тут – війна! Стрімка, ненависна та болюча для всіх! Бабуся так і не вийшла заміж, не народила більше дітей та все своє життя жила із своєю таємницею, охороняючи спокійне життя своєї єдиної дитини. Колись у мами була мрія, що вона знайде могилу татка та повезе на неї його дружину. Однак, не сталося. Тому тепер я хочу заради бабусі, заради мами здійснити її мрію та все ж знайти та побувати на могилі свого дідуся, поставити квіти, встановити фотографію та розповісти своїм дітям, а тепер вже і онукам, що пам'ять не вмирає!

Спогади про Павла Ковелу

Ольга Ковела, Марат Бураковський

В 2013 году в поисках информации о других родственниках мы на сайте ОБД «Мемориал» обнаружили информацию о Ковела Павле Михайловиче. Это мой дед по отцовской линии. Там были карточки военнопленного, приказ об исключении из списков и информация из донесения о безвозвратных потерях. Эти документы до последнего времени нам были неизвестны. Из них следовало, что Ковела Павел Михайлович в августе 1941 года попал в плен, а в июле 1944 года был передан в гестапо. На этом официальная информация обрывалась. Мы решили заняться поиском информации о дальнейшей судьбе Павла Михайловича.

В семье было известно, что Ковела П.М. попал в концлагерь Маутхаузен и, предположительно, умер уже после освобождения лагеря американскими войсками в начале мая 1945 года. Но никакого документального подтверждения этому не было.

Война застала семью Павла Ковела с малолетними детьми Эммой и Юрием в Луцке (см. фото на вкладке VII). Почти полтора месяца Лидия Михайловна с детьми добиралась к родным в Сталино (Донецк). Поэтому Павел так волновался, когда получил весточку с Донбасса. Об этом он пишет в своем единственном письме с фронта, датированном 12 августа 1941 года.

«Здравствуйте, мои милые, дорогие и ненаглядные Мамочка с нашими дорогими Эммочкой и Юриком. Только что получил от Вас письмо, которое долго не решался распечатать. Но к великому счастью Вы живы и здоровы.... Когда и что будет, береги и воспитуй наших милых и дорогих деток.... Постарайся быть полезной стране, устройся на работу, но только береги здоровье, которое у

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

Personalkarte I: Personelle Angaben

Beschäftigung der Erkennungsmärkte: 196
Nr. 8775

Kriegsgefangenen-Stammnummer: Mag 62 Lager: Mag III

Name: Kowela Kowela Staatsangehörigkeit: ukrainer ukr

Vorname: Raber M. Sawelien Dienstgrad: Hptm Kanjara

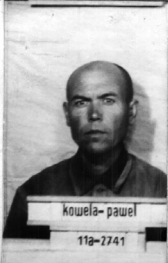
Geburtsort: 1923 J. B. Komp. u. Nr.: X

Geburtsdatum: 26.10.1923 Zivilberuf: Passier Berufs-Gr.: X

Religion: Orthodox Matrikel Nr. (Stammkarte des Heimatstaates): 123456

Vorname des Vaters: Michail Geburtsdatum (Ort und Datum): 1924 Krasnowka

Familienname der Mutter: weiber nicht Ob gefesselt, krank, verwundet eingeliefert: gesund

Größe	Saarfarbe	Besondere Kennzeichen:
164	brun	
Fingerabdruck des rechten Zeigefingers		Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat des Kriegsgefangenen
<u>keine</u>		<u>Kowela Iwan Michailowitsch</u> <u>Lublinskaja Gubernia, Tomachowski rajon, Wolost, Passerskaja derewnja Wukro-Losinezka</u>

Wenden!

A 2012, 18. Juli 1942

3 Im Auftrage des Reichsarchivministers ernannt für Bes. Bau tauglich I. A.

Kowela Iwan Michailowitsch, Випускник. ссн, Володимирівськ. р-н Пассек. с/с, д. В. Лосинька

Ковел

Sonderung:

Beschäftigung der Erkennungsmärkte Nr. Mag XIII D Lager: Mag III Name:

Персональная карточка военнопленного Павла Ковела. 1941 г. (ОБД Мемориал)

Absender — Отправитель:
Name / Фамілія: **Ковела**

Vor- u. Vatersname / Имя отчество:
Павел Михайлович

Dienstgrad / Воинский чин: **капитан**

Kgf.-Nummer / Номер военнопленного: **8775**

Lager / Лагерь: **Stalag XIII C**

Kriegsgefangenenpost
Почта военнопленных

Wohin: **Донецк**
Куда: **область Мандрюкино**

Gebiet — Область: **Сталинской**

Kreis — Район: **Петровский Рудник**

Stadt/Dorf — Город/село: **Шахта №1 имени Тельюшкинцев**

Straße — Улица: **Бурманова 490**

Adressat / Кому: **Лидии Михайловне Ковела**

Ein Kreispostamt / В каком почтовом округе: **Септиль D 28**

Wenn nicht bestellbar,
an Deutsches Rotes Kreuz, Präsidium
Berlin SW 61, Bückerplatz 2 senden

Почтовая карточка военнопленного Павла Ковела, отправленная из шталага XIII C в Хаммельбурге жене в Сталинскую (Донецкую) область 4.10.1942 г. (Семейный архив О. Ковела)

Datum Число **4.10.42**

Mein Lieber / meine Liebe — Мой дорогой / моя дорогая **Людмила**

Ich bin in deutscher Kriegsgefangenschaft. — Я нахожусь в немецком плену.

Mir geht es gut, ich bin im Lager / auf Arbeit. — У меня все благополучно, я в лагере / на работе.

Ich bin verwundet / krank / im Lazarett. — Я ранен / болен / в лазарете.

Meine Anschrift ist umseitig zu ersehen. — Мой адрес подан на обороте.

Vorläufig könnt Ihr mir nur auf anhängender Karte schreiben, auf die Ihr die umseitige Anschrift setzen müßt. — Пока Вы можете написать мне только на прилагаемой открытке, на которой Вы должны написать поданный на обороте адрес.

Erst später werde ich Briefe von Euch empfangen und darauf antworten können. — Лишь впоследствии я смогу получать Ваши письма а также отвечать на них.

Einen herzlichen Gruß. — Сердечный привет.

Unterschrift Подпись **П. Ковела**

Unzutreffendes streichen. — Не соответствующее вычеркнуть.

Обратная сторона почтовой карточки военнопленного с готовым текстом. 1942 г. (Семейный архив О. Ковела)

Семья Павла Михайловича Ковела: жена Лидия и дочка Эмма. 1937 г.

Карточка регистрации
военнопленного офицера
в штаблге XIII С Хаммельбург.
На карточке запись
об аресте Павла Ковела:
«Передан гестапо
Нюрнберг-Фюрст 12.07.1944»

972

1. Name: Ковела
Фамилия KOWELA

2. Vornamen: Pawel
Имя Павел

3. Geburtstag: 29.6.02
День рождения

4. Geburtsort: Lublin Люблин
Место рождения

5. vom M.-Stamm XIII C
Lager: am 12.7.44 der Gestapo NURNBERG-FURTH
Лагерь überstellt
передан гестапо

5a. Im Lager eingeliefert am: 12.7.44
Доставлен в лагерь (число)

6. Dienstgrad: Hptm Капитан
Чин

7. Truppenteil: 123 I.R. 123 стр. пех.
Воинская часть eingang 18.8.44

8. Nr. der Erkennungsmarke des deutschen Lagers:
Номер военнопленного в германском лагере 8775 / Oflag XIII D

KL: Mauthausen Рогов 17.8.44

Häftlings-Personal-Karte

Überstellt

Fam.-Name: KOWELA am: _____ an KL.

Vorname: Pawel am: _____ an KL.

Geb. am: 29.6.02 in: Wulko Besinetskoje

Stand: verh. Kinder: 2 am: _____ an KL.

Wohnort: Umanj, Dworjanskaja 15

Strasse: Obl. Kijewska am: _____ an KL.

Religion: Orth. Staatsang.: UDSSR

Wohnort d. Angehörigen: Ehefrau: am: _____ an KL.
Lidia geb. Litwinow

W.O. am: _____ an KL.

Eingewiesen am: 19.7.44

durch: Stapo Nürnberg-Fürth am: _____ an KL.

in KL.: Mauthausen

Grund: RZA

Vorstrafen: _____ am: _____ durch KL.: _____

Entlassung: _____ mit Verfügung v.: _____

Personen-Beschreibung:

Grösse: 164 cm

Gestalt: mittel

Gesicht: oval

Augen: grau

Nase: normal

Mund: normal

Ohren: anliegend

Zähne: 2 fehlen

Haare: d. blond

Sprache: russisch

Bes. Kennzeichen: _____

Operationsnarbe: l. Hand

Charakt.-Eigenschaften: _____

Sicherheit b. Einsatz: _____

Körperliche Verfassung: _____

Strafen im Lager:

Grund: _____ Art: _____ Bemerkung: _____

KL/B/XI. 49-500000

Карточка узника концлагеря Маутхаузен Павла Ковела. 1944 г.

тебя и без того подорванное.... Крепко, крепко целую своих ненаглядных. Ваш Павлик.»

Было еще одно письмо от Павла, посланное уже из плена в 1942 году. Как и во многих семьях, старшее поколение не очень хотело делиться информацией, касающейся плена, даже той небольшой, которая была известна. В семейном архиве хранилась почтовая карточка военнопленного, отправленная в октябре 1942 года из Stalag XIII C жене Лидии Михайловне.

О Маутхаузене было известно от друзей Павла Михайловича, которые вернулись после освобождения из концлагеря домой (в семейном архиве нашлись два письма). Первое письмо написано Черпаковым Михаилом Николаевичем в 1959 году, но он не знал, что Павел не вернулся домой.

Михаил Черпаков, с которым Павел Ковела находился в плену в концлагере Маутхаузен и его филиале Пеггау.

Отрывок из этого письма:

«Мой друг Павел Ковела, дня через два или три после освобождения слёг, желудок его не принимал пищу. С помощью товарищей я отправил его на машине в американский госпиталь. После чего я его не видел и не мог узнать что-нибудь о нём».

Нам удалось связаться с внучкой Черпакова Михаила Николаевича, который находился вместе с Ковела П.М. не только в Матухаузене, но и в Пеггау.

Из письма внучки Черпакова:

«Из детских воспоминаний я знаю про друга Ковела, но почему-то мне казалось, что он итальянец и это его имя – ошибка детской памяти. У нас в семье хранится реликвия тех времен от деда, ложка, подаренная Ковела моему деду, на ней была нацарапана надпись – фамилия Павла Михайловича, но она со временем стерлась, а ложка сохранилась...

... 5 мая 45 года Павел Михайлович еще был жив, но очень сильно истощен, организм не принимал пищу, рис проходил профузно. В это время американцы открыли склады с одеждой. Дед оделся и пошел пешком в ..., зашел в первый дом, хозяйка очень испугалась вида истощенного узника, но дед ей объяснил на немецком, что в лагере от истощения умирает его друг, немка в это время варила свиные ножки, она тут же завернула их в газету и отдала. Подходя к лагерю, дед встретился с нашими, власовцами, которые, собственно, и сняли с него костюм и забрали эти свиные ножки, в лагерь Черпаков вернулся ни с чем.... После войны дед не видел Ковела ни живым, ни мертвым, с женой его они списывались, но один раз только, воспоминания и состояние здоровья не дали продолжить переписку...

Очень важно для меня и моей семьи эта тонкая нить, которая нас связывает в этой большой истории войны, боли! Я хоть родилась гораздо позже, но мне с кровью, наверное, передалась эта память от предков о пережитом! Моя семья вам выражает уважение и благодарность, здоровья вам и вашим близким!!!!!!

А эта военная ложка, я думаю, это действительно некий символ и даже больше! Она чуть больше десертной, и так было заведено в нашей семье, все дети учились самостоятельно кушать именно ею, поэтому все мое поколение выросло вместе с этой Историей. Нас научили ценить и уважать нашу историю, какой бы она ни была! И я еще раз благодарю вас за вашу память и труды в поисках!

С уважением, Дарья!»

Александр Жданов, с которым Павел Ковела вместе находился в плену, начиная с лагеря во Владимир-Волынском, в рабочей команде 10077 (Цапфендорф) лагеря Хаммельбург и в концлагере Маутхаузен.

Второе письмо было получено в 1972 году от Жданова Александра Степановича, который находился вместе с Ковела П.М. ещё во Владимир-Волынском и в лагере Хаммельбург, начиная с рабочей команды 10077 (Цапфендорф).

В 2013 году на сайте ОБД Мемориал нашлась информация о пребывании Ковела П.М. в плену. С помощью участников «Форума поисковых движений» удалось «расшифровать» персональную карточку военнопленного. Из немецких архивов также удалось получить несколько документов, касающихся Маутхаузена. Впоследствии из ЦАМО пришли документы из личного дела Ковела П.М., касающиеся довоенного периода. А в польских архивах разыскали метрику о рождении Ковела Павла Михайловича. На основании найденных и полученных из разных архивов документов мы составили биографию Ковела Павла Михайловича.

Personalkarte I: Personelle Angaben

1916
Kriegsgefangenen-Stammlager: *Stalag 62*

Bezeichnung der Erkennungsmarke
Nr. *12058*
Lager: *Stalag XIII D*

Name: *Жданов - Жданов*
Vorname: *Александр*
Geburtsort: *28. IX 1912*
Religion: *Orthodox*
Vorname des Vaters: *Stepan*
Familienname des Mutter: *Stepanowa Sobochewa*

Staatsangehörigkeit: *Russe*
Dienstgrad: *Major*
Truppenteil: *Inf. Reg. 218*
Silberner: *50*
Matrikel Nr. (Stammrolle des Heimatlandes): *11111111*
Gefangenahme (Ort und Datum): *7. VII. 41*
Ob gesund, krank, verwundet eingeliefert: *Gesund*

Nähere Personalbeschreibung *390pab*

Größe	Haarfarbe	Besondere Kennzeichen:
<i>168</i>	<i>Schafeln</i>	
Fingerabdruck des rechten Zeigefingers	Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat des Kriegsgefangenen	
	<i>Waroschilowgrad Kopylowa Str. 10 linija 6 кв 30. 10 маршрут 6, кв 30. Жданова Н. А. Жданова Н. А.</i>	

Жданов (written vertically on the left)

Жданов Александр
№ 112-4408

A 50 K 1. Juli 1942

Жданова Н. А.

стр. 2

Kommandos

Datum	Art des Kommandos	Nachgeburatum
<i>29.9.41</i>	<i>Vom Stalag Nr. 360; Kommo. us lac 360 Poveo</i>	
<i>30.8.42</i>	<i>A. K. 10077 Kapfenberg rad. K-ga 10077</i>	<i>Kampfenberg</i>
<i>1.10.42</i>	<i>W. K. 10077, Kapfenberg p. k. 10077</i>	<i>Капфенберг</i>
<i>16.10.42</i>	<i>A. K. 10077 - dito p. k. 10077</i>	
<i>14.12.42</i>	<i>W. K. 10077 Wita p. k. 10077</i>	
<i>1.1.43</i>	<i>W. K. 10077 Wita p. k. 10077</i>	<i>Wita (10.12.43)</i>
<i>13.7.43</i>	<i>W. K. 10077 Wita p. k. 10077</i>	
<i>1.10.43</i>	<i>W. K. 10077 Kapfenberg p. k. 10077</i>	<i>Капфенберг</i>
<i>31.12.43</i>	<i>W. K. 10077 Wita p. k. 10077</i>	
<i>15.3.44</i>	<i>W. K. 10077 Wita p. k. 10077</i>	
<i>28.5.44</i>	<i>W. K. 10077 Wita p. k. 10077</i>	

Am 11.8.44 der Untergang Nürnberg-Fürth überstellt.

11.8.44, передам в лагерь в Мюнхен-Гриффе.

Жданов
с. 15

© 5115 39 50
Dia 476 A 4

Персональная карточка военнопленного Александра Жданова. 1941 г. (ОБД Мемориал)

Биография.

Ковела Павел Михайлович родился 29 июня 1902 года в Польше, в деревне Вулька-Лосинецкая, волость Пасеки Томашевского уезда Люблинской губернии (сейчас Люблинского воеводства), в семье крестьянина-бедняка. Как написал Павел Михайлович в своей автобиографии, найденной в Центральном архиве министерства обороны (ЦАМО), до 7-8 лет он жил на иждивении отца, а в 1909 году из-за бедности отец вынужден был отдать его пастухом в деревню Завиньки, где он прослужил до 1915 года.

В связи с приближением фронта, в мае 1915 года семью выгнали из дому, и Павел вместе со старшей сестрой был вывезен в город Мерв (сейчас Мары) в Туркменистане, где их определили в приют для детей-беженцев. Живя в приюте в Мерве с 1916 по 1920 годы, Павел окончил 4 класса реального училища.

Весной 1920 года из приюта он отправлен на учёбу в агрошколу в город Самарканд, где пробыл не больше месяца, после чего поступил добровольцем на службу в РККА, в отряд по борьбе с бандитизмом 4-го Туркестанского стрелкового полка, где служил красноармейцем. После расформирования отряда в ноябре 1920 года переведен в артсклад Туркестанского фронта (переписчик, библиотекарь, старший команды склада).

В июне 1922 года Павел демобилизовался и поехал в Умань (ныне Черкасская область, Украина) к брату, который вернулся в 1919 году из плена. О том, что брат находился в Умани, Павел узнал из писем от родных, которые остались в Польше. В Умани с 1922 по 1924 год Павел работал в пожарной команде пожарником. В январе 1924 года Павел вновь добровольцем поступил в 297 стрелковый полк 99 дивизии, где служил на должностях писаря, заведующего продовольственным складом полка, заведующим хлебопекарней полка, а затем и Уманского гарнизона до октября 1926 года.

С 1926 по 1929 год прошел обучение в Киевской пехотной школе имени рабочих Красного Замоскворечья, по окончании которой был назначен командиром взвода в 22 пулемётный батальон.

С 1929 по 1933 год служил на разных должностях от командира взвода до командира роты.

В апреле 1930 года женился на Литвиновой Лидии Михайловне. В 1935 и в 1938 годах родились дети: дочь Эмма и сын Юрий.

В 1938 году присвоено воинское звание капитан.

В 1940 году семья Ковела П.М. переехала из Киева в Луцк по месту службы, где и застало их начало войны.

Молодая супружеская пара Павел Ковела и Лидия Литвинова. 1930 г.

В составе 123 стрелкового полка 62 стрелковой дивизии Юго-Западного Фронта в сентябре 1941 года у села Красеновка (сейчас Черкасская обл.) попал в окружение противника вместе с частью. Из окружения на территорию фронта не выходил, часть расформирована, сведений на него никаких не поступало. Официально считался без вести пропавшим.

Ковела П.М. был отправлен в шталаг 346 (Кременчуг), откуда переведен в офлаг XI А (Владимир-Волынский) в октябре 1941 года (номер военнопленного 2741), а затем в июле 1942 года в шталаг 367 (Ченстохов).

4 августа прибывает в шталаг XIII D в Хаммельбурге (номер военнопленного 8775), где находился почти 2 года, работая в команде 10077 в Цапфендорфе (возможно на гравийном заводе, на добыче камня и песка, или на деревообделочной фабрике).

12 июля 1944 года из лазарета в Эбельсбахе передан в гестапо г. Нюрнберг-Фюрт, а 19 июля из гестапо переведен в концлагерь Маутхаузен (лагерный номер 79813).

17 августа 1944 года отправлен в Пеггау, где узников использовали на строительстве подземных заводов. В апреле 1945 года все заключённые были переведены назад в Маутхаузен.

Умер Ковела Павел Михайлович предположительно в 131-м американском эвакогоспитале в мае 1945 года.

Биографию Ковела П.М. разместили в Книге Памяти, изданной в Австрии и на сайте Мемориала Маутхаузен в зале имён.

Ссылки

<http://forum.patriotcenter.ru/index.php?topic=48956.0>

<http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272153659>

<http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272151069&page=1900>

<http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272151069&page=1901>

<http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272151069&page=1902>

<http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272151069&page=1903>

Приказ об исключении из списков

<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=74115125&page=18>

Информация из донесения о безвозвратных потерях

<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=5064509>

<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4704448>

Спогади про Олексія Шаповалова

Євген Шаповалов (Дружківка)

Мою родину війна з нацизмом торкнулася безпосередньо і дуже близько. Мій батько, Шаповалов Олексій Федорович (15 квітня 1918 р/н), мої діди й прадіди народилися, прожили життя і поховані на Донбасі в селі Воздвиженка Покровського району. Вони етнічні українці, розмовляли чистою українською мовою, навіть погано розуміли російську.

Тато пройшов війну з 1938 року, коли його призвали на строкову службу, і демобілізувався в 1946-му з міста Брно...

Служив старшим фельдшером у танковій бригаді. «Звільняв» Бесарабію, а після початку нападу Гітлера на СРСР з боями відступав до Харкова. У 1942 році їх підрозділ було вщент розбито і батько тяжкопоранений потрапив у полон. Втеча – і страшні катування, концтабори Штуттгоф і Маутгаузен.

Як радянський офіцер і учасник втечі, батько був одним із 39-ти штрафників концтабору Маутгаузен, які працювали у каменоломні на «сходах смерті». Входив до кола в'язнів різних національностей, які організували взаємодопомогу і спротив у концтаборі, а згодом – Інтернаціональний комітет. Пройшов всі кола нацистського пекла. Знав генерала Карбишева (після війни спілкувався з його дітьми).

У книзі «Последний круг ада», яку написав його товариш Юрій Цуркан з Одеси ще в часи СРСР, про батька пишеться так: «В первой шеренге я, Саша Пасин, Павел Чистов, Алеша Шаповалов, Виктор Бертин. С Алексеем Шаповаловым мы подружились недавно. Военврач 3-го ранга по званию, он попал в плен после тяжелого ранения в ногу. Высокий, атлетического сложения донбассовец, скромный и отзывчивый по натуре, он завоевал симпатию

KL.: Stutthof ~~1567~~ - 204 -

Häft.-Nr.: 69258

Häftlings-Personal-Karte

Fam.-Name: <u>Schaporow</u>	Überstellt	Personen-Beschreibung:
Vorname: <u>Alexej</u>	am: an KL.	Größe: <u>179</u> cm
Geb. am: <u>15.4.18</u> in: <u>Woswischenowka</u>		Gestalt: <u>schlank</u>
Stand: <u>ledig</u> Kinder:	am: an KL.	Gesicht: <u>oval</u>
Wohnort: <u>W.O., Krs. Stalinin</u>		Augen: <u>braun</u>
Strasse:	am: an KL.	Nase: <u>normal</u>
Religion: <u>orth.</u> Staatsang.: <u>Russe</u>		Mund: <u>normal</u>
Wohnort d. Angehörigen: <u>Ohne Angeh.</u>	am: an KL.	Ohren: <u>normal</u>
	am: an KL.	Zähne: <u>künstl.</u>
		Haare: <u>dunkel</u>
		Sprache: <u>russisch</u>
Eingewiesen am: <u>14.1.44</u>		Bes. Kennzeichen: <u>li. Bein</u>
durch: <u>Stapo Schneidemühl</u>	am: an KL.	<u>Schußnarbe</u>
in KL.: <u>Stutthof</u>		Charakt.-Eigenschaften:
Grund: <u>Komm. Umtreibe</u>	Entlassung:	
Vorstrafen: <u>keine</u>	am: durch KL.:	
	mit Verfügung v.:	Sicherheit b. Einsatz:
		Körperliche Verfassung:

Strafen im Lager:

Grund: OLLERITH-ERFASST Art: Bemerkung:

Картка в'язня концтабору Штуттгоф Олексія Шаповалова. 1944 р. (Архів меморіалу Маутгаузен)

KL.: O.C.C 15

Häft.-Nr.: 69258 BZA

Häftlings-Personal-Karte

Fam.-Name: <u>Schaporow</u>	Überstellt	Personen-Beschreibung:
Vorname: <u>Alexej</u>	am: an KL.	Größe: <u>179</u> cm
Geb. am: <u>15.4.18</u> in: <u>Woswischenowka</u>		Gestalt: <u>schlank</u>
Stand: <u>ledig</u> Kinder:	am: an KL.	Gesicht: <u>oval</u>
Wohnort: <u>W.O.</u>		Augen: <u>braun</u>
Strasse: <u>Krs. Stalinin</u>	am: an KL.	Nase: <u>normal</u>
Religion: <u>orth.</u> Staatsang.: <u>UdSSR</u>		Mund: <u>normal</u>
Wohnort d. Angehörigen: <u>k. Adresse</u>	am: an KL.	Ohren: <u>normal</u>
	am: an KL.	Zähne: <u>kunst.</u>
		Haare: <u>dunkel</u>
		Sprache: <u>russisch</u>
Eingewiesen am: <u>14.1.44</u> KL. <u>Stu</u>		Bes. Kennzeichen: <u>l. Bein</u>
durch: <u>Stapo Schneidemühl</u>	am: an KL.	<u>Schußnarbe.</u>
in KL.: <u>Mauthausen 6.6.44</u>		Charakt.-Eigenschaften:
Grund: <u>RZA</u>	Entlassung:	
Vorstrafen:	am: durch KL.:	
	mit Verfügung v.:	Sicherheit b. Einsatz:
		Körperliche Verfassung:

Strafen im Lager:

Grund: OLLERITH-ERFASST Art: Bemerkung:

I.
T. 28870
S.

Картка в'язня концтабору Маутгаузен Олексія Шаповалова. 1944 р. (Архів меморіалу Маутгаузен)

и расположение. У немцев самые высокие впереди, поэтому и получали первыми...»¹.

Мого батька та його товаришів начальство концтабору Штуттгоф (Польща) запідозрює у підпільній діяльності. Важко сказати, що стало причиною, чи те, що вони були занадто згуртованими, не підкорялися табірним капо, вели агітацію серед в'язнів. Тим не менше у червні 1944 року групу з колишніх радянських військовополонених, поляків та німців відправляють до концентраційного табору Маутгаузен в Австрії. Це табір вищої, 3-ї категорії. Місце для «невиправних в'язнів», яких треба знищити через непосильну працю.

Із новоприбулих формується «штрафкомпані» – штрафна рота. У розташовану поруч з табором каменоломню ведуть «сходи смерті» – 186 крутих сходинок. Штрафники мусли цими сходами багато разів на день, вишикувавшись в колону, піднімати із каменоломні гранітні брили вагою 30–50 кг. Тих, хто падав, наглядачі добивали палицями. Знесилених капо змушують йти за колючий дріт, де їх розстрілює охорона «за спробу втечі».

Але увесь цей жах не зломив батька і його товаришів. Долаючи себе, проявляючи нелюдську витривалість, вони раз по раз виносили каміння наверх, у табір, і бігом поверталися за новою ношею. Пізніше полоненим видали спеціальні ранці (німецькою – «траги») для носіння каменів.

Мій батько так про це згадував у листі до Юрія Цуркана в 1962 році.

«Дорогой друг Юра, здравствуй! Как хотел бы обнять тебя и я, надеюсь, что это будет в 1964 году. Ну вот, теперь кажется направляющая тройка штрафной команды вся в сборе. Я встречался в Москве с Сашкой Басиным в 1960 году на встрече в Комитете ветеранов войны. Теперь и ты «нашелся». Хотя о тебе, видимо, знали москвичи, но мне не говорили.

Ведь с тобой бок о бок мы рядышком прошли много мучений, терзаний в штрафной. А кто самые тяжелые камни носил? Саша, Юра и я (Алеша). Я вот перед праздником получил от Лялякина² письмо, где он просит описать эпизоды борьбы в лагере смерти Маутгаузене. Ведь я не писатель и никак не сложу мысли, о чем писать. Хочу, Юра, написать момент стойкости в первой схватке со смертью в штрафной роте, когда поступил приказ об уничтожении

1 Цуркан Ю. П. Последний круг ада. – Москва, 2017. – с. 237.

2 Лялякін Павло Петрович, ст. лейтенант, військовополонений, в'язень концтабору Маутгаузена, блок №18. З 29.09.1944 до 5.05.1945 член Міжнародного Інтернаціонального підпільного комітету табору. По війні жив і працював у м. Москва, був членом секції в'язнів концтабору Маутгаузен у Всесоюзному комітеті ветеранів війни.

Мої батьки: Олексій Федорович, Галина Касянівна і старша сестра Людмила. Початок 1950-х рр.

Олексій Шаповалов, фельдшер станції швидкої допомоги смт Новоекономічне зі своїми колежанками. Початок 1950-х рр.

штрафників. Ты ведь помнишь, когда прям с утра нам предложили бегать по лестнице в каменоломню и обратно. Особенно взаимовыручка даже в этот тяжелый для нас час борьбы за жизнь. Я помню, как мы помогали нести «траги». Более слабых поддерживали сзади за «траги» и одновременно несли самые тяжелые камни за спиной. Даже самый ярый бандит – наш капо «цыган» и тот другой (не помню его имя) относились с жалостью. После отбоя завели нас в недостроенное здание (рискуя быть наказанными) и давали отдых. Ох да, что же я тебе подробно рассказываю, ведь вместе были»³

Ці люди були героями багатотисячного табору. Росіяни і чехи, поляки і угорці, іспанці та французи – всі чекали вечора, коли штрафна рота поверталася в табір. Якщо поверталися всі без втрат – в'язні відчували себе переможцями.

Тема нацистських концтаборів важка і складна для розуміння сьогоденного покоління. Тема величезна. Героїзм наших військовополонених не вважався таким. Сталін оголосив усіх

3 Приватний архів Ванди Цуркан; див. також кольорову вкладку в книзі: Цуркан Ю. П. Последний круг ада. – Москва, 2017. – с. 193 – 192.

Я з татом у нашому садку. Місто Дмитрів, травень, кінець 1970-х рр.

полонених зрадниками, відмовився від допомоги їм з боку Червоного Хреста. Так він залякував тих червоноармійців, хто воював і протистояв нацистам на передовій. Це гидко, це в стилі комуністів...

Батька нагороджували орденами й медалями. Є навіть французька. Але скільки я пам'ятаю папу, то жодного разу він не надягав їх ні на які свята. Не носив, навіть «планочок»... А вишиванку вдягав...

Він не любив згадувати про війну. Але іноді, в дорозі, або десь на відпочинку міг розповісти пару історій. Я завжди дивувався, як не збігалися ті розповіді з тим, що я чув, бачив у фільмах про війну, не збігалося з тим, що в нас впихувала комуністична пропаганда. Мама завжди зупиняла батька, не дозволяла про це говорити.

Я бував на зустрічах батька з товаришами по концтаборам у Москві, на квартирі у дяді Саші Шликова. От там вони не мовчали, там їх не можна було зупинити.

У 70-х роках батько їздив у Австрію на суд одного з таборових наглядачів Фогеля...

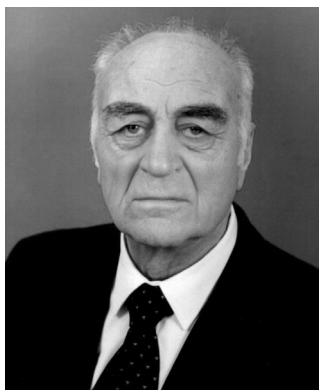
Коли знімався фільм про генерала Карбишева «Родини солдат», до батька приїздили зі зйомочної групи за консультацією. Головне питання – які були розміри льодяної глиби, коли його поливали водою. І поїхали вони дуже невдоволені, бо папа їм сказав, щоб вивчали географію, бо у Австрії зимою температура в середньому плюс десять...

Війна, концтабори смерті, все перенесене жахіття тієї війни, та й самого життя в ССРСР, не зламали його. Він жив і пішов з життя ДОСТОЙНО!!! Я пишаюся ним!!!

Вічна пам'ять і слава ГЕРОЯМ!!!

СЛАВА УКРАЇНІ!!!

Біографічний довідник

Айdoneць Павло Іванович, 1924 р.н., м. Суми. Навесні 1942 р. примусово вивезений на роботу до Німеччини. За неодноразові втечі та участь у антифашистському підпіллі відбував покарання в концтаборі Аушвіц-Біркенау (№182776), 6.07. 1944, Маутгаузен (№78005) та його філії Лінц. Після звільнення рік працював на відбудові вугільних шахт Донбасу. У 1951 закінчив Полтавський педагогічний інститут, має понад 40 років педагогічного стажу. Мешкає в Полтаві. Член Української організації борців антифашистського опору. Співголова міжнародного освенцімського комітету ОБАО.

Проект «Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів Полтавщини» Полтавського державного педагогічного інституту (керівник Ю. Волошин). Запис інтерв'ю 6. 02.2006 р. Інтерв'юери Юрій Волошин, Наталія Пилипенко.

Алексеєнко Микола Андрійович, 1927 р.н., с. Трипілля Київська обл. У травні 1942 р. примусово вивезений на роботу до Австрії, м. Лінц. За втечу з трудовго табору з 29 липня 1942 р. був ув'язнений в концтаборі Маутгаузен (№ 10848), його філіалі Гузен-1. 5 травня 1945 звільнений. 1945–1947 – служба в Радянській армії. У 1956 році закінчив Київський річковий технікум, штурманське від-

ділення. Працював помічником капітана, капітаном теплохода на Дніпрі. Одружений, має двоє дітей. Член Української організації борців антифашистського опору. Мешкає у с. Трипілля.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 18.03.2008. Інтерв'юєр Тетяна Пастушенко.

Бобровська (Ткач) Віра Іванівна, 1926 р.н., с. Нова Прага, Кіровоградська обл. У серпні 1943 примусово вивезена на роботу до Райху, працювала на військовому підприємстві. Після вибуху на заводі 19.08.1944 Віру арештувала державна поліція Магдебурга за підозрою в диверсії і направила до концтабору Аушвіц, 28.09.1944 – прибуває до концтабору Маутгаузен (№ 414). Після визволення повернулася в рідне мі-

сто Олександрія. Працювала на швейній фабриці, потім в геолого-розвідці бухгалтером. Одружена, має сина.

Міжнародний проект «Вживишиє в Маутхаузене». Запис інтерв'ю 6.08.2002, інтерв'юєр Ірина Островська. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/579f2ff473ca461300d5de05#>

Борко Михайло Степанович, 1925 р.н., с. Шарки, Київська обл. Примусово вивезений на роботу до Німеччини в 1942, потрапив на деревообробну фабрику міста Гоф. Через два тижні втік, перебував у Нюрнберзькій тюрмі, потім концтабір Флоссенбург (№2737), Маутгаузен (№46242), філія Гузен. 5 травня визволений американськими військами. Потім два роки служив у Радянській Армії в Центральній групі військ на території Австрії та Угорщини. Після демобілізації в 1947 продовжив навчання в Городищенському сільськогосподарському технікумі, який закінчив у 1948. Працював у Сквирській селекційно-дослідній станції овочівництва і заочно навчався в Білоцерківському сільськогосподарському інституті, який закінчив у 1960. У 2005 та 2007 відвідував Австрію у складі української делегації в'язнів концтабору Маутгаузен. Автор книги *Борко М. Мені не зламали крила. Автобіографічний твір.* – Переяслав-Хмельницький, 2009.

Бульках Роман Митрофанович, 1923 р.н., с. Тритузне (нині околиці м. Дніпродзержинська), Дніпропетровська обл. У березні 1942 примусово вивезений на роботу до Німеччини у м. Нюрнберг. У травні 1942 здійснив втечу. З червня 1942 по 5 травня 1945 відбував покарання в концтаборі Маутгаузен (№ 9992/47531) та його філіалі Гузен-1. Після визволення два місяці лікувався в американському госпіталі, повернувся на батьківщину. Має вищу технічну освіту за спеціальністю геолог-економіст. Працював в різних геологорозвідувальних організаціях України і Молдови. З 1983 на пенсії. Починаючи з 1965 бере активну участь у різних організаціях та меморіальних заходах вшанування пам'яті в'язнів нацистських концтаборів. З 1999 представник від України в Інтернаціональному комітеті Маутгаузен. Одружений, має двох синів. Мешкає у Києві.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 5.06.2008. Інтерв'юєр Тетяна Пастушенко.

Воробейкова (Дуракова) Тамара Устимівна, 1923 р.н., м. Кременчук, Полтавська обл. У 1941–1943 рр. учасниця антифашистського підпілля в м. Дніпродзержинську (Кам'янське) Дніпропетровської обл. 5 жовтня 1943 прибула до концтабору Маутгаузен (№35801). 17 жовтня 1943 – січень 1945 – концтабір Аушвіц-Біркенау (№65163), січень – 15 квітня 1945 р. – концтабір Берген-Бельзен. Повертається в Україну. У січні 1946 – свідок обвинувачення на Київському процесі над нацистськими злочинцями, у березні 1946 – учасниця делегації від України I-го Міжнародного конгресу політв'язнів гітлерівських концтаборів у Варшаві. У 1949 – закінчила Львівський університет, у 1955 – аспірантуру в Інституті держави і права АН УРСР. Кандидат юридичних наук, доцент, полковник. З 1955–1992 на викладацькій роботі у вузах Києва. 1974–1980 – членкіня статутного комітету Міжнародного Освенцімського комітету. Активна діячка Української організації борців антифашистського опору. Мешкає в Києві.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 1.02.2008. Інтерв'юєр Тетяна Пастушенко.

Гриценко Варвара Калістратівна, 1923 р.н. смт Буди Харківської обл. У 1933 родина переїздить до Харкова. З 1937 Варвара працює на фаянсовому заводі, навчається у ФЗУ. У липні 1942 примусово вивезена на роботу до Німеччини, працювала в сільському господарстві поблизу м. Лек (суч. Елк, Польща). У вересні 1944 її арештувала поліція, за те, що без дозволу господаря поїхала в лікарню. Була

ув'язнена у штрафтаборі Солдау (Дзялдово), з жовтня 1944 – у концтаборі Равенсбрюк, з 7.03.1945 в Маутгаузені, філія Амштеттен. Після звільнення американськими військами перебувала в радянському фільтраційному таборі в м. Шремс, у серпні 1945 повернулася до Харкова. У 1946 – закінчила курси медсестер, працювала на фаянсовому заводі в Харкові.

Міжнародний проєкт «Вижившие в Маутхаузене». Запис інтерв'ю 14.11.2003. Інтерв'юєр Ірина Островська. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/559bb2c0d5f7de2311b4e6f0#>

Дудок Онуфрій Михайлович, 1926 р.н., с. Косовець Львівського воєводства (тепер Городоцький район Львівська обл.). У 1940–1941 працював на торфозаготівлі для спиртзаводу неподалік с. Любінь Великий. На початку 1942 вивезений зі Львова на роботу до Німеччини. Через декілька днів після прибуття до табору пішов на пошту відправити листа додому, заблукав і був зарештований поліцією в м. Нюрнберг. З 1 жовтня 1942 перебував у Нюрнберзькій тюрмі, далі 13.01.1943 – направлений до концтабору Флоссенбург, з 3.12. 1943 – до Аушвіцу, з 24.07. 1944 – до концтабору Маутгаузен (№ 80376), з 1.08.1944 – у його філії Гузен. Працював на каменоломні, будівництві каналів та водозбірників. Звільнений американськими військами 5 травня 1945. Лікувався в таборі для колишніх в'язнів біля м. Гогенфельс. Працював у Мюнхені вантажником. До 1948 перебував у таборі для переміщених осіб («Ді-пі») в м. Нюрнберг. Повернувся з Німеччини до СРСР. Утримувався у фільтраційному таборі біля м. Мукачево. У 1950-х переїхав до Львова. Працював на Львівському арматурному заводі, пізніше – електромонтером у лікарні. Мешкає у Львів.

International Slave – and Forced Labourer Documentatoin Project, Запис інтерв'ю 9, 15 квітня 2006 р., інтерв'юєр Тетяна Лапан.

Євтехов Іван Афанасійович, 1927 р.н., м. Костянтинівка, Донецька обл. У 1930-х роках жив з батьками в Криму, звідки в серпні 1942 був примусово вивезений на роботу до Німеччини (м. Грюнвальд, поблизу Мюнхена). У серпні 1944 за втечу з робочого табору був зарештований поліцією. З 7 серпня 1944 – в'язень концтабору Дахау (№ 68628), з 18 серпня – у концтаборі Маутгаузен (№ 89628). Деякий час у головному таборі працював на будівництві нових бараків. На початку вересня 1944 його перевели на будівництво нової філії концтабору в м. Сан-Валентино, з квітня 1945 – в Ебензее, де 6 травня 1945 був визволений американськими військами. У червні 1945, після лікування в госпіталі, переїздить в радянську зону окупації, проходить перевірку у збірно-пересильному таборі в Мельку. У 1945–1951 – служба в Радянській армії. Після демобілізації повернувся до м. Костянтинівка, закінчив технікум, працював на заводі «Автоскло». Одружений, має дітей.

Документальний фільм «Неділя у Стразбурзі». Запис інтерв'ю 2010, 2011 рр. Інтерв'юєр Руслана Бернєл.

Іванов Володимир Васильович, 1926 р.н., с. Баришівка, Київська обл. У травні 1942 примусово вивезений на роботу до Німеччини. Рятуючись від переслідування за саботаж і підпал залізничного потягу на станції Хемніц здійснив втечу. Учасник партизанського руху в Італії. 30 березня 1944 – 5 травня 1945 перебував у концтаборі Маутгаузен (№ 60971). Травень

1945–1969 – служба в Радянській армії, полковник, за спеціальністю військовий фінансист. Після відставки працював у Міністерстві будматеріалів, в Держплані УРСР та інших відомствах. 1993–1995 – Голова Української організації борців антифашистського опору. Мешкає в Києві.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 2.11.2007. Інтерв'юєр Тетяна Пастушенко.

Качор Богдан Степанович, 1924 р.н., с. Лешнів, Бродівський р-н, Львівська обл. Як зв'язковий ОУН у 1943 був заарештований гестапо. Після ув'язнення перебуває в тюрмах міст Броди, Золочів та Львів, 1 жовтня 1943 відправлений до концтабору Аушвіц (№ 154754). 19 січня 1945 евакуйований до концтабору Маутгаузен (№ 118876), перебував у робочих таборах Мельк і Ебензее.

6 травня 1945 звільнений американськими військами. У перші повоєнні роки перебуває в Німеччині, потім емігрував до Аргентини, де мешкали його батько, сестра та брат. У 1975 переїздить до США. Має вищу освіту, закінчив економічний факультет університету Буенос-Айресу (1960 р.). Член управи Світової ліги українських політичних в'язнів, а з 1998 – Голова. Був членом комітету побудови пам'ятника в'язням українцям у концтаборі Ебензее, який відкрився в 1995. Проводить активну політичну та гуманітарну діяльність. Одружений, має двоє дітей. Мешкає у Нью-Йорку.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 7.09.2007. Інтерв'юер Тетяна Пастушенко.

Кічковський Йосип Станіславович, 1926 р.н., с. Теклівка, нині Кам'янецький р-н, Хмельницька обл. У 1933 – батьків вислали до Кемеровської обл. м. Прокоп'євськ, а троє дітей, з яких Станіслав був найстаршим, залишилися на утриманні бабусі й діда. 16 травня 1942 – примусово вивезений на роботу до Австрії. Працював у сільському господарстві, на нафтопереробному заводі

в Кірхендорфі. Тричі тікав. У листопаді 1942 – направлений до виправного трудового табору Лянцендорф (AEL Lanzendorf). З 13 січня 1943 – в концтаборі Маутгаузен. Перебував у робочих командах Гузен-1, Вінер Нойдорф. 7 квітня 1945, під час евакуації, разом із Маркінім Г.І. здійснив втечу. 8 травня 1945 зустрів радянські війська. 1945-1950 – служба в Радянській армії. 1950-1956 – навчання в Чернівецькому медичному інституті. 1956-2002 – працював лікарем-отоларингологом в різних лікувальних закладах Тернопільської, Чернівецької областей,

у м. Чернівці. З 1991 – очолює Чернівецьке відділення Української організації борців антифашистського опору.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 13.05.2008. Інтерв'юер Тетяна Пастушенко.

Ковела Павло Михайлович, 1902 р.н., с. Вулька-Лосинецька, Томашівського повіту, Люблінське воєводство (нині Польща). Під час Першої світової війни частину родини евакуювали в Туркменістан, зростав у дитячому будинку. З 1920 у лавах РСЧА, закінчив Київську піхотну школу. У 1941 – капітан, командир роти, у складі 123-го ст. полку, 62 ст. дивізії Південно-Західного фронту. У вересні 1941 в Київському оточенні потрапив у полон. Перебував у шталазі 346 (Кременчук), офлазі XI А (Володимир-Волинський), шталазі 367 (Ченстохов), офлазі № 62 (XIII D) в Гаммельбурзі. 12 липня 1944 його арештувало гестапо Нюрнберг-Фюрст. Перебував в ув'язненні в концтаборі Маутгаузен (№ 79813), працював у філії Пеггау. Помер після звільнення концтабору в американському госпіталі в травні 1945 р.

Архів родини О. Ковели

Крикливець (Куценко) Катерина Василівна, 1926 р.н., м. Запоріжжя. У 1943 примусово вивезена на роботу до Німеччини, працювала на заводі Фольксвагена у м. Вольфсбург. Під час бомбардування Катерина намагалася втекти з подругою, але дівчат затримала поліція. Згодом їх відправили до концтабору Аушвіц, звідки у вересні 1944 – до Маутгаузена, філія Гіртенберг. Визволення зустріла в головному таборі. Після повернення в Запоріжжя вийшла заміж, поїхала з чоловіком на заробітки на Далекий Схід. У 1950-х роках повернулася з родиною до Запоріжжя. На час запису інтерв'ю жила в родині одного з синів.

Міжнародний проєкт «Вживише в Маутхаузене». Запис інтерв'ю 27.09.2002, інтерв'юер Альона Козлова. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/559d291dc87aead22d1f46b5#>

Ломака Яків Якович, 1924 р.н., с. Григорівка, Переяславський район, Київська обл. Під час голоду 1933 помирає батько і мати йде працювати в радгосп в сусіднє село Головки (зараз Мирне). У вересні 1942 вивезений на роботу до Німеччини, працював на вугільній шахті м. Бойтен. За втечу потрапив до концтабору Аушвіц (№130912), а з 6.07.1944 направлений до концтабору Маутгаузен (№ 78418). Пере-

бував у філії Лінц III, працював на будівництві танкового заводу. Після визволення 5 травня 1945 служив у Радянській армії. У 1947 демобілізувався, повернувся додому, все життя до виходу на пенсію працював у радгоспі Мирний комбайнером.

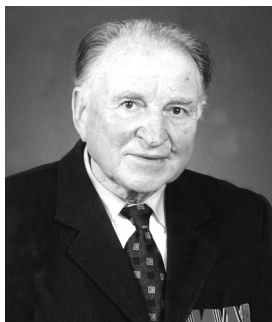
Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 19.06.2019. Інтерв'юери Тетяна Пастушенко, Леся Харченко.

Малицький Ігор Федорович, 1925 р. н., м. Харків. Батько – командир Червоної армії, репресований у 1938 р. Мати, Єфросинія Іванівна, була лікарем. Під час бомбардування Харкова восени 1941 р. отримала поранення в ногу, пізніше захворіла – через це родина не змогла евакуюватися. У січні 1942 р. Ігор Малицький повіз хвору маму на санчатах з голодного Харкова в село Велика Андрусівка Кіровоградської обл. до діда Григорія Антоновича Малицького.

Пройшовши пішки понад 350 км Ігор врятував таким чином мамі життя. Навесні 1943 з с. Андрусівка він був примусово вивезений на роботу до Німеччини. На території Чехії тікає з вагону. В'язень концтаборів Терезин, Аушвіц (№ 188005), Маутгаузен (Лінц-III, №78437), учасник підпільної групи, що діяла у таборі. По війні – служив у Радянській Армії. Живе і працює в Харкові. Учений у галузі технології та складальних процесів у машинобудуванні, кандидат технічних наук, викладає в Українській інженерно-педагогічній академії. Автор книги: Малицький І. 20-й блок уходить на свободу: ессе-вспоминание. – Харьков, 2018. – 130 с.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 22.04.2019. Інтерв'юери Тетяна Пастушенко, Леся Харченко. Щоденник 1941–1943. Фонди Національного меморіального комплексу «Висота маршала І.С. Конєва», вст. №4438; док.№1026.

Маркін Григорій Ілліч, 1925р.н., с. Гребені Ржищівського р-ну Київської обл. З 1930 проживає з рідною тіткою в Києві. Коли арештували дядька в 1935, поїхав з тіткою у заслання: аул Геоктепе Марійської обл. (Туркменістан). У 1938 – повернувся до Києва. У 1942 – примусово вивезений до Райху. Учасник словацького підпілля. З 6 грудня 1943 до 6 квітня 1945 – в'язень концтабору Маутгаузен (№40312). У квітні,

під час евакуації концтабору, разом з Кічковським Й.С. здійснив втечу. У 1945–1950 – служба в Радянській армії. Закінчив Київський автодорожній інститут. У 1965–1993 викладав економічні дисципліни в Київському республіканському заочному автотранспортному технікумі. Одружений, має сина.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 13.05.2008. Інтерв'юєр Тетяна Пастушенко.

Мудрак (Москаленко) Марія Серафимівна, 1925 р.н., с. Мар'ївка, Запорізька обл. У травні 1942 вивезена на роботу до Німеччини, працює на військовому заводі Шьонебек. У лютому 1944 під час бомбардування Марія намагається втекти разом із подругою Нюсею Кошарною. Їх ловить поліція, на допитах Марія називається Лідією Фроловою. Обоє дівчат направляють до концтабору Аушвіц (№76012).

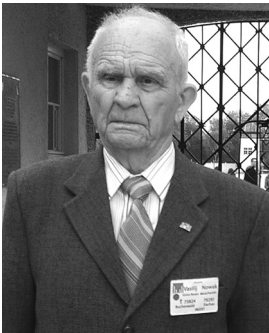
28.09.1944 – переводять до концтабору Маутгаузен, філія Гіртенберг (№ 142), працює на заводі по виготовленню патронів. 18 квітня 1945 евакуація до основного табору Маутгаузен. Тут знайомиться зі своїм майбутнім чоловіком Михайлом Мамаєм. Після визволення з травня 1945 працює у фільтраційному таборі в їдальні. У грудні 1945 повертається в рідне село Мар'ївку, виходить заміж за Михайла, який її розшукав після війни. У подружжя народжується троє дітей. У 1970-х роках трагічно гине чоловік. Через деякий час Марія виходить заміж вдруге за далекого родича Мудрака, переїзжає в село Новослобідку до чоловіка, разом виховують шестеро дітей від попередніх шлюбів.

Міжнародний проєкт «Вижившиє в Маутхаузені». Запис інтерв'ю 17.11.2002, інтерв'юєр Ірина Островська. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/237a22dfafa7941f65c146e82e50fa14#>

Нікіпчук Дмитро Якович, 8.11.1920 р.н., с. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл. Після закінчення 7 класів навчався в Севастопольському залізничному технікумі. 20.04.1941 – в РСЧА, служив у Білорусі поблизу с. Біловежа. 19 липня 1941 потрапив у полон. Перебував у таборах військовополонених Цайтгайн, Мюльберг. 20 жовтня 1941 — направлений до концтабору Маутгаузен, філіал Гузен, працював у каменоломні. Восени 1942 – переведений в м Егер (Угорщина), працював на будівництві аеродрому. Восени 1943 – переведений в м Грудзьондз (Польща), ремонтував літаки. Наприкінці 1944 – пішки етапований в концтабір під Гамбургом (Німеччина), ймовірно Ноенгамме. 5 травня 1945 – звільнений. Влітку 1945 – пішки йшов до міста Вовковиськ (Білорусія). Восени 1945 у складі робочого батальйону направлений в м. Кунгур (Пермська обл.) працював на лісозаготівлі, потім бухгалтером ВРП ліспромгоспу. Влітку 1947 – повернувся додому в Деражню, працював товаровознавцем, потім директором магазину культтоварів. Одружений має двох дітей, онуків.

Міжнародний проєкт «Вживиши в Маутгаузені». Запис інтерв'ю 29.08.2002, інтерв'юєр Ірина Островська. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/58f3c488eeee531b004952c0#>

Новак Василь Максимович, 1925 р.н., с. Кузьминці, Вінницька обл. Навесні 1942, коли йому було лише 16 років, примусово вивезений на роботу до Німеччини. Двічі тікав, проте поліція щоразу вистежувала його. Врешті в червні 1944 був ув'язнений у концтаборі Гросс-Розен, потім з 20.06.1944 у Маутгаузені (№ 75825), з грудня 1944 в Бухенвальді (№96591) і під кінець війни – Дахау. 7.04.1945 в'язнів з

Бухенвальда мали евакуювати в Флоссенбург. Оскільки табір вже був визволений американськими військами, то поїзд поїхав на Дахау. Замість передбачених 24 годин, смертоносна їзда тривала 21 день. Всього два рази в'язням дали щось поїсти. Тисячі померли в дорозі від виснаження, голоду або ж були добиті прикладами чи розстріляні. Врешті поїзд прибув 28 квітня в Дахау. Серед 2360 мертвих в'язнів лежало приблизно 800 ще живих. Василь Новак

був одним з них. Упродовж майже двох місяців після звільнення йому надавали медичну допомогу. Після повернення в Україну він два роки був задіяний на відбудові країни. Потім до пенсії працював машиністом локомотиву. Проживає у Миколаївській області, активно бере участь у вшануванні пам'яті жертв нацизму.

Панченко Федір Савелійович, 1923 р.н., с. Черемушна Валківський р-н, Харківська обл. У серпні 1941 був направлений рити окопи в Чернігівську обл. Повертаючись додому з групою червоноармійців, які потрапили в оточення, у вересні 1941 був взятий в полон поблизу Миргорода. Перебував у Хорольському таборі військовополонених. Під час переходу втік з колони полонених і щасливо повернувся

додому. Навесні 1942 вивезений на роботу до Німеччини. Декілька разів тікає, але його повертають на попереднє місце роботи. Під час останньої втечі навесні 1944 майже місяць вдається переховуватися. Арештований поліцією Катовіц 1.06.1944. Ув'язнення в концтаборі Аушвіц-Біркенау (№188587), 6.07.1944 доставлений до Маутгаузену (№ 78579), працює у філії Лінц III на будівництві штолень для танкового заводу. Після визволення 5 травня 1945 за станом здоров'я не був призваний до Радянської армії. Повертається додому, але має проблеми з працевлаштуванням. У 1946 влаштувався на роботу на Харківський тракторний завод, де працював до виходу на пенсію. Одружений, має дітей та онуків.

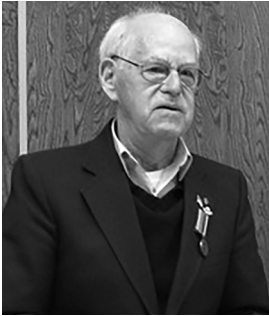
Міжнародний проєкт «Вжививши в Маутгаузені». Запис інтерв'ю 12.11.2003, інтерв'юєр Грина Островська. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]:<http://archive.tastorona.su/documents/577f970b73ca461300d5dbbf#>

Параскевич Акуліна Карпівна, 1925 р.н. с., Чорний Острів, Кам'янець-Подільська обл. У 1942 примусово вивезена до Німеччини, але втекла, переховувалася вдома. Вдруге потрапляє на примусову працю в 1943. Декілька разів тікала, після третьої втечі її арештовує поліція Франкфурта-на-Майні. Під час допиту назвалася **Слободян Ніною**, під таким ім'ям значиться у документах концтабору. З 5.09.1944 – у

концтаборі Равенсбрюк, з 7.03.1945 – Маутгаузен. Після визволення 6 травня довго лікувалася в різних госпіталах, у серпні 1945 приїхала додому. Закінчила курси торгових працівників. Заміжня, має двох синів, на час інтерв'ю – шестеро онуків та правнучка.

Міжнародний проєкт «Вживише в Маутхаузені». Запис інтерв'ю 28.08.2002, інтерв'юєр Альона Козлова. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/58ed286ceeee531b00495280#>

Петелицький Степан Михайлович, 1923 р.н., с. Ушня, нині Золочівський р-н., Львівська обл. Як активний учасник підпілля ОУН був заарештований, перебував у Золочівській та Львівській тюрмі. 1 жовтня 1943 був доставлений до концтабору Аушвіц-Біркенау (№154922). З 21 січня 1945 перебуває у концтаборі Маутгаузен (№120169) та його філіях Мельк і Ебензее. Звільнений 6 травня 1945 американськими

військами. У 1950 емігрував до Канади. Працював на підприємствах авіабудування та у військових і цивільних авіакомпаніях Канади. Активний учасник громадського, церковного й політичного життя української еміграції, один із засновників Ліги українських політичних в'язнів нацистських концтаборів. Одружений, має четверо дітей, троє онуків. Мешкає у Британській Колумбії.

Проєкт «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 28.09.2007. Інтерв'юєр Тетяна Пастушенко.

Резнік Іван Дем'янович, 1913 р.н., с. Григорівка, Велико-Бурлуцький р-н, Харківська обл. За професією залізничник. З червня 1941 у РСЧА, сержант роти автоматників 2-ї ударної армії. У червні 1942 пораненим потрапив у полон с. Мясной Бор Ленінградської обл. Перебував у штазі №319 (Холм), концтаборі Майданек, у лазареті радянських військовополонених-інвалідів, втратив праву ногу. 14 липня

1944 переведений до концтабору Маутгаузен (№ 84004), у травні 1945 визволений американськими військами. Перебував на лікуванні в різних госпіталах на території Австрії. 28 жовтня 1945 помер у с. Кітзее, спочатку похований поблизу радянського евако-

госпіталю на території місцевого замку. Після ліквідації госпітала документів про перепоховання Резніка І.Д. поки що не знайдено.

Архів родини Резнік-Лебеденко.

Рибчинський Михайло Львович, 1915 р.н., м. Фастів, Київська обл. У 1936 був призваний до РСЧА. У 1941 – старший лейтенант, начальник секретної частини штабу артилерії 12-ї армії. 25 травня 1942 потрапив у полон. Перебував у таборах для радянських військовополонених у Лозовій, Володимир-Волинському, Бердичеві, Ченстохові (Польща), Гаммельсбург (Німеччина). Направлений на роботу на фарфорово-фаянсову фабрику м. Карлові Вари (Чехія). За критичні висловлювання на адресу вербувальників до РОА був заарештований. У січні 1945 направлений до концтабору Маутгаузен. Учасник втечі з 20-го блоку, яка відбулася в ніч на 2 лютого 1945. Врятувався завдяки допомозі австрійської родини Лангталерів, яка переховувала його з товаришем Миколою Цемкалом у селі Швертберг. Після звільнення у квітні 1945 пройшов перевірку в перевірконо-фільтраційному таборі НКВС СРСР у м. Вишній Волочок (Тверська обл.). Був демобілізований, повернувся до Києва. Працював у сфері громадського харчування, здобув вищу торгово-економічну освіту. Одружений, має дочку. Помер 5 лютого 2008.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 17.05.2005. Інтерв'юер Тетяна Пастушенко.

Сафронов Олександр Вікентійович, 1928 р.н., сел. Боярка, Київська обл. У червні 1943 примусово вивезений до Німеччини із с. Жигалівка, Калинівський р-н., Вінницька обл. Працював на різних промислових підприємствах поблизу м. Дрезден. Після втечі декілька місяців працював у місцевого селянина, потім Олександра розшукала поліція, заарештувала і як втікача направила до в'язниці м. Гале. Далі відбуває покарання в концтаборах Грос-Розен, Маутгаузен (№75529) та його філії Гузен-2. 5 травня 1945 звільнений американськими військами. Після повернення в Україну навчався в Київському ФЗУ.

Потім служба в лавах Військово-Морського Флоту СРСР. Має середню технічну освіту, працював на підприємствах Київенерго. Одружений, має двої дітей, трьох онуків. Мешкає в Києві.

Проект «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив». Запис інтерв'ю 5.02.2008. Інтерв'юєр Тетяна Пастушенко.

Сідельник Богдан Йосипович, 1927 р.н., м. Львів. У червні 1944 р. примусово вивезений на роботу до Німеччини. Дорогою, на залізничній станції м. Хемніц, здійснив втечу. З червня 1944 по 5 травня 1945 – в'язень концтабору Маутгаузен (№102511). Повернувся до Львова. 1945–1949 – контролер ОТК на заводі «Автоавантажувач», футболіст заводської команди «Торпедо». Після закінчення вечірньої школи навчався

в технікумі нафти та газу, 1954–1959 – у Львівському політехнічному інституті. За освітою – інженер шляхів сполучення, працював у Дорожно-ремонтному шляховому управлінні № 65, а також організації Міжколгоспшляхбуд. З 1987 на пенсії. Працював волонтером Львівського відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення», член Медико-соціального центру для потерпілих від репресій. Після війни 22 рази їздив в Австрію на святкування звільнення концтабору.

International Slave – and Forced Labourer Documentatoin Project, Запис інтерв'ю 14, 16, 21, 24 лютого 2006 р., інтерв'юєр Тетяна Лапан.

Сехіна Валентина Романівна, 1925 р.н., м. Сталіно (Донецьк). Восени 1942 відправлена на роботу до Німеччини. В Кракові намагалася втекти, але її затримала поліція, назвалася **Лідією Мироновою**. Під таким ім'ям перебувала у робочому таборі Волау (Волув), працювала в сільському господарстві. Під час бомбардування, наприкінці літа 1944 намагалася втекти з одним хлопцем-остарбайтером. Через декілька тижнів їх видали поліції. 15.09.1944 направлена до концтабору Равенсбрюк. 7.03.1945 – концтабір Маутгаузен (№ 2240). Після визволення американськими військами, проходила перевірку в радянському фільтраційному таборі в м. Гмюнд. Повернулася в Сталіно. Заміжня, має двох дітей. Працювала на коксохімічному заводі.

Міжнародний проект «Вижившиє в Маутгаузене». Запис інтерв'ю 13.06.2002, інтерв'юєр Кирило Василенко. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/559d4a9f8d436b384f371823#>

Сиводід Галина (Анна) Карпівна, 1917 р.н., с. Царицин Кут (Приморське) Запорізької обл. Напередодні війни була одружена, у березні 1941 народилася друга дочка. В оточенні під Синельниково, восени 1941 р. загинув її чоловік. Під час окупації Галина спочатку допомагала радянським військовополоненим, які тікали з таборів, потім долучилася до роботи Запорізького підпілля. Навесні 1943 її арештували, перебувала в Запорізькій тюрмі, Ігренському таборі в поліції безпеки та СД. 5 жовтня 1943 разом із тисячею в'язнів так званого Дніпропетровського транспорту прибула до концтабору Маутгаузен (№ 35939), потім направлена до концтабору Аушвіц, у лютому 1945 – Берген-Бельзен. Після визволення англійськими військами у квітні 1945 (майже рік), до квітня 1946 р., працювала в радянських військових частинах. Після повернення в Запоріжжя тривалий час була безробітна, зазнавала утисків як колишня концтабірниця. Після смерті Сталіна змогла влаштуватися на роботу фрезерувальницею на машинобудівний завод «Комунар», де пропрацювала до виходу на пенсію. Лише в 1974 р. отримала посвідчення учасниці радянського підпілля.

Mauthausen Survivors Documentation Project. Занус інтерв'ю 27.09.2002, інтерв'юер Альона Козлова. Архів меморіалу Маутгаузен, ОН/ЗР1/462; Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/55be212d05f132892035f45c#entityId=554a831226ee98fc05606f83>.

Скиба (Шарко) Домнікія Карпівна, 14.01.1919 р.н., село Заслущчя, Дубровицький р-н, Рівненська обл. У 1942 була примусово вивезена на роботу до Австрії, м. Інсбрук. Працювала в родині офіцера Вермахту. Восени 1944 Домнікію арештували за те, що зі своєю подругою Ганною Хатунцевою таємно слухали радіо. Після в'язниці в Інсбруці перебувала в таборі авіаційного заводу м. Єнбах (Тіроль), з жовтня 1944 – у концтаборі Равенсбрюк. У березні 1945 її перевели до концтабору Маутгаузен, перебувала у філії Амштеттен. Під час бомбардування американської авіації 21 березня 1945 разом з декількома ув'язненими дівчатами втекла, переправилися через Дунай. Дорогою до Відня їх арештували поліцейські, але відпустили, до приходу американських військ жила в австрійській родині. Піс-

334

ля війни повернулася в рідне село, вийшла заміж, має двох дітей. Працювала в сфері торгівлі.

Mauthausen Survivors Documentation Project. Запис інтерв'ю 27.09.2002, інтерв'юєр Ірина Островська. Архів меморіалу Маутгаузен, ОН/ЗР1/482; Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/e2da80784263a5541dcf6a40c5c57f36#>

Станєва Людмила Дмитрівна, 15.07.1926 р.н. селище Гайчур, Новомиколаївський р-н, Запорізька обл. Брала участь у роботі радянського підпілля, у липні 1943 р. її арештували, сиділа в тюрмі Запоріжжя, з серпня – Ігреньський виправно-трудо-вий табір в Дніпропетровську. Жовтень 1943 – концтабір Маутгаузен. Через тиждень переправили до концтабору Аушвіц, філіал в м. Нойштадт-Глеве. У 1945 р. після

визволення, повернулася додому.

Міжнародний проєкт «Вживише в Маутхаузені». Запис інтерв'ю 25.09.2002 р., інтерв'юєр Альона Козлова. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/559d552e3e34b642583fc4de#>.

Сукало Валентина Романівна, 1925 р.н., м. Київ. Батьки були сліпі. Під час нацистської окупації померла мама, батько привів в дім іншу жінку, Валентину та її сестру Тамару вигнав на вулицю. Спочатку дівчат прихистили сусіди, а потім 6 квітня 1942 відправили на роботу до Німеччини.

Працювали в господарстві крупного фермера поблизу Гале, восени 1942 Валентину перевели на паперову фабрику, влітку 1944 – на військовий завод. Звідси вона тікає, місяць переховується, 22.07.1944 її арештовує поліція Магдебурга і направляє до концтабору Аушвіц. Під час арешту Валентина змінює своє ім'я та прізвище, тому в документах концтабору вона числиться як **Тамара Терещенко** (№ 82770). Після двох місяців карантину 28.09.1944 Валентину переводять в робочу команду концтабору Маутгаузен в Гіртенберг, (№ 409), де вона працювала на заводі з виготовлення патронів. 16 квітня 1945 під час евакуації тікає. До звільнення Радянською армією ховається в лісі, в горах, живе в родині австрійських фермерів.

Повертається до Києва восени 1945. Життя її було дуже складне і невлаштоване доки не отримала квартиру. З 1973 – на пенсії. Має 5 дітей, на час запису інтерв'ю у Валентини було 11 онуків, 5 правнуків.

International Slave- und Forced Labourers Documentation Project, запис інтерв'ю 26.05.2005, інтерв'юєр Тетяна Пастушенко.

Терещенко Надія (Анастасія) Михайлівна, 1918 р.н., Чутівський р-н, Полтавська обл. Рано померла мати. Під час голоду помирають дід і баба, тому вона переїздить до батька в Дніпропетровськ, влаштувалася працювати на хлібокомбінат. Коли почалася війна в 1941 по комсомольській лінії Марію записують до місцевої підпільної організації. Її завданням було допомагати військовополоненим і членам диверсійних груп, діставати продукти харчування. У травні 1943 Надію арештовує поліція, утримується в Ігреньському виправно-трудовому таборі поліції безпеки та СД. 5 жовтня 1943 прибуває до концтабору Маутгаузен (№35900). Через два тижні направлена до концтабору Аушвіц, 24 січня до 15 квітня – концтабір Берген-Бельзен. Після визволення до 20 серпня 1948 працювала в різних радянських військових частинах на території Німеччини. Коли повернулася в Дніпропетровськ не могла влаштуватися на роботу. Лише після скарги у відділ репатріації при Раді міністрів УРСР її знову взяли на роботу в Харчоторг, де вона працювала до виходу на пенсію в 1974.

Міжнародний проект «Вживишиє в Маутхаузені». Запис інтерв'ю 7.05.2002, інтерв'юєр Кирило Василенко. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/5693c0b38a8b5b0d01655782#>.

Томіло Олександр Давидович, 14 жовтня 1924 р.н., с., Каленики, колишній Гельмязівський р-н, Полтавська обл. У 1942 вивезений на роботу в Австрію, потрапив на лісорозробки, звідки з земляком Іваном Барташевським тікає. Втікачів через місяць впіймали, перебували в тюрмі у Відні, район Ноебецірк. Звідти направили до концтабору Маутгаузен, Дахау, працював у філії Васерлінг, Алах. Звільнений американськими військами в квітні 1945.

Запис інтерв'ю 10.02.2006. Інтерв'юєри Тарас Нагайко, Микола Губочкін. Навчально-науковий центр усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди».

Третяк Михайло Іллч, 1914 р.н., с. Федорівка, Запорізька обл. Учасник Радянсько-Польської та Радянсько-Фінляндської воєн, з 25 березня 1941 знову призваний до РСЧА. 20.05.1942 потрапив у полон під Керчу. Перебував у Рівненському та Мінському таборах, звідки направлений у м. Лебау (Саксонія) де працював на цукровому заводі. З весни 1943 – на роботі в сільськогосподарському помісті. На початку

1945 здійснив втечу, за це був направлений до концтабору Маутгаузен. Працював у каменоломні. У травні 1945 – визволений американськими військами. Червень – проходив перевірку в місті Лебау, знову призваний до армії. У листопаді 1945 – повернувся додому, працював в колгоспі. 1946 – переїжджає з родиною до Запоріжжя, працює пастухом. 1953 – проходить навчання на кінній фермі в місті Молочанськ (Запорізька область). 1974 – вийшов на пенсію.

Міжнародний проєкт «Вживишиє в Маутхаузені». Запис інтерв'ю 2002, інтерв'юєр Альона Козлова. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://archive.tastorona.su/documents/60bae746723eed937082e0fca6c4217b#>

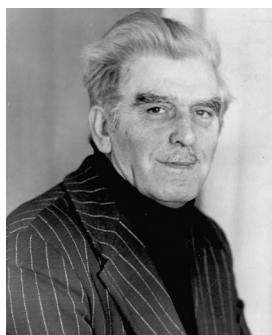
Фень Іван Васильович, 1925 р.н., с. Лукашівка, Золотоніський р-н., Полтавська обл. У травні 1943 вивезений на примусову працю до Австрії, м. Айзенерц. За неодноразові втечі відбував покарання у виправному трудовому таборі м. Леобен. З 23 серпня 1944 – 5 травень 1945 рр. ув'язнений у концтаборі Маутгаузен, філіал Пеггау. Складне для вимови прізвище «Фень» в документах концтабору записали

так Gweni Iwan, №90786. Після звільнення 5 травня повертається в рідне село. Під час катувань в австрійській поліції вибили всі зуби, тому не був призваний до Радянської армії. У 1946 мобілізований на відбудову вугільних шахт Донбасу, звідки тікає. За «порушення трудового законодавства» засуджений на 7 років позбавлення волі, відбуває покарання на будівництві залізниці у пустелі Гобі. У 1954 повертається в Україну. Працює вчителем праці в школі, інструктором ДОСААФ, майстром по ремонту в автошколі. Одружений, має трьох дітей, п'ятеро онуків. Мешкає у Золотоноші.

International Slave- und Forced Labourers Documentation Project, Запис інтерв'ю 18.05.2005, інтерв'юєр Тетяна Пастушенко.

Чубенко Петро Данилович, 1919 р.н., с. Крисіно, Богодухівський р-н, Харківська обл. У червні 1941 закінчив Харківське військове училище зв'язку, отримав звання лейтенанта. Направлений начальником радіовузла 49-го стрілецького корпусу 6-ї армії Південно-Західного фронту. 22 червня 1941 прибуває у с. Ягельниця на своє місце служби, а 22 липня потрапляє в полон. Перебуває в таборах для радянських військовополонених Замосць, Гаммельбург, у місті Ноймаркт (Баварія), працює на заводі «Експрессверк». 1943 (ймовірно) – переведений в штрафтабір (або табір для військовополонених) на території Німеччини, працює в каменоломні. З 1944, липень – відправлений до концтабору Маутгаузен, два тижні міститься в карантині, потім – у філії Мельк, Ебензее. 6 травня 1945 звільнений американськими військами. Проходить перевірку в таборі м. Вишній Волочок, у грудні 1945 повернувся до батьків у рідне село.

Міжнародний проєкт «Вижившие в Маутхаузене». Запис інтерв'ю 2002, інтерв'юєр Альона Козлова. Та сторона [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: : <http://archive.tastorona.ru/documents/95559c190bee002f1f5547944844fee8#>

Шаповалов Олексій Федорович, 1918 р.н., с. Воздвиженка, Покровський р-н, Донецька обл. Рано померли батьки, виховувався в родині дядька Миколи Шаповалова. Закінчив Костянтинівське медучилище, вступив до Сталінського медичного інституту, Після закінчення першого курсу був призваний на строкову службу до Червоної армії. Служив старшим фельдшером у танковій бригаді.

У 1942 тяжкопоранений потрапив у полон. У 1944 здійснив втечу з табору військовополонених, арешт поліції, з 14.1.1944 – відбував покарання в концтаборі Штутгоф (№ 30096), з 6.06.1944 – концтабір Маутгаузен (№ 69258). Перебував у штрафній роті, яка носила каміння із каменоломні в табір «сходами смерті», потім працював у команді штайнтрегер (носили каміння за допомогою спеціальних ранців «трагів»), у лазареті табору. 1945–1946 – служба в Радянській армії. Після демобілізації працював фельдшером на станції швидкої допомоги смт Новоекономічне, потім лікарем-епідеміологом санстанції в Красноармійську (Покровському). Помер 20 липня 1985 р.

Архів родини Євгена Шаповалова.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Аппель (від нім. Appel, переклик, поревірка) – зібрання в'язнів табору для переклику.

Аппельплац (від нім. Appelplatz) – площа для переклички в'язнів у таборі.

Арбайтскоманда (від нім. Arbeitskommando) – робоча команда. Група в'язнів для виконання певного виду робіт.

Арбайтслалер (від нім. Arbeitslager трудовий табір) – табір для примусових робітників, яких привозили з усіх окупованих нацистською Німеччиною країн.

Баракальтер / баракельтестер / блокельтестер (від нім. Barackältester) – старший по бараку/блоку. В'язень зі знанням німецької мови, якого назначали старшим над усіма в'язнями цього бараку, щоб він слідкував за порядком, мав наглядові і каральні повноваження. Йому підпорядковувалися старші по кімнаті (штубендінсти).

Бауери / баури (від. нім: Bauer) – селянин. Так називали примусові робітники (остарбайтери) своїх господарів, у яких працювали або просто всіх німецьких селян.

Блок (нім. Block) – бараки для в'язнів концтабору, приміщення для проживання в'язнів.

Блоковий – російський варіант назви старшого по блоку.

Бруква – овоч, вид корнеплодів, який має високу врожайність. Їжа з цього овоча була основним продуктом харчування для примусових робітників і в'язнів концтаборів у Третьому райху.

Вашраум / бадераум (від нім. Waschraum / Baderaum) – душова, ванна кімната. Так називали приміщення, де милися в'язні.

Гестапо (від нім. Geheime Staatspolizei) – таємна поліція Третього райху в 1933 – 1945 рр. Організаційно входила до складу Міністерства внутрішніх справ Німеччини. Мала широкі повноваження, була важливим інструментом здійснення каральної політики як в самій Німеччині, так і на окупованих територіях. Гестапо займалося розслідуванням діяльності всіх ворожих режиму сил, при цьому його діяльність була виведена з нагляду адміністративних судів. Гестапо мало право превентивного арешту і ув'язнення в тюрму або концтабір без судового рішення.

Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі гестапо було визнано злочинною організацією.

Гітлерштрассе (від нім. Hitlerstraße) – вулиця / дорога Гітлера. Так називали смугу вистриженого «під нуль» волосся посеред голови в'язня від чола до потилиці.

Гітлерюгенд (нім. Hitlerjugend, дослівно «молодь Гітлера») – молодіжна нацистська воєнізована організація, головний кадровий резерв НСДАП (1922–1945). Після приходу до влади нацистів вступ молоді Німеччини до «Гітлерюгенду» був обов'язковим. Організація охоплювала підлітків віком від 10 до 18 років та поділялася за віковими категоріями на «Юнгфольк»: хлопчики віком від 10 до 14 років, власне «Гітлерюгенд»: підлітки з 14 до 18 років та організації для дівчаток «Юнгмедельбунд» і «Бунд Дойчер медель».

Есеси, есесівці, есес (СС, нім. SS) – так називали в'язні охорону концтабору, яка складалася у Маутгаузені з гарнізону військ СС чисельністю від 1 тис. у 1941 до 6 тис. на початку 1945.

Зек (від аббревіатури З/К, «ЗеКа», «зек» рос. заключенный) – людина позбавлена свободи і та, що відбуває покарання в спеціальних установах позбавлення волі – колоніях, тюрмах, слідчому ізоляторі. Цю назву із жаргону в'язнів радянських таборів автори спогадів вживають і для опису свого перебування в нацистських концтаборах і тюрмах.

Зондеркоманда (від нім. Sonderkommando) – спеціальна група в'язнів.

Капо (нім. Capo) – в'язень, якого використовували СС як виконавця / наглядача над іншими в'язнями для відповідних завдань чи видів робіт. Назва походить з італійської, її використовували італійські дорожні робітники, котрі працювали в тридцятих роках у Баварії. Вперше назва капо була введена в концтаборі Дахау, потім ця назва офіційно була прийнята у всіх нацистських концтаборах.

Карантинний блок – барак або група бараків, де утримували в ізоляції в'язнів, котрі щойно поступили до концтабору. Як правило час перебування в карантинному блоці тривав від декількох тижнів до двох місяців.

Колодки / галендри / клоппи / шути – варіанти назви дерев'яного взуття, яке носили в'язні концтабору. Воно було двох видів: повністю видовбане зі шматка дерева або черевики, що мали лише підшву з дерева і парусиновий верх.

Команда, командо (від нім. Kommando) – група, загін.

Лагеральтейер / лагерельтестер (нім. Lagerältester) – старший по табору. Друга за впливовістю посада серед в'язнів концтабору.

«Лестница смерті» – так звані сходи смерті зв'язували копальню «Вінер Грабен» із концтабором Маутгаузен. Члени команди носильників тягали каміння з копальні цими сходами наверх, іноді по декілька разів на день, до повного виснаження. Вони мусили подолати 186 сходинок, загалом 31 м висотою. Ці сходи були місцем загибелі великої кількості в'язнів, які здійснювали капо чи члени СС. Із копальні до табору був

інший вихід – серпантинна дорога, якою зазвичай користувалися в'язні, охорона, по якій вивозили видобуте каміння. Але «сходи смерті» стали символом концтабору Маутгаузен, його своєрідною «візитною картою».

Мантель / ментель (від нім. Mäntel) – пальто, плащ, шинель. Так називали полонені концтабору верхній одяг для холодної пори року.

Мусульмани (нім. Meselmann) – помираючий з голоду і повністю знесиленний в'язень.

Мютцен ап (від нім. Mützen ab – Mützen auf) – «Шапки / фуражки – зняти! Шапки – одягти!» – команда-наказ під час переклику.

Нари – настил, поміст або якийсь інший пристрій для спання (переважно з дерев'яних дощок), що міститься на певній відстані від підлоги. Цю назву з жаргону в'язнів радянських таборів і тюрем очевидці вживали і для опису нацистських концтаборів.

Остарбайтер (нім: die Ostarbeiteren, у пер. означає східний робітник) – таку назву нацистські чиновники вживали до багатонаціональної групи цивільних робітників (не німців), вивезених з окупованих територій Радянського Союзу, які до 1939 входили до складу СРСР, чітко позначаючи, таким чином, їх відмінне від інших іноземних робітників у Третьюму райху становище.

Парашутісти – так називали СС та в'язні Маутгаузена полонених, переважно євреїв з Голландії і Угорщини, яких СС чи капо вбивали, змушуючи стрибати вниз зі стіни копальні Віннер Грабен.

Ревир (нім. Revier) – офіційна назва для лікарні в концтаборі.

РОА (рос: Русская освободительная армия, РОА) – Російська визвольна армія

Робочі батальйони (трудові батальйони) – батальйони були створені постановою НКО від 18 серпня 1945 р., і формувалися переважно із колишніх радянських військовополонених і остарбайтерів, які поверталися до СРСР. За весь час їх існування до трудових батальйонів було зараховано понад 600 000 осіб. 12 липня 1946 р. батальйони офіційно були розформовані, а їх особовий склад був зарахований «в постійні кадри промисловості». 30.09.1946 на колишніх трудбатальйонівців були поширені всі положення трудового законодавства, права та пільги «звичайних» працівників відповідних підприємств, включно з оборонними. Єдине що, ці люди не могли самовільно змінити місце роботи (до 1953 р.), хоча формально це обмеження було остаточно зняте в 1948 р.

Смерш (від «Смерть шпигунам!») – Головне управління військової контррозвідки Народного комісаріату оборони (ГУКР «СМЕРШ» НКО СРСР), існувало з 19.04.1943 – 4.05.1946, очолював В.С.Абакумов. Службовці СМЕРШу здійснювали перевірку (фільтрацію) всіх громадян СРСР, які в роки війни за різних обставин опинилися за кордоном (в т. ч. колишніх в'язнів нацистських концтаборів) і поверталися до Радянського Союзу.

Фау-1, Фау-2 – перші типи ракет, розроблені німецькими вченими, що були на озброєнні в нацистській Німеччині й застосовувалися в ре-

альних бойових діях наприкінці Другої світової війни. Назва походить від нім. Vergeltungswaffe (зброя помсти) скорочено V-1, V-2. Ракета Фау-1 (V-1, Fi-103, FZG 76, A-2, Фізелер-103) — літак-снаряд (крилата ракета) була першим безпілотним літальним апаратом, який застосовувався в реальних бойових діях. Фау-2 (A-4 нім. Aggregat-4) — балістична ракета, яка застосовувалася Німеччиною для враження великих об'єктів на території Великобританії та Бельгії. Кількість здійснених бойових пусків ракети становить 3225. Після війни стала прототипом для розробки перших балістичних ракет в США, СРСР та інших країнах. Фау-2 є першим в історії об'єктом, який здійснив суборбітальний космічний політ. У філіалах Маутгаузену дійсно діяло виробництво ракет.

Фольксштурм (від нім. Volkssturm — штурм народу, народна армія) — ополченські формування в нацистській Німеччині наприкінці Другої світової війни. Створювалися з осені 1944 р. шляхом тотальної мобілізації чоловіків у віці від 16 до 60 років. З лютого 1945 р. до фольксштурму призивалися і жінки (з 18 років).

ФЗО (від рос. школа фабрично-заводського обучения) – нижчий тип професійно-технічної школи. Існували в СРСР з 1940 до 1963 рр. Учні перебували на повному державному забезпеченні. Створювалися на базі промислових підприємств і будов в системі державних трудових резервів СРСР. Готували робітників масових професій для будівництва, вугільної, металургійної, нафтової та інших галузей промисловості. Строк навчання тривав 6 місяців. До школи ФЗО приймали як добровольців, так і здійснювали примусові набори (особливо в період з 1940 до 1953 рр.), шляхом мобілізації через військомати осіб 16-18 років. За час існування шкіл ФЗО було підготовлено близько 6 млн робітників.

Шталаг (від нім. Stammlager) – табори для військовополонених солдатів.

Штаер (від нім. Stein, Steinhauer) – камінь, каменотес.

Штрафлагер (нім. цей заклад називався: Arbeitserziehungslager, AEL) – виправно-трудова табір для іноземних робітників у Третьюму райху. Почали створюватися з 1940 р. з ініціативи гестапо. Термін відбування покарання в штрафтаборі обмежувався 8 тижнями (56 днями), але на практиці в'язні перебували в таборі два-три тижні. Умови утримання не відрізнялися від концтабірних, а часом були ще гіршими.

Штуба (від нім. Stube) – кімната.

Штубендінст / штубіст (від нім. Stubendienst) – старший по кімнаті. В'язень, який відповідав за порядок і дисципліну в окремій кімнаті бараку, підпорядковувався старшому по бараку.

Шуцмани – службовці місцевої допоміжної поліції, шуцманшафту або шума (нім. Schutzmannschaft, Schuma). Діяли на території райхскомісаріату України і в зоні військової адміністрації. Створені ці підрозділи згідно наказу рейхсфюрера СС Г. Гімлера від 6.11. 1941. Формувалися із колишніх радянських військовополонених та добровольців із місцевого населення. Здійснювали переважно охоронні функції поліції, використовувалися у боротьбі проти радянських партизан.

Іменний покажчик

- Айdoneць Павло 69, 74, 103, 119, 131, 136, 154, 172, 180, 244, 266, 270, 320,
Алексее́нко Микола 68, 132, 141, 160, 170, 176, 181, 216, 252, 269, 320
Антонченко Олександр див. Саф-
ронов Олександр 134
Бакланов Іван 54, 71, 77, 78, 79, 83, 84, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 99
Бандера Василь 62
Бандера Олександр 62
Бандера Степан 62, 64, 199
Барташевський Іван 336
Баумгарнер, Андреас 19, 59, 61
Безбородов Микола 119
Безуглий Данило 271
Бітюков Іван 54, 71, 73, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94
Бобровська (Ткач) Віра 69, 215, 291, 321
Бойко Вадим 68
Бондаренко Лідія 57
Борко Михайло 321
Булькач Роман 46, 65, 161, 182, 322
Бураковський Марат 19, 301
Василь Свердлов 42, 64, 65
Власов Микола 87, 90, 92, 95, 96, 98, 99
Власова Мотрона 98
Воробейкова (Дуракова) Тамара 58, 322
Гайдріх Райгард 31, 56
Геллерфорт Вільгельм 58
Гімлер Гайнріх 29, 58, 67
Гітлер Адольф 29, 56, 73, 147, 313, 340
Горський Володимир 68
Подзигун Григорій 72
Гриценко Варвара 172, 224, 323
Громов Федор 217, 218, 219
Гуданова Ніна 156, 157
Гудима Михайло 63
Грубер Андреас 71
Гьорінг Геман 221
Дворський Петро 68
Дудок Онуфрій 68, 152, 162, 170, 323
Еггер, Петер 18
Євтехов Іван 171, 223, 228, 290, 324
Жданов Олександр 308
Іванов Володимир 68, 71, 105, 132, 141, 161, 172, 183, 213, 236, 254, 273, 324,
Ільїн Володимир 136
Іосилевич Олександр 55, 235
Ісупов Олександр 87, 90, 95
Кайтель Вільгельм 66
Кальтенбруннер Ернст 78,
Каммерштеттер Петер 80
Карбишев Дмитро 166, 184, 313, 319
Карчем Мечислав 82

- Качор Богдан 63, 138, 154, 169, 226, 227, 274, 325
 Керенський Васька 104
 Кічковський Йосип 68, 106, 133, 142, 246, 325
 Клепак Едуард 45
 Климишин Микола 62
 Коваль Антоній 42
 Коваль Гжегож 42
 Коваль Едмунд 42
 Коваль Михайло 42
 Коваль Омелян 42
 Ковела Павло 19, 53, 67, 69, 301–312, 326
 Козлова Альона 326, 331, 334, 335, 337, 338
 Козлов Леонід 137
 Крикливець (Куценко) Катерина 213, 326,
 Куліченко Іван 68
 Кульбашний Іван 216
 Кутов Леонід 72, 73
 Лангталер Марія 81, 82, 85, 97, 98, 239
 Лангталер родина 81, 97, 332
 Лебеденко Ірина 19, 52, 295
 Лелюшенко 289
 Ленкавський Степан 62
 Литвинов Максим 68
 Литвинова Лідія 310, 311
 Логоватовський Василь 82,
 Ломака Яків 68, 149, 158, 221, 289, 327
 Ляудіс Казимир 58
 Маєвський Володимир 112
 Маліцький Ігор 11, 102, 106, 108, 148, 155, 166, 214, 217, 233, 264, 327
 Маліцький Федір 108,
 Маркедонов Мирослав 69, 71, 77, 78, 79, 80, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 95, 99
 Маркін Григорій 68, 246, 328,
 Марунчак Михайло 17, 33, 40, 62, 64, 169, 226
 Маршалеk Ганс 34, 76
 Матюс Штефан 18
 Міхеєнков Олександр 71, 83, 88, 92, 96, 99
 Мірчук Петро 33, 40, 62, 61, 168
 Мішка Татарин 91
 Морія Григорій 68
 Мудрак (Москаленко) Марія 234, 257, 328
 Муссоліні 147
 Нікіпчук Дмитро 50, 124, 160, 230, 329,
 Новіков Валентин 136
 Опанасенко Петро 141, 142
 Оробець Микола 77
 Островська Ірина 50, 313, 315, 320, 321, 323, 328, 329, 330
 Панч Петро 271
 Панченко Федір 125, 189, 265, 330
 Параскевич Акуліна 60, 177, 251, 330,
 Паршин Микола 55, 89, 92, 94, 95, 97
 Пастевничий Іван 45
 Петелицький Степан 138, 168, 177, 227, 230, 257, 331,
 Пирогов Андрій 55, 97,
 Подзигун Григорій, 72, 73
 Поль Освальд 29
 Пугач Віктор 65
 Ребет, Лев 62
 Резнік Іван 19, 52, 69, 295, 296, 297, 300, 331, 332
 Рибчинський Михайло 52, 75, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 97, 98, 99, 159, 168, 237, 286, 332
 Рибчук Богдан 41
 Рильський Максим 271
 Рогаченко Василь 27, 28
 Романів Ольга 41
 Савицький Юліан 64

- Сафронов Олександр див. також
 Антонченко Олександр 68, 120, 133,
 143, 163, 172, 231, 259, 276, 332
- Свердлов Василь 42, 44, 65
- Свідерський Мирон 138
- Седьмак, Данило 45
- Сехіна Валентина 225, 333
- Сиводід Галина (Анна) 57, 140, 201,
 326,
- Сідельник Богдан 44, 62, 66, 68, 134,
 144, 163, 173, 178, 185, 191, 198, 202, 206,
 231, 248, 277, 281, 333
- Скиба (Шарко) Домнікія 61, 167, 229,
 326
- Скороходов Костянтин 298
- Слутс Леонід 68
- Смірнов Сергій 55, 71, 88, 89, 91, 94,
 95, 96, 99
- Собків Мирослав 63
- Соколовський С.В 299
- Соседко Володимир 78, 83, 84, 88, 89,
 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98
- Станева Людмила 57, 68, 335
- Стецько Ярослав 62
- Сторож Анна 41
- Сукало Валентина 60, 68, 157, 179,
 214, 223, 247, 260, 335
- Сухий Антон 45
- Татарніков Олександр 78, 94, 95
- Терещенко Надія (Анастасія) 57, 336
- Ткаченко Юрій 75, 92, 93, 96
- Ткачук Андрій 15
- Томіло Олександр 109, 120, 129, 130,
 146, 165, 186, 277, 336
- Третяк Михайло 110, 122, 337
- Українцев Віктор 54, 82, 83, 84, 88, 89,
 90, 91, 94, 99
- Услер Адольф 76, 77, 78
- Фенота Иван 92
- Фень Іван 59, 69, 147, 166, 173, 187,
 203, 204, 261, 282, 337
- Фрітч Карл 154
- Фучик Юліус 142
- Хатунцева Анна 334
- Ходикін Іван 93, 96
- Хохлова Олена 57
- Хрущов Микита 55, 83, 87, 97, 272
- Царіков Віктор 67, 68
- Цемкало Микола 81, 82, 83, 91, 97, 99,
 332
- Цірайс Франц 32, 78
- Цуркан Ванда 19, 317
- Цуркан Юрій 53, 55, 94, 313, 315
- Чекун Леонід 42
- Черпаков Михайло 306, 307
- Чубенко Петро 123, 222, 328
- Чубченков Кирило 87, 90, 95
- Шаповалов Олексій 53, 69, 313, 314,
 317, 338
- Шаповалов Євген 19
- Шашеро Леонід 82
- Шевченко Ніна 298, 300
- Шелученко Грицько 65
- Шепетя Володимир 54, 78, 79, 83, 84,
 85, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 99
- Шольц, Курт 12
- Шпеер Альберт 29, 67, 73
- Штрайт Християн 48, 49
- Щерба Олександр 12
- Юркова Аріадна 71, 77, 78, 79, 82, 86,
 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 99
- Ющенко Андрій 154

Географічний покажчик

- Аджамка, Кіровоградська обл. 116
Айзенерц (Eisenerz) 337
Айзенштадт (Eisenstadt) 262, 268
Алах (Allach) 336
Алкіно (Алкино), Чишмінського р-н. Республіка Башкортостан 84, 85
Алтайський край 86
Алупка 48
Амштеттен (Amstetten) 60, 224, 225, 323, 334
Андрусівка, Кіровоградська обл. 107, 112, 113, 114, 117, 118, 121
Арвайлер (Райнланд-Пфальц) 72
Аргентина 274, 275, 276, 325
Артемівськ (Бахмут) 48
Атнанг-Пухгайм (Attnang-Puchheim) 222, 226,
Аугсбург (Augsburg) 274
Аушвіц-Біркенау (Auschwitz-Birkenau) 57, 58, 60, 62, 63, 64, 66, 68, 154, 155, 168, 291, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 334, 335, 336
Бад Арользен (Bad Arolsen) 19, 39, 40, 41, 42, 43, 50, 51, 52, 56, 63, 65, 67, 297
Баришівка, Київська обл. 142, 324
Біловежа (польск. Białowieża; белор. Белавежа) 124, 329
Берген-Бельзен (Bergen-Belsen) 58, 322, 334, 336
Бердичів 48
Бердянськ 111
Бережинка, Кіровоградська обл. 116
Біркенау – див. Аушвіц 140, 154, 155
Богемія та Моравія протекторат 66
Бойтен (Beuthen) 149, 150, 327
Бориспіль 48
Боярка, Київська обл. 120, 332
Бреслау (Breslau) 135
Британська Колумбія 331
Бровари 48
Броди 47, 325,
Будейовіце (Budejovice) 146
Буди, Харківської обл. 323
Буенос-Айрес (Buenos Aires) 275, 325
Бухенвльд (Buchenwald) 55, 57, 66, 184, 329
Валки, Харківська обл. 129, 330
Валпнярка, Вінницька обл. 273
Варшава (Warszawa) 46, 68, 131, 165, 230, 231, 322
Верхній Волочок Тверська обл. 84, 85, 288, 332, 338
Вечірній Кут, Дніпропетровська обл. 120
Вишняківка, Кіровоградська обл. 116
Відень (Wien) 65, 68, 78, 80, 81, 133, 138, 142, 148, 156, 169, 202, 208, 246,

- 248, 257, 279, 288, 334
- Вінер Грабен (Wiener Graben) 29, 55, 341
- Вінниця 47, 329, 332
- Вінніпег 33, 40, 62, 169, 226,
- Вітебськ 47
- Вовчансько-Великобурлуцький р-н 297,
- Волау, Волув (Wohlau) 333
- Вовковиськ (Ваўкавыск) 329
- Володимир-Волинський 53, 308, 311, 326,
- Вольфсбург (Wolfsburg) 326
- Ворошиловградська обл. 270, 283, 289
- Ворошилов-Уссурійськ див. Уссурійськ 273
- Вулька-Лосинецька (Wólka Łosińska), Люблинска губернія 310, 326
- Галле (Halle) 332, 335
- Гайчур, Запорізька обл. 335
- Гамбург (Hamburg) 329
- Гаммел ьбург (Hammelburg) 123, 301, 303, 305, 308, 311, 326, 338,
- Гартгайм (Hartheim) 34, 35
- Гельмязов 146, 277
- Генуя (Genova) 141
- Геоктепе Марійська обл. 328
- Гіртенберг (Hinterberg) 60, 223, 326
- Глинськ, Кіровоградська обл. 116
- Гобі, пустеля 284, 336
- Гогенфельз (Hohenfels) 323
- Головки (зараз Мирне) село, Київська обл. 327
- Голодище 47
- Ґрац (Graz) 148
- Гребені, Київська обл. 328,
- Григорівка, Харківська обл. 296, 300, 331
- Григорівка, Київська обл. 327
- Ґрудзьондз (Grudziądz) 329
- Ґьорліц (Görlitz) 144
- Ґрос-Розен (Groß-Rosen) 66, 68, 144, 329, 332
- Ґрюнвальд (Grünwald) 151, 324
- Ґузен (Gusen) 15, 28, 29, 30, 31, 35, 37, 45, 48, 49, 51, 57, 58,63, 65, 66, 142, 163, 173, 181, 216, 249, 252, 320, 321, 322, 323, 325, 332,
- Далекий Схід 273
- Дахау (Dachau) 29, 34, 123, 152, 324, 329, 336, 340
- Деражня 329
- Дзялдово кол. Солдау (Działdowo) 323
- Дніпродзержинськ 58, 322
- Дніпропетровськ 46, 57, 58, 65, 66, 67, 68, 120, 122, 202, 322, 334, 335, 336
- Донбас 86,132, 269, 283, 305, 320, 337
- Донецьк див. Сталіне 8, 47, 51, 316, 333, 334, 338
- Дрезден (Dresden) 133, 277, 332,
- Дрогобич 46
- Дрогичин (Драгічын) 125
- Дружківка, Донецька обл. 313
- Ебельсбах (Ebelsbach) 53, 311
- Ебензее (Ebensee) 30, 33, 51, 63, 64, 66, 168, 199, 222, 226, 227, 228, 230, 231, 258, 324, 325, 331, 338
- Егер (Eger) 50, 329
- Елк, кол. Лек (Elk, Lysck) 323
- Енс (Enns), річка 253
- Євпаторія 57
- Єнбах (Jenbach) 334
- Жигалівка, Вінницька обл. 332
- Житомир 47
- Жорноклєви, Черкаська обл. 130
- Захсенгаузен (Sachsenhausen) 55, 59, 62
- Залізник, Сумська обл. 119

- Замосць (Zamosc) 123
- Запоріжжя 47, 57, 122, 326, 328, 334, 335, 337
- Заслущя, Рівненська обл. 334
- Знам'янка, Кіровоградська обл. 114, 121
- Золотарівка, Кіровоградська обл. 113, 114,
- Золотоноша 121, 129, 203, 282, 290, 337
- Золочів 138, 139, 228, 331
- Івано-Франківськ 44, 199, 232
- Ігрень 140
- Ігреньський табір зіпо та СД 66, 140, 334, 335, 336
- Інгулець, річка 120
- Інсбрук (Innsbruck) 334
- Іржавець, Чернігівська обл. 126
- Італія 68, 141, 147, 147, 151, 324
- Кадіївка 283
- Каленики, Полтавська обл. 109, 120, 121, 336
- Калинівка, Вінницька обл. 132
- Кам'янське 58, 322
- Кам'янка 47
- Кам'янець, Хмельницька обл. 128, 325
- Кам'янець-Подільський 47, 330
- Кам'янка-Бузька 199
- Канськ, Красноярський край 108
- Канцеровка 111
- Карлові Вари (Karlovy Vary) 332
- Катовіце (Katowice) 132, 137, 330
- Каунас (Kaunas) 50, 51
- Керч 47, 111, 122, 337
- Київ 11, 46, 105, 120, 132, 133, 271, 276, 288, 289, 310, 327
- Київська обл. 48, 58, 65, 289, 320, 321, 324, 327, 328, 332
- Кирсанове, Харківська обл. 112
- Китай 273
- Кишинці село, Фастівський р-н, Київська обл. 26
- Кіровоград 47, 115, 121
- Кіровоградська обл. 39, 73, 107, 321
- Кітбаєв 297, 298, 299
- Кітзеє (Kitsee) 52, 291, 299, 300 331
- Клепарів, 135
- Кобленц (Koblenz) 72, 73
- Ковтунівка, Черкаська обл. 130
- Ковяги, Харківська обл. 129
- Конотоп 48
- Косовець, Львівська обл. 323
- Костянтинівка, Донецька обл. 47, 324, 338
- Краматорськ 48
- Красенівка, Черкаська обл. 311
- Краснодар 47
- Кременчук 47, 53, 112, 118, 120, 122, 285, 304, 322, 326
- Кривий Ріг 47, 120
- Крисіно, Харківська обл. 338
- Кунгур, Пермська обл. 329
- Курган 276
- Курськ 47
- Лебау (Löbau) 122, 337
- Лек (суч. Елк) 323
- Ленінградська обл. 296, 300, 331
- Ленінград 46, 110
- Леобен (Leoben) 147, 337
- Лешнів Львівська обл. 325
- Лесной Бор див. Мясной Бор 296, 331
- Лінц (Linz) 15, 28, 29, 55, 71, 119, 127, 158, 159, 167, 176, 211, 212, 213, 216, 221, 234, 237, 240, 247, 248, 251, 263, 312, 319, 322
- Лодзь (Lodz) 90
- Лозова 332

- Лозоватка 46
 Лосдорф (Loosdorf) 29
 Луганськ 95, 96,
 Луганська обл. див. Ворошилов-
 градська обл. 270, 283
 Лукашівка, Полтавська обл. 282, 337
 Луцька обл. 280
 Львів 8, 46, 62, 134, 139, 197, 198, 199,
 231, 232, 280, 281, 323, 332, 333
 Львівська обл. 123, 135, 231, 275, 314,
 315, 317, 323, 325
 Люберці, Московська обл. 98
 Люблін (Lublin) 51, 53, 298, 310
 Лянцендорф (Lanzendorf) 142, 325
 Магдебург (Magdeburg) 321, 335
 Майданек (Majdanek) 52, 68, 296,
 297, 300, 331
 Малютінка, Київська обл. 120
 Маньчжурія 277
 Мар'ївка Запорізька обл. 328
 Маріуполь 47, 111
 Матвіїв Курган 111
 Меджибіж, Хмельницька обл. 50,
 329
 Мелітополь 47
 Мельк (Melk) 15, 29, 55, 61, 62, 63,
 169, 216, 222, 227, 290, 324, 325, 331,
 338
 Мерв (суч. Мари) 310
 Миколаїв 47
 Миргород 126, 127, 203, 330
 Миронівка, Кіровоградська обл. 114
 Мисловице (Mysłowice) 151, 158
 Мінськ 46, 182,
 Моздок 111
 Могилів 47
 Монголія 254, 284
 Москва 19, 46, 89, 91, 94, 110, 127,
 173, 246, 284, 285, 307, 319,
 Мукачево 323
 Мунден (Hannoversch Münden) 257,
 258
 Мюльберг (Mühlberg) шталаг 50, 329
 Мюнхен (München) 42, 65, 151, 152,
 274, 323, 324.
 Мясной Бор див. Лесной Бор 296,
 331
 Нікольське (Микільське) 113, 117,
 121
 Нікольсбург (Nikolsburg) 133
 Нікополь 47, 110
 Нова Прага, Кіровоградська обл. 323
 Новогоріївськ, Кіровоградська обл.
 115, 119
 Новоекономічне 317, 338
 Новокузнецьк 106
 Новомиколаївський р-н 335
 Новослобідка, Запорізької обл. 328
 Новоукраїнка, Кіровоградська обл.
 115
 Новочеркаськ, Ростовська обл. 54,
 89, 94, 99
 Ноенгамме (Neuengamme) 329
 Нойвід (Neuwied) 73
 Ноймаркт (Neumarkt) 123, 338
 Нойштадт-Глеве (Neustadt-Glewe)
 335
 Носовка, Чернігівська обл. 126
 Нью-Йорк (New York) 138, 325
 Нюрнберг (Nürnberg) 51, 62, 125,
 153, 161, 298, 305, 311, 313, 314, 315,
 322, 323, 332
 Обердонау (Oberdonau) 70
 Одеса 46
 Олександрія 114, 118, 321
 Омськ 289
 Освенцім див. Аушвіц 137, 140, 151,
 154, 158, 199, 202, 8
 Павлонікольський, хутір 121

- Пардубице (Pardubice) 144
- Пеггау (Peggau) 306, 312, 318, 337
- Пекін 284, 285
- Перемишль (Przemyśl) 133
- Переяслав-Хмельницький 19, 335, 336
- Петрово, Смоленська обл. 88
- Північний Кавказ 111
- Полтава 8, 46, 49, 52, 98, 109, 112, 121, 126, 127, 159, 203, 222, 227, 245, 270, 277, 312, 314, 328, 329
- Помічна ст. Кіровоградська обл. 115, 117, 118
- Попасна Луганська обл. 54
- Прага (Praga) 65, 142
- Прокоп'євськ (Прокопьевск), Кемеровська обл. 115
- Проскурів 123
- Проскурів (шталаг 355, Ракове) 51, 52
- Пуппінг (Pupping) 85
- Равенсбрюк (Ravensbrück) 56, 58, 59, 61, 66, 167, 202, 253, 323, 331, 333, 334
- Рівне 47, 122, 334, 337
- Рівне, Кіровоградська обл. 115, 121
- Роггендорф (Roggendorf) 30
- Ростов 46, 111
- Ростовська обл. 54
- Самарканд 310
- Самбор 276, 280
- Самусіївка, Полтавська обл. 113
- Сан-Валентин (St. Valentin) 216, 223, 290
- Сан-Георген (St. Georgen) 30
- Санкт-Пельтен (Sankt Pölten) 141, 146
- Саратов 105
- Севастополь 47, 124, 329
- Сімферополь 47
- Сибір 86, 106, 293,
- Синельникове 334
- Сквира 321
- Собібор 54, 82
- Сокаль 48
- Солдау (Soldau) суч. Дзялдово 323
- Сосновець (Sosnowiec) 151
- Стадниця, Вінницька обл. 45
- Сталіне, див. Донецьк 47
- Сталінград (Волгоград) 47
- Стрий 199
- Судети, гори 148
- Суми 47, 98, 99, 124, 275, 328
- США 325
- Таганрог 47, 111
- Таловка 111
- Тамбов 110
- Теклівка, Хмельницька обл. 106, 325, 327
- Терезін, Терезінштадт (Theresienstadt) 149, 197, 202, 327
- Тернопіль 227
- Тернопільська обл. 41, 232, 262, 280
- Треблінка (Treblinka) 54, 71, 82
- Трипілля, Київська обл. 272, 320, 321
- Тригузне, Дніпропетровська обл. 46, 322
- Тясмин, річка 113
- Улан-Уде 284, 285
- Ульгувек, Рава-Руська 45
- Умань 42, 45, 47, 65, 123, 310
- Урал 124
- Уссурійськ 273
- Ушня, Львівська обл. 331
- Фастів, Київська, обл. 86, 332
- Федорівка, Запорізька обл. 337
- Фінляндія 110

- Флоссенбург (Flossenbürg) 66, 153, 207, 321, 329
- Франкфурт-на-Майні (Frankfurt am Main) 73, 352
- Харків 8, 46, 50, 86, 127, 129, 270, 271, 313, 323, 327, 331
- Харківська обл. 295, 297, 323, 330, 331, 338
- Хемніц (Chemnitz) 135, 333
- Херсон 47
- Хирів 45
- Хмельницький 52
- Хмельницька обл. 50, 106, 325
- Холм (Chelm) 297, 331
- Хорол 130, 340
- Хортиця 111
- Цайтгайн (Zeithain) 329
- Цапфендорф (Zapfendorf) 308, 314
- Царицин Кут (Приморське) Запорізької обл. 140, 326
- Цвікау (Zwickau) 122, 123
- Чайки, Михайлівська с-рада 111
- Ченстохов (Częstochowa) 51, 304, 323, 332
- Черемушна, Харківська обл. 129, 330
- Черкаси 48, 108, 120, 121, 286, 321
- Чернівці 47, 325
- Чернігів 47, 126
- Чернігівська обл. 217, 330
- Чехія 37, 141, 332
- Чорний Острів, Кам'янець-Подільська обл. 330
- Чудовський р-н. Ленінградська обл. 296
- Шарки, Київська обл. 321
- Швертберг (Schwertberg) 54, 81, 82, 332
- Шремс (Schrems) 282
- Штеттін (пол. Szczecin, нім. Stettin) 131
- Штуттгоф (Stutthof) 19, 53, 66, 313, 314, 315, 338
- Шумиха Курганської обл. 54
- Шьонебек (Schönebeck) 328
- Ягільниця, Тернопільська обл. 123, 338
- Японія 273

Інформація про упорядників:

Магістра філософії і магістра мистецтв (Master of Arts) **Руслана Берндл** – дослідниця, режисерка, сценаристка, продюсерка, філологиня-германістка, перекладачка, кураторка. Докторантка Інституту сучасної історії Віденського університету.

Наукові інтереси: Австрійські військовополонені Першої Світової війни в Туркестані, на Алтаї, в Сибіру, австрійські мігранти в Центральній Азії, Комуна Ульфельд, нацистський окупаційний режим, в'язні концтаборів, примусова праця у Третньому райху та остарбайтери, учасники руху опору, сталінські репресії, культура пам'яті про Першу та Другу світову війну, усна історія, творчість Юри Зойфера. Авторка та режисерка документальних фільмів: «Неділя в Страсбурзі. Українські примусові робітники з Донбасу» (2019); «Джерело» (2019) та «Австрійська дорога», 2016 (Тема: Австрійські в'язні Першої світової війни на Алтаї). Окрім двох вищих освіт, закінчила Master-study по спеціальності ТБ & Кіновиробництво у Кремському університеті (Австрія). Учасниця літнього дослідницького семінару: «Введення минулого в сучасність: Відсутній наратив про Голокост в Україні», Меморіальний музей Голокосту (США). Учасниця наукових експедицій в Африку та Північний полюс.

Д-р. Маттіас Кальтенбруннер – історик, докторський ступінь отримав у Віденському університеті (2015 р.). Наукові інтереси: історія Польщі, України та Росії наприкінці XIX – поч. XX ст, історія міграції, трансформація в Центральній та Східній Європі після 1989 р. На цей час – докторант в університеті Альберти в Едмонтоні, Канада. Автор двох монографій: «Втеча з блоку смерті. Повстання радянських офіцерів в 20-му блоці концтабору Маутгаузен та «Мюльфіртельське полювання на зайців». Причини, наслідки, переосмислення» (Інсбрук, 2012), а також «Глобальна мережа одного села. Історія міграції» (Франкфурт-на-Майні, 2017).

Тетяна Пастушенко – кандидатка історичних наук, співробітниця Інституту історії України Національної академії наук України. Наукові інтереси: нацистський окупаційний режим, примусова праця у Третньому райху, в'язні концтаборів, радянські військовополонені, сталінські репресії у роки війни, культура пам'яті про Другу світову війну, усна історія. Авторка двох монографій «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні (Київ, 2011), «Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація. 1942 – 1953». (Київ, 2009), збірника «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив» (Київ, 2009)